

REFORMATIE IN KAMPEN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

Door Dr. Frank van der Pol

Uitgeversmaatschappij J.H. KOK – Kampen 1990

Reformatie en rebellie

De Unie van Utrecht als hoeksteen van de Hervorming in Overijssel

door

DR. R.H. BREMMER

en

DIVERSE AUTEURS

STICHTING DE GIHONBRON

MIDDELBURG

2019

INHOUD

DE REFORMATIE TE KAMPEN IN DE ZESTIENDE EEUW

Door Dr. Frank van der Pol

DOOPSGEZINDE MARTELAREN. Blz. 170

Kampen: Ghele Hame en Michiel.

Deventer: Maria van Beckum en Ursula, de vrouw van haar broer. 1544.

Twaalf Christenen te Deventer. 1571. Blz 177

Ydse Gaukus. Dirk van Wezel, met Anneke en Janneke hun huisvrouwen.

Harmen de Verwer. Bruyn. Antheunis de Wever. (K)Claas Opreyder.

Lijsbeth en Catharina Somer-huis. Lijntjen Joris en Trijntjen haar dochter.

Reformatie en rebellie. De Unie van Utrecht als hoeksteen van de Hervorming in Overijssel. Door DR. R.H. BREMMER. Blz 193

Overijssel soeverein (1578-1795). Jan ten Hove. Blz 212

GRAAF WILLEM VAN DEN BERGH. 1537 – 1586. Blz 215

DE GRAAF VAN RENNENBERG. Blz 217

**DE REFORMATIE TEN PLATTEN LANDE IN DE CLASSIS DEVENTER.
J. C. VAN SLEE. Blz. 220**

ONTSTAAN STAD KAMPEN. Blz 232

De Reformatie in Kampen. Geert van Wou. Blz 235

KAMPEN BELEGERD EN INGENOMEN 1578. Blz. 238-242

**Historie der Nederlandse oorlogen, onpartijdig beschreven door P. BOR
Christiaansz.**

**Deventer en de reformatie van de geestelijke en kerkelijke goederen 1591-1650
H. DE BEER. Blz. 242**

Joden in Kampen. Blz. 245

**THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN
IN NEDERLAND TE KAMPEN**

DE REFORMATIE TE KAMPEN IN DE ZESTIENDE EEUW

**ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE,
OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. J. VAN BRUGGEN,
HOGLERAAR IN DE THEOLOGIE,
ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP DONDERDAG 15 MAART 1990
DES NAMIDDAGS TE 3.00 UUR IN DE LEMKERZAAL,
BROEDERSTRAAT 16 TE KAMPEN**

door

Frank van der Pol

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ J.H. KOK - KAMPEN 1990

III. DE AANTASTING VAN DE BESTAANDE KERK TOT IN HET NAJAAR 1566

EERSTE AANZET VOOR EEN GEREFORMEERD KERKELIJK LEVEN

In het voorgaande hoofdstuk werden de eerste signalen van kritiek op de bestaande kerk tot het eind van de jaren vijftig nagegaan. Dat in de samenleving ieder hetzelfde geloofde en het traditionele Rooms-katholieke geloof beleed, bleek niet meer vanzelfsprekend. Wat eeuwenlang als waarheid gegolden had, werd in twijfel getrokken of zelfs ontkend. In dit hoofdstuk wordt de aantasting van het kerkelijk systeem tot in het najaar van 1566 beschreven.

1. Maatregelen van de centrale regering

Na de regeringsoverdracht continueert Filips II de ketterbestrijding van zijn vader. Zowel Karel V als hij voerden een godsdienstpolitiek, die erop gericht was, dat de maatschappij godsdienstig homogeen moest blijven. Beiden stonden een samenleving voor in Rooms-orthodoxe zin. Beiden waren intolerant ten aanzien van aanhangers van nieuwe godsdienstige opvattingen.

Filips' eerste godsdienstplakkaat van 20 augustus 1556 werd ook in Overijssel afgekondigd.¹ Namens de koning schreef stadhouder Aremborg op 23 december van hetzelfde jaar aan de stad bovendien nog een brief in dezelfde geest. Het stadsbestuur diende over te gaan tot de publicatie van een keizerlijk plakkaat uit 1550, 'tot exterpatie van den heresiën ende gereprobeerden secten'.²

De stadhouder beval de magistraat met klem op naleving van deze publicatie toe te zien.³

In verband met zijn vertrek naar Spanje gaf koning Filips enkele jaren later zijn strenge godsdienstpolitiek nog eens nadrukkelijk aan stadhouders en gewestelijke afgevaardigden door. Te Gent in 1559 met hen vergaderd, eiste hij bij monde van de bisschop van Atrecht, van gewestelijke en lokale autoriteiten

1 De inhuldiging vond binnen het gewest Overijssel zelf plaats op 16 december 1556, waarbij ridderschap en steden enerzijds en namens de nieuwe landsheer stadhouder Aremborg anderzijds zich onder ede verbonden. Filips beloofde al de privileges van Overijssel te zullen handhaven, conform het landsheerlijk traktaat tussen Karel V en het gewest in 1528 overeengekomen. Hij beloofde 'Campen mit haren toebehoren [te] laten blijven ende onderhouden in alle hare lantrechten, stadtrechten, leenrechten, dijkrechten, in allen anderen hare privilegiën, possesiën ende costumen, elck in 't sijne soowel van der Anze als andere vrijheiden, die se hebben'. Net als zijn vader zwoer Filips, dat hij in het gewest 'die heilige kercke sall voorstaen'. OA 2679.

2 Overijsselsche Plakkatenlijst, 45, no. 56.

3 OA 93, 23 december 1556.

127

onvoorwaardelijke 'behoedenisse van de leere der Roomsche kercke en d' uitroeying der ketterij'. Burgemeester Hendrick de Wolff van Kampen kon over de harde opstelling van de koning uit de eerste hand aan het stadbestuur verslag uitbrengen. Als afgevaardigde van de Overijsselse ridderschap en steden woonde hij de vergadering bij.' Kort voor zijn vertrek schreef de koning nogmaals alle stadhouders aan, 'dat se geen excusatie soudén admitteren van rigeur [strengheid] in de voernoemde

plakkaten'. Hij stond in geen enkel gewest moderatie van de plakkaten toe, maar wilde die 'punxtuelijk geëxecuteert' hebben. Op stadsbestuurders die in het stuk van de religie koel waren, moesten de stadhouders nauwlettend toezien.'

Tegen deze achtergrond valt een stadhouderlijk schrijven van 30 december 1559 aan het Kamper stadsbestuur te verklaren. Aremberg herinnert de magistraat nogmaals aan de godsdienst-politiek van de koning. Hij grijpt terug op de vergadering te Gent.' Alle autoriteiten, dus ook die van Kampen, moeten de christelijke religie met vlijt bevorderen 'ende tot conservatie, ruste ende eendrachticheyt derselver to procederen tegen die innebrekers ende overtreders'. In het bijzonder had de koning bevolen te letten op verboden boeken en op vreemdelingen die inheemsen met verkeerde godsdienstige ideeën zouden willen besmetten.

In de brief past Aremberg het standpunt van de koning op de situatie te Kampen toe. De stadhouder vreest dat in Kampen 'vele verboden ende ongodlycke boecken vercocht, verhandelt ende gebruyckt worden'. Ook vermoedt hij dat zich de laatste tijd veel mensen van buitenaf binnen de stad hebben gevestigd die de 'simpele ende welmeyndende personen van onsen rechten christelijcken gelove in grote dwalingen, boese secten, ongodlijcke en gereprobeerde opiniën vueren'. In opdracht van de koning beveelt Aremberg dat er scherp toezicht op verboden boeken zal worden uitgeoefend en dat bestraffing van overtreders conform de koninklijke plakkaten zal plaatsvinden. Vreemdelingen die zich in de stad willen vestigen, zullen een attestatie van pastoor of overheid betreffende leer en leven dienen over te leggen. En vreemdelingen die zich reeds in Kampen hadden gevestigd, zullen op eventuele heresieën onderzocht moeten worden. Worden er ketterse gevoelens geconstateerd, dan zullen deze naar koninklijk plakkaat dienen te worden gestraft. De opmerking over verboden boeken is niet uit de lucht gegrepen. Want op de Cataloghe ende Intitulatie van de qua- den verboden boecken namens de koning in 1558 op advies van de universiteit van Leuven uitgegeven, stond ook een door de Kamper drukker Peter Warnersz. gedrukt werkje vermeld, Eenen schoonen troostelycken Dialogus.'

4 Nagge, Historie van Overijssel, II, 268, 269.

5 Brandt, Historie der Reformatie, I, 235.

6 OA 94, 30 december 1559.

7 Volledige titel: Eenen schoonen troostelycken Dialogus, van twee personaigen. Te weten 't geslachte der menschen, diewelcke hem seer beclaghende is, hoe hy in der weerelt geen ruste vinden en can: die andere is ghenaeft, Die godlicke liefde, die welcke hem vertroostende is, met veel godtlycke schrifturen, ende wtlegginghe der thien gheboden Gods. Sepp, Verboden Lectuur, 135 vermeldt dit boek zonder naam- en plaatsaanduiding, voorzien van de opmerking: 'Dit geschrift
128

Na de regeringsoverdracht aan Filips valt er eind jaren vijftig dus een toenemende druk van de centrale regering op de gewestelijke en lokale autoriteiten tot optreden tegen ketterij te constateren. Ook het stadsbestuur van Kampen wordt tot scherper toezicht aangezet.

De verdediging van de bestaande kerk wordt in 1559 door de koning verder ingepast in zijn politieke conceptie van de eenheidsstaat. Daartoe richt hij in dat jaar een centraal regeringsapparaat op, om toezicht op heel de kerk te kunnen uitoefenen. De Nederlandse gewesten worden daarmee tot een kerkelijke eenheid georganiseerd, bestaande uit een nationaal geheel van drie kerkprovincies. Ook het gewest Overijssel wordt in deze vernieuwing van de kerkelijke hiërarchie betrokken. Binnen het tot

aartsbisdom verheven bisdom Utrecht wordt Deventer namelijk zetel van een nieuwe bisschop. Deze bisschop moet een door de koning te benoemen kerkelijk ambtenaar zijn, loyaal aan het koninklijk streven naar centralisme. Hij zal gaan dienen onder de kerkelijke hoofdamtenaar Granvelle, primaat van Mechelen. De facto wordt de koning zelf de opperste kerkheer. Daarmee is de godsdienst voorwerp van totale staatsbemoeiing geworden. Deze reorganisatie krijgt haar beslag in de pauselijke oprichtingsbul 'Super Universos'.

Als motieven worden onder meer de afschaffing van veel misbruiken en de uitroeiing van de ketterij aangevoerd. Via de nieuwe bisschop proberen koning en paus de Contra-Reformatie in het nieuwe bisdom door te zetten. Dit blijkt uit de circumscriptiebul van 7 augustus 1561, waarbij Johannes Mahusius tot eerste bisschop van Deventer wordt benoemd: 'Obpullantes Haereticorum et Schismaticorum'.⁸ Vanuit hun streven naar kerkelijke, gewestelijke en stedelijke autonomie verzetten zowel ridderschap en steden als het Deventer kapittel zich echter tegen de decreten van de centrale regering.

Men ziet de komst van regeringsbisschop Mahusius als het arriveren van een permanent inquisiteur, die op gezag van de centrale autoriteiten zou gaan opereren binnen het gewest. Het spreken van de Kamper gedeputeerden op de Landdag van 27 januari 1562 bewijst dit genoegzaam: 'Item noch die van Campen voergegeven in tijt oick verdacht te sijn upte nye Bisschoppen, die welcke sonder twijvell inquisitores fidei sollen wesen'.⁹ Deze woorden van de bleef mij onbekend'. Krans, 'Kamper boekdrukkers', 185, deelt mee, dat het werkje gedrukt werd door Peter Warnersz. Volgens Krans is een exemplaar ervan aanwezig in het Rijksarchief van Gelderland te Arnhem. Van plaatsing op de Index van 1558 maakt Krans geen melding. Wel wordt een karakteristiek van het werk gegeven: 'De samenspreking wordt in rijm gevoerd en is uitnemend geschikt om eenvoudige personen met de Hervormde leer in aanraking te brengen'.

⁸ Circumscriptiebul 7 augustus 1561, Lindeborn, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis*, 4-26. Het betreffende citaat op pagina 5. Dit streven blijkt verder uit de persoon die benoemd werd. Mahusius bezocht in 1551 in opdracht van de Landvoogdes het Concilie van Trente, waar hij als theoloog aan het vergaderwerk deelnam. Over een aantal ter synode behandelde artikelen inzake het boetesacrament, gaf hij een werk uit. Nieuwenhuizen, 'Leven en werken van Joannes Mahusius', 124, 130. In 1565 woonde Mahusius als bisschop van Deventer te Utrecht de provinciale synode bij, waar tot plechtige afkondiging van de decreten van het Concilie van Trente werd overgegaan. Lindeborn, a.w., 30, 31.

⁹ OA 5202, fol. 5, 27 januari 1562.

129

Kamper afgevaardigden zijn een duidelijke sabotage van de landsheerlijke kerkpolitiek. De Kamper magistraat wenst niet dat de kerkelijke organisatie en het geloofsonderzoek door de centrale regering gedecreteerd worden. Dit blijkt met name uit het vervolg van zoëven vermelde citaat: "t Welck der lantschap ende steden omme mercklicke pregnante reden ende oirsaken benefens inbroek en de verliesonge hoerder angeborner vrijheit niet en staet to lijden, oick der submissiën en de Tractate gantzlicken to weder is...".

De oppositie van kanunniken van het Deventer kapittel komt vooral voort uit het feit, dat ze wegens de nieuwe bisschop hun inkomsten zullen zien teruglopen. Om Mahusius de voor zijn onderhoud toegewezen inkomsten te garanderen, zou namelijk

een deel van hun proosdijgoederen worden geënnexeerd.¹⁰ De gezamenlijke oppositie is zo fel, dat Mahusius geen bezit kan nemen van de nieuwe bisschopszetel. Hij heeft zijn bisdom nooit gezien. De afwijzende opstelling van lokale en gewestelijke autoriteiten schiep een tolerant klimaat, gunstig voor wie de bestaande kerk in reformatorische zin wilden kritiseren.

Maar nog vóór het gewestelijk verzet tegen de komst van de nieuwe bisschop op de Landdag van 1562 vorm krijgt, is er in Kampen reeds weerstand tegen Brussel merkbaar. Dit blijkt al op 22 juni 1560, wanneer De Castro, commissaris van de koning, als inquisitor fidei Kampen bezoekt. Deze De Castro was belast met het toezicht op de inquisitie en op de maatregelen tegen heresie en tegen drukkers van verboden boeken. Het stadsbestuur stond in dezen echter op eigen vrijheid en rechten. Men besloot dan ook geen gebruik te maken van de diensten van de koninklijke inquisiteur. De Castro kreeg van het stads-

10 Snelting, 'Prothocollum Capituli Daventriensis', 182. De gewestelijke oppositie tegen de installatie van de nieuwe bisschop over de periode 1562-1579 wordt onderstaand kort samengevat: Op de Landdag van 27 januari 1562 belooft men elkaar bij te zullen staan 'om suix in tijden to behinderen ende behoirlicken wederstandt t' doene'.

Op 11 oktober 1565 sturen Kampen en Zwolle gedeputeerden naar Groningen om te overleggen over de komst van de nieuwe bisschop en hoe die te verhinderen, OA 439, 11 oktober 1565. Op 14 oktober 1565 schrijven ridderschap en steden de stadhouder aan om het gewest niet met een nieuwe bisschop te bezwaren, daar dit inbreuk betekent op het landsheerlijk tractaat, OA 439, 14 en 15 oktober 1565. Uit dit archiefstuk blijkt dat het kapittel samen met ridderschap en steden op 15 oktober besluiten de inkomsten van de geïncorporeerde proosdijgoederen te blokkeren, zodat de nieuwe bisschop verstoken blijft van een belangrijk deel van zijn inkomen.

Op de Landdag van 17 november 1565 wordt de invoering van de nieuwe bisschop zelfs als erger dan een oorlog aangemerkt: 'en van die zwaricheyt des nyen bisschop [...] gecommuniceert 1...]; Ja, voele boser dan krijch und orloch', Reitsma, Centrifugal and centripetal forces, 75, noot 3. Alva's harde hand helpt Aegidius de Monte als tweede bisschop van Deventer in het zadel. Het is inmiddels 1570 geworden als deze wordt geïnstalleerd, zie de 'Instructie' van bisschop Aegidius de Monte, bij Lindeborn, 31.

Ook na de installatie is de oude weerstand tegen instelling van het nieuwe bisdom, daterend van 1559, gebleven. Ridderschap en steden vragen na het overlijden van Aegidius aan hun gedeputeerden te Brussel om er bij de centrale regering op aan te dringen dat er geen nieuwe bisschop zal worden benoemd. Aldus de Landdag te Windesheim op 31 mei 1577.

Nog in de officiële reactie van de Overijsselse Staten op de Keulse vredesartikelen van 13 september 1579 klinkt verzet tegen de nieuwe bisschop door. In de Keulse vredehandel willen ridderschap en steden zekerheid dat er door de landsheer geen nieuw bisschop zal worden geïnstalleerd in het gewest. Deze eis aan Filips II was voor de gewestelijke autoriteiten een absolute voorwaarde, waarover niet te onderhandelen viel. Reitsma, a. w., 189.

130

bestuur een schriftelijke verklaring mee waarin stond, dat op de naleving van de plakaten en mandementen van de koning tot nog toe door de Raad zélf was toegezien." Dit zou ook in de toekomst zo blijven. Daarop vertrok De Castro. Uit dit voorval blijkt duidelijk dat het Kamper stadsbestuur een godsdienstpolitiek voorstond waarin het privilege van eigen, stedelijk en gewestelijk toezicht zou worden gerespecteerd. Tegenover de intolerante opvattingen van de koning was daardoor een gematigder opstelling in kwesties van religie mogelijk. Een formele afkondiging van de strenge godsdienstplakaten van de centrale regering kon het stadsbestuur binnen bepaalde grenzen laten samengaan met een vrij gematigde toepassing van deze wetten.

2. Signalen van verdere aantasting van het kerkelijk systeem tot de zomer van 1566

Terwijl de centrale regering naar wegen zoekt om zowel de ketterplakkaten als de reeds benoemde regeringsbisschop in het gewest te laten funktionieren, worden in Overijssel de signalen van reformatorische kritiek indringender. Ook in Kampen.

Tussen pastoor Aggeus Snecanus¹² en diens kapelaan Berendt Andriessen ontstaan in 1559 moeilijkheden. De pastoor daagt zijn kapelaan voor de raad, omdat hij ketterijen zou hebben verkondigd in zijn preken. Op 3 juni moet hij voor de Raad verschijnen. De oordeelsbevoegdheid van het stadsbestuur over een tweetal dragers van een kerkelijk ambt inzake een theologische kwestie, werd ontleend aan het patronaat van de stedelijke regering. Want de pastoor wilde de Raad 'angeropen hebben als defensoren, protectoren ende patronen', als 'superioren Iudicis Ecclesiastici'.¹³

Aan de dagvaarding van de kapelaan was al een vermanend gesprek met een raadsdeputatie en de pastoor voorafgegaan. Tijdens dat onderhoud, in het St. Brigittenklooster, was heer Berendt reeds voorgehouden 'gien heresie offte anderen ketterschen articulen te prediken'. Door zijn prediking was onder de kerkgangers onrust ontstaan. Daarop was pastoor Snecanus persoonlijk tijdens de hoogmis in de O.L.V.-kerk de preek van de kapelaan gaan beluisteren. Tegen deze prediking werden nu een viertal bezwaren ingebracht, met name tegen de visie van Berendt op het altaarsacrament.

11 RA 2, fol. 153, 22 juni 1560. De Castro, licentiaat in de godgeleerdheid, was kanunnik van de St. Janskerk te Utrecht en volgde de Provinciaal Inquisiteur Lethmatius op na diens dood, 6 mei 1555. Bij de nieuwe bisdom-indeling werd hij aangewezen als eerste bisschop van Middelburg. Hoog, De Martelaren der Hervorming, 53, 54.

12 Snecanus was opvolger van Jacobus Kuynretorff, die slechts een jaar gediend heeft. Kuynretorff's aanstellingsakte is namelijk van 1557. OA 2249. Snecanus is pastoor van 1558-1565. In 1558 ontving Snecanus namelijk voor het eerst geld uit de stadskas, OA 432, 22 mei 1558. Vóór 7 september 1565 vertrok hij naar Keulen. Dit vertrek wordt vermeld in OA 224, een brief van het stadsbestuur aan Mr. Henrick Erentsz. of Ernesti, licentiaat in de theologie, 7 september 1565. Deze Ernesti volgt Snecanus op tot aan zijn overlijden op 16 augustus 1566. OA 2251.

13 Zie voor de volgende gegevens OA 2257, 3 en 4 juni 1559. De cursiveringen zijn toegevoegd.

131

Opvallend is allereerst zijn spreken over 'die geistelicke dronckenschap'. Zoals de wijn het hart van de mens vrolijk en blij maakt en alle zorgen in de gedronken wijn vergeten worden, 'also worden wij die flou, verzaecht ende slap zijn, wederomme in den wijn des bloetz Christi giestelicken droncken vereinichet ende gestercket, als nu gewisselicken ende sekerlicken vertroest zijnde, dat Christus mit dat Hem gevent sijns lichaems ende uthstortinghe sijns bloetz, ons soendige menschen verloest hefft, daervan des menschen herte in den gelove alstan vroelick ende ontsticken wordt'. Met verwijzing naar Cyprianus en Calixtus houdt de kapelaan vol dat hij 't selve also giestelick ende niet anders gemeint t' hebben'. De pastoor houdt de Raad echter voor dit zo bij Calixtus niet beluisterd te hebben.

Een tweede, in de rapportage niet nader omschreven, punt ontkent Berendt. Hij gelooft wel degelijk in Christus' reële presentie in het sacrament. Het ging hem echter om de zinsnede 'doet dit tot mijn gedachtenis.' Met verwijzing naar 1 Corinthe 11:21v. wilde hij de kerkgangers behalve op hun fouten, vooral op de noodzakelijkheid van het geloof wijzen. Want ware 'offerande van dancksegginge' kunnen wij mensen alleen brengen door het geloof: 't so wij uns daer tho niet waerdiglicken bevinden connen, dan hyr compt uns die gelove to hulpe die uns alleen waerdich ende bequaem

maeckt om dat te ontfangen'.

Als derde bezwaar tegen heer Berendt geldt zijn oproep tot het brengen van een offer van dankzegging door het nuttigen van het sacrament, als antwoord van het geloof op het werk van Christus voor ons: 'In een memorie des stervens ende lijdens Christi ende Hem daervan danckbar to sijne van deze ende aide andere sijne weldaden ende also t' doene een offerhandt der dancksegginge, want ons alstan 't selve dat Christus voer uns gedaen ende eens geleden hefft als een angenaem offerhande sijns hemelschen Vaders in nutting des sacramentz vermaent wort'.

Als vierde punt, deels met de vorige verweven, wordt de volgende uitspraak van de kapelaan genoemd: ieder moet zichzelf onderzoeken of hij de geestelijke spijs van het lijden van Christus met een gelovig hart nuttigt, 'want so wij niet en geloven kunnen uns die sacramenten niet to stade comen, so die geloeve voer all daer wezen moet'.

De kapelaan blijft ook op de daarop volgende dag ten overstaan van de Raad bij zijn standpunt. Hij verdedigt zich met diverse 'autoriteiten der Hilliger Schrift ende catholische leres'. De pastoor werpt Berendt Andriessen tegen, dat de dronkenschap die Paulus in 1 Corinthe afkeurt een wérk is. De pastoor redeneert daarbij als volgt: "dat die gelove niet allenen uns bequaem maeckt omme te communiceren" toont Paulus ons aan, want "die die Corinth straffet dat dieselve droncken quamen als sie solden communiceren welcker dronckenschap gien geloeff, maer een werck is, mit wijderen anhangenden woerden waerdorch wij geleert worden dat ons die gelove ende guide wercke t' zamen bequam maken".

Als heer Berendt zich ook de tweede dag over de beschuldigingen heeft uit-

132

gesproken voor de raad, brengt pastoor Snecanus nog meer afwijkingen van de kapelaan inzake de sacramentsleer¹⁴ naar voren. Volgens Snecanus moet de Raad maatregelen tegen Berendt Andriessen nemen. De pastoor stelt voor, dat zijn kapelaan de toegang tot de preekstoel ontzegd wordt. Verder deelt hij de Raad mee, dat hij zijn kapelaan bij de geestelijke overheid niet zal verschonen. Ook wijst de pastoor er op dat het verlies van de zaligheid van de door heer Berendt tot dwaling gebrachte schapen volledig voor rekening van deze geestelijke komt. Om erger te voorkomen, moeten er volgens Snecanus strenge maatregelen worden genomen. Daarom verzoekt hij de Raad als 'sijne patronen, collatoren ende defensoren', heer Berendt Andriessen "to priveren ab acte predicandi confessiones audiendi et sacramenta administrandi, want he 't selve niet waerdich en is t' bedienen". Uit de stukken vernemen we niet hoe de autoriteiten verder met heer Berendt gehandeld hebben. In de gegeven omstandigheden lijkt het onwaarschijnlijk, dat de kapelaan zijn werkzaamheden in Kampen heeft kunnen voortzetten. In ieder geval komt zijn naam hierna in de stukken niet meer voor.

Uit de dagvaarding wordt duidelijk, dat de kapelaan het sacrament ziet als een geestelijke maaltijd, die op geestelijke wijze genoten moet worden. Tevens typeert hij het sacrament als een offer van dankbaarheid. Dit dubbele karakter van het sacrament eist van wie communiceren, geloof. Naast dit geloof wil Berendt Andriessen niets weten van goede werken als voorwaarde voor het gebruiken van het sacrament. Vanuit Rooms standpunt moet zo'n Avondmaals-opvatting zeker als heresie worden bestempeld. Een sola fide dat geen voorbereidende goede werken naast zich duldt, is typisch reformatorisch. Alles komt aan op het geloof in de verdiensten van Christus. Het effect van deze verkondiging is voor ons niet goed meetbaar. De archivalia geven aan, dat er onder het kerkvolk onrust is ontstaan als gevolg van afwijkende prediking

over een periode van minstens twee jaar: 'als die pastoer mit loffweerdigen getugen bewijzen kan, als her Berndt oick twe jaer in die Octava van den H. Sacramenten menigerlei articulen geprediget hefft tegens die Hillige Schriftte ende die catholische leer'. Een aantal kerkgangers heeft de afwijkende prediking zo verwerkt, dat de kapelaan verantwoordelijk gesteld wordt voor het verlies van de zaligheid van hun zielen.

In het begin van de jaren zestig tekent zich verminderd kerkelijk meeleven af. Allerlei misbruiken onder het kerkvolk worden dan door het stadsbestuur gekritiseerd.¹⁵ Veel mensen vieren de zondagen, aposteldagen en andere feestdagen niet 'tot schandalisatie oires naesten, ende guede vrome luyden'. Ook met de vastenvoorschriften nemen tal van kerkgangers het minder nauw. Op tijden dat dit verboden is, eten velen vlees. De Raad probeert ondertussen predikers vast te houden die de officiële kerkleer trouw zijn. Zo verzoekt de Raad de Provinciale Franciscaner kapittelvergadering, te Leiden bijeen,

14 Deze afwijkingen worden in de stukken niet nader aangegeven.

15 OA 242, fol. 199, 15 mei 1560.

133

om de gardiaan van het Minderbroedersconvent in Kampen te mogen houden. Dit, omdat deze 'oick die gantsse onse gemeente mit gueder leven ende exempel voergegaen ende dieselvige miet preken ende leren van Goeddes Woort in de catholicxsche ende waere religie seer neerstich gestichtet ende onderhouden hefft'. Zijn verblijf in de stad dient tot 'conservatie der religie'. De Raad vraagt het college te Leiden om in de persoon van de gardiaan de stad 'van guede predicanten als nementlich ons in desen tijden noedich, te willen versyen'.¹⁶ De voor dit verzoek gebruikte terminologie wijst op groeiende tegenstellingen in Kampen. De Rooms-katholieke religie heet namelijk de 'waere religie'. Deze religie dient te worden geconserveerd. Dit bewaren moet gebeuren door goede predikers. En die heeft men te Kampen hard nodig in deze tijd. Reeds eerder¹⁷ bleek, dat bij stadhouder Aremberg in december 1559 het vermoeden leefde, dat er in Kampen 'vele verboden ende ongodlijcke boecken vercocht, verhandelt ende gebruyckt' werden.

In zijn brief van 30 december 1559 beveelt de stadhouder dan ook op het punt van verboden boeken scherp toezicht te oefenen. Op deze brief volgt 15 mei 1560 een stedelijke publicatie waarin het schrijven, drukken, kopen en verkopen van verboden boeken aan de orde komt. Niemand mag tot het drukken van een boek overgaan buiten uitdrukkelijke toestemming van de raad. In een bekendmaking van 9 mei 1563 wordt het boekdrukverbod herhaald. Ook het verspreiden van suspecte boeken wordt dan opnieuw verboden.¹⁸

Deze publicatie van 9 mei 1563 wordt blijkens een aantekening in de marge herhaald op 7 mei 1564 en ook op 15 oktober 1564. Op 4 juni 1564 verbiedt het stadsbestuur speciaal de verspreiding van een 'Protestatio' die op het standpunt van de Augsburgse Confessie gericht is tegen het 'conventum Tridentinum' en 'eius conventus auctorem Antichristum Romanum'.¹⁹ Niemand mag dit werk in huis hebben.²⁰ In de omschrijving van het werk klinkt een sterke antithese door. Tegenover het Concilie van Trente en de Antichrist Rome staan protestanten die de Augsburgse Confessie belijden. De laatsten, volgens eigen zeggen behorend tot de ware kerk, richten zich tegen de leer en de maatregelen van de bestaande kerk. Zij voeren de pretentie de ware religie te geloven. Het werk betekent dus een aantasting van de

16 OA 224, 3 mei 1566.

17 Zie onderdeel 1 van dit hoofdstuk, 128.

18 OA 242, fol. 212 v., 9 mei 1563.

19 De tekst van de publicatie geeft geen letterlijke titel van het betreffende werk, maar de volgende omschrijving: *Protestatio cominotatorum aliquot Augustana confessionis adversus conventum Tridentinum per (intium) vere religioni et ecclesie molientum etc. adversus eius conventus auctorem Antichristum Romanum*. Van het begin het concilie tot in het jaar van de publicatie (de jaren 1542-1564) zijn naar aanleiding van het concilie van Trente tal van werken uitgebracht. Daaronder bevinden zich een flink aantal die vanuit het standpunt van de Augsburgse Confessie een bestrijding van Trente geven. Schottenlohrer, *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung*, 655-659. Op grond van slechts een omschrijving van de titel kan geen exacte bepaling van het bedoelde werk worden gegeven.

20 OA 242, fol. 216 v., 4 juni 1564.

134

bestaande kerk. In Kampen mag het geen invloed hebben. Uit het verbod valt echter niet af te leiden dat het stadsbestuur zelf zo bezorgd is over de verspreiding van dit werk. Want schepenen en raden kondigen het boekverbod af op uitdrukkelijk bevel van de stadhouder. Deze had tevoren op de Landdag van 16 maart duidelijk laten merken, dat hij het beleid van de Kamper magistraat inzake verboden boeken kritisch volgde. Het verslag van die Landdag vermeldt namelijk, dat de stadhouder Kampen heeft laten vermanen over het beleid ten aanzien van verboden boeken.²¹ Daarbij hield de stadhouder de gedeputeerden van Kampen het voorbeeld van de stad Groningen voor. Door in het openbaar verspreiding van boeken van onder meer Calvijn²² te dulden, was die stad bij de koning in ongenade gevallen. De publicatie van 4 juni 1564 kan het gevolg zijn van het stadhouderlijk vermaan op genoemde Landdag, dat behalve Kampen ook Deventer trof.

Na de Landdag van 16 maart werd ook nog een vergadering te Windesheim belegd, waar deputaties van de drie steden en de drost van Salland een missive van de stadhouder bespraken 'belangende het mandament der verboeden boecken eertijts gepubliceert omm 't selve weder vernyewet te wordden'.²³ Onder de druk van bovenlokale autoriteiten is in Kampen de jure alles wat suspecte boeken betreft, verboden. Maar al is het officiële standpunt van de magistraat inzake verboden boeken streng, de facto is er binnen de stad sprake van grote toegevendheid. Zo werkte van 1561 tot 1564 de drukker Augustin van Hasselt in de stad. In zijn drukkerij werden veel boeken geprocudeerd van de spiritualist Hendrik Niclaes, stichter van het 'Huis der Liefde'. De onderneming werd door Niclaes gefinancierd. 'So richtte H[endrik] N[iclaes], tom meestendeel up syne sulvest kosten, ein gantze Drückerie up, to Kampen, in dem Lande van Overysel, unde datt mit Augustyn van Hasselt, die he daertho gewonnen hadde, um to Kampen int openbaer tho druc- _ ken: unde also worden daer to Kampen noch eensdeels unde mannigerleye kleine Bockeren vant Hus der Liefden gedruket, oick einsdeels in der Latynscher Sprake, unde einsdeels in der Franscoiser Sprake [...] unde de Here gaf syne Barmherticheit over idtsulve Werck, dattet allent in der Stadt Kampen, unbeschadiget uthgevoret wart'.²⁴

Vanuit Emden week Niclaes zelf een tijdlang naar Kampen uit, waar hij 'met de vordering des Denstes des Heren doende' was. In het geheim verbleef hij geruime tijd bij 'synem getruwen Frundt' Augustin van Hasselt die hier het burgerrecht verkregen had. De bekende Antwerpse drukker Christoffel Plantijn ontmoette hem daar 25 Veel van

21 OA 2513, fol. 16 v., 16 maart 1564.

22 Voor het eerst valt hier in de stukken de naam van Calvijn, met betrekking tot het gewest Groningen. Binnen het gewest Overijssel zelf is Calvijns invloed echter reeds twintig jaar eerder aanwijsbaar. In 1543 koos Albert Rizaeus uit Hardenberg, later predikant te Bremen en Emden, voor de Reformatie, waarbij hij zich met beslistheid aansloot bij Calvijn. Rutgers, Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden, 11.

23 OA 438, reyse ende boedeloën, 25 april 1564. Uit alles blijkt dat opdracht van hogerhand de aanleiding voor de stedelijke publicatie is.

24 Cronica, Ordo sacerdotis, Acta HN, 59.

25 Cronica, Ordo sacerdotis, Acta HN, 70, 71.

135

de edities van werken van Hendrik Niclaes die aan drukker Christoffel Plantijn werden toegeschreven, waren in werkelijkheid uit de drukkerij van Augustin van Hasselt in Kampen afkomstig.²⁶ In 1564 verliet Augustin van Hasselt Kampen en ging hij werken bij Plantijn.

Uit stukken die betrekking hebben op een proces tegen boekdrukker Peter Warnersz. kunnen we de praktijk nader bezien. Zijn drukkerij en uitgeverij 'In den Witten Valck' aan de Broederstraat, was de grootste binnen de stad. Van circa 1535 tot 1566 heeft hij er een groot aantal uitgaven verzorgd.²⁷ Deze Kamper drukker raakt najaar 1566 betrokken in een slepende rechtszaak wegens het drukken van 'het famose boexken Van den Dry Pauwsen offte Verclaringe van die mennichfoldige, loose practijcken van d' Inquisitie etc.'²⁸ Hij verweert zich zowel mondeling als schriftelijk. Tijdens het proces weet de drukker te vertellen dat een hem verder onbekende kramer uit Brabant zijn opdrachtgever geweest is. Uit het schriftelijk verweer blijkt van de zijde van het stadsbestuur een grote mate van tolerantie ten aanzien van verboden boeken. Peter Warnersz. begrijpt niet waarom de magistraat hem heeft gedagvaard. Hij voert aan dat het fameuze werk immers openbaar 'vrij onbehindert, onbespiert, onverboden, ia ongewaernet, [...] oick hier binnen Campen, mit groten hopen vercoft, gecoft ende gelesen' werd.²⁹ In een uitvoerige verdedigingsbrief van 16 november³⁰ geeft Peter Warnersz. onder meer aan dat het

26 Blouw, 'Printers to Hendrik Niclaes: Plantin and Augustijn van Hasselt', 257, 258. Volgens Blouw, a.w., 268, was Augustijn Van Hasselt 'an excellent typographer'.

27 Krans, 'Kamper boekdrukkers', 184, ziet hem gelijkwaardig aan Plantijn: 'Evenals Plantijn bezat hij als typograaf een volmaakte vakkennis en een scherpzinnige handelsgeest.' Naast stichtlijke lectuur gaf hij bijbelgedeelten uit (waaronder een Nieuw Testament Latino-Germanum... secundum translationem Hieronymi, 'in Latijn ende Duyts. Mit groter neersticheyt overgheset ende alsoe tesaemen ghevoecht, dat het een Woort teghen het ander ende die een Sententie tegen d' ander ghestelt is'), Erasmus-uitgaven, medische werken, almanakken, kronieken, leerboeken, spreekwoorden en een reisverhaal.

Zo gaf hij David Joris uit Hollandt, des Eertsketters waerachtigde historie uit. Het bij hem in 1544 uitgegeven werk Die Testamenten der XII patriarchen werd in 1570 op de Index van verboden boeken gezet. Een bij hem gedrukte ongedateerde uitgave Dat Boeck Jesus Syrach, Ecclesiasticus bevatte tevens Salomons ghebet, dat in 1570 eveneens op de Index geplaatst werd. Dit geldt ook van de bij hem uitgebrachte vertaling uit het hebreuws van Die soeven Psalmendes konincklicken propheten Davids, die men noemt der penitentie door Joannis Campensis. Gedeeltelijk verboden werd zijn uitgave van Miles Christianus van Erasmus. Sepp, Verboden Lecuur, 40, 41, 57, 230, 249, 253. Reeds eerder (par. 1) noemden we de samenspreking op rijm uit 1558, 'Een seer troestelicke dialogus', een boekje 'uitnemend geschikt om eenvoudige personen met de Hervormde leer in aanraking te brengen'. Krans, 'Kamper boekdrukkers', 184, 185. Zie voor het proces tegen Peter Warnersz. ook hoofdstuk 4,

onderdeel A.1, 160-163.

28 De volledige titel van het 32 bladzijden tellende werkje luidt: Verclaeringhe van die menichfuldighe loose practijcken ende listen, soe van Inquisitiën, observantie ende onderholdinghe van die placcaeten, ende anderssins dye de Cardinaal Grandvelle met syne adherenten, gheïnvanteert ende ghebruycet hebben, om de vervloecte ende tyrannighe Spaensche Inquisitie in dese vermaerde Edele Nederlanden in te voeren. Ende also boven Keyseren, Coningen, LandtsHeeren, Heeren, Edelen ende alle Weerlyck Personen met ghewelt te Domineeren ende hen te doen aenbidden ende adoreeren. Sepp, Verboden Lectuur, 258.

29 OA 2258, 24 oktober 1566.

30 OA 2258, 16 november 1566.

136

gewraakte boekje binnen Kampen publiek verkocht is zonder dat het stadsbestuur daar iets tegen heeft ondernomen. Verkooppunten waren: voor het raadhuis, in de Schepensteeg, binnen de Vispoort, 'buiten op die Vischbancken', in het Vleeshuis en nog andere plaatsen. Daarbij werd door de kramers in het openbaar 'overluydt langes der straten' geroepen: "Hier wat nyeuws. Koopt hier Van den Dry Pauwsen ende van die inquisitie". Volgens Peter Warnersz. mag de Raad achteraf geen onwetendheid voorwenden. Verder voert hij aan, dat nog maar kort geleden burgemeester Coenraet van der Vecht, toen deze de schout van Kampen samen met de drukker bij de Vispoort tegenkwam, tegen de schout had gezegd: "Hier, her scholtz, daer is wat nyews veyle [te koop] van die guesen". De burgemeester wees toen zelf naar de kramer die aan het publiek stapels pamfletten verkocht waarin kardinalen, bisschoppen en andere geestelijken, de inquisitie en de plakaten werden gekritiseerd.³¹ De boekdrukker voert verder aan, dat nog kort geleden in het openbaar pamfletten verkocht zijn in het vleeshuis met als titels: Daer sij die Roemsche kercke in 't sandt ommetoegen, Daer die wolff of die vos die misse deedde, Daer des Pauwes misse begraven worden, papen en monnicken daerover droeffden, etc.. Terwijl deze pamfletten in het vleeshuis te koop aangeboden werden, stond burgemeester Hendrick de Wolff er in eigen persoon bij. Hij maakte er met sommige burgers zelfs een praatje. Tenslotte houdt de drukker de Raad voor hoe 'in seer corten daegen' eerst in het vleeshuis en vervolgens ook buiten op de steigers door een vreemde kramer een grote hoeveelheid boeken tegen de paus en diens aanhang en leer, te koop aangeboden werd. Geleerd en ongeleerd is toen toegelopen.

In 1566 geeft de Kamper drukker Jan Jansen een werkje uit, dat in 1570 op de Index Expurgatorius van verdachte boeken zal worden geplaatst: Een stichtelycke ende scriftelycke Onderrichtinghe van dat doopsel ende Avontmael Christi Jesu: seer nut nu ter tijt voor alle slechte menschen. Ghedruckt te Campen in de hofstraete, bij mij Jan Janssen, anno 1566. Het boek was eerder al in het Latijn uitgegeven. Schrijver ervan was Peter Bloxijs, 'Schoelmeester tot Leyden in Hollandt 1562'.

Als tegen eind 1566 het tijt keert, wordt boekdrukker Johan Wyllemsz. in staat van beschuldiging gesteld, omdat hij Der Goesen handelingen gedrukt zou hebben.³²

Al deze gegevens tonen duidelijk aan, dat in Kampen halverwege de jaren zestig de infiltratie van officieel verboden geschriften op grote schaal plaatsvond. Vreemde kramers boden verboden werken te koop aan. Allerlei openbare ontmoetingsplaatsen functioneerden als verkooppunten. Zelfs vlak voor het stadhuis vond de fameuze handel plaats. Verschillende boekverkopers prezen hun verboden waar zelfs luidkeels aan. Voor deze geschriften bestond onder de burgerij blijkbaar grote belangstelling. Hele stapels suspecte lectuur verwisselden

31 Pamfletten waren in de eerste plaats als propaganda bedoeld.

32 Krans, 'Kamper boekdrukkers', 185.

137

van eigenaar. Brede lagen van de Kamper bevolking namen kennis van de kritiek op de bestaande kerk, haar hoofd, haar geestelijkheid en haar sacramenten. Ook plaatselijke drukkers blijken bij de uitgave van verdachte lectuur betrokken te zijn, mede omdat de Kamper magistraat geen strak beleid voerde inzake verdachte boeken. In de reeds eerder genoemde brief aan het stadsbestuur van 30 december 1559 gaf stadhouder Aremborg tevens zijn bezorgdheid te kennen over 'heymelijcke bijeencompsten oder conventicula' in Kampen. De stadhouder vermoedt dat deze conventikels worden belegd door vreemdelingen. Hun geheime vergaderingen vormen een directe bedreiging. Want daardoor kunnen veel eenvoudige en goedwillende burgers van het ware christelijke geloof afgetrokken worden en aan 'groete dwalingen, ketterijeën, boese secten, ongodlijcke en gereprobeerde opiniën' ten prooi vallen. In de nieuwe godsdienstige beweging ziet de stadhouder het gevaar van ondermijning van de hele stedelijke samenleving.

Bij bekendmaking van 15 mei 1560 gebiedt de Raad 'dat nyemants hij sij wie hij sij, sall holden enyge heymelicke scholen, leerhuysen off leerplaetzen, off enyge heymelicke conventiculen off versamelingen in saeken van religiën. Dat oick niemanth hij sij wie hij sij sick begeven sall in alsulcke heymelicke scholen off leerplaetsen, dan alleenygen in den openbairnen sermonen bynen Campen' 33

Op 24 mei 1561 wordt een zekere Symon van Oij van Leiden uit de stad verbannen, omdat hij 'een verkeerder in 't geloeve' is.³⁴ Per publicatie wordt het de burgerij verboden Van Oij onderdak te verlenen of op andere wijze te ondersteunen. Het stadsbestuur ziet hem als een godsdienstig verleider die simpele mensen licht aanstoot kan geven. Zijn aanwezigheid houdt het risico in van 'verstuirynge des gemeenen tranquilliteits, burgelicken eendracht ende welfaert'. Hebben we in de persoon van Symon van Oij met een conventikelganger, mogelijk een conventikelvoorganger, te maken? In ieder geval is hij een van de vreemdelingen voor wie stadhouder Aremborg reeds waarschuwde.

Een jaar na de verbanning van Symon van Oij herinnert de magistraat er opnieuw aan, dat het ten strengste verboden is geheime conventikels te houden. Reeds is de burgerij bij eerdere publicatie 'mitter clocken' hiervan op de hoogte gesteld.³⁵ Het stadsbestuur herhaalt die bekendmaking 'nochmaels ten overvloeth ende guider waarschuwinge'. Het verbod tot het houden en bijwonen van conventikels geldt 'het sij bij daege, bij avende offte bij nachte, mit oepen offte besloeten doeren offte oick int velt, heimelick offte oepenbaer'. Deze specificatie doet vermoeden dat er ook in het gebied buiten de stadspoorten conventikels gehouden werden en dat men 's nachts vergaderde.

33 OA 242, fol. 199, 15 mei 1560.

34 OA 242, fol. 201 v., 24 mei 1561; RA 2, fol. 154 v. 35 OA 242, fol. 205 v., 206 r., 10 mei 1562.

138

De publicatie van 10 mei 1562 vond niet zonder reden plaats. De dag daarvoor werd namelijk een zekere Taeke Hettinga voorgoed uit de stad verbannen. Oorzaak daarvan was dat hij 'sich heft verdrystet heimelicke schoele off leerplaetze [...] t' sijnen huis to

holden en to lijden.' Ook werden door hem andere samenkomsten binnen en buiten de stad bezocht.³⁶ Op die bewuste negende mei waren op het stadhuis de namen van meer conventikelgangers bekend. Nog diezelfde dag gingen er stadsboden naar diverse personen, omdat zij óf een verboden samenkomst hadden georganiseerd, óf deze hadden bijgewoond. Hun werd ernstig voorgehouden dat ze het stedelijk bevel en het koninklijk mandaat negeerden. Een aantal personen worden in de stukken met name genoemd: Joachim Messenmaker en diens vrouw; Alijdt Ronnewaegen en haar moeder; Lucas Schroer met zijn vrouw; Trijnen Nolle; Hilleken Vrancke met haar dochter; Hadewich Pijpers; Evert Schroer met zijn vrouw; Cathrina Kerstiens; de vrouw van Hendrick van Dam met haar twee dochters, 'ende meer anderen'.

Zij werden allen ernstig gewaarschuwd af te zien van verder conventikelbezoek. Wie in het vervolg dit verbod toch overtreedt, zou door de magistraat streng worden gestraft. Het huis van Taeke Hettinga was een van de vergaderadressen van het godsdienstig gezelschap. Of dit gezelschap zich reeds had georganiseerd tot een ondergrondse gemeente, is niet duidelijk. Een nadere karakteristiek van hun godsdienstig klimaat is op grond van de stukken niet te geven. Wel is het feit dat zij op meerdere plaatsen vergaderden een aanwijzing van versterkte conventikelvorming in de eerste helft van de jaren zestig. Er kwam meer samenhang tussen de gelovigen die zich tegen de gevestigde kerk verzetten.

In 1562 worden voor eenzelfde delict op één dag drie personen en kort daarop nog iemand anders berecht. Eerst maken op 12 september Bartoldt Enthes, Jellis Cornelisz. en Derck Dolewerth kennis met de stokmeester. Op 19 september geldt dat voor Berent van Voorst. Alle vier moeten zij onder ede beloven voortaan geen woorden meer te spreken tegen 'den pauwest, keyser, noch van eenigen conynghen, fursten offte andere giestlicke noch werltlicke heren'.³⁷

Een jaar na het vorige conventikelverbod volgt bij publicatie van 9 mei 1563 weer een herhaling ervan.³⁸ Elke godsdienstige samenkomst buiten de 'openbaren sermone' is verboden. Wie als openbare ketter bekend staat, wordt vogelvrij verklaard. Niemand mag hem 'herberghen, huessen, hoeven offt eenige menschlicke troest doen'. Op ieder rust de plicht openbare ketteren die de stad durven binnen te komen, aan te geven. Als men op de hoogte is van verboden samenkomsten, moet dit bij de burgemeesters worden aangegeven.

Conventikels blijven de aandacht van de stedelijke overheid vragen, want opnieuw is publicatie nodig op 7 mei 1564 en op 15 oktober 1564.³⁹

³⁶ RA 2, fol. 155 v., 156, 9 mei 1562.

³⁷ RA 1, fol. 65, 66, 12 en 19 september 1562.

³⁸ OA 242, fol. 212 v., 9 mei 1563.

³⁹ OA 242, fol. 212.

Over dezelfde materie brengt op 21 mei 1565 een deputatie van het stadsbestuur een bezoek aan stadhouder Aremberg.⁴⁰ Aanleiding tot het bezoek is een brief van de stadhouder aan de raad. Daarin had Aremberg geschreven, dat het hem ter ore was gekomen dat er rond Pasen een 'zekere vergaderinge van uth- en inheemschen menschen op der stadt Campens eylanden' heeft plaatsgevonden. De Raad wordt door de stadhouder vermaand de plakaten van de koning te handhaven. De Raad bedankt de stadhouder voor zijn inlichtingen. Verder vertelt de raadsdeputatie hem dat de dijkgraven op de eilanden opdracht gekregen hebben deze zaak te onderzoeken. Veel waren deze echter niet te weten gekomen. De stadhouder geeft vervolgens nadere

inlichtingen over het gebeurde. Diverse personen zijn van Giethoorn naar de eilanden van Kampen overgevoerd om er godsdienstoefeningen te houden.

Behalve naar Kampen heeft de stadhouder ook naar beide andere IJsselsteden brieven doen uitgaan. Hij wil dat de IJsselsteden goed toezicht houden op de godsdienst. Hun belofte aan de koning laat geen verandering van religie toe. Uit deze correspondentie blijkt dat de moeite op godsdienstig gebied een gewestelijke problematiek vormden. Als zodanig schatten de drie IJsselsteden de godsdienstkwestie ook in, want op 30 maart 1566 spreken de drie steden af, dat wie wegens ketterij uit één der drie steden gebannen is, in geen van de beide andere steden binnen mag komen.⁴¹ Deze overeenkomst wordt in Kampen op 7 april afgekondigd.⁴²

Zij die 'verdoemder ketteriën halven uth deser stadt verbannen' zijn, mogen 'hier nieth weder incoemen, noch in eenigen van den anderen twee steden huyselicken sich setten'. De taal is streng, ter afschrikking maar tegelijk ook ter geruststelling van een kritisch toeziend stadhouder. De publicatie geeft tevens aan, dat Kampen zich voorjaar 1566 met de beide andere IJsselsteden in religiezaken op één lijn bevindt. Zomer 1566 zal deze gezamenlijke godsdienstpolitiek achterhaald worden door de feiten. -

3. Zomer 1566: Op weg naar publieke erediensten volgens de Augsburgse Confessie

3.1. Preventieve maatregelen tegen hageprediking, beeldenstorm en nieuwe predikanten

In de loop van 1566 raakt zowel de politieke als de godsdienstige ontwikkeling in een stroomversnelling. Hoewel in Overijssel geen enkel lid van de ridderschap zich bij het Verbond der edelen aansluit, volgt men in dit gewest de gebeurtenissen na het aanbieden van het Smeekschrift der Edelen (5 april 1566) nauwkeurig: verzoek om opheffing van de inquisitie en ketterplakaten, toezegging van de Landvoogdes om dit rekest aan de koning over te zenden, haar belofte van moderatie der kettervervolgung, officiële toestemming aan

40 OA 2513, fol. 85, 21 mei 1565.

41 OA 2513, fol. 85, 30 maart 1566. 42 OA 242, 7 april 1566.

140

stedelijke magistraten om voortaan gematigder tegen critici van het Rooms-katholieke geloof op te treden, het in het openbaar houden van massale hagepreken vanaf juni, eerst in Vlaanderen, later ook in Brabant. In Overijssel voeren stadhouder, ridderschap en steden en drosten vroegtijdig overleg. Op 20 juli vergaderen de Overijsselse overheden. Een aantal raadsheren van de koning is daarbij aanwezig. Eén hunner, Mr. Van Til, houdt de vergadering 'in 't lange voer die twyspaldicheit des geloves ende mennichvoldige vergadderingen soe sich in Brabant ende daeromtrent erheven hadden, waeruth dan meer inconveniënten toe besorgen, vermenende derhalven den drosten en de steden in tijts guede sorge ende toesicht te dragen dat sulx alhier in desen lande voergecomen mochte worden. Stellende oick mede toe waecken alsulcke placaten als Matt. [Majesteit] hier te bevoerens op den vagabunden heft doen publiceren.'⁴³ De autoriteiten leggen dus een direct verband tussen het hagepreken en de vagebonden. Achter de inconveniënten die in Vlaanderen en Brabant plaatsvinden, schuilt volgens de vertegenwoordigers van de centrale regering een religieuze beweging die oproer wil bewerken. De magistraten van de IJsselsteden moeten in verband hiermee ook goed toezicht houden op eventuele conventikels in hun stedelijk

rechtsgebied. 44

Korte tijd later steekt in het zuiden de beeldenstorm op. De beweging slaat naar het noorden over. Onder de druk van de omstandigheden belooft de Landvoogdes bij Akkoord van 23 augustus de openbare prediking dáár te dulden waar die tot dan toe reeds plaatsgevonden had. Het gevaar van de beeldenstorm die 11 augustus begon, bedreigt nu ook Overijssel. Terwijl in de Nederlanden op tal van plaatsen de beelden vernield worden, vergadert op 27 augustus de Kamper Raad met de grote en kleine meente.

De burgemeester houdt ieder de ernst van de situatie voor: 'alzo die itzyge tijden vast geswindt ende periculoos weren ende onse naberlanden ende steden vermitz die predicatie etlycker nyer predikanten in commotie gestalt ende die kercken gespoliëert worden daer durch dan allerleye swaricheden ende meerdere lasten toe besorgen stonden'. Schepenen en Raad vragen steun van de meenten voor het geval er ook binnen Kampen zich nieuwe predikanten opwerpen of wanneer men 'eenige kercken oft cloesteren begonden te schaffiren' of iets nieuws op godsdienstig gebied wil invoeren.

De Raad stelt zich op het standpunt 'gantz ghiene nye predicanten in dese vaerlicke ende periculose tijden in der stadt noch in oeren vrijheit toe lijden, huysen oft herbergen ofte sich in hoere versamlinge toe begeven'. De magistraat stelt aan beide meenten verder voor om hiervan nog dezelfde dag door middel van een publicatie de burgerij op de hoogte te stellen. Beide meenten gaan hiermee akkoord, echter slechts na lang overleg en op voorwaarde dat de Raad zich zou inspannen om goede predikers voor de stad te verkrijgen.⁴⁵ Nadat in 1559 kapelaan Berendt Andriessen van het toneel was

43 OA 2513, fol. 184, 20 juli 1566.

44 'angehoirt die propositie [...] van die guede opsicht van den heymelijcken conventiculen ende andere onbehoerlijcke vergaderingen'. OA 440, 19 juli 1566, Reyse ende boedeloon.

45 OA 22, fol. 60 en 61, 27 augustus 1566.

141

verdwenen, sinds het vertrek van pastoor Aggeus Snecanus in september 1565 en het overlijden van diens opvolger Henricus Ernesti op 16 augustus 1566⁴⁶, was er immers slechts één kapelaan in Kampen achtergebleven. De eis van de meenten laat echter ook de mogelijkheid open, dat deze op het predikantenbestand binnen de gevestigde kerk kritiek hadden. De magistraat besluit tenslotte ook nog de wacht te verdubbelen en de burgerij tot waakplicht op te roepen. De maatregelen tekenen een gespannen sfeer. De bekendmaking aan de burgerij bevat woorden die vrees voor escalatie tot uitdrukking brengen: 'to onderholdinge gueder vrede ende burgerlijcke eendracht ende tot stuer ende wederstant aller commotie, onstuier ende oproer [...] noch oick in eeniger manieren hoeren handen an kercken ofte cloesteren toe slaen, ofte dieselve te spolieren ofte schaffieren'.⁴⁷ De burgerij weet nu dat er in het geheel geen nieuwe predikanten in de stad zullen worden geduld, dat niemand zich naar de verboden vergaderingen of predikaties mag begeven en dat elke kerk- of kloosterschender zal worden gestraft.

Kort na het Akkoord van 23 augustus 1566, waarbij dus de Landvoogdes beloofd had in alle gewesten openbare prediking te dulden waar deze op dat ogenblik reeds gehouden werd, kwamen de IJsselsteden onderling en ook met de ridderschap bijeen

om de ontstane situatie te bespreken. Op basis van het Akkoord kon in geen van de drie IJsselsteden een protestantse kerk officieel worden toegelaten. Op het tijdstip dat het Akkoord werd gesloten, waren er alleen in het geheim vergaderende conventikels die door de stadsbesturen min of meer werden getolereerd. Het Akkoord bood deze godsdienstige vergaderingen geen enkele wettige status. Tijdens een vergadering te Windesheim op 31 augustus, laat de stadhouder aan drosten en steden voorhouden dat het 'uthloopen uth den steden in den platten landen nae den nyen predicanten voergekomen wurden mochten'.⁴⁸

Met dit standpunt hebben de afgevaardigden van Deventer en Zwolle moeite. Deventer brengt in de vergadering naar voren hoe het stadsbestuur, om verder ongemak te voorkomen, heeft toegestaan dat 'het sacrament des altaers sub utraque specie den siecken ende gesonden dies begeerden binnenshuys gegeven t' worden'. Maar volgens de Deventer gedeputeerden was men met toestemming tot sacramentsuitdeling bij particulieren thuis niet tevreden. Aanhangers van de nieuwe leer verlangen een kerkgebouw 'om sich daerinne nae der Augsburgsche Confession t' holden'. Door dit toe te staan, hoopt men de burgerij rustig te kunnen houden. De gedeputeerden van Zwolle maken ter vergadering duidelijk, dat zij zich bij dit standpunt van Deventer willen aansluiten. Anders dan Deventer en Zwolle, heeft het Kamper stadsbestuur geen moeite met het stadhouderlijk standpunt.

46 OA 2251, Aanstellingsacte van Henricus Ernesti. 1565; Velthuysen, 'Aantekeningen op Lindeborn's Historia Episcopatus Daventriensis', 93.

47 OA 242, fol. 227 r., 27 augustus 1566.

48 OA 440, 31 aug. 1566; OA 2513, fol. 189, 190, 31 aug. 1566; Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 298, 299.

142

Plaatselijk had men immers kort tevoren reeds besloten om alle activiteiten van de nieuwe predikanten, deelname aan hun vergaderingen en alle godsdienstige vernieuwing te verbieden. Ter vergadering stelt de Kamper deputatie zich duidelijk minder toegevend op dan de beide andere IJsselsteden. Zo wordt de inhoud van de publicatie van 27 augustus aan de vergadering meegedeeld. Omdat Deventer en Zwolle echter een ruimere opstelling kiezen, acht men het zinvol te overwegen of in de gegeven omstandigheden niet een brief aan de Landvoogdes moet worden geschreven. Daarin zou haar verzocht kunnen worden om namens de koning een kerk af te staan voor diensten naar de Augsburgse Confessie. Gedeputeerden zullen dit voorstel ieder aan de Raad van de eigen stad ter overweging geven. Op 4 september hoopt men weer in Windesheim samen te komen, om dan te besluiten of er een brief naar Margaretha van Parma zal worden verzonden.

3.2. Aanhangers van de nieuwe leer profileren zich als groep

3.2.1. De ontwikkelingen op 3 september 1566

Het op de Landdag van 31 augustus verhandelde wordt 3 september op het stadhuis te Kampen besproken. Een burgemeester houdt schepenen, raden en meenten het stadhouderlijk bevel voor. Wat in de 'naberlanden' voorgevallen is, moet in Kampen worden voorkomen. Terwijl men vergadert, stapt een deputatie vanuit de burgerij de raadzaal binnen. De gedeputeerden komen uit een 'grote versamlinge der gemeenen burgers' die op dezelfde derde september in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis bijeen zijn. De afvaardiging overhandigt een verzoekschrift 'dat hoer kercken mochten

verordent ende vergunt worden daerinne die sacramenten ende andere ceremoniën nae die Augsburgsche Confession uthgedeelt ende onderhouden mochten worden'.⁴⁹

Na langdurige deliberatie komen Raad en meenten tenslotte tot de overtuiging 'dat men die gemeente nyet wel langer in eenicheit ende stilte solde kunnen holden ten ware dat hoer in hoer voernemen naegegeven worde'. Deze uitspraak van het stadsbestuur heeft verstrekkende gevolgen. Een verzoekschrift om kerkruimte voor publieke erediensten volgens de Augsburgse Confessie zal door het stadsbestuur officieel op de komende Landdag te Windesheim in bespreking worden gegeven. Zelfs zal een afvaardiging van de supplianten met de stadsdeputatie naar deze Landdag reizen om het verzoekschrift daar nader toe te lichten.

Duidelijk is op 3 september bovendien ook wat op die komende Landdag het stadsbestuur inzake de brief aan de Landvoogdes adviseren zal. Raad en meenten besluiten op 3 september eenparig haar te verzoeken om namens de koning de gemeente een kerk te geven voor kerkdiensten naar de Augsburgse Confessie. Het stadsbestuur zal als motief aanvoeren, dat inwilliging van dit verzoek de eendracht binnen de stad ten goede komt. Zij die de oude religie zijn toegedaan, zullen hierdoor 'vrij ende ongeturbiert gelaeten

49 OA 22, fol. 62, 63, 3 september 1566.

143

worden ende die kercken ende cloestern ongespoliert blijven'. Ondertussen staat de magistraat aan heer Christiaan van Driel, aan rector heer Caspar Holstech en aan anderen toe, dat zij 'dat sacrament des altaers sub utraque specie den siecken dies begeren binneshuys uthdeelen' mogen. In de roerige vergadering wordt tenslotte nog besloten, dat een viertal raadsleden namens het stadsbestuur de predikanten zal aanzeggen 'het Woort Goeds na hoer consciëntie te preken sonder scheldinge die eenen op den anderen'.

Op de derde september doen zich dus belangrijke ontwikkelingen voor:

Op het moment dat de afgevaardigden uit de burgerij de raadzaal binnenstappen, treden de voorstanders van de nieuwe leer voor het eerst gezamenlijk in de openbaarheid. Het stadsbestuur omschrijft hen als vertegenwoordiging van 'een grote versamelinghe der gemeenen burgers'; een neutrale, burgerlijke aanduiding. De in dit verband eveneens gebruikte term 'gemeente' is geen kerkelijke term. De groep aanhangers van het nieuwe wordt dus slechts een neutraal-burgerlijke status toegekend. Wel onderscheidt het stadsbestuur de groep in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis van degenen die de oude religie zijn toegedaan. De groep kan deels hebben bestaan uit personen die ook in conventikelverband samenkwamen. Verder zullen tot de groep personen hebben behoord die nog geheel binnen de bestaande kerk vergaderden. Samen vragen ze het stadsbestuur om publieke erediensten overeenkomstig de Augsburgse Confessie.

Het beleggen van zo'n grote vergadering⁵⁰ en het deputeren op juist dit kritieke moment, laat vermoeden, dat de groep goed geïnformeerd en goed georganiseerd is.

Terwijl het in de 'naberlanden' gist en er een spoor van vernieling door de Nederlanden trekt, treden in Kampen de aanhangers van het nieuwe in de openbaarheid, ordelijk, maar beslist. Men acht, de stedelijke publicatie van 27 augustus ten spijt, de tijd rijp de overheid om kerkelijke vergaderruimte te verzoeken. Het stadsbestuur wijzigt zijn tot dan toe gevoerd beleid ingrijpend. Werd een week eerder nog nadrukkelijk het standpunt ingenomen dat op godsdienstig gebied niets

nieuws zou worden toegestaan, nu verleent het stadsbestuur zelfs medewerking voor toewijzing van officiële kerkruimte aan de nieuwe religie. Deze zwenking kwam tot stand onder de druk van de omstandigheden. Weigering van het verzoekschrift zou, zeker in het licht van de landelijke gebeurtenissen, een bedreiging van de rust binnen de stad hebben betekend. Omdat Deventer en Zwolle op de vergadering van 31 augustus te Windesheim reeds een ruimer standpunt hadden ingenomen, kon het Kamper stadsbestuur op 3 september gemakkelijker toegeeflijk zijn. Een ruimer standpunt zou immers op de Landdag van 4 september geen problemen oproepen bij de beide andere IJsselsteden.

50 De stukken spreken van een 'grote versamlinge der gemeenen burgers' en van 'den poeple'. OA 22, fol. 62, 63.

144

Terwijl het verzoek om een kerkgebouw in behandeling is, moet intussen het verzamelde volk in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis rustig gehouden worden. De magistraat doet daarvoor een geringe concessie. Christiaan van Driel, rector Caspar Holstech en anderen mogen het altaarsacrament onder twee gedaanten binnenshuis uitdelen aan zieken die dit verzoeken. Met deze concessie komt het stadsbestuur in de buurt van het standpunt van Deventer en Zwolle: sub utraque specie, alleen binnenshuis.

Kampen is echter terughoudender. Want toestemming tot afwijkende uitdeling blijft beperkt tot de zieken. Het ging om een concessie aan de rand, zodat het kerkelijk leven verder normaal kon blijven doorgaan. Dit in tegenstelling tot wat afgevaardigden van Deventer reeds op 31 augustus te Windesheim over de opstelling van het stadsbestuur aldaar rapporteerden: Het sacrament mocht daar onder beide gedaanten ook aan gezonde personen worden uitgedeeld. Zelfs verklaarde het Deventer stadsbestuur zich bereid aan opposanten een kerkgebouw voor afwijkende erediensten beschikbaar te stellen. Bij dit ruimere standpunt had Zwolle zich aangesloten. De Kamper overheid blijft in haar opstelling dus duidelijk minder toegeeflijk dan de beide andere IJsselsteden.

Verder is de opdracht die het stadsbestuur aan de vier raadsleden gaf, van groot belang. Zij zouden de predikanten bezoeken om hun aan te zeggen 'het Woort Goeds nae hoer consciëntie te preken sonder scheldinge die eenen op den anderen'. Het stadsbestuur wil voorkomen, dat de spanning tussen aanhangers van oude en nieuwe religie⁵¹ via de kansel zal escaleren. Aan de predikanten werd toegestaan op de kansel Gods Woord naar hun consciëntie te verkondigen. Terwijl dus het altaarsacrament officieel gehandhaafd bleef, liet de magistraat in de woorddienst grote verruiming toe. Het toestaan van het sub utraque specie is, hoe beperkt ook, toch een toegeven aan wie kritiek op het eucharistisch offer hadden. Bij dit offer werd aan het volk de kelk onthouden. Christus zou namelijk in elk van de twee elementen afzonderlijk, dus ook in de uitgedeelde hostie, compleet aanwezig zijn. De priester kan namens allen het bloed opdragen en tot zich nemen.⁵² Hij communiceert voor en in plaats van de gemeente. De mogelijkheid van communie sub utraque specie waarbij brood én wijn aan de gelovigen uitgedeeld wordt, betekent in feite kritiek op de positie van de priesters binnen de kerk.⁵³

51 Het gaat inderdaad om verschil in religie, zoals uit het op 5 december 1566 herhaalde vermaan kan blijken: 'dat die eene des anderen religie nieth versmaedelicken sall lasteren

upten stoell'. OA 22, fol. 68.

52 'quia sacerdos in persona omnium sanguinem offert et sumit, et sub utraque specie totus Christus continetur'. Thomas van Aquino, Summa Theol., III, queast. 80, art. 12 ad 3. Thomas van Aquino, Summa Theologia, 323.

53 Het 'sub utraque specie' staat in de IJsselstreek inderdaad symbolisch voor het aanhangen van nieuwe leer. In de jaren vijftig maakte Deventer en Zwolle er reeds kennis mee. De Deventer pastoor Karel de Haan liet de mis na en deelde het Avondmaal onder beide gedaanten uit. Hij werd uit de stad verbannen. Moulin, Historische Kamper Kronijk, II, 13. Te Zwolle deelde een priester van de St. Michaëlskerk reeds in 1557 het sacrament onder beide gedaanten uit. Hij verklaarde zich openlijk voor de nieuwe leer. Hij werd hierop uit zijn ambt gezet. Moulin, a. w., II, 4.

145

Uitdeling sub utraque specie wordt toegestaan aan Christiaan van Driel, aan rector Caspar Holstech 'ende anderen'. Hieruit kan worden afgeleid dat er in 1566 binnen de bestaande kerk verschillende geestelijken waren die op het standpunt van het sub utraque specie stonden. Van de twee met name genoemden gaf de eerste zijn afwijkend standpunt na verloop van tijd weer prijs, of hij verbond daaraan geen verdere consequenties. Wanneer eind 1566 in het

gewest en ook in Kampen het tij weer keert, blijft hij namelijk als vicaris binnen de bestaande kerk gehandhaafd. Wanneer op 15 juni 1571 bisschop Aegidius de Monte aan Kampen een visitatiebezoek brengt, blijkt heer Christiaan van Driel nog volledig in functie.⁵⁴

Met rector Caspar Holstech staat het anders. Zijn naam keert in het vervolg regelmatig terug. Op deze derde september is Holstech reeds zes jaar rector van de Latijnse School. Dit valt op te maken uit een stuk van 21 augustus 1564. Daarin wordt hij door de Raad opnieuw voor drie jaar tot rector benoemd, 'als hij desse voergaende jaeren geweest hefft'.⁵⁵ Zijn taak bestaat uit het goede opzicht over de school. Hij moet 'die jugent inn goede lerynge ende seeden instrueren'. Samen met de andere schoolmeester moet hij in de kerk ook aan het schoolkoor leiding geven.

Ten aanzien van de koordienst wordt hij echter door het stadsbestuur ontzien, op grond van het motief 'inn sijnn gesanck niet vaste te sijnn'.

Naast het rectorchap bekleedt Holstech ook priesterfuncties. De combinatie rector-priester was niet ongewoon en werd door het stadsbestuur gewenst." Zo is de rector tevens vicaris van het Simon en Judasaltaar in de St. Nicolaaskerk.⁵⁷ Bovendien is hij als officiant verbonden aan het Heilige-Geestgasthuis" en behoort ook het prediken daar tot zijn taak.⁵⁹ In dit verband is het opmerkelijk, dat de Raad op aandringen van de burgers, vergaderd in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis, ook de prediker van die kerk aanwijst om het sacrament sub utraque specie aan de zieken uit te reiken. De stukken geven aan, dat er van Holstech zowel op zijn leerlingen in de Latijnse School als op zijn toehoorders in de Heilige-Geestkerk reformatorische impulsen zijn uitgegaan.

54 'Vicarius altaris 11.000 virginum [...] Onustrium missiarum, leguntur per D. Christianum Joannis de Driel'. Acta visitationis, 26.

55 OA 306, fol. 182, 184 v., 21 augustus 1564.

56 Wanneer Mr. Govert Tellevort in 1576 tot rector wordt benoemd, wordt tussen hem en het stadsbestuur overeengekomen: 'sal sich clerck laten wijen'. OA 306, fol. 189 v., 18 februari 1576.

57 'Vicaria sanctorum Simonis et Judae: Rector est rector scholae. Collatores senatus Campensis'. Acta visitationis, 201. Aldus ook de 'voirwarden van den rectoer: Darmede 't

beneficium Symonis et Jude mit alsulcke lasten ende profijten daer to behoerende'. OA 306, 182 v.

58 Tegenover een raadsdeputatie spreekt Holstech op 7 september 1567 van zijn werkzaamheden 'soe van den schole als van den dienst in 't gasthuis'. OA 2513, fol. 345. De combinatie van de functies rector-officiant van het Heilige Geestgasthuis komt meer voor. Zo wordt op 1 oktober 1579 'van oer Ersamen voer een rectoer angenommen heer Hendrik Jansz. Kannegieter mitten dienst in des Hilligen Ghiestes'. OA 306, 190 r., 1 oktober 1579.

59 'preken des hoichtijts ende des Sondaechs [...] ende anderen sacramenten der hilliger kerkken'. OA 306, 207 r., benoemingsvoorwaarden heer Henryck Henrycksz., 20 november 1567. 146

Ten aanzien van de leerlingen in de Latijnse School kan dit worden afgeleid uit een zeldzaam geworden geschrift : *Passio Domini nostri Jesu Christi Secundum Quatuor Evangelistas*, in 1565 bij de reeds eerder genoemde Kamper boekdrukker Peter Warnersz. gedrukt. Het werd door Holstech in het licht gegeven en voorzien van proloog en epiloog. Holstech schreef zijn voorwoord op 28 maart 1565, slechts anderhalf jaar voor de plaatselijke ontwikkelingen van september 1566.⁶⁰ Het geschrift zelf is een Evangeliënharmonie op het lijden van Christus. Het werk, bestemd voor jongeren die zich aan de Kamper Latijnse School voorbereidden op een kerkelijk of wereldlijk ambt, was bedoeld als oefening in het lezen van zowel heilige als profane geschriften.⁶¹ Wat blijkt nu uit proloog en epiloog?

De rector ontkent daarin, dat het onderwijs aan de jongens zou moeten beginnen bij Homerus, zoals de heidense schrijvers meenden. Ten onrechte zien zij Homerus als de vader van alle wijsheid.⁶²

Hoofddoel van het onderwijs is, de scholieren het door de vaderen overgeleverde geloof over te dragen. Deze doelstelling vraagt een andere methode. Zij moeten beginnen met Christus. Het gaat Holstech allereerst om een bijbelse scholing. Want juist Christus en niet Homerus is de ware bron en autoriteit van de wijsheid. Christus nodigt zelf de kinderen. Hij biedt hun zelfs het koninkrijk der hemelen aan. Hij verkondigt jongeren dat zij echte, levende tempels van de Heilige Geest mogen zijn. In de Latijnse School te Kampen wordt aan jongeren de zeer smadelijke dood en het smartelijke lijden van onze Verlosser Jezus Christus voor ogen gesteld.⁶³

De pas beginnende leerlingen kunnen zich op die manier oefenen door het lezen van heilige geschiedenissen. Wanneer ze in het leerproces wat meer gevorderd zijn, moeten ze zich daarmee bezig blijven houden door Christus' lijden en sterven steeds opnieuw in hun hart te overpeinzen en te overdenken en mogen ze nooit ophouden, zolang ze leven, de almachtige God voor zo grote weldaad de diepste dank te betuigen.⁶⁴ Holstech lijkt een soort concentrisch leerproces voor te staan. De 'sacra' zijn voor onervarenen als leesstof al goed

⁶⁰ Een exemplaar van het werk, dat niet in het Kamper gemeentearchief berust, bevindt zich in de bibliotheek R.U. te Leiden.

⁶¹ 'Monasteriensis Studiosae Campensi Iuventuti', fol. 2a. 'cum in posterum et sacris et prophanis Literis instituti, vel ad Ecclesiasticum munus, vel Rempubicam', fol. 3b.

⁶² 'Cum Ethnici scriptores ab Homero primam Puerorum institutionem inchoandam existimarent iudicaruntque, ob id quod illi eum omnis Sapientiae Patrem (licet falso) et crediderunt et appelaverunt', fol. 2a en 2b.

⁶³ 'Non in vanum omnino nos cursuros et vobis consulturos confidimus, si vos qui nostrae Fidei a Parentibus vestris commisi estis, ab ipso vero Sapientiae et Fonte et Authore, qui Christus est, instituere et formare quam possumus diligentissime contenderimus. Ipse enim Parvulos ad se venire iubet et talium Coelorum Regnum esse perhibet, significans, procul dubio, tales et vera et viva divini Spiritus esse Tempia.' fol. 2b.

'in Schola Campensi [...1, turpissimam Mortem et dira miserandaque tormenta Salvatoris nostri Jesu Christi Vobis ob Oculos ponere', fol. 3a.

64 'Ut et rudiores sacra legendo sese exerceant, et in Literis provectiones paulatim eadem in Men- te pertractare, meditari, revolvere, et omnipotenti Deo, dum Spiritus hos regit Artus, pro tanto Beneficio maximas agere gratias non desinant'. fol. 3a.

147

oefenmateriaal. Diezelfde 'sacra' zijn voor gevorderden verdiepings-, verrijkingsstof. Het concentrische leerproces mondt uit in levenslange dank aan God, omdat Hij de Christus, de ware Wijsheid openbaarde. De rector vertrouwt er op dat dit leerdoel zal worden bereikt en twijfelt er niet aan, dat door het geschrift *Passio Domini Nostri Jesu Christi* de studie wordt geholpen en de geest van de scholieren tot God wordt verheven.⁶⁵ Hij roept zijn leerlingen op al de smarten die de Verlosser terwille van hen in zijn lichaam tot het einde toe gedragen heeft, te overdenken en zich diep in te prenten, opdat, wanneer de Kenner van de harten verschijnt, Hij dan niets verwerpelijk in hen zal vinden.⁶⁶ Holstech eindigt zijn proloog met de wens dat Christus hun studie stuur en voortgang geven zal, tot zijn eer en tot zaligheid van hun zielen.⁶⁷

In aansluiting aan de proloog volgt in dichtvorm een speciale aansporing aan het adres van de jeugd om de vruchten van Christus' lijden zorgvuldig in hun geest te overwegen. Het geschrift geeft hun oefenmateriaal om God te leren liefhebben. En ook om zich er steeds op toe te leggen voor zo grote weldaden dank te betalen aan Hem die ons zijn eigen Zoon tot verlossing gaf.⁶⁸

De lijdensoverdenking die de rector vervolgens aan zijn scholieren aanbiedt, onderscheidt zich van de vele passieverhalen uit de kerkelijke traditie.⁶⁹ Aan de leerlingen worden geen religieuze verbeeldingen opgedrongen. Het mediteren richt zich op de bijbeltekst. Het gaat om *Passio Domini nostri Jesu Christi Secundum Quatuor Evangelistas*.

Het werk sluit af met een epiloog, weer in dichtvorm, die uit drie gedeelten bestaat. Daarin worden, op grond van het volbrachte lijden van Christus, achtereenvolgens de dood, de satan en God de Vader aangesproken. Door het offer van Christus is de oppermachtige dood een overwonnen vijand geworden: "Vale dood, zeg mij, waar is uw vreugdevolle overwinning? Duister monster, zeg mij, waar is uw prikkel? Eer en lof aan God door het kostbare bloed van Christus. U die eens overwinnaar was, bent nu geheel overwonnen."⁷⁰ Ook satan krijgt een smaadwoord te horen: "Pluto, waar zijn uw krachten? Waar is

65 'Hunc igitur Libellum, quo [...] Mentem vestram ad Deum levare posse non diffidimus'. fol. 3b.

66 'Ita omnia illa, quae Salvator ille nostri causa in suo Corpore pertulit meditemini, et animis penitus infigite, ut [...], cum cordium ille Scrutator apparebit, non poeniteat.' fol. 3b, 4a.

67 'Christus gubernet ac provehat Studia vestra ad suum honorem et salutem Animarum vestra-rum.' fol. 4a.

68 'Ut Passionis Christi Fructus diligenter Animo volvunt', 'Deum quo/ Discat amare,/ Atque pro tantis meritis referre/ Gratias semper studeat, suum qui/ Filium nobis dedit in Salutem',/ fol. 4b.

69 Zijn 'Passio' heeft niets van de passieverhalen met scènes, anekdotes en bijzonderheden die niet in de traditionele evangelietekst te vinden zijn. De door Holstech voorgestane overdenking onderscheidt zich van het mediteren zoals door Moderne Devoten voorgestaan. Zie hoofdstuk 1, onderdeel 7, 84-85.

70 "Adversus Mortem: Pallida dic ubi sit tua Mors victoria laeta?/ Dic ubi sit stimulus Belua

caeca tuus?/ Gloria lausque Deo precioso Sanguine Christi./ Quae fueras Victrix nunc superata ia- ces.", fol. 40a.

148

uw grote macht?" Een sterker Vorst heeft u bij zijn komst overwonnen en aan uw helhond Cerberus de buit ontrukkt. Satan wordt op de macht van de Gekruisigde gewezen: "Zie, aan het kruis hangt de schuldbekentenis van de Zoon aan de Vader. Hijzelf heeft die uit uw zwarte muil weggedragen. "71

Tenslotte wordt, in de vorm van een smeekgebed, God de Vader aangeroepen: "O goedgunstige God, U die om onze overtredingen uw Zoon aan de kruisdood hebt onderworpen, vergeef ons de zonden die wij belijden. En wees voor ons die verbrijzeld zijn een milde Vader; zelfs een aardse vader legt z'n gevoel van liefde niet af".72

Deze bede wordt gebaseerd op de vergevende liefde van de Vader, gefundeerd als deze liefde is in het kruislijden van Christus.

Holstech stelt namelijk, dat de Vader onze zonden aanziet in Zijn Zoon. De Vader toornst wel over ons, maar in zijn Zoon gaat dit altijd samen met liefde. De Zoon wordt om onze schandelijke overtredingen gestraft. Ook al hebben wij gezondigd, na de geselslagen spreekt de Vader vriendelijke woorden, aldus Holstech.73

De smeekbede loopt uit op een verdiept, aanhoudend pleiten, echt een roep om hulp tot God de Vader. Centraal staat weer het bloed van Christus. Dit wordt gezien als de enige grond voor verzoening van zondaren met God: "En U, hemelse Vader, o hoogste der vaders, zoudt U grimmiger willen zijn dan een aardse vader, dan houden wij allen U uw geliefde Zoon voor. Deze heeft met zijn heilig bloed onze overtredingen weggenomen. Enkel door Hem bidden wij: Erbarm U over ons, en geef ons vrede, Vader. Wij willen niet van uw heilig aangezicht weggaan eer ons hart bemerkt dat U verzoend bent."74

Behalve uit de proloog blijkt dus ook uit de wijze waarop in de epiloog achtereenvolgens dood, satan en God worden aangesproken, dat bij Holstech het lijden van Christus op de voorgrond staat. Door dit lijden als het enig zoenoffer worden verloren zondaren verlost van Gods toom, van duivelse macht en dood. De boodschap die rector Holstech in 1565 aan de leerlingen

71 'Invectio adversus Diabolum: "Pluto, tuae vires ubi sunt? Ubi magna potestas? [...1/ Fortior adveniens Princeps te vicit inermens,/ Atque tibi spoliū Cerbere surripuit./ Ecce Cruci pendet Primaevi Syngrapha Patris/ Quam tulit ex nigris faucibus ipse tuis.", fol. 40a. Syngrapha = 'A written contract, signed by both parties, that one will pay the other a specified sum of money'. Oxford Latin Dictionary, ed. Glare., s.v.; 'Schuldverschreibung [...1 que fit propria manu contrahentium ad pactorum fidem, ab utroque subscribitur et ab utraque parte servatur'. Lexicon Totius Latinitatis, Forcellini Patavii, s.v.

72 'Imploratio ad Deum Patrem: "O Deus alme tuum qui propter crimina nostra/ Es passus Natum morte subire Crucem,/ Condone nobis Peccata fatentibus, et sis/ Contritis clemens o Venerande Pater./ Haud Pater affectum ponit terrenus amoris.", fol. 40b.

73 'In Gnato quamvis Crimina multa videt./ Conceptas Iras sed semper miscet amore,/ Seque sui Nati cogitat esse Patrem./ Ringitur ob Nati merito Delicta pudenda,/ At fidus nunquam desinit esse Pater./ Dulciter affatur charam post Verbera prolem,/ Si modo Peccavi dixerit ille Pa- tri.", fol. 40b.

74 "Et tu, coelestis Pater, o Patrumque supreme/ Velles Terrestri saevior esse Patre/ Dilectum datum tibi nos opponimus omnes,/ Crimina qui sancto nostra cruore tulit./ Hunc propter solum nostri miserere precamur,/ Et nobis pacem da, benedicte Pater./ Nec sancta a facie volumus tua abire, prius/ Pectus placatum sentiat esse Patrem", fol. 40b.

van de Latijnse School heeft overgebracht is: er is voor zondige mensen enkel maar verzoening met God en redding van duivel en dood mogelijk op grond van de volkomen voldoening van Christus, Gods Zoon. Er is van mensenkant geen enkele verdienste. Christus die leed, deed alles tot behoud.

Deze boodschap kan niet wezenlijk verschillen van het evangelie dat rector Holstech in 1566 in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis heeft verkondigd. Bij zo'n prediking komt het geheel aan op geloof in Gods genade door het offer van Christus. Via het werk *Passio Domini Nostri Iesu Christi Secundum Quatuor Evangelistas* laat Caspar Holstech zich als reformatorisch herder en leraar kennen.⁷⁵

3.2.2. De ontwikkelingen van 4 tot 12 september 1566

Een dag na de indiening van de petitie om ruimte voor kerkdiensten naar de Augsburger Confessie binnen Kampen, komt volgens afspraak op 4 september de Landdag weer te Windesheim bijeen. De Deventer afgevaardigden delen mee, dat de godsdienstige ontwikkeling zich binnen hun stad in versneld tempo heeft doorgezet. Het stadsbestuur had er aan niet-Roomsen een kerkgebouw af moeten staan.⁷⁶

De gedeputeerden uit Kampen leggen aan de Landdag het verzoekschrift voor van burgers die in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis vergaderd waren. Er wordt verslag gedaan van wat er zich de vorige dag op het raadhuis had voorgedaan. De drie IJsselsteden besluiten nu eenparig 'ijlenden' de Landvoogdes aan te schrijven.⁷⁷ Toch verlopen er nog drie weken eer de brief verzonden kan worden.⁷⁸

Op 4 september wordt een conceptschrijven opgesteld, waarin de Landvoogdes wordt meegedeeld, dat in de steden een aantal burgers en inwoners meerdere keren aanhoudend, zowel schriftelijk als mondeling heeft verzocht, dat in elke stad twee of minstens één kerk zou worden vrijgegeven, om, zoals het ook in het heilige Roomse Rijk werd toegelaten, Woord en sacramenten naar Augsburger Confessie te bedienen.⁷⁹ De IJsselsteden willen graag onordelijkheden zoals die zich in andere gewesten en steden hebben voorgedaan, voorkomen. De Landvoogdes wordt verzocht kerken voor bedoelde diensten vrij te geven, 'bij provisie ende ter tijt bij Con.

⁷⁵ Dat er van zijn prediking inderdaad reformatorische impulsen op zijn toehoorders zijn uitgegaan, komt in onderdeel 3.2.2 nog nader aan de orde.

⁷⁶ Tussen de Landdagen van 31 augustus en van 4 september heeft de Raad van Deventer de O.L.V.-kerk af moeten staan aan hen die 'daerinne dat Woort Goedts nae den propheten, ende die leringe Christi ende der apostelen puyr ende reyn geprediget' willen hebben. In een verzoekschrift hadden zij verzocht hun de O.L.V.-kerk en de Bergkerk of de Broederkerk af te staan. Gevraagd werd dus om twee kerken. De Raad kon er niet onderuit er één vrij te geven. Voor het ee'v. wordt nu dus in een der IJsselsteden in een kerk het altaarsacrament onder twee gedaanten uitgedeeld. OA 2513, fol. 191, 4 sept. 1566.

⁷⁷ OA 2513, fol. 191, 192, 4 september 1566.

⁷⁸ De volgende gegevens zijn gebaseerd op onderstaande archivalia: OA 440, reyse ende boedeloön, 4, 7, 9, 12, 19, 23 en 26 september 1566; OA 2513, gelijke data; OA 22, fol. 65, 12 septemS 1566.

⁷⁹ De volledige tekst van het concept is te vinden in Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 301-34.25

Maiesteit [...] ende de alinge [generale] Staten versien sal worden ende geordineert.' De motivering van het verzoek is, dat hierdoor kloosters en kerken bij het oude

gebruik konden blijven, zonder vrees voor verwoesting. De interimregeling is dus vooral preventief bedoeld. Nadat de drie IJsselsteden op 7 september te Windesheim vergaderd hadden, komen ze met de stadhouder op 9 september te Deventer bijeen, om met hem te overleggen 'van 't hefftich anholden der gemeente in den dreënen steden'. Een volgende vergadering vindt plaats te Zwolle op 12 september. De verdere ontwikkeling van het standpunt van de steden valt strikt genomen buiten het tijdsbestek van deze paragraaf. De diverse stadia waarin de eindredactie van de brief bereikt wordt, vormen echter een geheel, zodat afhandeling op deze plaats de voorkeur heeft.

Op 19 september wordt te Windesheim vergaderd, over onder meer 'hoe men die plunderinge der cloesteren in den platten lande solde moegen voerkomen'. Op 23 september wordt opnieuw te Windesheim vergaderd. Nu wordt ook de ridderschap in het overleg betrokken. De definitieve tekst van de brief aan de Landvoogdes wordt vastgesteld tijdens een vergadering te Nijerbrugge op 26 september.⁸⁰ Het schrijven is een verzoekschrift 'tendierende ten eynde dat die Augsbursche Confessie soe wel in den plattenlande als in den steden in eenige kercken toegelaten mochte worden'. In de brief stellen de Staten van Overijssel, dat in het gewest met vurig verlangen wordt uitgezien naar een kerkelijk leven volgens de Augsburgse Confessie. Mocht de Landvoogdes het vrijgeven van kerken niet toestaan, dan zal dit tot verstoring van de openbare orde leiden. Dit zou nadelig zijn zowel voor de geestelijkheid van de gevestigde kerk als voor het hele gewest. Vervolgens geven de Staten de feitelijke stand van zaken in de drie IJsselsteden weer. Om verwoesting van kerken en kloosters te voorkomen, heeft Deventer bij provisie reeds een kerk voor diensten naar deze confessie ingeruimd. Terwijl Zwolle en Kampen tot nu toe hun inwoners 'swarlicke bisheer hebben opgehouden' door supplianten een te verwachten toezegging van de Landvoogdes voor te houden.

Overzien we de hele situatie, dan ontstaat het volgende beeld: In de IJssel- steden treden de aanhangers van de nieuwe religie vrijwel op hetzelfde tijdstip in de openbaarheid. De verzoeken om kerkgebouwen bereiken vrijwel op hetzelfde ogenblik de diverse stedelijke regeringen. Tussen de aanhangers uit de verschillende steden hebben hierover zeer waarschijnlijk contacten bestaan. Mocht er hierover geen afspraak gemaakt zijn, dan tekent dit gelijktijdig optreden de sfeer in de IJsselstreek. Blijkbaar is er een klimaat aanwezig dat gelijktijdig succesvol optreden mogelijk maakt. Daarbij zet de ontwikkeling zich in Deventer iets sneller door dan in Kampen. De Kamper magistraat loopt achter de besluiten van de Landdag aan, terwijl Deventer aan deze besluiten juist richting geeft. Maar in alle drie de IJsselsteden geeft de eerste week van september 1566 een beslissende wending in de positie van de aanhangers van het nieuwe te zien. Zowel stadsbesturen als Landdag geven toe aan wie een ruimere

⁸⁰ Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 312-314, tekst van de definitieve versie van de brief.

vrijheid van godsdienst wensen. Voor Overijssel bood het Akkoord van 23 augustus geen mogelijkheden. Maar onder de druk van de omstandigheden doen lokale en gewestelijke autoriteiten toch concessies om escalatie in de steden en op het platteland te voorkomen. Ridderschap en steden besluiten de Landvoogdes een brief te schrijven met het verzoek om zowel in de steden als op het platteland een aantal kerken voor diensten naar de Augsburgse Confessie in te ruimen. Dit inruimen is bedoeld als

interimregeling. De autoriteiten beloven zich te conformeren aan een toekomstige definitieve regeling van de godsdienstkwestie door de koning en de Generale Staten. De Landdag van 4 september biedt het Kamper stadsbestuur meer ruimte om aan de verlangens der supplianten tegemoet te komen. Kregen vóór deze Landdag Christaan van Driel en Caspar Holstech met anderen reeds toestemming tot uitdeling van het sacrament sub utraque specie aan zieken thuis, ná de Landdag worden zij daartoe officieel door het stadsbestuur aangezocht. In het Liber Causarum staat plechtig te lezen, dat beiden dit verzoek hebben aanvaard. De magistraat belooft hen in bescherming te nemen, mochten er door verandering der tijden uit hun dienst moeiten ontstaan.⁸¹

Volgens rector Holstech omvatte zijn dienst tevens het preken naar de Augsburgse Confessie, dus het voorgaan in de officiële eredienst. Want als er het jaar daarop inderdaad moeilijkheden over zijn dienst ontstaan, plaatst Holstech in een bespreking hierover aan het adres van het stadsbestuur een verwijt.

Ten overstaan van een raadsdeputatie verklaart hij dan namelijk: 'Soe doch den E. Raedt hem tot het ampt van preken versocht, ende belooft hadden hem des een hoeft te wesen, ende schadeloes toe holden [...] hem oyck toegelaten die predicatie na die Augsburgsche Confessie'.⁸²

Nu bevat het Liber Causarum in de verslaggeving van het officiële verzoek geen enkel gegeven over preekarbeid in bedoelde zin. Mocht het stadsbestuur Holstech tegelijk met het sub utraque specie om het preken naar de Augsburgse Confessie hebben verzocht, dan kan dat alleen bedoeld zijn geweest in officieuze zin. Want, zo bleek reeds, het stadsbestuur deed wel concessies in de marge, maar zonder toestemming van hogerhand gaf het geen ruimte voor publieke erediensten anders dan de bestaande. Nu was op het tijdstip dat Holstech door het stadsbestuur werd aangezocht, de gewestelijke aanvraag om toestemming voor bedoelde diensten nog niet eens ter afhandeling naar de Landvoogdes onderweg. Haar toestemming tot het houden van zulke erediensten is later nooit afgekomen. Wanneer we proberen recht te doen aan de opmerkingen van Holstech ten overstaan van de raadsdeputatie in het geheel van de reeds beschreven situatie, dan komen we tot de volgende interpretatie: Door het stadsbestuur wel tot preken aangesteld, echter niet specifiek tot preken volgens de Augsburgse Confessie, was het Holstech net als de andere predikanten wel toegestaan om Gods Woord te bedienen naar zijn consciëntie. Deze verruiming in de wijze van woordbediening zal Holstech

⁸¹ RA 2, fol. 173 v., 5 dec. 1566; OA 22, fol. 68, 5 dec. 1566.

⁸² OA 2513, fol. 345, 7 sept. 1567.

concreet hebben ingevuld met prediking naar de Augsburgse Confessie. Daarin zal hij door het stadsbestuur slechts zijn getolereerd. Prediking naar de Augsburgse Confessie ontving binnen Kampen niet meer dan een semi-officiële status. Geconfronteerd met het voldongen feit van een breed ondersteund verzoekschrift op 3 september, heeft de magistraat na de Landdag van 4 september op deze wijze provisorische voorzieningen getroffen. De gelovigen die in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis vergaderden, waren hiermee voldoende tevreden gesteld. Aan afgevaardigden van deze vergadering wordt op 12 september aansluitend nog meegedeeld, dat hun zaak door de Landdag van 10 september in handen van de stadhouder is gegeven. En dat deze de hertogin van Parma zou verzoeken voor de gevraagde diensten binnen de drie IJsselsteden enige kerkgebouwen in te ruimen.⁸³

3.2.3. Hageprediking op 13 september door Jan Arentsz

Met de toezegging van het stadsbestuur is de rust in de stad echter nog niet teruggekeerd. Want de volgende dag, 13 september, houdt Jan Arentsz., een mandenmaker uit Alkmaar, op het kerkhof van het Cellebroedersklooster een preek. Voor de Raad is hij geen onbekende. Nog onlangs heeft deze hem op grond van een publicatie verboden binnen het stedelijk rechtsgebied te prediken. Ondanks dit nadrukkelijk verbod, dat hem persoonlijk opgelegd was, komt Arentsz. op 13 september dus toch weer de stad binnen om er het Woord te verkondigen. De magistraat stuurt twee secretarissen met dienaren op hem af. Deze verbieden hem verder te preken. Om Arentsz. te overreden, is echter een tweede afvaardiging nodig. Onder vrijgeleide moet hij op de raadskamer verschijnen. Het stadsbestuur vreest dat uit zijn hagepreek 'onlust, commotie ende uproer' zal ontstaan. De vreemde predikant moet direct uit de stad en haar vrijheid verdwijnen. Zonder toestemming mag hij de stad niet meer in.

Dit wordt Jan Arentsz. voorgehouden 'mit oepene doeren in presentie van schepenen en de raeth, sampt die groete en de cleyne gemeenthe'. Hierna 'ist [hij] terstondt over die IJsselbrugge gegaen', door stadsdienaren de stad uitgezet.⁸⁴

Nu was de hagepreek van 13 september niet het eerste contact tussen Jan Arentsz. en de inwoners van Kampen. Want hem was 'onlangs' en 'een tijdt lanck geleden' door de magistraat reeds een preekverbod opgelegd. Voor een dergelijke maatregel moet een concrete aanleiding zijn geweest. Nu kan uit plaatselijke archivalia in combinatie met een aantal andere beschikbare gegevens worden afgeleid, dat Jan Arentsz. in het jaar 1566 voorafgaand aan de

83 OA 22, fol. 64, 65, 12 september 1566.

84 OA 22, fol. 66, 13 sept. 1566; RA 2, fol. 174 r., 13 sept. 1566. Dat Arentsz. inderdaad de stad is uitgezet, blijkt uit een segment van een brief van vijf jaar later: 'dat wij den predicant, als hij binnen Campen onderstaen hadde toe prediken, van de precstoet hadden doen hallen ende over de brugge latten leyden bij den statdynners'. Notitie uit een brief door twee gedeputeerden van Kampen en Zwolle tijdens hun verblijf te Brussel geschreven op 5 oktober 1571; bevattend onder meer gespreksstof over het jaar 1566. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 182.

153

hagepreek van 13 september over een periode van een half jaar regelmatig in de stad gepreekt heeft. Onder de druk van vervolging was hij begin 1566 van Alkmaar met zijn gezin hierheen uitgeweken.

Tijdens zijn verblijf in Kampen preekte hij voor een kleine gemeenschap onder het kruis. Maar Kampen was voor hem naast wijkplaats en preekplaats ook uitvalbasis voor opbouwwerk in geheime gemeenten in Holland. Meerdere keren reisde hij vanuit Kampen daar naar toe. Dit heeft geduurd tot begin juli 1566. Toen werd hij van Kampen naar Amsterdam ontboden om hagepreken te gaan houden. Daar wordt op 8 juli tot het openbare preken in Holland besloten. Het persoonlijk preekverbod door het Kamper stadsbestuur hem opgelegd, dateert uit de periode voorafgaand aan zijn vertrek begin juli, uit de tijd dus, dat hij in de stad als conventikelpredikant werkzaam was.⁸⁵

Jan Arentsz. zal al hageprekend⁸⁵ hebben vernomen, dat in Kampen de magistraat concessies had gedaan. De vroegere conventikelpredikant heeft het klimaat rijp geacht om zijn hagepreek zelfs binnen de stadsmuren te houden. Hij ondervond echter dat de

tegemoetkoming van de stedelijke overheid haar grenzen had. Het stadsbestuur gaf hem geen vrijheid op het kerkhof van de Cellebroeders te preken. Behalve dat hij met zijn hagepreek binnen de muren duidelijk het hem opgelegde preekverbod overtrad, doorkruiste zijn prediking ook het streven van de magistraat om het verlangen naar godsdienstige vernieuwing te kanaliseren. Terwijl het stadsbestuur de aanhangers van het nieuwe die in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis vergaderden hoopvol perspectief aanreikte, verbood het tegelijkertijd de hageprediking van de tot ongewenst persoon verklaarde conventikelpredikant.

85 De reconstructie kon worden gemaakt op grond van de reeds vermelde plaatselijke archivalia in combinatie met gegevens uit het Handschrift 'Regt, Overijssel', fol. 197; Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 316; Van Schelven, in: NNBW, I, 165-168. Van Schelven laat echte in het midden of Arentsz zich begin 1566 naar Kampen in Overijssel of naar Campen in 't Pewsumerambt in Oost-Friesland heeft begeven. Het eerste werd voorgestaan door Borger, het tweede door Rogge. Op grond van archiefstuk RA 2, fol. 174 r., 13 september 1566, is nu duidelijk dat de keuze van Borger de juiste is geweest. Volgens dit stuk is er in 1566 namelijk twee keer contact geweest tussen Jan Arentsz. en het Overijsselse Kampen. Het tweede bezoek viel op 13 september, de dag van de hagepreek. Tijdens de eerste ontmoeting kreeg hij het preekverbod opgelegd dat in het betreffende archiefstuk wordt aangegeven als 'onlangs' en 'een tijdt lanck' geleden. De tijd van dit eerste bezoek kan nog nader worden aangegeven. Begin juli is Arentsz. van Kampen naar Amsterdam vertrokken. Hageprekend trekt hij dan in Noord-Holland en Utrecht rond. Zijn verblijf waarop het 'onlangs' en 'een tijdt lanck' geleden betrekking heeft, moet dus niet later zijn geweest, dan de eerste helft van 1566.

86 Vóór zijn tweede komst naar Kampen hield hij op 25 augustus een hagepreek te Utrecht. Vandaar trok hij naar Deventer, waar hij op 8 september een openluchtpreek hield en op 11 september te Zwolle. Snelting, 'Prothocollum Capituli Daventriensis', 191; De Hullu, 'Bijzonderheden ui: de hervormingsgeschiedenis van Overijssel', 214, 215. Na zijn uitwijzing op 13 september vertrek: hij van Kampen naar Hattem, waar hij op 15 september een hagepreek houdt. Op 17 september is hij opnieuw in Zwolle. De Hullu, a. w., 216. Te Elburg wordt hij op 21 september eervol door he: stadsbestuur ingehaald. De volgende dag preekt hij te Harderwijk. Hitte Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe*, 144, 155 en Bijlage CCLXVII. De hagepreek te Kampen was dus onderdeel van een grote rondreis waarbij Jan Arentsz. als hageprediker in de gewesten Utrecht, Gelderland en Overijssel rondtrok.

154

Wat was de geestelijke achtergrond van de man die eerst een half jaar lang als conventikelpredikant inwoners binnen de stad beïnvloed had en vervolgens door conventualen op het kerkhof van hun klooster binnen de stad als hage- prediker toegelaten wordt en daar de nieuwe leer verkondigt?

Jan Arentsz. distantieerde zich zowel van de 'pauskerk' als van de 'onschriftmaetige bijpaden der secten'. Zijn streven was 'om een bedolve kerke, [...], de verworpen hoeksteen en de gelasterde waarheid voor te trekken'. Zijn prediking diende 'om de menschen naer 't exempel van Paulus, den Apostel, Christo als een reine bruidt toe te brengen'.⁸⁷

In het nastreven van dit doel was Jan Arentsz. er diep van overtuigd, dat dit niet kon worden bereikt via menselijke inspiratie. De hageprediker die op het Cellebroederskerkhof preekte, verkondigde het evangelie in de kracht van Gods Geest, vertrouwend op Gods beloften.⁸⁸

Het kerkbeeld dat Jan Arentsz. bij zijn activiteiten in Kampen voor ogen stond, was: een niet-hiërarchische kerk met daarin het sola scriptura. Dit kerkbeeld komt naar voren in een dispuut dat Jan Arentsz. een maand na zijn uitzetting uit Kampen te Haarlem hield.⁸⁹

Zijn gesprek met een proost, een kapelaan en met nog een priester daar, concentreerde zich op de thema's van schriftgezag en kenmerken van de kerk.

Jan Arentsz. zette het dispuut in met een verdediging van het sola scriptura, want 'Jan Arentsse bewijst, dat die Schriftuyre alléén genoeg is metten spreucke Pauli: Alle Schrift is van Godt ingegeven [...] tot leere, etc.'. Hij wijst beroep op de kerkelijke traditie af: 'dat de Schriftuyr [...] alléén genoeg ware [...] met verlichting van Godts Geest, sonder hulpe nochtans van menschen of dat uijt den menschen voortcomt'. Voor hem was Gods Woord het onaantastbare uitgangspunt. Van daaruit bracht hij het kerk-zijn van de Rooms-katholieke kerk ter sprake. Hij vroeg de geestelijken 'te willen doen een beschrijvinge van de kerk Gods met hare teyckenen, daerbij men denselven sal mogen kennen'. Volgens Jan Arentsz. was de kerk 'niet van Petro maer van Christo, die welcke het eenige

87 Citaten uit het 'Vertoogh'. Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 323-325.

88 Dit blijkt uit de volgende gegevens: 1) Toen op 8 juli 1566 het besluit tot hageprediking in Holland genomen werd, ging Jan Arentsz. de vergadering die dit besloot, eerst voor in gebed, 'Godt biddende synen Heiligen Geest in 't midden van hun te willen nedersenden'. Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 317.

2) De preektekst van zijn eerste hagepreek was getoonzet in dezelfde geest, programmatisch voor alle hagepreken die nog zouden volgen: 'Soo de HEERE het huys niet en bouwt te vergeefs arbeyden des selven bouwlieden daer aen. So de HEERE de Stadt niet en bewaert te vergeefs waecht de wachter'. Psalm 127, 1.; Rogge, 'Jan Arentszoon en de prediking der Hervorming', 80, 81.

3) Jan Arentsz. behoorde volgens eigen zeggen bij hen die "niet gedreven wierden door een lichtvaardigen, maar veeleer swaermoedige geest, welke krankheit sy door Godts beloften en versterking des Heiligen Geestes verwinnen moesten". Citaat uit zijn 'Vertoogh'. Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 324.

89 Eigentijds verslag van dit dispuut op 18 oktober 1566. Dodt van Flensburg, *Archief voor Kerkelijke en wereldsche geschiedenissen* 297-299. J.J. Temminck, archivaris te Haarlem, deelde me desgevraagd mee, dat de originele tekst van het dispuut niet meer in Haarlem aanwezig is. Het verslag van een mogelijk gehouden vervolgdispuut op 22 oktober 1566 bleek niet te achterhalen.

155

Fundament sijnder kercken is'. Volgens hem had de bestaande kerk zich hiërarchisch vervreemd van haar enige Fundament. Bij zijn preekarbeid in Kampen vormde dus een niet-hiërarchische kerk met daarin het sola scriptura de inzet.

De leer van Jan Arentsz. in Kampen bracht, was niet Luthers, maar Calvinistisch. Dit blijkt uit de volgende punten: a. Toen hij te Zwolle preekte, werd de leer die in zijn hageprediking doorklonk op één lijn gesteld met die van een andere hageprediker die daar was opgetreden. Over de laatste deelde de stadhouder mee: 'und scheen uuyt zijn leronghe als ick bericht ben een Calvinist toe wesen'.⁹⁰ De leer die Arentsz. met deze hageprediker gemeenschappelijk had, was dus de Calvinistische. b. Jan Arentsz. stond een Avondmaalsviering voor in Gereformeerde geest. Dit blijkt als hij drie maanden na zijn uitzetting uit Kampen te Amsterdam voor het eerst het sacrament bedient. De viering daar vindt plaats in het spanningsveld van Lutherse verwijten, Rooms-katholieke oppositie en overheidstactiek.⁹¹

Op 15 december spreekt Arentsz. er de volgende instellingswoorden: "Neemt, eet, en gelooft dat het lichaam Jesu Christi aen de galge des kruises gegeven is voor uwe ronden. Neemt, drinkt en gelooft dat het bloed Jesu Christi vergooten is tot vergeving uwer sonden".⁹² Aan deze instellingswoorden waren enkele voorbereidingspreken voorafgegaan.⁹³

Wie aan tafel wilde, moest zich tevoren bij Arentsz. thuis melden. Door hem en door zijn collega-predikant Pieter Gabriël werd aan de gelovigen die zich daar opgaven, vooraf onderwijs gegeven in de gronden der zaligheid. Dit onderwijs kan niet haaks hebben gestaan op het vroegere conventikelonderwijs van Pieter Gabriël die in Amsterdam met levensgevaar 'alle Sondagen de Heidelbergsche Catechismus' geleerd had.⁹⁴

Want tussen Arentsz. en Gabriël heeft er vanaf het begin dat er hagepreken in Holland gehouden werden, directe samenwerking bestaan. Zij introduceerden zelfs elkaars hagepreken, zoals op 21 juli te Overveen en Alkmaar.⁹⁵ Beide predikanten ruilden elkaars hagepreekkansel. Het contact tussen beiden werd na 30 september 1566 zelfs heel intensief toen zij als collega's in dezelfde gemeente van Amsterdam gingen werken. Het Avondmaalsonderricht verliep er dus in de lijn van de Heidelbergse Catechismus, de doorgaande lijn die het ambtswerk van twee samenwerkende collega's typeerde. Ook de namen van de Avondmaalsgangers werden vooraf geregi-

90 Citaat uit 'Extract d' une lettre escripte a monsieur le conte d' Aremberg datee a Zwoll du 18e de Septembre 1566'. De Hullu, 'Bijzonderheden uit de hervormingsgeschiedenis van Overijssel', 215, 216.

91 Door de Lutherse werd verteld, 'Dat de Calvinischen in 't stuk van 't Avontmael qualijk leerden, hun gevoelen streed tegen de Belijdenisse van Augsburg'. Over Jan Arentsz. en de bewuste Avondmaalsviering breder in mijn 'Verzamelaer van een OnRoomsche Kerk in Hollandt', 176-185. m.n. 181-183.

92 Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 388.

93 'Relaes' van Adriaen Pauw. Als bijvoegsel opgenomen in Bor, *De Nederlandsche Historiën*, IV.

94 Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 315.

95 Rogge, 'Jan Arentszoon en de prediking der Hervorming', 89.

156

streerd. De Avondmaalstafel, zo mag uit het bovenstaande worden opgemaakt, bracht geloofsgemeenschap tot uitdrukking in Gereformeerde zin.⁹⁶

De conclusie kan zijn, dat de hageprediker die op 13 september 1566 op magistraatsbevel over de IJsselbrug uit Kampen verdween, zich wezenlijk heeft ingezet voor de reformatie van de kerk ter plaatse. Het effect van zijn kerkwerk gedurende een half jaar in het geheim is moeilijk meetbaar. De stukken zwijgen er over. Maar als conventikelpredikant heeft Jan Arentsz. in de stad inwoners met zijn prediking bereikt en hen de goede weg gewezen. Dat hij mensen heeft bereikt en gemotiveerd, blijkt duidelijk uit het feit dat zijn hage- preek plaatsvond op speciaal verzoek vanuit de burgerij. Voor de volle Raad en beide meenten ondervraagd op grond waarvan hij binnen de stad het preken toch weer was begonnen, 'Segt, dat hij aldaer van den borgers was ontboden om te preken'.⁹⁷

Niet ieder die zijn hageprediking beluisterd heeft, was uitgesproken aanhanger van de nieuwe leer. Er zullen nieuwgierigen bij zijn geweest en ook personen die uit waren op onrust. Maar aan zijn reformatorisch geluid leenden de Cellebroeders het oor. Hun sympathie blijkt duidelijk uit het feit, dat ze zijn verboden prediking openlijk toelieten op het kerkhof van hun convent. De groep die vóór de hagepreek van 13 september zijn prediking reeds in geheime samenkomsten had gehoord, zal zoveel mogelijk op het kerkhof aanwezig zijn geweest en daar met instemming hebben geluisterd. Ook onder degenen die wel in de Heilige-Geestkerk vergaderden, maar verder niet in conventikelverband samenkwamen, zullen er zijn geweest die zijn prediking op het kerkhof met instemming beluisterd hebben. In hoever zijn openbare prediking te

Kampen mensen tot andere gedachten heeft gebracht, tot meer sympathie voor het nieuwe of tot het uitgesproken aanhangen van de Gereformeerde leer, blijft onduidelijk.

Als we het uiterlijk gebeuren over de bovenbeschreven periode overzien, kan dit weinig spectaculair worden genoemd. Het officiële standpunt van de magistraat blijft streng, maar praktisch is er sprake van soms grote toegevendheid. Het jaar 1566 is voor Kampen nog de tijd van clandestiene vergadering en van beperkte concessies van de overheid. Er heerst nog een toestand van voorbereiding en van overgang, die moeilijk te beschrijven is. Veel is nog verborgen, maar bovenvermelde feiten brachten toch een reformatorische inzet aan het licht. De namen van Jan Arentsz. en van Caspar Holstech zijn in dit verband veelzeggend.

96 Loosjes, *Geschiedenis der Lutherse Kerk*, 61, is eveneens van mening, dat Jan Arentsz. te Amsterdam voorging naar 'het gevoel van Calvijn' en dat hij er 'het Avondmaal geheel volgens den Gereformeerden ritus bediende'.

97 Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 309.

157

IV. KERKELIJK LEVEN ONDER HET KRUIS

(NAJAAR 1566 - ZOMER 1578)

Wie in de zomer van 1566 in Kampen naar reformatorische woordverkondiging verlangden, hadden een hoopvol perspectief. Want zowel het stadsbestuur als de gewestelijke Staten hadden een verzoek om kerkruimte voor erediensten naar de Augsburgse Confessie toegestaan. En voor eind september was hierover aan de stadhouder een brief gestuurd met het verzoek deze aan de Landvoogdes te verzenden. Binnen het gewest verkeerde men in de mening dat ook zij een dergelijke regeling bij wijze van interim zou accepteren.

Het hoopvolle perspectief breekt echter stuk. Het Gereformeerd kerkelijk leven moet weer ondergronds gaan. Het korte bewind van graaf Willem van den Berg brengt de kerk vervolgens weer voor een korte tijd bovengronds. Zijn optreden zal echter ook een krachtige Rooms-katholieke restauratiebeweging in gang zetten die tot juli 1578 zal duren.

A. WEER ONDERGRONDS: NAJAAR 1566 - AUGUSTUS 1572

1. De positie van de protestanten in ongunstige zin beïnvloed door toenemende druk van Landvoogdes en stadhouder

De brief van de gewestelijke autoriteiten met het verzoek kerkruimte af te staan aan de reformatorisch gezinden, stuit op sterke tegenstand bij stadhouder Aremberg. Reeds 10 september 1566 spreekt hij over het toelaten van protestantse erediensten zijn verwondering uit.¹ Met klem raadt hij de IJsselsteden af de brief aan Landvoogdes Margaretha te versturen. Hij wijst op de militaire macht van de koning, op diens pact met de koning van Frankrijk en op de mogelijkheid van militaire interventie in het gewest. Ook herinnert hij aan het koninklijke afscheidswoord van Gent 1559. De koning had toen de autoriteiten bevolen geen enkele vernieuwing in de religie te dulden. Tenslotte wijst hij erop, dat het Akkoord van de Landvoogdes dat 23 augustus gesloten was, al-

1 'Den heere Stadtholder en cost sigh niet genoegh verwonderen over het toelaten der voernoemde Religie'. 'Den Stadholder riet [...] de Steden haer brief aen de Hertoginne niet over te seynden. Volgens heeft syn Genade geseyt dat het hem seer leet was'. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 33, 34.

158

leen tijdelijke religieverandering op slechts die plaatsen toeliet waar deze tot dan toe reeds ingevoerd was. Op 13 september herhaalt de stadhouder 'dat dese veranderinge hertelijck leet was, bevrughtende dat Con. Mai. hetselve oock niet wel nemen en soude'. Op 8 oktober waarschuwt hij ridderschap en steden zelfs enkele malen zeer indringend: "Ick segge u ende ick wilt u seggen, al sout ghij mij steenigen als S. Steven, u verderffnisse is u nader dan ghij meynt."

Tijdens de Landdag te Hasselt op 14 oktober wordt duidelijk, dat Aremberg de brief met het gewestelijk verzoek aan de Landvoogdes, die op 26 september geschreven was, al drie weken lang achtergehouden had. Intussen had hij 13 oktober de Landvoogdes persoonlijk geschreven, dat hij er niet aan dacht de gevraagde kerkruimte vrij te geven, daar dit volgens hem 'contre l'honneur de Dieu, le service et

vouloir du Roy et le commun bien et repos du pays' was.² Op de vergadering weet de stadhouder Deventer, de enige IJsselstad waar het stadsbestuur reeds kerkruimte aan protestanten had afgestaan, van de overige afgevaardigden te isoleren. Van ridderschap en steden krijgt hij gedaan, dat er in het gewest voortaan geen religievernieuwing meer zal worden toegestaan, totdat dergelijke veranderingen door de Staten-Generaal en de koning zouden zijn toegelaten. Hij bereikt dit succes mede door de gewestelijke Staten een spoedige overkomst van de koning naar de Nederlanden in het vooruitzicht te stellen, waarbij 'oock een goede ordinantie in de religie in korts verwachtede waer, wat dan andere landen des conings vergunt worden, hetselve solde oock den van Overijssel geboren'.³ Zo wordt met ingang van 14 oktober in heel Overijssel een interimregeling van kracht waarbij, in afwachting van een generale religieregeling, alles op kerkelijk gebied bij het oude dient te blijven.⁴ Een eigen kerkgebouw zou er dus voor de protestanten in Kampen zeker niet komen.

2 Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 36, 42 e.v.; Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 308, 314-316. Het citaat te vinden bij Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, 158, noot 58. Aremberg aan Margaretha 13.10.1566. Het citaat slaat op Overijssel.

3 OA. 2513; Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 317.

4 Effectuering van wat op de Landdag te Hasselt besloten was, stuitte vooral in Zwolle en Deventer op problemen. In Zwolle had het stadsbestuur toegang verleend tot de O.L.V.-kerk voor het houden van eigen diensten. Onder zware druk van de stadhouder die op een speciaal bijeen geroepen Landdag te Zwolle op 28 december zelfs dreigde met een blokkade van het Zwarte Water, zwichtte de magistraat en maakte deze concessie weer ongedaan. Met de Gereformeerden werd als voorlopige regeling overeengekomen, dat hun diensten in het kerkgebouw tot mei 1567 zouden worden opgeschort. OA 2513, fo1. 256-259, 28 december 1566; zie ook OA 440, reyse en boedeloon, voor het verslag van de Kamper afgevaardigden naar de Landdag te Zwolle. Het ongedaan maken van de religieverandering te Deventer stuitte op grotere problemen. Dit werd vooral veroorzaakt doordat de magistraat, onafhankelijk van de beide andere IJsselsteden, op 26 augustus officieel een kerkgebouw voor protestantse diensten vrijgegeven had. Dit zelfstandig optreden van de Deventer magistraat leidde op de Landdag te Hasselt tot verdere isolering. Dit temeer, omdat in de als wettig erkende protestantse kerk ter plaatse sinds 12 september zelfs een drietal predikanten, Johan van Oostendorp, Melchior Pelgrim (zie voor hem hoofdstuk 2, 107-109) en Caspar Coolhaes, op stadskosten voorgingen in de diensten. Deze door de magistraat geaccepteerde ontwikkeling kon niet snel genoeg worden teruggedraaid. Het zou nog tot mei 1567 duren eer de protestantse kerk te Deventer zou worden gesloten. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 48-56. De Hullu, 'De Reformatie te Deventer in 1566', 36-77.

159

De harde opstelling blijkt ook uit het stadhouderlijk bevel tot procesvoering tegen de Kamper drukker Peter Warnersz.⁵ wegens het drukken van 'het famose boexken Van den Dry Pauwsen offte Verclaringe van die mennichfoldige, loose practijcken van d' inquisitie etc'.⁶ De stadhouder, 'de hem ant leven wolde gestraft hebben', stuurt hierover reeds 27 september kanselier Mr. Van Til naar de stad. Deze Mr. Van Til maakte deel uit van een door de centrale regering in 1553 aan het gewest opgedrongen nieuwe organisatie, het hof van kanselier en raden van Overijssel, Drenthe en Lingen. Dit hof was een adviserend, besturend en rechterlijk college, naast de stadhouder. Als rechterlijk college bestond het uit juristen die in hun rechtspraak niet het inheemse recht (usanties, costumen, privileges, vrijheden, gewoonterecht en geschreven landrecht, dijkrecht en stadsrecht), maar het Romeins recht hanteerden. Dat recht paste bij de idee van een groter en meer omvattend centraal staatsgezag, een gedachte die

aansloot bij de visie van Filips II. Het hof ondersteunde diens streven naar centralisatie. Vooral tegenover de oude rechterlijke functies van de gewestelijke landsklaring.'

In het conflict rond de rechterlijke instellingen van het nieuwe hof en de oude Statenklaring waren juridische en godsdienstige zaken verweven. De centrale regering kritiseerde de Statenvergadering die zich tot landsklaring kon constitueren namelijk als volgt: 'Item of de claronge wel de kennisse heeft of hebben in crimen laesae majestatis divinae'.⁸ Het sturen van kanselier Van Til op 27 september 1566 om te Kampen ten aanzien van drukkers van verboden werken een strenge rechtsgang te gebieden, past in het bovengeschetst beeld.⁹ Van Til houdt de Raad voor, dat er 'scherpelicken moegen worden verhoert ende geëxamineert'. Op 9 oktober volgt een brief met gelijke strekking. Maar het stadsbestuur probeert toch nog bijna drie

5 Op 21 november 1566 stond tegelijk met Peter Warnersz. een collega 'boeckprenter' terecht, Johan Wyllemsz. Hij was beschuldigd Der Goesen Handelingen gedrukt te hebben. De rechtzaak tegen hem werd telkens weer verschoven. Een uiteindelijke veroordeling van Johan Wyllemsz. is niet te vinden. Krans, 'Kamper boekdrukkers', 185.

6 Zie de archivalia in de volgende noten; ook hoofdstuk 3, onderdeel 2, 136-137. Verder Krans, 'Peter Warnersen, drukker en uitgever te Kampen', 147-186; Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 318.

7 Zie voor de landsklaring hoofdstuk 2, noot 40. In 1556 en volgende jaren ontstond tussen het gewest en Brussel een conflict over de invoering van het hof van kanselier en raden. De Staten stuurden een uitgebreide delegatie. OA 2512, fol. 101-109, 118 v. Slechts tijdelijke opschorting van de activiteiten van het hof kon worden verkregen. Omdat kanselier en raden 'dagelix meer ende meer annamen de ondersaten van den lande van Overijssel mit bolt ende verbot te beswaren', werd in 1563 opnieuw een afvaardiging naar Brussel gezonden. OA 2680. Het functioneren van het hof bleef beperkt, totdat Alva in 1569 bij bevelschrift van 20 januari het hof volledig in werking zette. Uittreksel van Alva's brief in Revius, *Daventriae Illustratae Libri Sex*, 399. Na het vertrek van Alva wordt vanaf 1574 het hof feitelijk grotendeels uitgeschakeld. Ridderschap en steden verbieden alle ingezetenen zich nog langer tot het hof te wenden. Fockema Andreae, 'Recht en rechtsbedeling in Overijssel', 256.

8 Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 286.

9 Het daadwerkelijk functioneren van kanselier en raden in godsdienstzaken komt in het vervolg nog enkele keren aan de orde. Zo op 25 februari 1568 en 6 december 1571. Zie het vervolg van dit hoofdstuk.

160

maanden lang een serieuze rechtsgang tegen Peter Warnersz. te voorkomen. Slechts met grote tegenzin doet de magistraat aan de vervolging van de drukker mee. Het weinig doortastend optreden van de stadsregering wordt haar echter door de stadhouder niet in dank afgenomen. Wanneer op 30 oktober een tweede stadsdeputatie hem hierover bezoekt, eist hij dat de drukker zal worden gestraft als was deze zelf de schrijver van het werk. Peter Warnersz. kan dit lot enkel ontgaan als hij de naam van de schrijver en de kramer bekend maakt. Mocht de stad weigeren aan de stadhouderlijke instructie gehoor te geven, dan zal Aremberg daarvan de koning in kennis stellen. De Raad procedeert daarop begin november verder.¹⁰ Dit ultimatieve optreden van de stadhouder valt kort na het gewestelijke besluit tot terugdraaien van alle religievernieuwing. De stadhouder weet dat sinds de Landdag te Hasselt zijn greep op de stadsbesturen van de IJsselsteden danig is versterkt. Deze greep verstevigt hij ten aanzien van Kampen verder door te verwijzen naar de koning. Zo werkt het stadsbestuur onder zware druk van de hogere autoriteiten in deze proceszaak verder. Op 21 november gaat er weer een schrijven naar de stadhouder uit. Maar voordat dit

hem bereikt, heeft Aremborg zelf al naar de stad geschreven. Zijn brief van 23 november dringt aan op spoedig procederen. Onwilligheid van de kant van het stadsbestuur zal aan de Landvoogdes worden doorgegeven. Een dag later schrijft de stadhouder opnieuw. Hij heeft inmiddels de brief van de Kamper magistraat ontvangen. Omdat daaruit blijkt, dat het stadsbestuur nog steeds niet tot de gewenste strafvervolging is overgegaan, herhaalt Aremborg zijn eis tot snel procederen. Beide stadhouderlijke brieven bereiken het stadsbestuur op 26 november. Onder deze druk wordt twee dagen later het schuldig over Peter Warnersz. uitgesproken. Hij zal worden gevangen genomen wegens crimen laesae majestatis divinae et humanae."

Op de dag van de uitspraak komt er onverwacht een wending in het proces. Voor het raadhuis heeft zich een menigte burgers verzameld. Veertig tot vijftig van hen bieden zich als borg aan voor de drukker. Algemeen wordt aangenomen dat deze enkel vanwege de religie gevangen gezet wordt.¹² Terwijl stadsdienaren Peter Warnersz. omringen, wordt deze door de menigte van de stadhuistrappen afgeduwd. De dienaren kunnen hem niet meer bereiken. Warnersz. verdwijnt in de menigte.¹³ Huiszoeking daarna levert niets op. De drukker blijkt over de IJsselbrug te zijn ontkomen. De volgende dag reist een raadsdeputatie naar de stadhouder af om hem in te lichten over wat er gebeurd is. Beloofd wordt dat de handlangers zullen worden gestraft. De stadhouder

10 OA 2258, 27 september, 9 en 30 oktober 1566.

11 OA 224, 176, 177, 21 nov. 1566; OA 2258, 23 en 24 nov. 1566; OA 224, 26 nov. 1566.

12 'als sich Peter ander die gemeinthe hadde tacten verluiden ende dat he omme die religie in rechte betoegen waer'. OA 22, fol. 66, 29 nov. 1566. '... menende dat hij om der religion angesproken worde, soe men nae der tijt sede'. OA 2513, fol. 250.

13 'dat doe die burgeren [...] Peter Warnerssz. ommesingelt ende alsoe ter trappen aff geschoven ende uth des gerichtshanden gebracht hadden'. OA 440, reyse ende boedeloen, 29 nov. 1566.

161

wordt op 7 december schriftelijk verzocht 'die evasie desselvigen Peter Warnersz. in ghiene ongenade aff toe nemen, dan die hertoghinne dermaten over te schrijven, dat wij entschuldiget ende derhalven onbedacht blijven moeten'.¹⁴ Twee dagen eerder was onder klokgelui de gevluchte drukker voorgoed uit de stad gebannen. Een drietal familieleden die in zijn ontzet een hoofdrol hadden gespeeld, werden eveneens bij verstek verbannen.¹⁵

Een vurig Rooms-katholiek kan Peter Warnersz., gezien het suspecte boekje over de drie pausen en de inquisitie, niet zijn geweest. Dat hij werk van Luther drukte, is bekend. Zijn 'Sanck-Boecxken' werd wel het oudste Lutherse gezangboek genoemd.¹⁶ In 1565 drukte hij een boekje met spiritualistische ideeën van Hendrik Niclaes, de stichter van het 'Huis der Liefde'.¹⁷ Gelijktijdig gaf hij echter ook de eerder besproken *Passio Domino Nostri Jesu Christi* van Caspar Holstech uit. Afgaand op deze grote verscheidenheid heeft de godsdienstige opstelling van Peter Warnersz. een meer onbepaald en open karakter. Zijn beide zonen Wolter Petersz. en Berendt Petersz., eveneens drukker, sluiten zich in het begin van de jaren tachtig bij de Gereformeerde Kerk aan.¹⁸

Uit bovenstaande kan worden afgeleid dat de magistraat Peter Warnersz. pas heeft willen veroordelen na grote druk van hogerhand. Het stadsbestuur greep uiteindelijk toch maar in, om ongenade van stadhouder en Landvoogdes te voorkomen. Verder is

de grote toeloop van burgers die partij kozen voor de verdachte drukker, typerend voor de sfeer binnen de stad. Het gerucht dat Peter Warnersz. enkel om de religie gevangen gezet was, bracht eind 1566 een grote menigte sympathisanten op de been, die voor een deel zelfs tot actief verzet kwamen. Ten overstaan van een delegatie van het stadsbestuur wijst stadhouder Aremborg speciaal op het aandeel van de schippers in het gebeuren: 'Ende wanneer ditselve tot kentnisse van den Spangers [Spanjaarden] gekomen weer, solden die Spangers sonder twijfel den scheppere van Campen aldaer voer an syen willen.' 19

14 OA 224, 7 dec. 1566. Ontzet bij gevangennamen vanwege de religie was een meer toegepaste vorm van actief verzet. De synode van Antwerpen 1562 heeft 'up 't advys ende under correctie van Londen, Geneve ende Embden' dergelijke effractie met beslistheid geoorloofd verklaard. Op de eerste dag na genoemde synode werden te Antwerpen twee om de religie gevangen drukkers 'forstelijk ontweldigd [...] ende de dienaers ontloopen'. Een van de eersten die daaraan toen mee deed, was Herman Moded. Van Schelven, 'Het begin van het gewapend verzet tegen Spanje', 139, 140. Overigens was er lang vóór de geruchtmakende effracties in het zuiden reeds sprake van deze vorm van verzet in het noorden. Woltjer, Friesland in hervormingstijd, 110, toonde dit reeds voor de jaren veertig in Friesland aan.

15 OA 7 dec. 1566; RA 2, fol. 174, 5 dec. 1566. Hoewel voorgoed verbannen, krijgt Warner van Wou - een neef van Peter Warnersz. die aan diens bevrijding daadwerkelijk deelgenomen had - acht jaren later weer toestemming binnen de stad terug te keren. RA 2, fol. 182, 26 mei 1574.

16 Visser, Luther's geschriften in de Nederlanden, 115.

17 De la Fontaine Verwey, Humanisten, dwepers en rebellen, 92-94.

18 Zie hoofdstuk 5, onderdeel 3, 257.

19 OA 2513, fol. 253, 2 december 1566.

162

De strengere houding van het stadsbestuur ten opzichte van de drukkerijen in de stad drong spoedig door tot drukkers buiten de stad. Om een voorbeeld te noemen: Christoffel Plantijn had in het najaar 1566 Augustin van Hasselt weer naar Kampen gestuurd met een drukpers om er, naar hij toen nog meende, buiten het bereik van regeringscensoren Bijbels en Psalmboeken te drukken. Pas op zijn reis naar het noorden vernam Augustin de eind november gewijzigde opstelling van het Kamper stadsbestuur. In de Overijsselse stad was voor het afdrukken van genoemde uitgaven geen ruimte meer. Hij wijzigde hierop het reisdoel en vestigde zich op uitnodiging van Hendrik van Brederode, Heer van Vianen, een van de leiders van de opstand in Holland, in diens gebied en ging toen daar tot het drukken van Nieuwe Testamenten en Psalmboeken over.²⁰

De harde opstelling van de hogere overheden in deze zaak en het in ultimatieve sfeer toegeven daaraan door de lagere overheid, zal ieder die reformatorische denkbeelden aanhield, met zorg vervuld hebben voor de toekomst.

Toegenomen druk van de hoge overheid op het stadsbestuur blijkt ook uit een brief van de Landvoogdes, gedateerd 26 januari 1567. Een soortgelijke brief ontvingen ook de beide andere IJsselsteden. Margaretha schrijft, dat binnenkort de koning vanuit Spanje zal arriveren. In verband met diens overkomst krijgt de magistraat opdracht er zorg voor te dragen dat 'met handelingen die Z. M. niet aangenaam zijn, zo van prediking en van exercitie van nieuwe secten' zal worden opgehouden. Het stadsbestuur reageert hierop door een brief naar de stadhouder te schrijven, waarin gesteld wordt, dat er in het verleden geen nieuwigheden voorgevallen zijn. De magistraat schrijft, dat hij zich niet 'bedencken konnen dat alhier binnen deser stadt eenige acten van prekingen oft exercitie van nyewe secten, oft andere dergelijcke' zijn

gehouden. Hij stelt, dat tot nu toe, 'oick in desen turbulenten tijden' geen vernieuwingen zijn toegelaten. De stadhouder wordt gevraagd de hertogin over het magistraatsbeleid gerust te stellen.²¹ Om zich over het schrijven van de Landvoogdes nader te beraden, komen afgevaardigden van de drie IJsselsteden op 6 en 13 februari te Windesheim bijeen.²²

Afgevaardigden van Deventer krijgen van Kampen en Zwolle te horen, dat hun stad er op uit moet zijn de verandering in religie binnen die stad ongedaan te maken. Want het gevaar bestaat, dat door de officiële erkenning van de protestantse gemeente en de predikanten daar, niet slechts Deventer, maar tevens de beide andere IJsselsteden, ja heel het gewest in grote moeite zullen komen.

Als korte tijd later het gerucht gaat dat er vanwege de religieverandering troepen naar Deventer gezonden zullen worden, blijken Kampen en Zwolle bevreesd te zijn voor militaire druk. Want op de Landdag van 22 april proberen

20 Cronica, Ordo Sacerdotis, Acta HN, 79, aantekening 48.

21 OA 224, fol. 192 v., 9 februari 1567.

22 OA 440, reyse ende boedeloorn, 13 febr. 1567: 'betreffende die cassatie der acten van prekingen ende exercitie van nyeuwe secten soe in den steden gedaen mochten wesen'.

163

beide steden Deventer tot het nemen van maatregelen te bewegen, zodat troepen-zending voorkomen kan worden. De volgende dag verzoeken beide steden Deventer opnieuw 'afstellinge der nijer veranderder religion'. Per brief wijzen ze dan op machtige steden als Gent, Antwerpen, Valenciennes en Maastricht die om religievernieuwing in ongenade gevallen zijn bij de koning.²³ Op 26 april komen de steden hierover opnieuw met Deventer samen. Kampen en Zwolle vrezen, dat door de kwestie het hele gewest in 'gruntlicken verderff en quemen'.

Op 28 april begeeft zich een deputatie van de Landdag naar de stadhouder, met het verzoek er bij de Landvoogdes op aan te dringen af te zien van troepen-zending. De IJsselsteden komen op 17 mei nogmaals bijeen. Deze gang van zaken toont overduidelijk aan, dat zowel Zwolle als Kampen voorjaar 1567, in ieder geval uiterlijk, weer geheel in de pas van de centrale regering lopen. Een instructie aan de stadhouder gedateerd 21 mei 1567 is van heel deze ontwikkeling het sluitstuk. In de instructie verbindt zich ook Deventer om 'in vrede ende in eendrachtigheid deselve exercitiën af te stellen. Ende wie wij dan oock volgens die voorgemelte exercitie gantslick afgestelt, die predikanten verlaten ende de olde diensten weder gerestitueert hebben'.²⁴

In de bovengeschetste situatie worden de reformatorisch gezinden binnen Kampen verder teruggedrongen. Want op de dag dat de drie IJsselsteden hun gezamenlijke instructie waarin ze toezeggen alle religievernieuwing te zullen afschaffen, aan de stadhouder overleggen, besluit de magistraat om heer Christiaan van Driel en rector Caspar Holstech nadrukkelijk te verbieden het sacrament nog langer op afwijkende wijze uit te delen. Door de stadscommissaris wordt hun dit met indringende waarschuwing aangezegd. Ze moeten zich 'gantzelick henvorder onthouden' om het sacrament 'onder tweek gedaenten den siecken dies begeren binnenshuys uth toe deelen'.²⁵ Het stadsbestuur neemt in zijn opstelling meer een pragmatisch dan een principieel standpunt in. Zowel het doen van concessies in godsdienstzaken als het weer intrekken ervan, zijn een gevolg van deze houding.²⁶

2. De positie van de protestanten verder in ongunstige zin beïnvloed door het conflict tussen de Kamper magistraat en vicecureit Van Plo

Een maand nadat de magistraat aan Van Driel en Holstech toestemming tot afwijkende uitdeling van het sacrament sub utraque specie had verleend, trad als nieuwe pastoor in Kampen op Mr. Jacob Kuynretorff, 'licentiaet ende offi-

23 OA 2513, fol. 302, 303, 22 en 23 april 1567.

24 OA 2513, fol. 305, 28 april 1567; fol. 309, 17 mei 1567; Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 330.

25 RA 2, fol. 173 v., 21 mei 1567.

26 Deze houding van het stadsbestuur is een constante. Zo stelden Kamper deputaten reeds in 1561 aan Deventer inzake een ketterse pastoor uit die stad, Carolus Gallus, het volgende voor: 'Ende die raedt van Deventer kan wel erachten ende sinnen oeck des bedenckens dattet nutter ware den pastoer toe verlaten, dan in sulcken ongenade to Hove to komen'. OA 2512, fol. 200.

164

ciael to Utrecht²⁷. Voor Kuynretorff betekende dit na 1557 een tweede Kamper ambtsperiode.²⁸ Deze kan echter niet intensief zijn geweest, want vanaf zijn benoeming in oktober 1566 tot aan het eind van zijn pastoraat, najaar 1569/29, bleef hij in Utrecht resideren. Als zijn vicecureit benoemt de Raad op 27 juni 1567 Gerrit Willemsz. Van Plo. De Raad schreef hem op 5 mei of hij naar Kampen wilde komen, want de stad was 'nyet wel van capellanen ende andere guede predicanten versyen'. Over Van Plo won het stadsbestuur op 23 juni bij pastoor Kuynretorff inlichtingen in. De stad wilde hem benoemen, maar het gerucht ging dat Van Plo in Drijll, zijn vorige standplaats³⁰, personen wegens heresie had aangegeven.

Verder werd van hem beweerd, dat hij daar met enige inquisiteurs bevriend was geweest. De magistraat wil zekerheid omtrent de waarheid van deze geruchten. Want een dergelijke houding zou onder de burgerij onrust kunnen veroorzaken. De magistraat wil dat voorkomen 'in desen gefaerlijcken tijden'. De benoeming gaat op 27 juni door. In de acte van benoeming staat onder meer dat de vicecureit geen valse leraars zal toelaten. Verder mag hij niemand persoonlijk vanaf de preekstoel bestraffen. Hij moet daar zonden en gebreken 'in 't generael' aan de orde stellen.

Tussen Van Plo en het stadsbestuur ontstaat reeds spoedig een conflict.³¹ Al op 13 augustus verzoekt de Raad aan de pastoor om zo spoedig mogelijk vanuit Utrecht over te komen wegens grote moeilijkheden in zijn parochie. Het verzoek om overkomst wordt herhaald op 17 augustus. De moeiten betreffen de persoon van vicecureit Van Plo. De in Leuven opgeleide theoloog blijkt een uitgesproken vertegenwoordiger van het na-Trentse Rooms-katholicisme te zijn. Vanuit zijn contra-reformatorische instelling wil hij de bestaande kerk van Kampen redden. Hij concretiseert dit op een aantal punten, waarbij hij van het stadsbestuur een principiële opstelling eist.

Zo wil Van Plo dat de Raad toeziet, dat zieleheilsbemiddeling in de vorm van het bidden voor de afgestorvenen 'ende ander older gewoenten den dooden belangende, onderhouden [worden], want dair groet gebreck in valt'.

De zondag voorafgaand aan 13 augustus, dus als hij nog geen acht weken in functie is, brandmerkt de vicecureit in zijn sermoen rector Holstech als een

27 OA 224, 14 januari 1567.

28 Voor zijn eerdere benoeming in 1557 zie hoofdstuk 3, 131, noot 12.

29 Op 8 november 1569 bericht het stadsbestuur aan Kuynretorff te Utrecht, dat Michael Hetsroey uit Leuven de curie van de St. Nicolaaskerk te Kampen heeft aangenomen. OA 225, fol. 164. De magistraat heeft tevoren veel moeite gedaan om een residerend pastoor te verkrijgen. Al op 9 november 1568 schreef hij Johan van Hatthem - burgerzoon die resideerde bij de bisschop van Poitiers in Frankrijk - aan met het verzoek pastoor in Kampen te worden in plaats van de buiten de stad wonende Kuynretorff. OA 225, fol. 94.

30 Driel, gelegen in de Overbetuwe.

31 Elte gaat hier uitvoerig op in: 'Het conflict van de magistraat van Kampen en de vice-cureit Gerrit Willemsz. van Plo', 90-111. In verband met het onderwerp vond zelfstandige verwerking van de archiefstukken plaats. Alleen voor het onderwerp relevante gegevens worden hier doorgegeven. OA 224, 22 en 23 juni, 13 en 17 aug., 9 sept., 27 okt. 1567; OA 225, ongedateerd (tussen 27 okt. en 8 nov.), 9, 10 en 17 nov. 1567.

165

openbare ketter. Vanaf de preekstoel houdt hij de ouders van schoolgaande kinderen voor, dat zij hun kinderen beter 'in 't huynrenhuis' kunnen sturen dan naar de school van de rector. Deze school beschouwt Van Plo als een broeinest van protestantisme, als een propaganda-instituut van de ketterij. De vicecureit maakt zich trouwens over het totale onderwijs te Kampen zorgen. Zo staat er in een door hem opgestelde 'Memorie', bestemd voor de elders residerende pastoor: 'Item dat die schoelmeysters toesien sullen dat die klercken ghen suspecte ende van Con. Mat. verboeden boecken sullen lesen oft hebben'. Maar de Latijnse School van rector Holstech ziet Van Plo als de grootste bedreiging. En de kerk van het Heilige-Geestgasthuis betitelt hij als de kerk van 'den hels- schen ghiest'.

Volgens hem wordt het kerkvolk er door rector Holstech duivels verleid. Met behulp van het stadsbestuur moet aan de doorwerking van die satanische mentaliteit een halt worden toegeroepen. In de vorm van een ultimatum eist Van Plo dat de Raad aan de rector een preekverbod oplegt. Mocht deze eis worden afgewezen, dan is de vicecureit van plan 'selffs van den stoel to blijven'. Zelfs stelt hij in dat geval zijn vertrek uit Kampen in het vooruitzicht. Hierop schrijft de Raad aan pastoor Kuynretorff, dat ze dit taalgebruik 'in desen turbulenten tijden' niet juist acht. De 'guede rust ende eenigheit' der burgerij wordt door zulk spreken niet bevorderd.

Volgens het stadsbestuur gaat het openbaar hekelen van de rector in tegen de uitdrukkelijke belofte van de vicecureit om op de preekstoel fouten enkel in het algemeen aan de orde te stellen. Verder deelt de Raad aan Kuynretorff mee, dat er naar aanleiding van de beschuldiging aan het adres van de rector een raadsdeputatie bij Holstech is geweest. Dit bezoek heeft reeds de dag na die bewuste zondag plaatsgevonden. Bij die gelegenheid is de rector nadrukkelijk bevolen en gewaarschuwd 'die epistelen ende Evangeliën to predigen sonder op eenige heren ende fursten to smaden oft eetwes toe predigen tegens den paeuwsen, bisschoppen-oft eenige ghiestlicke oft werltlicken overicheit oft eenige ceremoniën noch eetwes toe predigen tegens die olde Catholissche religie der Roemscher Kercken'.

Als motief voerde de raadsdeputatie toen aan 'op dat hij die stadt in ghenen onlust ende sich selvest in ghenen last en brenghe'. Bij veronachtzaming van deze waarschuwing zou de Raad zich anders in de zaak gaan opstellen, zo kreeg de rector te verstaan. Als slotopmerking staat in de brief aan de pastoor nog vermeld, dat de rector sinds dit vermaan niet meer heeft gepreekt. Vicecureit Van Plo heeft dus geen reden om de rector vanaf de stoel te blijven aanvallen, aldus het stadsbestuur.³²

Het conflict rond rector Holstech tussen de magistraat en de vicecureit is

32 De brief waarin deze gegevens vermeld worden, is ongedateerd. Bij benadering is

een datum aan te geven: De twee verzoeken om overkomst van de pastoor vielen op 13 en op 17 augustus. Vóór 13 augustus waren er dus al wel moeilijkheden met Van Plo. Nu is de stijl van de ongedateerde brief mild vergeleken met die van latere brieven aan de pastoor. De verhouding met de vicecureit verslechterde in september aanzienlijk. Gezien de relatief milde stijl van de ongedateerde brief zal deze vóór die tijd geschreven zijn, hoogstwaarschijnlijk kort voor of na het tweede verzoek om overkomst van de pastoor, half augustus.

166

hiermee echter niet uit de wereld. Terwijl Van Plo de prediking van Holstech officieel verboden wil hebben, gaat de Raad niet verder dan een waarschuwing aan diens adres. Deze waarschuwing houdt wel in, dat de rector zich in zijn kanselarbeid weer geheel dient te conformeren aan de officiële leer van de bestaande kerk. Het is Holstech vanaf half augustus 1567 niet meer toegestaan Gods Woord naar eigen consciëntie te bedienen. Hiermee trekt het stadsbestuur de semi-officiële verruiming in de woordverkondiging zoals deze vanaf 3 september 1566 gegolden had, weer in. Dit intrekken past geheel in het streven naar terugdraaien van alle religievernieuwing binnen het gewest.

De Raad acht het daarbij voldoende, dat er in de diensten waarin de rector voorgaat, geen liturgische en dogmatische afwijkingen meer te merken zullen zijn. Nu is, blijkens het slotwoord van de ongedateerde brief aan de pastoor, de rector na de waarschuwing aan zijn adres niet meer in de diensten van de Heilige-Geestgasthuiskerk voorgedaan. Van de kant van de rector heeft hierbij zeer waarschijnlijk ook een principieel motief een rol gespeeld. Want naar eigen zeggen heeft hij er gepreekt naar de Augsburgse Confessie.³³ Tussen zo'n wijze van prediking en de Rooms-katholieke die opnieuw van hem wordt geëist, ligt een principiële kloof. Ook zijn gehoor wist van dit wezenlijke verschil. Het kerkvolk dat vanaf 3 september 1566 zijn prediking in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis had beluisterd, bestond toch met name uit hen die op 3 september 1566 het stadsbestuur hadden verzocht om kerkruimte voor diensten naar de Augsburgse Confessie. Niet enkel voor zijn eigen geweten, maar ook voor zijn gehoor, moet rector Holstech het onverantwoord hebben geacht om aan de eis van het stadsbestuur tegemoet te komen. Door deze gang van zaken is Holstech, na de eerdere intrekking van sacramentsuitdeling sub utraque specie binnenshuis op 21 mei 1567, vanaf half augustus 1567 dus ook feitelijk als voorganger in de openbare erediensten uitgeschakeld.

Het conflict tussen de vicecureit en de magistraat heeft echter ook gevolgen voor de positie van Caspar Holstech als rector van de Latijnse School. In de tweede helft van augustus acht hij verder verblijf in de stad zelfs riskant. Hij vlucht uit Kampen, omdat kerkelijke en wereldlijke autoriteiten voor hem een acute bedreiging vormen. Dat het vertrek van Holstech, dat viel tussen 15 augustus en 7 september 1567, door tijdgenoten als vlucht werd ervaren, wordt bevestigd in een verklaring achteraf van de Kamper schipper Thijs van Loeywagen: "See hebben dessen armen papen veriaecht"³⁴. En verder door een segment uit een raadsresolutie van 1 april 1596 waarbij het stadsbestuur predikant Holstech alsnog een vergoeding toekent, onder meer wegens het feit, 'dat hij naer gelegentheit hefft moeten ontwijcken'.⁰ Terwijl de rector ergens buiten

³³ De uitspraak over prediking naar de Augsburgse Confessie werd door Holstech gedaan in een hierna nog nader te vermelden ontmoeting met een raadsdeputatie te Grafhorst, op 7 september 1567. Zie ook hoofdstuk 3, onderdeel 3.2.2, 152-153.

³⁴ OA 2252, 21 jan. 1568.

35 OA 23, fol. 52 v., 1 april 1596.

167

de stadsmuren verblijft, richt hij zich met een schriftelijk verzoek tot het stadsbestuur om hem een veilige terugkeer te garanderen. Een raadsdeputatie begeeft zich hierop naar Grafhorst.³⁶

Daar vindt tussen Holstech en deze vertegenwoordigers van het stadsbestuur een gesprek plaats, waarin de rector te kennen geeft, dat hij 'wederomme in der scholen ende bij sijnen dienst komen mochte, onbevreest van fiscalen oft anderen'. De afgevaardigden betwijfelen echter 'of 't hem geraden solden zijn op dessen tijden in der stadt toe komen'. Maar Holstech houdt voet bij stuk 'om vry ende vranck in der stad beschermt tho worden'. Hierop leggen de raadsleden hem de vraag voor of hij soms wil dat de stad om zijn persoon in gevaar zou komen.

Als Holstech dit ontkent, beloven de afgevaardigden hem tegenover de hogere overheid zoveel mogelijk in bescherming te nemen, zodat tegen hem geen strafmaatregelen behoeven te worden genomen. Holstech maakt tenslotte nogmaals het doel van zijn zoekschrift duidelijk. Hij begeert enkel 'versettinge van allen hinder ende schaden, soe van den schole als van den dienst in 't gasthuys'. Afsluitend stellen de gedeputeerden een regeling tot schadevergoeding aan hem voor, mocht hij niet meer terug kunnen keren in de dienst aan het gasthuis en aan de Latijnse School. Daarop gaan beide partijen uiteen.

Terwijl het stadsbestuur na deze ontmoeting, die op 7 september 1567 plaatsvond, hervatting van Holstech's taak in overweging heeft, probeert vicecureit Van Plo terugkeer van Holstech als rector te voorkomen. Met inschakeling van anderen tracht hij de magistraat ertoe te bewegen een afwijzend besluit te nemen. Dit blijkt uit een zitting van de kerkelijke rechtbank te Deventer. Daar treedt op 21 januari 1568 Van Plo, die inmiddels Kampen had verlaten, op als getuige, samen met de Kamper vicaris Tijmen Hermansz.³⁷

Ten overstaan van de officiaal legt hij inzake Holstech een verklaring af. In de periode dat hij nog vicecureit was, heeft hij - Van Plo - samen met de vicaris in de pastorie een gesprek gehad met een zekere Mr. Kuijrijn. Dit gesprek moet ongeveer plaats gehad hebben begin oktober. Tijdens dit gesprek kwam naar voren, dat Mr. Kuijrijn zich kort tevoren op een schip bevond, waar ook 'heer Jasper, rectoer geweest tot Campen' aanwezig was. In het bijzijn van Mr. Kuijrijn had de rector aan boord onder meer 'voele onnutte blasphemische woerden gesproken op het Sacrament des Nachtsmaels Christi'. Ook had Holstech zich tegenover Mr. Kuijrijn beklagd over de wijze waarop de magistraat hem

36 Loosjes, BWPGN IV, 179-182, stelt, dat Holstech zich van Kampen naar Grafhorst begaf. Loosjes baseert zich op informatie van de toenmalige archivaris, C. J. Welcker. In haar brief van 25 nov. 1925 aan Loosjes gaf zij echter geen bronvermelding voor het gegeven dat Holstech in Grafhorst woonde. Zie Ingekomen Stukken en minuten van uitgegane brieven van de archiefdienst gemeente Kampen, 25 nov. 1925. Ook Knipscheer, NNBW VIII, 799-800, vermeldt dat de rector naar Grafhorst trok. Uit de beschikbare archivalia valt echter niet meer af te leiden dan dat er in Grafhorst een ontmoeting tussen genoemde partijen plaatsvond. Of de rector zijn vaste verblijfplaats in Grafhorst had, is onbekend. De plaats functioneert in de stukken enkel als trefpunt even buiten het stedelijk rechtsgebied.

37 OA 2252, 21 januari 1568.

168

die eerbare ende welgheleerde heer meyster Caspar Holstech den tijt van omtrent ses jaeren lanck continuelicken alhier bij ons als een rectoer der schole binnen deser stadt Campen gedient heft ende deselvighe deuchtlick ende wel [...] geregiert, waergenomen ende geadministreert heft'." In het licht van het bovenverhaalde heeft deze verklaring een wrange bijmaak. En als vervolgens op 9 oktober 1568 door de magistraat aan de benoeming van een nieuwe dienaar voor het Heilige-Geestgasthuis wordt gewerkt, wordt aan Holstech niet meer gedacht. Johan Glauwe zal er het sacrament 'administreren'. Hij en niet Holstech zal er de kinderen 'kerstenen' en er preken.⁴²

In september 1567 verslechtert de verhouding tussen stadsbestuur en vicecureit aanmerkelijk. Een tweetal documenten bewijst dit. Een ongedateerde brief van Van Plo aan het stadsbestuur en een gedateerde brief van de raad, de dato 9 september 1567, aan pastoor Kuynretorff.⁴³ Beide stukken gaan over dezelfde materie. Van Plo beklaagt zich bij de Raad over een 'godtlose ketter' die in het Pesthuis het sacrament uit zijn hand heeft geweigerd. Zelfs na herhaalde aandrang, ook van de zijde van kapelaan heer Frans, volhardde de zieke in zijn afwijzing. Zijn vader heeft toediening van het sacrament evenmin nodig geacht. En hoewel ook raadsleden de zieke hierover in het Pesthuis hebben aangesproken, bleef hij bij zijn weigering. Hierop is de ketter gestorven.

Nu weigert de vicecureit hem een begrafenis op het kerkhof. De 'hontz vuylick' mag van Van Plo zelfs niet privé worden begraven, iets waartoe de vader de Raad had verzocht. Volgens de vicecureit horen kettters 'mytt den hangdieff under die galge' te worden begraven of op plaatsen 'daer men vuylicken sleppt'. Zover wil het stadsbestuur echter niet gaan. Ze wijst een stuk grond aan bij het Geertruidengasthuis. Daarop eist Van Plo dat de Raad aan degenen die 'die vuylick daer in 't ghemein godtzhuis plaets bracht hebben, bevel doet datt sij die weder van daer maeken'. Gebeurt dit niet, dan eist de vicecureit dat de Raad zich bij hem in de Bovenkerk vervoegen zal om te horen, "mytt watth worden datt ick doe der stat van Campen goeden nacht seggen sall". Van Plo stelt de Raad een ultimatum: "Hier op wacht ick antwort, eer ick up ten predickstuel gaen will".

Uiteindelijk wordt de jongen, de 22 of 23 jaar oude zoon van Henrick Smit, buiten de stad in ongewijde aarde begraven op een plaats waar de mensen van het St. Catharinagasthuis 'hoer mes, ia oick hoere affgesturvene beesten' deponeren. Per schuit wordt het lichaam over de IJssel daarheen gebracht, 'ende sonder eenige funebri pompa oft sepulturae honore' begraven.

Na het gebeuren houdt de Raad aan pastoor Kuynretorff voor, dat diens vicecureit waarschijnlijk in de zin heeft Kampen te verlaten. De Raad klaagt dat Van Plo hen veel last bezorgt.

Eind oktober schrijft het stadsbestuur de pastoor opnieuw aan en wel twee-

41 OA 225, 13 maart 1568.

42 OA 306, 9 oktober 1568.

43 OA 224, begin sept. en 9 sept. 1567.

maal: De eerste brief is gedateerd 27 oktober, de tweede is ongedateerd, maar geschreven tussen 27 oktober en 8 november. De Raad beklaagt zich opnieuw over het gedrag van Van Plo op de preekstoel. Zeer velen krijgen een afkeer van zijn sermoenen, doorspekt als deze zijn met scheldpartijen. Hierdoor komt de burgerlijke eendracht in geding, aldus het stadsbestuur. De Raad wil de vicecureit kwijt. In een

gesprek van een raadsdeputatie met de pastoor komt dit opnieuw aan de orde. Van Plo zou zelfs een deel van de Raad als halve ketters hebben bestempeld, omdat zij er volgens hem de oorzaak van waren dat er geen verbod komt op het wandelen in de kerken. Als een dergelijk verbod er niet snel komt, zal de vicecureit hierover de hogere overheid inlichten. En in één van zijn preken heeft hij er de Raad op gewezen, dat deze de opdracht heeft er voor te zorgen, 'dat die luyden in die christelicke religie gehol- den worden'. Daarbij heeft hij het stadsbestuur voorgehouden, dat diverse personen in geen zes of zeven jaar aan het heilig sacrament hebben deelgenomen. Het stadsbestuur deelt de pastoor mee, dat Van Plo opnieuw geweigerd heeft iemand in gewijde aarde te laten begraven. Het betreft een vrouw die het sacrament niet ontvangen had. De vicecureit verdacht haar van versmading van het sacrament en van ketterij.

Publiek heeft hij hierover in de O.L.V.- kerk uitgeroepen, dat er ten huize van Henrick Smit een vrouw gestorven was die het sacrament niet had willen ontvangen. Daarop heeft hij, staande aan de voet van het altaar, de aanwezigen verboden de begrafenisplechtigheid bij te wonen op straffe van de ban en daging voor de officiaal te Deventer. De Raad wil nu wegens te vrezen 'inconveniënten ende commotiën' in deze 'turbulenten tijden' van de vicecureit 'mitten iersten' ontslagen worden. Want 'ons ghiene dinck in ons policie soe lyeffen is als rust ende gemeene eendracht onder onsen burgeren'. De contra-reformatorische inzet van de te Leuven opgeleide vicecureit stuit dus af op een conflictvermijdende opstelling van het stadsbestuur. Zondag 9 november kondigt Van Plo persoonlijk in een sermoen zijn vertrek aan. Hij houdt zijn toehoorders voor, dat, mochten er na zijn vertrek soms predikanten komen die anders leren dan hij, de burgerij dan verplicht zou zijn deze nieuwlichters met hun aanhang de stad uit te jagen.

De conflicten tussen stadsbestuur en vicecureit hebben de positie van de reformatorisch gezinden ongunstig beïnvloed. De druk op mensen die dachten als Henrick Smit en diens zoon, neemt toe. Want terwijl de verhouding met de vicecureit verslechtert, pakt de magistraat tegelijkertijd het veronachtzamen van het heilig doopsel aan. In een publicatie van 14 september worden alle ouders vermaand hun kind te laten 'kerstenen nae insettinge der hylliger kercken'. Bij weigering zal verbanning volgen. Vroedvrouwen die van een dergelijkti wcigciug wcci hebben en dat niet aangeven, verliezen hun door de stad betaalde werk.⁴⁴

De volgende dag grijpt de magistraat opnieuw in. Nu betreft het de conventikels. Vijf getuigen leggen een verklaring af tegen Joachim Messenmaker. Uit

44 OA 234, fol. 2v., 3 r., 19 september 1567.

171

de getuigenverklaringen valt op te maken dat Messenmaker op 'St. Joannis onthoeffdingendach', 29 augustus, tussen drie en vier uur 's middags, na afloop van de kerkdienst in het St. Brigittenklooster, in een conventikel is voorgegaan. De samenkomst vond plaats in de woning van ene Derck Cockertsz., naast 'Peter van Tolzendertz. hoff op den Vloetdijck' gelegen. Het pand werd bewoond door Berent Gaerman.⁴⁵

Een van de getuigen had gehoord, dat er gelezen werd. Een andere, dat Messenmaker 'van St. Pauwel' preekte. Een derde verklaarde, dat het ging over 'dat onse Here mit zijn apostelen op den berch genck'. Messenmaker preekte, terwijl 'doeren ende vinsters wijde oepen stonden'. De prediker zelf stond bij een geopende deur. Mensen die op straat voorbijkwamen, nodigde Messenmaker uit de preek te komen beluisteren. Zo

sprak hij Marrijken, weduwe van Gerrit Budde aan: "Wilt ghij 't hoeren, soe koemut hier in". Hetzelfde zei hij tegen Geertruijdt Heijmansz., Albert Bakker en Elfken, vrouw van Wijnolt Korvenmaker. De laatste gaf hem echter als antwoord terug: "Went ick preke horen wil, soe wil ick in der kercken gaen; calt ghij 't uwe, wij kallen 't onse". Van Frans van der Kuerbeecke kreeg de buurvrouw, die hem er als voorbijganger bij had geroepen, te horen: "Went ick preke hoeren wil, soe bint daer kercken toe geordineert, sint ghij mall".⁴⁶

Werd de naam van Joachim Messenmaker reeds eerder, op 9 mei 1562 in verband met het bezoek aan conventikels genoemd, nu, ruim vijf jaar later, wordt hij zelfs als voorganger van zo'n samenkomst genoemd. Hoewel we van een berechting verder niets vernemen, zal de raad, met de contra-reformatorische Van Plo binnen de muren, met dit conventikel-houden zeker niet ingenomen zijn geweest. Overigens laat de minder strenge pastoor Kuynretorff op 1- november aan een afvaardiging van de Raad eveneens weten, dat het stadsbestuur er vooral op dient toe te zien, dat 'sie ghiene conventicula en hielden'.⁴⁷

Nu was de datum waarop deze samenkomst gehouden werd, 29 augustus. Mogelijk is de Raad na het afbreken van Holstechs prediking in de kerk van hei Heiige-Geestgasthuis half augustus, extra attent op het samenkomen in conventikels. Toename van het conventikelbezoek lag na het ophouden van Holstechs prediking in de gasthuiskerk immers voor de hand.

Uit de getuigenverslagen inzake het conventikel op de Vloeddijk blijkt, dat er in Kampen eind augustus 1567 nog samenkomsten van reformatorisch ge-

⁴⁵ Deze Berent Gaerman wordt later, op 1 december 1570, door de Raad vermaand zich bij de kerk te voegen. In hem hebben we te doen met een trouw lid van de ondergrondse gemeente. Berent was vreemdeling, afkomstig uit Amsterdam. Hij had in Kampen nog een broer, Henrici Deze was zeeman, had zeven jaar te Lubeck gewoond en daarna twee jaar te Amsterdam. Deze Henrick heeft voor zijn broer, toen deze begin december 1570 ziek was, het raadsbevel in on:vangst genomen waarin stond dat Berent voortaan geen conventikel meer mocht houden. Henric zelf wordt op 11 mei 1570 door het stadsbestuur verplicht om als vreemdeling een behoorlijke certificatie aan de Raad over te leggen.

⁴⁶ OA 2260, 20 september 1567.

⁴⁷ OA 225, 17 november 1567.

172

zinden gehouden werden. Uit het gedrag van voorganger Messenmaker valt zelfs een grote mate van vrijmoedigheid naar buiten toe af te lezen. In Joachim Messenmaker hebben degenen die na het vertrek van rector Holstech de nieuwe leer waren toegedaan, een nieuwe voorganger gevonden. Messenmaker toonde zich als conventikelprediker een voorganger die sterk wervend optrad.

De reactie van meerdere voorbijgangers daarentegen laat zien, dat er tegen het kerkelijk leven waaraan Messenmaker leiding gaf, onder de burgerij naast een zekere onverschilligheid ook onbegrip en zelfs grote weerstand bestond.

De naam van Messenmaker komt enige tijd later opnieuw in de stukken terug, namelijk op 30 december 1567. Kort tevoren was zijn vrouw overleden. Ze had op haar sterfbed de biecht aan de priester en het sacrament der stervenden geweigerd. Terwijl ze boven aarde staat, wordt Joachim Messenmaker op het raadhuis ontboden.

Het stadsbestuur staat hem niet toe, dat zij in gewijde aarde wordt begraven. Joachim moet zich verantwoorden. De Raad vraagt hem waarom hij de eerdere waarschuwingen, om zich samen met zijn vrouw 'mit der hilliger katholickscher kercken gemees to holden' in de wind heeft geslagen. Messenmaker antwoordt, dat hij van "tgene hij desfals gedaen hadde hiernaemaels voer sijnen Godt solde moeten reden geven". Op de vraag van de burgemeester waarom zijn vrouw de biecht aan de priester niet wenste, zegt Messenmaker: "sie heft sich tegen Godt Almachtich gebychtet ende voer Hem hoere sonden bekandt".

Tenslotte vraagt de burgemeester hem of zijn vrouw het heilig sacrament had ontvangen. Joachim vraagt hem daarop terug: "oft daer een ander sacrament weere dan dat bitter lijden Christi, daer weer sijn huysfrouwe wel mede toe vreden gewest".

Namens de Raad zegt de burgemeester hem nu aan, dat zijn vrouw niet in gewijde aarde zal mogen worden begraven. Haar wordt een stuk grond bij het kerkhof van het St. Catharinagasthuis, d.w.z. buiten de stadsmuren, toegewezen. Als hij dit liever heeft, mag hij zijn vrouw ook ergens in het open veld of langs een dijk begraven. Over zijn persoon zal de Raad zich nog nader beraden, zo wordt hem tenslotte meegedeeld.⁴⁸

Het stuk grond bij het St. Catharinakerkhof wordt nader aangeduid als de plaats 'daer Henrick Smits kynderen' liggen. Dit 'kynderen' is of een schrijffout of het betekent dat er sinds de begrafenis van de ongeveer 22 jaar oude zoon van Henrick Smit⁴⁹, nog een van diens kinderen op deze ongewijde plaats begraven is. De zoon van Smit overleed immers aan de pest en het is goed mogelijk, dat er daarna nog één of meer kinderen uit dit gezin aan deze besmettelijke ziekte zijn overleden. Dit wordt des te aannemelijker als gelet wordt op het feit, dat Van Plo tijdens een van zijn sermoenen in de maand oktober in de O.L.V.-kerk publiek bekend maakte, dat er ten huize van Henrick Smit een vrouw gestorven was.

Uit de suggestie van het stadsbestuur om op de plaats waar deze kinderen van Henrick Smit begraven liggen, nu ook de vrouw van Joachim Messenmaker te laten begraven, kan worden afgeleid, dat er in de

48 OA 2260, fol. 6, 30 december 1567.

49 Zie de brief van de Raad aan Kuynretorff van 9 september 1567 op 170.

173

tweede helft van 1567 voor de 'afvalligen' binnen Kampen een soort nood-kerkhofje buiten de stad is ontstaan. Wie daar begraven worden, zijn verschoppelingen aan wie elke vorm van 'sepulturae honore' onthouden wordt. Zo weinig eervol is deze plaats dat een begrafenis daar voor het stadsbestuur gelijk staat met het begraven in het open veld of ergens langs een dijk.

Van Plo verdwijnt november 1567, na nog geen vijf maanden in functie te zijn geweest. De contra-reformatorische onderpastoor heeft de bestaande kerk willen redden.⁵⁰ Al vond hij in zijn streven het stadsbestuur vaak lijnrecht tegenover zich, zijn druk op de magistraat heeft de positie van de protestanten wel degelijk in ongunstige zin beïnvloed.

Op het tijdstip dat Van Plo vertrekt, zijn de gevolgen van zijn optreden duidelijk merkbaar. In Kampen heeft hij er welbewust op aangewerkt, dat vage grenslijnen steeds meer scherpe scheidslijnen werden. Vooral door zijn toedoen werd Caspar Holstech én als rector én als prediker volledig uitgeschakeld. Wie in de Heilige-Geestkerk met Holstechs prediking sympathiseerden, hadden zich óf weer in het kerkelijk gareel gevoegd óf zij kozen bewust voor een kerkelijk leven onder het kruis.

De laatsten vergaderden in conventikelverband verder. Een voorganger daarin was Joachim Messenmaker. Deze prediker was geen vreemdeling van buitenaf. Het kerkelijk leven onder het kruis ontving leiding van een voorganger die Kampenaar was.⁵¹ Waar deze vooring, klonk een Gereformeerd geluid.⁵²

3. De positie van de protestanten in ongunstige zin beïnvloed door het regime van Alva

3.1. Politiek overzicht

Landelijk gezien was voorjaar 1567 het verzet snel ingezakt. In april was Oranje naar de Dillenburg vertrokken. Margaretha kon aan de koning schrijven, dat overal de opstand voorbij was. In het noorden en oosten was stadhouder Aremberg de toestand weer meester. Uiterlijk lag het gewest Overijssel gehoorzamer dan ooit in de greep van de centrale regering. Filips, die het hogere en het lagere bestuur niet meer toevertrouwt aan personen met halfheid en concessiebereidheid, stuurt Alva om de Nederlanden voortaan met Spaanse hulp te laten regeren. Op 22 augustus 1567 rukt de IJzeren Hertog met een Spaans leger Brussel binnen. Met deze Spaanse interventie in de Nederlanden

50. Voor het zicht op de bestaande kerk is het gedrag van conventualen en begijnen medebepalend.

Uit 1567 dateert het geval, waarbij een begijn van het St. Michielsklooster 'bij hoeren stiefvader een kyndt verworven' had. Hoe de contra-reformatorische Van Plo over een dergelijk incident heeft gedacht, wordt nergens vermeld, maar laat zich wel raden. OA 225, 17 november 1567.

51 Zijn naam komt reeds in de stadsrekeningen van 1552 voor in verband met een order van drie dozijn 'speesiseren' die hij voor de stad gemaakt had. OA 426. In 1559 valt zijn naam opnieuw: 'item betaelt Joachijm Messemaeker, van een iser an 't fentgen [venster] gecomen'. OA 433.

52 Zijn woorden op 30 december 1567 ten overstaan van de Raad waarvoor hij zich te verantwoorden had, gesproken, getuigen daar van.

174

gaat de oprichting van een Raad van Beroerten gepaard.⁵³ Alva, die van dit Conseil des Troubles voorzitter is, stuurt zijn commissarissen de gewesten in. Na in oktober Margaretha te zijn opgevolgd, werkt Alva consequent naar het doel waarvoor hij gekomen was: doorvoering van het monarchistisch absolutisme en het herstel van de godsdienstige eenheid in exclusief Roomse zin. Van concessies aan protestanten is geen sprake meer. Alva eist uitvoering van het program van de Contra-Reformatie, doorvoering van de decreten van Trente⁵⁴, volledige effectuering van de nieuwe bisdomregeling van 1559 en handhaving van de koninklijke godsdienstplakaten.⁵⁵ Ook in Overijssel laat hij naar de troebelen van 1566 een onderzoek instellen. Als hoofdvergriep voor dit gewest wordt vastgesteld het verblijf van Jan Arentsz. te Kampen en het optreden van de mandenmaker uit Alkmaar als hageprediker te Zwolle.⁵⁶

Na de Spaanse nederlaag bij Heiligerlee, waar ook stadhouder Aremberg sneuvelt", trekt Alva persoonlijk naar het noorden. Nadat hij Lodewijk bij Jemmingen verslagen heeft, doet hij op de terugtocht naar het zuiden op 5 augustus 1568 Kampen aan. Hij kan ervan verzekerd zijn, dat een onverdacht Rooms-katholiek stadsbestuur hem verwelkomen zal. Reeds eerder, op 25 februari van dat jaar, had hij Groysbeeck naar de stad gestuurd. Deze plaatsvervangende stadhouder stelde toen, in gezelschap van

een vijftal leden van het college van kanselier en raden, namens Alva aan het stadsbestuur een bevelschrift ter hand. Daarin deelde deze mee dat in veel steden in het verleden troebelen ontstaan waren door beleidsfouten van de magistraten: 'Ende dat sulx groet deels oersake geweest were dat in den selven steden nyewichheden ende oproerten der religion halven to balder opgestaen sijn'. Alva wilde de stadsbesturen zuiveren van personen die volgens hem door lijdelijk toezien er de

53 Deze rechtbank, een nieuwe centrale instelling, kreeg de opdracht allen te straffen die aan de troebelen van 1566 schuldig waren. Met name de berechting van rebellie en ketterij vielen onder dit lichaam. De Landvoogd zelf was voorzitter, velde persoonlijk de vonnissen na het oordeel van ieder van de zeven leden te hebben gevraagd. Via koninklijke commissarissen kwamen uit at de 17 gewesten hiervoor de noodzakelijke gegevens bij de Raad binnen.

54 Bij schrijven van 11 mei 1568 aan de Utrechtse synode zei hij in opdracht van de koning aan de aartsbisschop zijn krachtige steun toe bij de invoering van de decreten van Trente. Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw, XIII. De bedoeling van Alva's religieprogram blijkt ook duidelijk uit een schrijven van de koning aan ridderschap en steden inzake het toestaan van een bede van 70.000 Carolusgulden: 'Deur last ende bevel van [...] onder Capitein Generael in dese onse erffnederlanden die hertoghe van Alva [...] voergehouden is geweest, dat tot bewaernisse ende conservatie van die oprechte religie [...] van deselve landen tegen die anschlaegen end practijcken van de ketters, oproerige, wederspennigen ende rebelle ons alrede soe veel gecost hebbende. Ende om voer den toecomenden tijt [...] meerder inconveniënt [...] uth saken van de verleden troublen ende beroerten [...] voer te comen'. OA 2514, fol. 429, brief van de koning aan ridderschap en steden, november 1571.

55 Een enkel voorbeeld van hoe Alva's religieprogram het gewest en de stad Kampen raakte: op de Landdag van 14 januari 1568 werd een brief van Alva behandeld, waarin 'die van Campen vermaeninge gedaen van die Bulle van 't afflaet'. OA 2513.

56 Schoengen, 'Overijssel tot de 17e eeuw in staatkundig en godsdienstig opzicht', 557.

57 De op 5 mei 1568 in de slag bij Heiligerlee gesneuvelde Aremberg wordt opgevolgd door Charles de Brimeu, graaf van Megen, die reeds stadhouder van Gelderland was.

175

schuld van waren, dat de ketterij en de opstand zo snel om zich heen konden grijpen. Zij hadden zich door het peccatum omissionis, de zonde van verzuim, indirect schuldig gemaakt aan de troebelen en de ketterij. Alva achtte het nodig dat ook in de IJsselsteden de Raad zo zou worden gewijzigd, dat daarin alleen zitting zouden hebben 'die men opentlick wust goede oprechte ende catholische personen te wesen.'⁵⁸ Het bevelschrift van de Landvoogd was ondubbelzinnig en ernstig.⁵⁹ Bij geconstateerde nalatigheid zou het stadsbestuur voortaan direct door de koning moeten worden benoemd. Tevens kreeg Groysbeeck opdracht alle namen van degenen die in de Raad zitting hadden aan Alva te Brussel over te zenden.

Op deze wijze had de Landvoogd de greep van de centrale regering op het Kamper stadsbestuur verstevigd. Drie dagen na het bezoek van Groysbeeck ging er een brief van het stadsbestuur naar hem uit, die bestemd was voor Alva. Daarin werd deze uitgebreid ingelicht over de stand van zaken op het punt van de godsdienst ter plaatse. In de turbulente tijd waren er volgens de magistraat binnen Kampen 'giene beelden, altaeren, kercken, cloosteren oft eenige andere Goedshuysen gebroecken, beroeft, verdorven noch in eenigerwijse beschediget'. Ook zijn op geen enkele wijze geestelijken 'behindert oft gemolesteert'. Tot nog toe zijn 'alle godsdiensten ende olde gewoentelicke ceremoniën nae insettinge der hilliger catholischer kerken' steeds onderhouden geweest, 'sonder eenighe vernyewynge'.⁶⁰

Het stadsbestuur verzwijgt hier dus het optreden van Caspar Holstech in de kerk van

het Heilige-Geestgasthuis. De opzet van de brief is, dat Alva over Kampen tevreden kan wezen.

Mochten er toch beeldenstormers uit andere plaatsen Kampen zijn binnengekomen, na 6 maart is de stad voor hen verboden gebied. De Raad laat dit per publicatie weten. Wie hen herbergt, zal worden gestraft.⁶¹

Als Alva op 5 augustus met groot gevolg in de stad verschijnt, bezoekt hij de

58 OA 2513, fol. 377, 378, 25 februari 1568. Na Alva's komst in de Nederlanden verdwenen de volgende magistraten uit de raad: Geert Crachtsz. (overleden), Evert van den Vene (overleden), Rutger Hudde (die in 1572 gedurende het bewind van Van den Berg voor korte tijd terugkeerde, maar tijdens de Rooms-Katholieke Restauratie opnieuw werd uitgerangeerd tot aan de definitieve overgang van de stad naar staatse zijde). In de Raad verschenen nieuw: Gerbrant ten Bussche, Henric van Ens, Carl Knoppert (tijdens het korte bewind van Van den Berg verdween hij uit de raad, maar tijdens de periode van de Rooms-Katholieke Restauratie keerde hij terug. Na de definitieve overgang van de stad naar staatse zijde wordt hij in 1580 uit de stad gezet), Hugo van den Gruythuys (tijdens het bewind van Van den Berg voor korte tijd uit het stadsbestuur verwijderd, maar keerde tijdens de Rooms-Katholieke Restauratie tot aan zijn overlijden in 1576 terug) en Jasper van Breda (tijdens het bewind van Van den Berg werd hij uit het stadsbestuur gezet). OA 22, fol. 95; OA 282. Deze magistraatswijziging hield een versteviging van Alva's greep op het stadsbestuur in.

59 'ende van onsentwegen den Raeden gantz ernstlycken aenseghende bevelt'. Groysbeeck kreeg van Alva opdracht 'dat ghij gantz vlietich daerop een insehens hebbet ende draiget ende daeran siyt dat sullicx alzoe onsuymlick nageleefte worde'. Brief van Alva aan Groysbeeck, 31 jan. 1568. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 64.

60 OA 225, fol. 29, 28 februari 1568.

61 OA 243, fo. 6v., 6 maart 1568. Dit verbod wordt op 27 maart 1569 herhaald. OA 243, fol. 12 r.

176

Buitenkerk en de Bovenkerk. In het portaal van de laatstgenoemde kerk valt zijn oog op een heiligenbeeld waaraan een been ontbreekt. Als legeraanvoerder Noircarmes opmerkt, dat daar heiligschenners bezig geweest zijn, zegt het stadsbestuur, dat er in 1566 geen beeldenstorm heeft plaatsgevonden, dat er geen mis voor overledenen is overgeslagen, dat er geen vigiliën of andere kerkelijke diensten opgeschort zijn geweest en dat er geen prediking van protestanten heeft plaatsgevonden. Feitelijk slaat dit alleen op de diensten in de Bovenkerk en in de Buitenkerk.

Het optreden van Caspar Holstech in de kerk van het Heilige-Geestgasthuis wordt opnieuw verdoezeld. Na het bijwonen van een mis in de kerk van de Minderbroeders, verlaat Alva de volgende dag de stad. Kampen staat op godsdienstig gebied niet slecht bij hem aangeschreven. Want als de Landvoogd vertrokken is, laat Noircarmes het stadsbestuur weten, dat Alva op hun verzoek een vendel soldaten uit de stad terug zal trekken.

Reeds 8 augustus verlaat het vendel Duitse soldaten onder overste Fredericman de stad. De legeroverste zelf was hierbij tot bemiddelen bereid geweest, 'wetende die guede voersichte ende debvoiren [verplichtingen] die geschiet binnen in de voerseiden stadt durende den troubelen omme te beletten die prediken ende vernielingen der kercken'.⁶² Het beletten van dergelijke prediking doelde op de prediking van Jan

Arentsz. Dit blijkt uit een tafelgesprek op 4 augustus 1568 gehouden ten huize van schepen Henric van Ens. Aan dit gesprek namen vier stadsgezanten deel die vlak voor de komst van Alva, de stadhouder welkom hadden geheten. De deputaten hadden hem bij die gelegenheid meegedeeld: 'ende ghiene veranderinge geschiet, geene ceremoniën achtergelaten. Ende woe die predicatie van Jan Arentssn. corvemaker verstuert is geworden. Ende die predicant uth der stadt gebannen'.⁶³ Het stadsbestuur had de prediking van Jan Arentsz. tot nog toe verzwegen. Vlak voor de komst van Alva, slechts een enkele dag daarvoor, wordt de prediking van de mandemaker bij de stadhouder ter sprake gebracht, onder uitvoerige mededeling dat het stadsbestuur deze hageprediking binnen de stad ondubbelzinnig heeft veroordeeld.

De druk van Alva's regime nam voortdurend toe. Begin maart 1569 vaardigde de Landvoogd een plakkaat uit waardoor het verboden werd om jeugd aan buitenlandse hogescholen, Rome uitgezonderd, te laten studeren. Ook mochten jongeren beneden de twintig jaar niet meer naar het buitenland om daar

62 OA 22, fol. 71, 1 aug. 1568; OA 2513, 5 en 6 aug. 1568. Eind maart 1571 legerd Alva opnieuw troepen in de stad. De Spaanse ruiters onder bevel van Don Pedro d'Acuno traden 'seer moetwillig' tegen de burgerij op. 'Ende de borgers moesten haer oock wekelick[s] servitiën geven, boven dat sij de beste camers en bedden innamen'. Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 388. De stad beklaagt zich hierover bij de president van de Raad van State, bij Barlaymont en bij de stadhouder. Het garnizoen verlaat 29 oktober 1571 de stad, mede op grond van gelijksoortig motief als door de magistraat in 1568 gebruikt was: De Raad herinnert er opnieuw aan, dat ze 'in tijden der verledenen turbulen gantz ghiene innovatie van predicatie ofte andere dergelijke' heeft toegestaan. 'Dan dat wij allen vlijt angewendet hebben om alle nyeuwicheit toe beletten'. OA 225, 27 april, respectievelijk 10 mei 1571; OA 2413; vergelijk ook OA 2514, fol. 158, 8 april 1571.

63 OA 2513, fol. 412, 413, 4 augustus 1568.

177

koopmanschap en vreemde talen te leren.⁶⁴ Want door allerlei buitenlandse contacten werden de jongelui 'verdorven ende gecorrumpeert [...] in opiniën daeruyt veele meerckelicke inconveniënten spruyten, ja oick ketterijen, secten ende dwalingen [...] gansselicken verscheyden van de onderdanicheyt der Heyliger Catolicker ende Roomscher Kercke'. Hoofdmotief van dit verbod was het tegengaan van ketterij. Dit blijkt uit een brief van Alva aan stadhouder Me- gen op 5 mei 1570: 'Quumque adolescentes viginti annis minores in exteris et haeresibus infectas regiones missi, de facili ea ibi jacent fundamenta, quae domum reversi retineant, ac difficulter deponant, prudenter Reg. Majest. decrevit interdicere ne tales peregre mittantur'.⁶⁵

Deze kwestie, die het gehele gewest raakte⁶⁶, speelde ook te Kampen, want op 17 augustus 1570 leggen raadsleden aan de stadhouder een verzoekschrift voor betreffende een student te Keulen 'als nemptlick om sijn studium voorts to Coln te moegen continueren'. De stadhouder zegt toe dit met Alva te zullen bespreken.⁶⁷

Tegen het Alva-regime valt van de zijde van het stadsbestuur passief verzet te constateren. Als commissaris Quarré zomer 1569 namens de koning in de stad verschijnt om er een onderzoek naar de troebelen van 1566 in te stellen⁶⁸, blijkt dit duidelijk. De commissaris legt zijn lastbrief over en begint zijn onderzoek door de leden van de Raad voor zich te laten verschijnen. Hij ondervraagt een aantal notabelen, leden van de geestelijkheid en diverse andere in-

64 Tekst en plakkaat in Groot placaat en charterboek van Vriesland, III, 764.

65 Revius, *Daventriae Illustratae Libri Sex*, 421. De reden van deze maatregel is dus duidelijk: De jeugd beneden de twintig zou, als ze naar buitenlandse, door ketterijen geïnfecteerde streken gestuurd worden, gemakkelijk de fundamenten van de dwalingen aan kunnen nemen. Deze dwalingen zullen ze, als ze weer thuis zijn, bij zich houden en er moeilijk afstand van kunnen doen. Daarom heeft de koning zich genoodzaakt gezien dit uitzenden van de jeugd te ver-bieden.

66 Gewestelijke oppositie blijkt uit herhaalde verzoeken om uitstel van publiceren en uit een Vertoog van ridderschap en steden in mei 1570. Dit alles was tevergeefs. Om alsnog opheffing van het verbod te verkrijgen, legden ridderschap en steden aan Alva de belofte over, dat de verantwoordelijke autoriteiten 'mit allen vloten' er bij de ouders op zouden toezien, dat deze hun kinderen naar zulke 'gueden luyden schicken, dat sie voortan in der gehoorsam der cathotischer kercken blijven und met giener boesen opiniën oft secte geïnfectiert sullen werden'. De Landvoogd was echter niet te vermurwen. OA 2514, fol. 70-85.

67 OA 2514, fol. 98, 99, 107, 17 aug. 1570. Ten aanzien van de koopmansjeugd voert de centrale regering in Brussel een beleid waardoor de handelsmogelijkheden van de stad worden bemoeilijkt. Vanouds trok Kamper jeugd naar buitenlandse handelssteden om er het koopmanschap en vreemde talen te leren. Dit oude gebruik van uitzending is reeds in 1417 aanwijsbaar: 'Dat 1...] sunderlingen Hollanders, Zelanders unde borgers van Campen, dagelyx Lijflande myt groter kopen- schap versoken, unde ok eren kinderen unde neven dar don de sprake leren'. Rijpma, *De ontwikkelingsgang van Kampen*, 29. Voor een handelsstad als Kampen betekent het ptakkaat uit Brussel een verkorting van het recht dat de stad als lid van de Hanze bezat.

68 Met de oprichting van de Raad van Beroerten ging de benoeming gepaard van commissarissen die naar de diverse gewesten afgevaardigd werden, om bij de stedelijke besturen navraag te doen naar wat in 1566 was voorgevallen met name op het stuk van de religie en naar wat de verantwoordelijke autoriteiten hadden gedaan om dit te voorkomen en te bestraffen. De commissaris door Alva met het onderzoek in Overijssel belast, was Charles Quarré. Revius, *Daventriae Illustratae Libri Sex*, 404.

178

gezetenen. Allen moeten onder ede bekendmaken wie zich in 1566 te Kampen tegen de koninklijke plakaten hadden verzet, wie zich aan de bestaande godsdienst hadden vergrepen, wie conventikels hadden bijgewoond, wie nieuwe leraars hadden gehuisvest en wie verboden boeken hadden gelezen. Ook vraagt hij alle namen op van de mensen die in 1566 in de Raad zitting hadden.⁶⁹ Over de inhoudelijke kant van dit onderzoek is helaas niets bewaard gebleven dan het reeds vermelde gegeven over het verblijf van hageprediker Jan Arentsz.

Duidelijk is dat het stadsbestuur zich in 1566 voldoende had ingedekt. Protestantse prediking had in openbare erediensten nooit officieel de ruimte gekregen. Dat aan Caspar Holstech de vrijheid was verleend om naar eigen consciëntie te preken, was nergens in een officieel stuk als prediking naar de Augsburgse Confessie vastgelegd. En al werd het verblijf van conventikelpredikant en hageprediker Jan Arentsz. zelfs als het hoofdvergriep voor het gehele gewest aangemerkt, het stadsbestuur had hem in genoemd jaar tot twee keer toe de toegang tot de stad ontzegd. Anders dan in Deventer en Zwolle heeft de burgerij in Kampen dan ook geen echt nadelige gevolgen van het onderzoek van Quarré ondervonden.

Wel zag het stadsbestuur het onderzoek als een inbreuk op de rechten en de vrijheid van de stad. Ze staat het onderzoek dan ook slechts onder uitdrukkelijk protest toe. Ook Zwolle en Deventer bieden passief verzet.

Op voorstel van Kampen doet een deputatie van ridderschap en steden bij de stadhouder beklag. Deze klacht mag echter niet worden gezien als een uiting van enige sympathie met de aanhangers van het nieuwe: 'nyet dat men den boesen

begeerde voer te staen, dan dat die voer hoeren ordinarij richter angesproken ende nae behoer gestraft mochten worden'.⁷⁰ Over de ingediende klacht betreffende inbreuk op stedelijke en gewestelijke rechten krijgt men als antwoord, dat in gevallen van gekwetste majesteit alle voorrechten en vrijhe den ophouden, 'want men to Hove verstonde, dat alle privilegiën in Crimene Laesae Maiestatis cessierden [buiten werking gesteld]'.⁷¹ Het standpunt van Alva is, dat dit gerechtelijk onderzoek van de centrale regering gewettigd is, daar het een ingrijpen betreft in kwesties van 'laesae majestatis divinae et humanae'.

Ten overstaan van een kritisch gewest en stadsbestuur hanteert de Landvoogd deze onderscheiding in crimen laesae majestatis divinae et humanae zeer bewust. Zijn visie in de kwestie van de berechting van ketters was onderdeel van de rechtshervorming die de centrale regering voor ogen stond. Een algemeen recht dat voor alle onderdanen zou gelden, kon de omvorming van de 17 Nederlandse gewesten tot een eenheidsstaat met Brussel als hoofdstad, versterken. Voor een groot deel van dat recht, namelijk het gebied van straf- en strafprocesrecht, vond codificatie plaats in de zogenaamde Criminele Ordonnantien van 1570. Deze bevatten een aantal bepalingen inzake de geloofs-

69 Moulin, Historische Kamper Kronijk, II, 41.

70 OA 2514, fol. 16, 15 juli 1569.

71 Alva laat dit het gewest op 19 september 1569 schriftelijk weten. OA 2514, fol. 19. 179

vervolging⁷², waardoor de mogelijkheid van gerechtelijke vervolging in geloofszaken door de centrale overheid werd vergroot. Daarmee was de hervorming van het recht, met name het strafrecht, behalve aan het streven naar staatkundige eenheid ook dienstbaar aan het ideaal van de ene Roomse godsdienst. Heresie werd hierbij als vorm van majesteitsschennis binnen het gewone strafrecht van de Criminele Ordonnantien gebracht. Dit gebeurde met behulp van het Romeinse recht, dat voor de Ordonnantien de onderbouw vormde. In dit recht werd binnen het misdrijf van majesteitsschennis onderscheiden tussen een misdrijf van schennis van de goddelijke majesteit en een misdrijf van schennis van de wereldlijke majesteit. Zodoende viel ketterij als religieuze criminaliteit binnen het gewone strafrecht.⁷³ In Overijssel werden deze Ordonnantien op de criminele justitie afgekondigd op 5 juli 1570, vier dagen later gevolgd door de erbij horende Ordonnantie op de stijl van procederen in criminele zaken.⁷⁴

Het opnemen van ketterplakkaten in de Ordonnantien met het doel alle van de erkende leer afwijkende opvattingen te bestrijden, riep in Overijssel echter grote weerstanden op.⁷⁵ Aan gewestelijk verzet gaf Alva echter geen enkele ruimte. Via de stadhouder beveelt hij 21 november 1570 onmiddellijke publicatie ervan.⁷⁶ Kampen gaat eerst op 17 december 1570 onder uitdrukkelijk protest tot afkondiging over. Inmiddels is reeds een gewestelijke deputatie naar Brussel onderweg, waarop nog enkele missies volgen. De IJsselsteden stonden op het stedelijk privilege van criminele jurisdictie ten aanzien van burgers en vreemden die van ketterij worden verdacht. De Ordonnantien betekenden inbreuk op het recht dat van ketterij verdachten voor de Kamper schepenenrechtbank moesten worden gedaagd. Nadrukkelijk staat dit recht aangegeven in een instructie bestemd voor gedeputeerden van de Overijsselse Staten die op 10 mei 1571 naar Brussel reizen: 'Ende dat die drie Steden Deventer, Campen ende Swolle [...] binnen den steden ende oere vrijheit alleene den antast ende die vollenkomene iudicatuer ende jurisdictie hebben in alle crimineel saken, soe wal van crimen laesae

Maiestatis divinae et humanae [...] nyet alleene over den burgeren ende ingesetenen der steden, maer oick over den vremden...'.⁷²

De oppositie tegen de ketterwetten krijgt een toespitsing op het punt van de confiscatie der goederen van overtreders der godsdienstwetten. De Criminele Ordonnantien bepaalden dat de goederen van zulke criminelen ten behoeve van de landsheer moeten worden geconfisceerd. De stad staat echter op het recht, dat niemands goederen binnen de stad kunnen worden geconfisceerd. Zelfs als iemand vanwege heresie werd verbannen, bleven toch steeds diens

72 Namelijk de artikelen 62, 63, 66 en 75 en in samenhang hiermee ook artikel 60 van de Ordonnantie op de stijl van procederen.

73 Van de Vrugt, *De criminele Ordonnantien van 1570*, 16, 17.

74 Overijsselsche Plakkatenlijst, 49.

75 Nanninga Uitterdijk, 'De invoering van de Crimineele Ordonnantien', 315-361; Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 379-387.

76 OA 2514, fol. 118, 127.

180

goederen aan zijn erfgenamen De landsheer wilde van een dergelijk privilege niets weten. Het officiële antwoord uit Brussel was: 'Sijne Excell. verclaert [...] bij welcken nyet en kan noch mach verstaen worden dat die onderlaten des Landes van Overijssel sullen vrij sijn van confiscatiën in crimine laesae Majestatis divinae et humanae, oft misdoende tegens die placcaten ende ordinanciën Co.Ma. op 't stuck van religie gemaect'.⁷⁷

3.2. Boekencensuur

Onder Alva stemt het stadsbestuur zijn houding inzake verboden boeken directer af op het centralistisch-absolutistisch regime. Dit blijkt als een jaar na de verbanning van drukker Peter Warnersz. diens zoon Berendt Petersz. beschuldigd wordt van het drukken van een drietal pamfletten 'verboden [...] schandaleus ende onliedbaar'. Trad het stadsbestuur in de rechtszaak van Peter nog sterk vertragend in de procesgang op, een jaar later grijpt men direct in. Dit gebeurt zodra de raadsman van de koning de zaak van Berendt in Kampen aanhangig maakt. De raadsman zelf was niet eerder dan na 3 december op de hoogte gebracht. Eerst daarna heeft hij bij het Kamper stadsbestuur de zaak aan de orde kunnen stellen. Toch is reeds op 8 december het proces tegen Berendt Petersz. in volle gang. Al loopt voor de drukker de zaak goed af⁷⁸, de snelheid waarmee het stadsbestuur het proces opent, toont dat de centrale regering een verstevigde greep op het stadsbestuur heeft.

Volgzaamheid blijkt ook, als in november 1568 de plaatsvervangende stadhouder Groysbeeck het stadsbestuur een bevelschrift zendt om 'allen den prenters ende boeckverkopers binnen dessen stadt op 't vlitichste doen ondervragen ende hoer druckeriën ondersoecken oft sie oyck eenige derselver famose libellen oft boecxkens gedrukt, gekoft, offte verkoft hadden'. De magistraat laat hem op 26 november weten, dat zijn bevel is uitgevoerd. Meegedeeld wordt, dat bij de drukkers niets ongeregelds kon worden bespeurd.⁷⁹ En enige maanden later, op 15 januari 1569, berichten de drie IJsselsteden gezamenlijk, dat ze op 19 december het koninklijk plakkaat tegen dergelijke verboden boeken en libellen hebben gepubliceerd. Dat ze ook 'allen vlijth und schuldigen devoer [plicht] bij den boeckdruckeren und anders' hebben gedaan in het onderzoeken van al dergelijke boeken en geschriften 'und die auctoren offt saijers van dien, dan giene gevonden'.⁸⁰

77 Segment uit OA 2514, fol. 191-193, 1 juni 1571.

78 Berendt weet zich vrij te pleiten. Zijn lettertypen verschillen van de drukletters die voor de suspecte liederen waren gebruikt. De Raad laat hem daarop gaan met de waarschuwing, in de toekomst zoiets nooit te proberen. Stukken betreffende het onderzoek naar de drukker van drie 'famose' liederen. OA 2259.

79 Zowel de zinsnede uit het bevelschrift van Groysbeeck als de mededeling van het stadsbestuur in OA 225, fol. 101, 26 november 1568.

80 Brief van Deventer, Zwolle en Kampen aan Alva, 15 jan. 1569. Brief in het Rijksarchief te Brussel, geciteerd naar De Hullu, 'Bijdrage tot de geschiedenis der hervorming te Deventer', 30, 188.

181

Voorjaar 1570 wordt in de stad een koninklijk plakkaat gepubliceerd waarin staat, dat binnen drie maanden 'gereprobieerde ende verboedene boecken verbrandt' zullen moeten worden.⁸¹ Deze ingrijpende publicatie vindt in alle drie de IJsselsteden na gedegen vooroverleg te Windesheim, op hetzelfde tijdstip plaats.⁸² Directe oorzaak van de publicatie is het bevel van de koning die met een uitbreiding van regeringswege, de Index Expurgatorius, de Index van het concilie van Trente voor zijn landen van kracht had verklaard. Ook de drie IJsselsteden moesten toezien dat verdachte boeken ter plaatse door een visitator werden nagezien en waar nodig gecorrigeerd.⁸³ Zo werd de Kamper burgerij per publicatie van 30 april 1570 opgeroepen om binnen drie maanden de daarvoor in aanmerking komende werken op het stadhuis te bezorgen. De verbeterde exemplaren zouden, voorzien van een handtekening van de corrector, weer aan de eigenaars worden teruggegeven. Op de Index Expurgatorius van 1570 komen een aantal te Kampen gedrukte uitgaven voor: Het boekje van de Kamper drukker Jan Jansen dat in 1566 was uitgegeven: 'Een stichtelycke ende scriftelycke Onderrichtinghe van dat doopsel ende Avontmael Christi Jesu: seer nut nu ter tijt voor alle slechte menschen. Ghedruckt te Campen in de Hofstraete'

Verder meerdere uitgaven gedrukt 'In den Witten Valck' door Peter Warnersz. Behalve het werk waarvoor hij in 1566 tot gevangenschap werd veroordeeld⁸⁴, ook een boekje getiteld 'Sterf-boecken inholdende voor de siecken tot die berijdinghe des doots, ghecopuleert uijt der heijligher scriftueren...'. Auteur van dit werkje was heer Matthijs Lenaertsz., kapelaan uit Veere. Het vervolg van de breedvoerige titel van het 'Sterf-boecken' geeft aanwijzingen waarom het werk op de Index werd geplaatst: "In quo continetur sequens articulus: Ist saecke dat ghij bekent dat ghij der sondaren een sijt, ende betrouwt dat Christus ghestorven is voor uwen sonden soo heeft Christus alle uwe sonden op hem ghenomen, ende heeft daervoor soo volcomelijck voldaan, dat ghij daer voor niet doen en derft'. De Index Expurgatorius bevat ook een ver-

81 'Het mandement Con.Mat. unses alreghenedichsten heren, angaende die boecken die bij den catalogum in 't heilich consilium generael, lestmael gehouden binnen der stadt Trente, geraempt, unde den appendicem, ter ordinatie van sijne Majesteit gemaakt, gereprobiert ende verboeden sijn, is gepubliciert upten XXXen aprilis 1570'. OA 243, fol. 15, 16 v..

82 OA 2514, fol. 76, 27 mei 1570; OA 443, reyse ende boedeloen, 22 april 1570: 'van 't catalogo der verboedener boecken'.

83 Begin 1562 werden er door het concilie deputaten benoemd ter revisie van een reeds bestaande Index. Bij bul Dominici gregis van 24 maart 1564 werd de Trentse Index Librorum Prohibitorum openbaar gemaakt. Jedin, Handbuch der Kirchengeschichte, IV, 518. Op last van de koning werd deze kerkelijke Index vervolgens van een appendix voorzien en voor de

Nederlanden van kracht verklaard. Sepp, Verboden Lectuur, 159-261, de Appendix van Alva. Verboden boeken moesten worden verbrand; Minder verdachte werken moesten worden gezuiverd. Uit de laatste categorie moesten verdachte passages worden geschrapt. Met dat doel werd door de centrale regering een Index Expurgatorius samengesteld. Om deze boekencensuur in de Nederlanden uit te voeren, werden (aarts)bisschoppen, hogescholen en stadsbesturen aangeschreven.

84 Zie voor drukker Peter Warnersz. ook onderdeel A.1 van dit hoofdstuk en hoofdstuk 3, onderdeel 2, 136-137.

182

bod op een bij Peter Warnersz. verschenen vertaling van 'De Testamenten der XII Patriarchen'. Een bij Peter Warnersz. gedrukte ongedateerde uitgave Dat Boeck Jesus Syrach, Ecclesiasticus, tevens Salomons ghebet bevattend, werd in 1570 eveneens op de Index geplaatst. Dit geldt ook van de bij hem uitgebrachte vertaling uit het Hebreeuws van Die soeven Psalmen des konincklicken propheten Davids, die men noemt der penitentiën door Joannes Campensis. Gedeeltelijk verboden werd zijn uitgave van Miles Christianus van Erasmus. Volledigheidshalve vermelden we hier ook nog de 'In den Witten Valck' gedrukte samenspreking op rijm uit 1558, 'Een seer troestelicke dialogus; ofte Tsaemenspreeking van twee persoonagien', die ook al eerder verboden was.

Uit de drukkerij en boekhandel van Peter Warnersz., na zijn vlucht uit Kampen beheerd door Femme Petersz., werden in 1570 45 Erasmiana bij het stadsbestuur ingeleverd. Gezien het feit, dat dergelijke werken bij anderen werden ingehouden, kan worden aangenomen dat de meeste van de 45 werken uit de boekhandel van Femme Petersz. niet weer zullen zijn vrijgegeven.

Ook een door Berendt Petersz. gedrukt gebedenboek wordt vermeld op de Index Expurgatorius: 'Een nieuwe Christelyck Bedeboek, uuyt den ouden leeraars der kercken, als Augustino, Ambrosio, Cypriano, Cyrillo, Bernardo, te samen ghebracht, in alderley aenvechtingen ende nooden te beden dienstelyck ende costelyck', samen met 'Noch een Christelyck overdencken des lijdens ons Heeren ende Heijlants Jesu Christi'. z.j. Uit de drukkerij van Berendt Petersz. wordt verder een groot aantal van de 22 ingeleverde Erasmiana ingehouden.⁸⁵

Twee weken voor het aflopen van de inlevertermijn volgt bij publicatie van 19 juli een herhaalde oproep, opdat 'een yder sich alnoch daernae sal regulieren ende die boecken [...] sal brengen bij den gerichte, daernae sich een yder moeten weten to richten, tot vermijdinge der penen, in den placcate begrepen'.⁸⁶ Op 19 december weet de Raad aan Alva te berichten, dat het koninklijk plakkaat is gepubliceerd en dat diverse kloosters, priesters en burgers boeken ter zuivering aangeboden hebben.⁸⁷

De lijst van de ter beoordeling ingeleverde boeken is indrukwekkend.⁸⁸ Meer dan dertig grotere en kleinere bibliotheken zijn in deze zuiveringsactie betrokken geweest, waaronder de librije van de St. Nicolaaskerk, de bibliotheek van de pastoor, die van diverse priesters, meerdere kloosterbibliotheken, de bibliotheek van de rector van de Latijnse School, die van de drukkerij van de verbannen Peter Warnersz. en die van diens zoon Berendt Petersz., de bibliotheken van de raadsleden Arend toe Boecop en Coenraet van der Vecht. Binnen

85 Sepp, Verboden Lectuur, 40, 41, 47, 57, 213, 230, 242, 249, 252, 253, 258.

86 OA 243, fol. 16 v., 19 juli 1570.

87 OA 225, fol. 214, 19 december 1570.

88 De lijst werd gepubliceerd door Nanninga Uitterdijk onder de titel 'Een kijkje in de

bibliotheken te Kampen, 1570.', 306-345.
183

twee weken na de oproep van 19 juli 1570 worden 446 verdachte⁸⁹ werken in de Schepenkapel van het raadhuis afgeleverd. Hieronder bevinden zich behalve Griekse, Latijnse en Hebreeuwse bijbeluitgaven ook allerlei parafrasen, commentaren, artes praedicandi, homiliën, sermoenen en meditaties. Het betreft werken van de schrijvers Agricola, Ambrosius, Athanasius, Augustinus, Algerus, Basilius, Cato, Chrysostomus, Cicero, Cyprianus, Erasmus, Eusebius, Fabri, Guitmundus, Hiëronymus, Holstech, Hylarius, Lanfranck, Melanchton, Gregorius van Nazianze, Oecolampadius, Origenes, Osiander, Ovidius, Paschasius, Rufinus, Schoeperus, Faber Stapulensis, Tauler, Theofylactus, Vergilius en Wild.

De auteur Theofylactus komt veel voor. Diverse kloosters, priesters, de pastoor en een raadslid leveren het in hun ogen verdacht exegetisch werk van deze Bulgaarse aartsbisschop uit de 11e eeuw in.⁹⁰

Opvallend hoog is het aantal werken geschreven of uitgegeven en/of ingeleid door Erasmus. In totaal worden op de lijst 246 exemplaren aangetroffen waaraan zijn naam verbonden is, verspreid over vrijwel alle betrokken bibliotheken. Zo wordt diens tractaat *De contemptu mundi*, geschreven als lof op het monnikenleven, maar met een inleiding en slothoofdstuk gericht tegen de monniken, in het St. Brigittenklooster gelezen. In de boekwinkel van Femme Petersz. is dit werk te koop. Ook is het in de drukkerij van Berendt Petersz. aanwezig. Bij Femme Petersz. staat verder *Enchiridion militis christiani*.

Dit werk, waarin Erasmus tegen overschatting van kerkelijke ceremoniën en tegen veruitwendiging van het geloofsleven waarschuwt, wordt ook aangetroffen bij particulieren thuis. Daar komt men ook het reeds eerder besproken⁹¹ werk *Passio Domini nostri Jesu Christi Secundum Quatuor Evangelistas* van de inmiddels totaal uitgerangeerde rector Caspar Holstech tegen. De nieuwe rector, Thomas Chytropoeus, levert een aantal werken van Erasmus in: *Liber de conscribendis epistolis cum epitome Heghendorphini*; *Adagia*; *De civilitate morum*.

Verder enkele klassieke werken voorzien van aantekeningen van Erasmus, onder meer *Libri officiorum Ciceronis* en *Cathonis disticha*. Tevens legt hij een Grieks Nieuwe Testament van Erasmus en een Grieks lexicon over.

Gezien een aantal andere titels op de boekenlijst van de rector is het zeer waarschijnlijk, dat al deze door hem ingeleverde werken samenhangen met het te zuiveren onderwijs aan de Latijnse School: *Christliche sunder schones unde Catholisch Betbuechlin für alt und jungh*, 'ein katholisches Gebetsbuch, das mehr als die Hälfte seines Bestandes evangelischen Quellen entnommen hat'⁹²;

⁸⁹ De werken worden in de lijst aangeduid als: *libri aliquo modo suspecti*; *purgandi libri*; *libri corrigendi*.

⁹⁰ Meermalen: 'Item Theophilacti Archiepiscopi Bulgariae'. Theofylactus was een middeleeuws exegeet van vooral het Nieuwe Testament. De Heilige Schrift draagt volgens hem de naam Evangelie, 'weil dasselbe von Heilsgütern handelt, die wir uns nicht durch eigene Anstrengung erarbeiten, sondern aus g ittlicher Gnade und Philanthropie empfangen'. RE, XIX, 673.

⁹¹ Zie hoofdstuk 3, onderdeel 3.2.1, 147-150.

⁹² Het betreft een latere druk (Mainz 1567) van het werk van franciscaan Johan Wild (Johannes Ferus). Klaiber, *Katholische Kontroverstheologen und Reformen des 16. Jahrhunderts*, 301. De

Ein Christlicher rainer ungefelschter Catechismus für die Jugent, waarvoor de auteur 'avait même emprunté quelques phrases au petit catéchisme de Luther'⁹³ en Ein nutzlich Bichtbuchlin, waarin de schrijver 'insistait surtout sur ce point que nos oeuvres satisfaites n'ont de valeur que par les mérites de la passion de Notre Seigneur'⁹⁴. Al behoort het Grieks niet tot het officiële standaardpakket, gezien een deel van de door Chytropoeus ingeleverde boeken, is het niet onwaarschijnlijk dat de rector in zijn onderwijs kennis van het Grieks en van het Griekse Nieuwe Testament heeft bijgebracht.⁹⁵

In de zuiveringsactie komt een strakker magistraatsbeleid op het punt van de boekencensuur tot uiting. Werken die voorheen toelaatbaar werden geacht, ja zelfs op stadskosten aangeschaft, blijken in 1570 voor verdacht te worden gehouden. Zo werd in 1556 door de magistraat voor de Schepenkapel een parafrase van Erasmus op de Evangelien en de Brieven aangeschaft. Bij de zuivering van 1570 wordt hetzelfde werk, afkomstig uit de pastoorsbibliotheek, na inlevering niet meer teruggegeven omdat het suspect is.⁹⁶

Dat in deze zuivering een werk uit de pastoorsbibliotheek na controle wordt achtergehouden, betekent echter niet dat de pastoor zelf een verdachte koers volgt. Het parochiehoofd is namelijk persoonlijk als corrector bij het project ingeschakeld geweest. Een groot deel van de gedeponeerde werken werd nog hetzelfde jaar teruggegeven. Op de lijst zijn deze van een kruisje voorzien.⁹⁷ Een ander gedeelte werd echter pas in de loop van de maanden januari - maart 1572 vrijgegeven op voorwaarde, dat de eigenaars deze exemplaren ter correctie aan de pastoor ter inzage zouden geven. Zo verklaart een inleveraar: 'au-

aangehaalde typering van het werk is van Schulz, 'Gebetsbücher III', 113. Over de auteur vermeldt Kellner in Allgemeine Deutsche Biographie, VI, 721: 'Die Lehren der Reformatoren blieben nicht ohne Einfluss auf ihn und er gesteht selbst: "aus dem Unrathe der Neuerer zuweilen eine Perle ausgegraben zu haben".'

93 Een herdruk uit 1563 van het in 1551 door Johan Fabri (Schmidt/Cussius) von Heilbron geschreven werk. De aangehaalde karakteristiek is van Coulon, DThC, V-2, 2056. Dat de betreffende Catechismus inderdaad voor schoolcatechese bestemd was, blijkt uit de aanhef van het werk zelf: 'An die christenlichen Leerer und Schulmaister'. Moufang, Katholische Katechismen, 415, waar een met aantekeningen voorziene integrale tekst van het 56 blz. tellende werk wordt gegeven (415-566).

94 Het betreft een latere druk (1563) van een werk van dezelfde Johan Fabri. De aangehaalde karakteristiek is van Coulon, DThC, V-2, 2056.

95 Dat het Grieks sinds de doorvoering van de Reformatie officieel op het lesprogramma voorkomt, staat vast. OA 306, fol. 181, Docendi disdendique methodus in schola Campensi, 19 oktober 1587. Ook OA 2305, Ordonnantie op de Latijnse School 1555-1557, met reglementen, tesroosters en brieven van 1587-1801, bijv. het Concept van de School Ordeninghe, 12: 'de erste beginselen van de Grieksche Grammatica'; 'De Grieksche Grammatica'; 'Fabulae Aesopi in Griex'; 'Novum Testamentum Graeci wat naeder wytgelegt'.

96 Vergelijk hiervoor de volgende archivalia: 'Item betaelt pro paraphrasibus Erasmi in Evangelien et Epistulas gecomen boven in den Schepen Capelle'. (OA 430, Stadsrekeningen over 1556, rubriek 'allerhande onraed') en 'Domini Pastoris M. Michaelis Hetsroey recepisce a Senatu Campensi, omnes praescriptos libros exepto uno qui est Paraphrases Erasmi in epistolas Pauli et Evangelia'. OA 2261, Zuiveringslijst 1570.

97 'Hos libros signo cruce assignatos [...] nos recepimus'.

tem libros omnes non signatos, recipimus a senatu ad ferendum pastori pro correctione anno septuagesimo secundo, decimo january'.

In dit verband kan binnen de lijst van door de pastoor zelf ingeleverde boeken ook nog gewezen worden op het verzamelwerk *De Corpore Domini*. Vertegenwoordigers uit de middeleeuwse Avondmaalsstrijd Paschasius, Lanfranck, Guitmundus en Algerus verdedigen daarin de leer van de volle identiteit van het altaarsacrament met het lichaam van Christus.⁹⁸ Aan deze, voor de ontwikkeling van de Roomse transsubstantiatieleer zo belangrijke theologen, oriënteerde de pastoor zich. Voor een onverdacht Roomse instelling bij het hoofd van de parochie kan tenslotte nog worden aangevoerd de signering door de pastoor van het regieboek der Palmprocessie. De handtekening van de pastoor kan worden gëinterpreteerd als een teken van theologische controle op deze inmiddels gefixeerde teksten.⁹⁹

3.3. Doorvoering van de nieuwe bisdomregeling

Alva was mede naar de Nederlanden gekomen om het program van de Contra-Reformatie uit te voeren. Hiertoe behoorde ook de volledige doorvoering van de nieuwe bisdomregeling. Reeds eerder kwam de gewestelijke oppositie tegen de komst van de nieuwe bisschop ter sprake.¹⁰⁰ Deze oppositie werd door Alva eenvoudigweg genegeerd en de nieuwe bisdomregeling trad spoedig in werking. Persoonlijk gaf de Landvoogd op 23 oktober 1570 aan de nieuwe regeringsbisschop Aegidius de Monte zijn Instructie. Deze Instructie was dus niet afkomstig van kerkelijke autoriteiten. De Monte was verlengstuk van het Alva-regime.¹⁰¹

98 Paschasius schreef tussen 831 en 833 een werk 'in der er die volle Identität der Eucharistie mit dem von Maria geborenen Leib Christo betonte und die Realität des Messopfers als Wiederholung der Kreuzesopfers herausstellte.' Lanfranck, gestorven 1089, en Guitmundus, gestorven 1095, hebben beiden de transsubstantiatieleer bevorderd: 'Lanfranck machte den Anfang, Guitmund von Aversa baute die Lehre aus.' De titel van het werk dat Algerus, gestorven 1132, schreef, spreekt voor zich: *De veritate corporis Christi in Eucharistie*. Jedin, *Handbuch der Kirchengeschichte*, III/1, 183, 535. Het verzamelwerk van Paschasius en anderen over de ontwikkeling van de Roomse-katholieke sacramentsopvatting was ook aanwezig in de bibliotheek van kapelaan Van Wou. Een afzonderlijke uitgave van het werk van Algerus bevond zich in de bibliotheek van priester Aegidius Vessemus.

99 Kolman, 'De pelgrims van Jeruzalem', 196, 197. Tijdens de Palmprocessie was er tussen de staties bij het raadhuis en de Bovenkerk nog een derde statie, waar gewone mannen uit de burgerij in woord en gebaar de rollen van de schriftgeleerden en farizeeën hebben gespeeld. Het regieboek voor de Palmprocessie bevatte naast de traditionele hymnen en recitatieven in het Latijn ook speciale teksten in de landstaal, door deze schriftgeleerden en farizeeën uit te spreken. De signering door de pastoor en de deponering van de geautoriseerde tekst kan zeer goed worden uitgelegd als teken van theologische controle op de eenmaal vastgestelde inhoud. Door deze maatregel kon improvisatie in het openbaar, met het risico van al te vrijmoedig woordgebruik door leken, worden uitgesloten.

100 Zie hoofdstuk 3, 129-130.

101 'cui Albanus hanc administrandae Sedis rationem 23. ejusdem mensis Bruxellis praescripsit'. De Instructie van de bisschop Aegidius de Monte, ondertekend met 'Ducis d'Alvae et Bertii' in Lindeborn, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis*, 31-38.

De intrede van De Monte in de bisschopsstad Deventer vond plaats op 30 november

1570. Bij de plechtige begroeting waren afgevaardigden van het Kamper stadsbestuur plichtmatig¹⁰² aanwezig. Volgens de Instructie moest De Monte de kerken en de kloosters in het bisdom visiteren, onderzoek doen naar de dienst van de geestelijken, hen bestraffen en afzetten indien dat nodig was, misbruiken wegnemen, toezicht houden op de scholen en een seminarie voor het bisdom oprichten. Verder moest hij de boekdrukkers en boekverkopers controleren en inquisitie doen over degenen die van ketterij werden verdacht of daarmee waren besmet.¹⁰³ Alva gelastte hem het bisdom Deventer, een geestelijk rechtsgebied dat zich uitstreckte over 25 steden en de daartussen gelegen dorpen¹⁰⁴, zo te reorganiseren, dat alle kerken en kloosters er zouden voldoen aan de Trentse normen. Nog voor zijn intrede schreef De Monte aan het kritische kapittel te Deventer een brief waaruit blijkt, dat hij zichzelf als een hervormingsbisschop zag.¹⁰⁵ En een jaar na zijn intrede schrijft hij een brief aan Viglius waaruit duidelijk wordt hoe problematisch het doorvoeren van het contra-reformatorisch program onder de geestelijkheid zelf wel was.¹⁰⁶ In de laatste brief beklagt hij zich over de verharding van veel geestelijken. Doorbreking van de bestaande toestand zal alleen gelukken als de koning zijn gezag inzet door het zenden van twee of drie commissarissen. Behalve over het kapittel en de verdere geestelijkheid beklagt De Monte zich bij Alva ook over de

102 Met Zwolle was enkele dagen tevoren overleg gepleegd 'oft men oyck genycht solde sijn eenige gedeputeerden op Deventer aff toe veerdigen [...] op die infoeringe des nyen bisschops to Deventer'. OA 443, reyse ende boedeloën, 27 nov. 1570. De uitdrukking 'oft men oyck genycht solde sijn' wijst op plichtmatige presentie. Al besloot men tot afvaardiging, de weerstand tegen invoering van de regeringsbisschop was wel degelijk aanwezig.

103 'visitabit Ecclesias; inquit autem studiose in Ministerium Parochorum, sintne sufficientis tum scientiae tum piae et probae vitae, ac conversationis honestae et catholicae, [...], corrigendo etiam destituendo quos noxios, scandalosos, haeresi infectos vel de ea suspectos deprehenderit; Abusus et scandala, ubicunque in Ecclesiis deprehenderit, toilet eliminabitque; Etiam in Scholas inquit totius Dioceseos tam quoad didascalos quam eorum doctrinam; Attendet etiam ad Typographos et Bibliopolas; ubi necessarium curabit de novo publicari et promulgari Concilium Tridentinum; Ut qui de Clero sunt, observent Regiae Majestatis placita et decreta in materia Religionis [...] procurabit, [...] qui contra haec vel in officio vel vita deliquerint, debite corriget et puniet; Ad eorum reformationem visitabit Abbatias, Monasteria et loca pia utriusque sexus; Ecclesias et Monasteria ob malum regimen collapsa vel corrupta restaurari juvabit; Ex officio quoque in haeresi infectos vel de ea suspectos inquit contra eos secundum jura processurus'. Deze bloemlezing uit de door Alva afgegeven Instructie van De Monte illustreert voluit het contra-reformatorische program op basis van de Trentse decreten en de koninklijke godsdienstplakaten.

104 Het diocees omvatte heel Overijssel, het graafschap Zutphen, een groot deel van de Veluwe en het graafschap Lingen.

105 'Nobis decretum est [...] totis ingenii nervis animarum saluti intendere et Ecclesiae reformationi'. Brief van De Monte aan het kapittel, 7 nov. 1570. Lindeborn, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis*, 38, 39.

106 'Comperio plerosque maxime ecclesiasticos in antiquis vitiis, maxime concubinatus, ita occalluisse, ut paterna exhortatione'. 'Itaque nullum videtur presentius remedium quam si Regia Majestatis suam interponat auctoritatem, designet commissarios duos aut tres.' Brief van De Monte aan Viglius, 3 december 1571. Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het bisdom Deventer', 98.

187

officialen van de aartsbisschop te Utrecht en over de stadsbesturen van de steden in het eigen bisdom. Ze zouden hem in de uitvoering van zijn bisschoppelijke jurisdictie hinderen.¹⁰⁷

Ondanks de tegenwerking van geestelijke en wereldlijke autoriteiten heeft De Monte zijn taak doorgezet. Toen hij op 26 mei 1577 overleed, had hij zijn diocesis tweemaal gevisiteerd. De eerste keer in 1571. De tweede reis viel in 1575. Op zijn visitatie bezocht hij ook Kampen.¹⁰⁸ Uit het verslag van het laatste bezoek blijkt, dat er van de lokale geestelijkheid, die vijftig tot zestig geestelijken omvatte, 12-14 procent niet resideerde.¹⁰⁹ Verder staat in het verslag van de eerste visitatie direct onder pastoor Hetsroey en de beide kapelaans de naam van Thomas Chytropoeus, de opvolger van Caspar Holstech. Ambtshalve was de rector in het bezit van een vicarie. Hij kon beschikken over de inkomsten van het St. Simon en Judasaltaar. Chytropoeus was tevens een van de drie officianten van het St. Lazarusaltaar van de Cellebroeders.¹¹⁰ Ook de naam van Christiaan van Driel die in 1566 samen met Caspar Holstech van het stadsbestuur toestemming kreeg om onder twee gedaanten het sacrament uit te delen, wordt op vooraanstaande kerkelijke posten vermeld. Hij is vicaris van het H. Kruis in de O.L.V.-kerk, prmissarius van genoemde kerk en neemt drie missen voor de vicaris van het altaar van de 11.000 maagden in de St. Nicolaaskerk waar.¹¹¹ Het feit dat sinds november 1570 in de regio een regeringsbisschop zetelt die naar de toestand van de Kamper parochie persoonlijk onderzoek komt doen, moet de positie van reformatorisch gezinden binnen de stad in ongunstige zin hebben beïnvloed.

107 'Comme les villes de son diocese luy sont grand obstacle en sa jurisdiction episcopale saulz prétext, de leurs privileges et aussi par la grande négligence des officiers des lévesques d'Utrecht, lesquelz ont laissé en grande partie annichiler la jurisdiction ecclésiastique, dont les vices et excès sont demourer impuniz'. Brief van Alva aan de koning, begin januari 1572. Aan de kanselier van Overijssel schrijft de Landvoogd op 7 januari 1572 hierover, dat de bisschop de geestelijke jurisdictie 'vermits de voirs. verhinderongh bishier nyet en hefft konnen uuytrichten als 't behoert'. Brieven gepubliceerd door Van Veen, 'Bijdrage tot de geschiedenis van het bisdom Deventer', 99101.

108 Twee stadsdeputaten en twee dienaren 'toe peerde den hoechweerdigen heeren Bisschop van Deventer komende van Deventer op Campen toegemoete gereden om zijn hoechw. welkome to hieten'. OA 441, reyse ende boedeloon, 12 juni 1571. Voor de visitatieverslagen: Acta visitationis.

109 In 1575 zijn absent de heren: Petrus Berner die als pastoor in Friesland verbleef; Jacobus de Platea, die naar men vermoedde zich ophield in Kleef; Franciscus de Oosterhoe hield verblijf in Leeuwarden; Jacobus Kuynretorff vervulde de dienst in Utrecht; Christianus Joannis was pastoor in Genemuiden; van Jeremias Caroli Campenis en van Arnoldus Brant werd geen verblijfplaats opgegeven. Acta visitationis, 192-209.

110 Acta visitationis, 25; Kolman, 'De Latijnse School', 179, 180.

111 Acta visitationis, 29. Over de functie van primus of prmissarius is ook elders nog weinig bekend. Vast staat dat deze priester 's zondags de stille vroegmis las, die vooraf ging aan de plechtig gezongen hoogmis waarbij de pastoor of een kapelaan als hoofdcelebrant optrad. Kolman, 'De Latijnse School', 175.

188

3.4. Kerkelijk leven

Nadat Van Plo november 1567 Kampen verlaten had, moest de bestaande kerk het zonder onder-pastoor doen. Begin 1568, op 8 februari, vertrok bovendien nog de enige kapelaan. Hierdoor zit de stad twee jaar lang zonder behoorlijke kerkelijke leiding.² Diverse personen worden door het stadsbestuur aangezocht, maar allen bedanken. Het ontbreken van parochiale leiding blijft niet onopgemerkt. Waarnemend stadhouder Groysbeeck neemt op 3 september 1568 tijdens een vergadering van de drie IJsselsteden te Zwolle de gedeputeerden van Kampen apart en deelt hen mee, dat hij

vernomen heeft dat die van Kampen nu al een tijdlang zonder pastoor zijn. 'en wust wel dat bij groote luyden daer seer op gelettet wurde'. Gezanten van Kampen doen hem daarop verslag van de grote inzet en onkosten ter verkrijging van een nieuwe pastoor. Het stadsbestuur had contacten gelegd met Leuven, Keulen en zelfs via een stadgenoot met Frankrijk.¹³ Tenslotte verbindt zich op 3 november 1569 Michael Hetsroey uit Leuven als pastoor aan de stad.¹⁴

Evenals Van Plo komt Hetsroey spoedig tot de ontdekking, dat diverse personen hun kerkelijke plichten niet nakomen. Maar anders dan de vicecureit heeft de pastoor voor terechtwijzing de tijdsomstandigheden mee. Moest Van Plo zijn werk doen in de onrustige periode kort na 1566, Hetsroey kan uitgaan van 'stabilisatie' bewerkt door het Alva-regime.

Het stadsbestuur is 'de olde catholische religion toegedaen'.¹⁵ Dat dit in de praktijk tot een strakker beleid in godsdienstzaken heeft geleid, was een half jaar voor de komst van pastoor Hetsroey reeds gebleken. Want op 19 april 1569 werd een zekere Laurens Jansz. van Alkmaar met vrouw en kinderen verbannen. Voor het gerecht gedaagd, wilde hij 'ghien eyntlick antwoord' geven op de vraag waar zijn pasgeboren kind was gedoopt. Op grond van een publicatie van 14 september 1567 wilde het stadsbestuur hem en zijn gezin niet langer in de stad laten verblijven. Binnen drie dagen moesten ze uit het stedelijk gebied verdwijnen.¹⁶

Nu werd als kerkelijk gevolg van het optreden van Van Plo in de jaren 1566 en 1567 reeds vastgesteld, dat vage grenslijnen scherpe scheidslijnen waren geworden. Rector Holstech was volledig uitgeschakeld en wie met zijn prediking

112 Het stadsbestuur schrijft op 23 mei 1568 aan pastoor Kuynretorff te helpen een kapelaan te verkrijgen, 'updat wij eersten dages mit guide cappelanen versien moegen worden, dewijle wij nu ter tijdt ghiene cappelaen en hebben'. OA 225, 23 mei 1568. Het stadsbestuur laat hem op 9 september 1568 weten, dat een zekere Johan van Gestelen bedankt heeft als kapelaan, 'ende wij dan alnoch mit ghienen vicecureit ofte capellanen versyen sinnen'. OA 225, fol. 79, 80.

113 OA 2513, fol. 429. De 'groote luyden' waar Groysbeeck op doelt, zijn vertegenwoordigers van de centrale regering die het stadsbestuur in het vacaturebeleid controleren.

114 OA 225, 3 november 1569.

115 'Soe voele die religion die in de stat gehouden wort betreffet, twijvelen nyet, U.W. genoechsam bewust is, dat wij ghiene andere dan die olde catholische religion toegedaen sinnen. Daerbij wij oick verhoppen mitten hulpe Goedes Almechtich stetzs tho verblieven'. Nadrukkelijke verzekering van het stadsbestuur aan de niet-residerende pastoor Kuynretorff met het verzoek zijn invloed aan te wenden om een kapelaan voor Kampen te verkrijgen. OA 225, fol. 46, 13 juni 1568. 116 RA 2, fol. 178 v., 19 april 1569.

189

sympathiseerden, hadden zich of weer in het kerkelijk gareel gevoegd of zij hadden bewust voor een kerkelijk leven onder het kruis gekozen, waaraan de Gereformeerde conventikelprediker Joachim Messenmaker leiding gaf. Dit kerkelijk leven onder het kruis kreeg tijdens het Alva-regime versterking van uitgewekenen van buiten het gewest. Kort nadat de Raad van Beroerten was ingesteld, waren vele Hollanders, Friezen en Groningers naar Overijssel gekomen.

Kampen was een relatief veilige uitwijkplaats, in de ogen van de regering in Brussel weinig verdacht. Want tijdens de troebelen waren hier geen beelden stukgeslagen, de erediensten van de bestaande kerk waren geen ogenblik opgeschort geweest en aan de Roomse geestelijkheid was hier niets in de weg gelegd. Naar deze vreemdelingen wordt door de plaatsvervangende stadhouder Groysbeeck, op 25 februari 1568 navraag gedaan. Hij had namelijk horen verluiden, dat 'voele utheemsche sectarisen

ende andere verdrevenen sich binnen Campen nederslaen solden'. Mocht dit waar zijn, dan liep de stad gevaar bij de koning in ongenade te vallen.'" Al ontkent de magistraat deze verdachtmaking, toch sluit de stad zich hierna bij de richtlijn van de Landdag aan als deze op aandrang van de stadhouder tot een strakker toezicht op vreemdelingen overgaat. Zo laat de Raad begin mei aan Groysbeeck weten, dat vreemdelingen bij ede moeten verklaren dat ze gedurende de tijd van hun verblijf 'ghiene conventiculen holden'.¹¹⁸ Dat de binnenkomst van bepaalde vreemdelingen rechtstreeks samenhang met het vraagstuk van de religie, was reeds duidelijk uit het gezamenlijke besluit van de drie IJsselsteden op 3 oktober 1567, om op de eerstvolgende zondag het plakkaat te publiceren tegen degenen die 'ter cause van den religion uth sijne Maiesteits landen vertrecken'.¹¹⁹

In een gesprek met Aremberg op 11 mei 1568 wordt door raadslid Arent toe Boecop niet het feit ontkend dat Kampen wel degelijk als uitwijkplaats voor veel gevluchte vreemdelingen fungeerde.¹²⁰ Dit onderhoud met de stadhouder was onderdeel van een breder overleg over de kwestie. Op verzoek van Kampen hadden de drie steden namelijk al op 1 mei een vergadering belegd, waar juist de Kamper afgevaardigden de moeite van het stadsbestuur aan de orde hadden gesteld inzake 'die swaricheiden [...] op den utheemschen die sich aldaer begaeven'. En enkele dagen later waren de IJsselsteden door de stadhouder vermaand goed acht te geven 'belangende die wutheemschen so sich uuth Hollandt ende andere plaetsen bynnen Campen begeben'. Daarop volgde 10 mei het bezoek van

117 OA 2513, fol. 377, 378, 25 februari 1568.

118 OA 2513, fol. 396. OA 225, fol. 38, 7 mei 1568.

119 OA 2513, fol. 347, 3 oktober 1567.

120 Tijdens een gesprek onder vier ogen op 11 mei 1568, verklaart Aremberg, 'dat hij verstaen hadde, dat vele uitgewekenen uit Hollant, Groningen ende Groningerlandt sich binnen Campen verhielden, dat hij wilde raden, dat men sich de quijt solde maecken, sus anders mochte de stadt daerdoer in verdriet komen. Waerop Bocop antwoorde, dat sich deselve wel hielden ende niet misdeden'. Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 347, 348. Dat al deze vreemdelingen zich ook metterdaad aan de oude religie houden, zoals Toe Boecop beweert, moet op grond van het nog volgende worden tegengesproken.

190

de Kamper gezanten aan Aremberg te Vollenhove, die hun beslist afraadde deze vreemdelingen in de stad te houden. Anders riskeert Kampen de ongenade van de koning en het verlies van privileges 'als oft men den Lutheranen, gelijk die Spangners op hoer sprake seggen, opgehouden hadde'.¹²¹ De term 'Lutheranen' wordt hier, ook door de stadhouder zelf, niet gebruikt in die zin, dat de binnengekomen vreemdelingen als mogelijke aanhangers van het Lutheranisme zouden moeten worden gezien. De term is bedoeld als een algemene aanduiding voor een ieder die een protestantse visie had.

Op 14 mei wordt in een vergadering van de drie steden een bevelschrift van de stadhouder voorgelezen, dat de stadsbesturen geen vreemdelingen in hun stad meer mogen toelaten, tenzij deze eerst met een goed certificaat kunnen bewijzen, dat zij 'om ghiene suspecte laken' hun eerdere woonplaats verlaten hebben. De drie steden besluiten hierop gezamenlijk een publicatie van dergelijke strekking uit te geven. Dit driestedenbesluit verbreedt zich op 18 mei tot een besluit van ridderschap en steden. Binnen acht dagen na de publicatie moeten alle vreemdelingen zich bij de magistraat voegen en daar een goede attestatie overleggen van 'oeren pastoor ofte richter [...] als dat sie ghiene boeser zaken halven van secten oft anders van daer vertogen ende

oere woenstat verandert hebben'.¹²² Aansluitend komen de drie steden ook op één lijn ten aanzien van degenen die geen certificaat hebben overgelegd. Zij dienen zich naar hun vorige woonplaats te begeven, om alsnog een dergelijk getuigschrift te verkrijgen. Wie dit weigert, zal met klokgelui worden verbannen.¹²³ Hiermee zijn vanaf juni 1568 in de drie IJsselsteden alle verdachte vreemdelingen vogelvrij verklaard. Reeds ten hove geciteerde vreemdelingen worden voor de Raad gedaagd, waar hun wordt aangezegd dat zij uit de stad moeten verdwijnen om zich elders 'te repurgeren [verzoenen] ofte hun remiss [kwijschelding] verwerven'.¹²⁴

Enkele maanden na zijn indiensttreding schakelt pastoor Hetsroey het stadsbestuur in om te voorkomen dat diverse personen nog langer hun kerkelijke plichten verzuimen. Aan de magistraat schrijft hij hierover op 27 april 1570 een brief. Daarin geeft hij 'claegelicken' te kennen, dat verschillende burgers en inwoners van de oude katholieke kerk vervreemd zijn. Sommigen weigeren hun kinderen te laten dopen. Anderen versmaden het heilig altaarsacrament. Weer anderen laten kerkelijke huwelijksluiting achterwege. Zelfs zijn er die nooit meer in de kerk komen.

Ondanks vriendelijk vermaan hierover, blijven zij 'evenwel volhardich, rebel ende obstinaet in haer opiniën ende dwalinghen tot vercleynonghe der hilliger chrystelijker ende catholyker kercken'. Hetsroey verzoekt het stadsbestuur 'guede raeth ende assistentie', opdat 'die verdoelde schapen wederomme op den rechten wech gebracht moegen worden ende tegens die rebellen ende wederspannigen andere remedie gesocht moegen worden, soe U. Edelen bevynden sullen'.

121 OA 2513, fol. 391, 1 mei 1568; fol. 393, 6 mei 1568; fol. 394, 10 mei 1568.

122 OA 2513, fol. 395, 396, 14 mei 1568; fol. 399, 18 mei 1568.

123 OA 2513, fol. 402, 4 juni 1568.

124 OA 2513, fol. 411, 20 juli 1568.

191

Onder de bewaard gebleven copie van deze brief staat als besluit, dat een raadsdeputatie hierover met de pastoor zal gaan spreken.¹²⁵ Met meer tact dan zijn voorganger vicecureit Van Plo, weet pastoor Hetsroey de magistraat in te schakelen. Ruim een week na het schrijven van de pastoor begeven zich twee burgemeesters en twee andere raadsleden naar de pastorie.¹²⁶ In de sfeer van overleg tussen stadhuis en pastorie zal aan dit verzaken van godsdienstige plichten worden gewerkt. De deputatie krijgt een lijst overgelegd waarin aan het stadsbestuur de volgende problemen worden voorgelegd:

Johan Budde en Trude Packbergen hebben ieder een 'ongekerstend' kind.

Henrick van Kecklinckhusen heeft, toen hij ziek was, het altaarsacrament geweigerd. Ook heeft hij met Pasen niet gecommuniceerd. Evenmin hebben dit gedaan Gijsbert van Bronckhorst¹²⁷ en Henrick Smit¹²⁸.

Wegens conventikelbezoek moeten vermaand worden Alijdt Ronnewaegen, Lucas Schroer en Joachim Messenmaker. Al in 1562 werden ze voor hetzelfde vergrijp vermaand. Na acht jaar hebben zij zich nog steeds niet aan de bestaande kerk willen conformeren.

Kerkelijke huwelijksluiting is niet verzocht door Henrick Joessen en Alijdt Ravens¹²⁹; door Johan Gerritsz. en Marrijken Jansz.¹³⁰; door Peter Bartoltsz., Lubbert Henricksen¹³¹ Maes Brantsen en Wijcher Geertsz.

Verder komen niet in de kerk Trijne, weduwe met drie kinderen, een vrouw uit Holland, andere Hollanders en Luytgen Lubbers en Jacob Jansz.¹³²

In de loop van de maanden mei, juni en december 1570 worden allerlei personen door

de Raad gelast zich aan hun kerkelijke plichten te houden. Wie zich niet wil conformeren, wil de Raad 'alhier nyet lijden':

11 mei wordt Henrick Gaerman, vrijgezel, zeeman, aangezegd een geldig attestatie van handel en wandel aan de Raad over te leggen. Hij heeft zeven jaar te Lübeck gewoond en twee jaren te Amsterdam.¹³³ -

125 OA 2262, blad 12, 27 april 1570.

126 GA 2262, blad 14, 5 mei 1570.

127 Deze Gijsbert is hoogstwaarschijnlijk familie van meester Hans van Bronckhorst, goudsmid. Meester Hans viert 6 juli 1581 in de Gereformeerde Kerk het Avondmaal mee.

128 Henrick Smit weigerde 9 september 1567 ook al het sacrament voor zijn stervende zoon. Zijn kinderen liggen buiten de stadsmuren in ongewijde aarde begraven. Henrick Smit staat dus al minstens 2 1/2 jaar afwijzend tegenover het altaarsacrament. Hij neemt op 26 maart 1581 in de Gereformeerde Kerk deel aan het Avondmaal.

129 Was Henrick Joessen mogelijk familie van Jan Josen die in 1578 een petitie ondertekend heeft ter verkrijging van een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten?

130 Was Johan Gerritsz. misschien dezelfde als Jan Gerritsz., drager, die met Pasen 1579 op de lidmatenlijst van de Gereformeerde Kerk voorkomt?

131 Lubbert Henricksen zal in 1578 de petitie ondertekenen ter verkrijging van een Gereformeerd kerkgebouw. Hij zal dit doen samen met een aantal familieleden: Harmen, Willem en Albert.

132 Mogelijk een van de volgende Gereformeerden: Jacob Janssen, die als no. 16 de petitie van 1578 heeft ondertekend; of onder dezelfde naam als no. 18; of als no. 98 met toevoeging 'kistemaker'; onder dezelfde naam ook twee keer iemand die op 27 december 1579 het Avondmaal meeviert in de Gereformeerde Kerk.

133 Henrick is familie van Berent Gaerman, ook uit Amsterdam. In het huis van Berent hield 192

12 mei krijgen de volgende personen een aanzegging om hun huwelijk kerkelijk te laten bevestigen: Maes Brantsen van Wije, Lubbert Haacksz. 'in den Matstoel'. Dezelfde dag worden ook nog een aantal personen benaderd wegens verdenking van het hebben van een ongedoopt kind: een zekere Greete, Jacob Hayes huisvrouw, Trude Packbergen en Johan Budde. Verder worden die dag bevolen ter kerke te gaan, het heilig altaarsacrament te ontvangen en zich te gedragen als andere 'catholicke christen minschep': Henrick Kecklinckhusen, Henrick Smit en diens vrouw.

13 mei wordt de volgende personen aangezegd een geldige attestatie van handel en wandel aan de Raad over te leggen: Gheert Petersz., Claes van Brunswijck die verblijft ten huize van Jan Blauwe¹³⁴, zeeman en Reyner Wolphartsz. Op vertoon van een certificaat wordt dezelfde 13e mei bevolen ter kerke te gaan, het sacrament te ontvangen en zich te gedragen als andere christenmensen: Jacob Jelijsz., Hans van Rhuenen uit Groningen die al sinds 1567 in Kampen woont, maar vaak op reis is. Verder Herman Bastiaensz. die verbijft ten huize van Gerrit Bloeme¹³⁵, Peter Bastiaensz., Lubbert Jansz. van Amsterdam, Peter Dircksz., Adriaen van 's-Gravenzande, Dirck Cornelisz. van Amsterdam, Johan Cornelisz., Sybrant Burchman, Leenardt Valkenburg.

De volgende personen krijgen die dag de opdracht ter kerke te gaan en zich als catholyke christenen te gedragen: Lucas Schroer die ten overstaan van de Raad opmerkt, dat hij het altaarsacrament niet wil versmaden, maar dat hij alleen dan aan zal gaan 'als hem ons Heer Godt sulx in 't herte sendt, soe een mensche altijd daertoe allene bequaem nyet kunde wesen'. Alijdt Ronnewaegen, die zegt dat zij op dit moment geen conventikels bijwoont.¹³⁶ Die dag wordt ook nog Henrick Joessen vermaand zijn huwelijk kerkelijk te laten bevestigen.

18 mei gaat een vermaning tot kerkelijke huwelijksbevestiging uit naar Wijcher Geertsz.

14 juni wordt door de Raad een lijst aangelegd van een aantal binnengekomen vreemdelingen onder wie zich de volgende verdachte personen bevinden: Johan Rijckmansz. van Rhuenen die tevoren drie jaar in Haarlem woonde, waar hij gezocht werd wegens het herbergen van een persoon, 'die men sede een predicaant te wesen'. Willem Lambertsz. die in Amsterdam gewoond heeft. Hij heeft geen certificaat overgelegd. Geert Vrese die een kamer huurde van Henrickgen Berentsz.¹³⁷ kan ook geen attestatie inzake leer en leven tonen.

Joachim Messenmaker op vrijdag 29 augustus 1567 een preek. De Gaermans waren dus verdacht. cf. ook noot 45 van dit hoofdstuk.

134 Jan Blauwe ondertekent in 1578 de petitie om een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten.

135 Gerrit Bloeme ondertekent in 1578 het verzoek om een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten.

136 Wegens conventikelbezoek werd zij reeds op 9 mei 1562 vermaand door de raad.

137 Henrickgen Berentsz. neemt in de Gereformeerde Kerk op 2 augustus 1579 deel aan het Avondmaal.

193

Pastoor Hetsroey spreekt in zijn klaagbrief over burgers en inwoners. Hij brengt dus onderscheid aan tussen personen met burgerrecht en andere inwoners, waaronder personen afkomstig van elders. Uit allerlei aantekeningen bij diverse namen op de door hem overgelegde naamlijst blijkt, dat onder degenen die problemen hebben met de bestaande kerk, zich veel vreemdelingen bevinden. Op de naamlijst worden de namen van kooplieden, kramers en schippers vermeld. Hun reizen gingen ook naar door ketters geïnfecteerde gebieden. Zij hebben de invloed ondergaan van wat er elders op godsdienstig gebied gebeurde. Er lopen opvallend veel contacten van en naar Holland.¹³⁸ Ook met Friesland hebben enkele verdachten banden. Geert Vrese komt uit Sneek. Trijne 'in de Pannebackerssteeg' blijkt bij navraag door het stadsbestuur, naar Friesland gereisd te zijn. Verder komen op de naamlijst verblijfplaatsen voor als Antwerpen, Brunswijk en Lübeck.

Kort nadat het stadsbestuur aan degenen die op de naamlijst stonden een oproep had gericht om zich aan de bestaande kerk te conformeren, kondigt Alva een generaal pardon af voor een ieder die zich binnen drie maanden weer op de rechte weg begeeft. Dit generale pardon wordt ook in de IJsselsteden gelijktijdig afgekondigd.¹³⁹ Rechtsvervolging zal tot half november worden geschorst. Uitgewekenen krijgen verlof naar hun vroegere woonplaatsen terug te keren, mits zij zich daar met de bestaande kerk verzoenen.

Het Kamper stadsbestuur raadt per publicatie ieder die hiervoor in aanmerking komt aan, van deze regeling gebruik te maken.¹⁴⁰ In hoeverre mede om godsdienstige redenen naar Kampen uitgewekenen ballingen dit advies hebben opgevolgd, is niet duidelijk. Het kerkelijk leven buiten de bestaande kerk bestond niet enkel uit vreemdelingen of uit personen die beroepsmatig veel elders verbleven. Na afloop van het generaal pardon blijft er in de stad een groep van Gereformeerden onder het kruis bestaan, met in ieder geval een autochtone kern. Want kort na het verstrijken van de termijn worden op 1 en 2 december Joachim Messenmaker en Alijdt Ronnewaegen opnieuw gewaarschuwd door de raad. Evenzo Lucas Schroer en diens vrouw. Verder gaan naar nog twee vroegere conventikel-

138 Relatie met Amsterdam hebben: Egbert Jansz., 's winters nog gewoond hebbend te Amsterdam; Peter Bastiaensz. reist naar Amsterdam; Berent Gaerman, Henrick Gaerman, Lubbert Jansz., Dirck Cornelisz., Johan Cornelisz. en een zekere Nele met haar dochter zijn allen afkomstig uit Amsterdam. Andries Andriesz. komt uit Enkhuizen. Johan Reijersz. is afkomstig uit Langendijk bij Alkmaar. Dein 1569 met heel zijn gezin verbannen Laurens Jansz. kwam uit Alkmaar en een zekere Adriaen was afkomstig uit 's-Gravenzande. Verder gaf pastoor Hetsroey in zijn contact met de magistraat zelf aan, dat een Hollandse vrouw en een niet nader aangegeven aantal Hollanders niet in de kerk kwamen.

139 Centrale afkondiging in opdracht van de Landvoogd vond plaats in Brussel op 16 juli 1570. Gosses, Handboek, 341. Afkondiging in de IJsselsteden vindt plaats op 6 augustus. Voor Kampen: OA 243, fol. 17 r. Voor Deventer: De Hullu, 'Bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming te Deventer 1567-1575', 218, 219.

140 'Willen een yder vermaent hebben, dat sie hun nae die pardonen conformeren ende upten rechten wech setten willen, omme wederomme te moegen kommen totter older ruste ende tranquilliteyt'.

194

gangers waarschuwingen uit, naar Hilleken Vrancke en haar dochter. Reeds acht jaar eerder, in mei 1562, waren zij over het bezoeken van conventikels vermaand. Aan de broer van Berent Gaerman wordt eveneens een waarschuwing meegegeven.¹⁴¹ Wegens bezoek aan verboden godsdienstige samenkomsten wordt begin december 1570 ook nog Cornelis Wijbrants op het raadhuis ontboden.¹⁴² Van vier raadsleden krijgen al deze personen het bevel, dat zich met de kerk zullen 'vereenigen ende gelijckmetich holden'.

Binnen drie dagen zullen zij weer op het stadhuis moeten verschijnen om aan de raadscommissie hun beslissing kenbaar te maken. Hoe daarop door een aantal conventikelgangers is gereageerd, vernemen we uit een aantal randnotities bij het betreffende stuk. Zo gaat er naar Cornelis Wijbrants ruim zestien maanden later, op 12 april 1572 opnieuw een waarschuwing uit. En de dochter van Hillecken Vrancke blijkt nog op 17 september 1571 actief deelneemster aan verboden samenkomsten.¹⁴³ De naam van Hillecken Vrancke zelf keert enkele jaren later in verband met conventikelbezoek terug, op 22 maart 1573. Begin december 1570 gaan er wegens twee maanden kerkverzuim twee stadsdienaren uit naar Willem 'op die Bleecke' en naar Catharina 'in 't gasthuis'.

Onder de groep conventikelgangers komen we de naam van Joachim Messenmaker na december 1570 niet meer tegen. Dit betekent echter niet dat Messenmaker zijn geloof heeft prijsgegeven. Hij gaat in ballingschap naar Emden, belangrijk toevluchtsoord voor Gereformeerden uit de Nederlanden. Hij is daar in de jaren zeventig als Gereformeerd weesmeester werkzaam. Op de lijst Ordinaire bedeeeling 1569-1576 van de diaconie der vreemdelingen te Emden komt zijn naam voor in verband met de bedeling van een weeskind. Ook op de lijst Extra-ordinaire bedeeeling 1569-1576 wordt zijn naam vermeld.⁴⁴ Als in het begin van de jaren tachtig Kampen de Reformatie heeft aangenomen, keert Messenmaker op verzoek van het stadsbestuur naar Kampen terug.⁴⁵

Joachim Messenmaker was niet de enige Kampenaar die naar Emden trok. De diaconie der vreemdelingen te Emden ondersteunde ook een zekere Aelken uit Kampen, een weduwvrouw met vijf kinderen. Verder komt op de lijst ene Ida met haar kinderen voor, een weduwe die gehuwd geweest is met Gerardus van Campen. Volgens opgaaf was deze predikant.⁴⁶

Een kerngroep van personen die voor een Gereformeerd geloven hadden gekozen, blijft ook in 1571 actief. De druk op hen neemt echter toe. Niet alleen via pastoor

Hetsroey die zich door het stadsbestuur laat assisteren, maar ook van de kant van de pas aangetreden regeringsbisschop Aegidius de Monte.

141 Berent zelf kon wegens ziekte niet op het stadhuis verschijnen.

142 OA 2262, blad 13, 1 en 2 december 1570.

143 OA 2262, blad 19, 17 september 1571.

144 Stukken betreffende de diaconie der vreemdelingen te Emden. 1560-1576, 69, 92.

145 OA 226, fol. 302, 26 november 1580.

146 In de archivalia van het archief der gemeente Kampen trof ik zijn naam nergens aan. Mogelijk is hij eerst na zijn vertrek uit de stad predikant geworden.

195

Nog voor eind 1570 ontvangt het stadsbestuur van hem een dringend verzoek tot actieve bestrijding van de afwijkingen op godsdienstig gebied. Nog geen maand in functie, schrijft hij dat de magistraat het koninklijk godsdienstplakkaat van 9 maart 1559 opnieuw dient te publiceren. Hij deelt daarbij mee dat dit plakkaat 'scherpelijk gheëxecuteert worde, opdat die religie ende devotie wederom mocht floreren'. Mocht de magistraat hierbij in gebreke blijven, dan zal hij hierover de koning inlichten.¹⁴⁷ Parochiale en diocesane leiding leggen dus door middel van pressie op het stadsbestuur de reformatorische gemeente onder de druk van een contra-reformatorisch program en van koninklijke godsdienstplakaten.

De Raad reageert op dit alles door een aantal conventikelgangers op 13 september 1571 te sommeren binnen acht dagen 'sich der Hilliger Christlicker Kercken [te] verenigen'. Gebeurt dit niet, dan zal de stad tegen hen procederen.¹⁴⁸ Al vermeldt het diocesane visitatierapport van 15 juni 1571 niets over het absenteren van de officiële erediensten, hierop is niet zonder meer af te gaan.

Het magistraatsvermaan aan het adres van wie verboden samenkomsten houden, geeft dit aan. Een aantal personen wordt in de stukken met name vermeld. Daaronder bevinden zich reeds eerder genoemden. Zo Evert Schroer, die al vanaf 9 mei 1562, dus bijna tien jaar lang conventikels bezoekt en zijn broer Mattheus met diens vrouw. De naam van de dochter van Hilleken Vrancke komen we opnieuw tegen. Waarschuwingen gaan verder uit naar 'de Koeckenbacker', naar Willem 'op die Bleecke' en diens vrouw, naar Reiner Glasemaker en naar Berent Rotgers. De laatste is autochtoon en burger.¹⁴⁹

Maar van een proces tegen hen lezen we niets. Het stadsbestuur gaf aan de pressie van wereldlijke en geestelijke autoriteiten alleen maar voor het uiterlijke toe en beperkte zich vrijwel uitsluitend tot waarschuwen. Een dergelijke houding, die reeds in een eerder stadium werd geconstateerd, wordt ook verwoord in een reactie van de kanselier op 6 december 1571 aan het adres van enkele afgevaardigden van ridderschap en steden: 'men lege wel uuth allen placaten wes hen daerbij bevolen worde, doch sie begeerden ghien moeite ende wolden liever aller saken stille sitten'.¹⁵⁰

Op 12 april 1572 gaat een waarschuwing van het stadsbestuur uit naar Johan Eckelboom¹⁵¹, naar Gruythuis en opnieuw naar Cornelis Wijbrants.¹⁵²

Al is het archivalisch materiaal schaars, er zijn toch voldoende aanwijzingen om te stellen, dat er tijdens de periode van het Alva-regime zich te Kampen naast de bestaande kerk een kerkelijk leven onder het kruis heeft

147 OA 95, 23 december 1570.

148 OA 2262, blad 19, 13 september 1571.

149 Zijn naam komt voor op de burgercedule van 1565. OA 337, burgercedule 1565, 7 v.

150 OA 2514, fol. 240.

151 Zijn naam komt over 1573, 1575 en 1578 voor in RA 1, fol. 40, 66r., 116r., waar melding wordt gemaakt van beslaglegging op en aanpanding van zijn huis. In 1578 ondertekent hij een petitie ter verkrijging van een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten.

152 OA 2262, blad 13, 12 april 1572.

196

ontwikkeld. In hoeverre dit na het aflopen van het generale pardon der centrale regering, in november 1570, versterkt bleef met ballingen uit met name het gewest Holland, is onzeker. Tot degenen die in het geheim bleven samenkomen, behoorde in ieder geval een kern die deel uitmaakte van de autochtone bevolking. Het kerkelijk leven onder het kruis ter plaatse werd, met dat uit onder meer de beide andere IJsselsteden, in 1571 te Emden ingedeeld bij een van de 'Classes Ecclesiarum sub cruce'.¹⁵³ Over de kerkelijke situatie te Kampen kon ter synode de oud-conventikelpredikant en hageprediker Jan Arentsz. inlichtingen geven. Dit synodelid was met het kerkelijk leven onder het kruis ter plaatse immers goed op de hoogte. Ook conventikelvoorganger Joachim Messenmaker kan in Emden lokale informatie hebben gegeven.

B. DE GEREFORMEERDEN EN HET BEWIND VAN VAN DEN BERG:

11 AUGUSTUS - 19 NOVEMBER 1572

1. Capitulatie van de stad

In april 1572 veroveren de watergeuzen Den Briel. Eind juli zijn reeds grote delen van Holland en Zeeland in opstand. De invloed van Willem van Oranje breidt zich naar Gelderland uit. De zwager van de prins, graaf Willem van den Berg, verovert Zutphen, Elburg en Hattem. Hij trekt Overijssel binnen. Augustus 1572 komt hij op Kampen aan. Als de troepen van Van den Berg voor de stad verschijnen, zijn er van Oranje reeds twee schriftelijke oproepen naar het stadsbestuur uitgegaan om zijn zijde te kiezen.¹⁵⁴

In naam van Oranje belooft luitenant-stadhouder Van den Berg de stad te beschermen tegen de 'beestelicke slavernie, daerinn der van Alba mit sijnen frembden anhanck' onder de schijn van koninklijke dienst 'Uw [...] gantz tyrannisch' heeft willen brengen. Hij belooft alle inwoners, zowel wereldlijken als geestelijken, in hun oude rechten en privileges te zullen respecteren.¹⁵⁵

Omdat het stadsbestuur geen gehoor geeft aan de herhaalde oproep, wordt de stad belegerd. Na drie dagen geeft Kampen zich op 11 augustus over. Hoofdoorzaak van de capitulatie is echter niet de militaire druk van buitenaf. Een aantal inwoners loopt naar Van den Berg over. Zij lichten hem in over de wijze van defensie binnen de stad. Er is geen Spaans garnizoen, maar de verdediging is aan de vier vendels van de burgerwacht opgedragen. Aan de soldaten die tegen van den Berg wil-

¹⁵⁴ De eerste oproep heeft de stad nooit bereikt. De tweede volgt 3 augustus. OA 95, 3 augustus 1572. Raad, meenten en burgerij hadden tevoren gezworen de stad niet over te geven. OA 22, fol. 85-87, 14 juni 1572.

¹⁵⁵ Brief van Van den Berg. OA 95, 9 augustus 1572.

¹⁵³ 'Alium Amsterodamensis, Delffensis, et ceterae Hollandicae, Transisulanae et Phrisiae occiduae'. Acta van de Nederlandsche Synoden, 60.

197

len vechten, worden echter lontstokken en kruut onder de handen vandaan gestolen. Zelfs een aantal leden van de burgermilitie is 'hoeren gewoentlicken gehoersaems onversienlick ende onverhoept ommegetoegen'.¹⁵⁶ Diverse gilde- meesters krijgen een groot deel van de burgerij¹⁵⁷ achter zich om tegen de wil van het stadsbestuur in met Van den Berg capitulatiebesprekingen te beginnen. Thijs van Loeywagen, hoofdman van het St. Anna- of schippersgilde, heeft daarbij de leiding.¹⁵⁸ Opnieuw blijkt het aandeel van de schippers in de plaatselijke ontwikkelingen.

Op de dag van de capitulatie verschijnen veel burgers in harnas voor het stadhuis. Geëist wordt, dat de magistraat de poort zal openen anders zou men dit zelf doen. In die kritieke fase neemt Thijs van Oldenseel, commandant van de burgerwacht in het Broederespel, de leiding. Met het vaandel in de hand stelt hij zich voor de geharnaste burgerij op en zegt: "wij willen niet vechten, [...1, die dier meyninge sijn volgen mij na". Bij velen vindt hij gehoor. Hierop gaat de magistraat tot capitulatiebespreking over. De capitulatie was dus het directe gevolg van brede burgeroppositie, geleid door leden van met name het schippersgilde en de burgerwacht. Onder deze dwang koos het stadsbestuur de zijde van de prins.¹⁵⁹ Op het raadhuis formuleert men die dag dan ook de volgende resolutie: 'na eysschender noot, alsoe overghelecht dat sie die opgevinge geschien laten mosten, doch voer Godt ende die werltd geprotestiert, dat sie daerinne nyet en consentierden'.

Kort na de capitulatie van Kampen gaan ook Zwolle, Hasselt, Steenwijk en Genemuiden over naar Oranje.

2. Gereformeerde kern van de burgeroppositie

Dat Kampen zich op 11 augustus 1572 bij Oranje aansluit, kan voor wat de brede burgeroppositie betreft, het gevolg zijn geweest van meerdere motieven. Zo kan angst voor de troepen van Van den Berg een rol hebben gespeeld. Of ook het economische argument van vrije vaart op IJssel, Zuiderzee en Noordzee als eenmaal de zijde van de prins zou zijn gekozen. Het gevaar van een blokkade door de watergeuzen zou er immers danig door verminderen. Ook

¹⁵⁶ Het citaat waar het aandeel vanuit de burgerwacht duidelijk in uitkomt, is onderdeel van een brief van het stadsbestuur op 28 november aan de stadhouder geschreven. Daarin stelt de magistraat, dat hij tot overgave aan van Van den Berg werd gedwongen 'durch eenigen wederwilligen van die exercitie, hoeres gewoentlicken gehoersaems onversienlick ende onverhoept ommegetoegen'. OA 225, fol. 347-352, 28 november 1572.

¹⁵⁷ Brede burgeroppositie blijkt duidelijk uit een opmerking van het lid van het stadsbestuur, Arent toe Boecop: 'Ende soo men sach, dat veele borgeren den Raet verlieten ende den Grave daer in hebben wolde, is bij Scepen ende Raet besloten, dat sij de inneminge geschien mosten laten'. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 125.

¹⁵⁸ Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 120-125; Nagge, Historie van Overijssel, II, 400-407.

¹⁵⁹ De overige politieke gegevens zijn behalve uit de reeds genoemde brief, OA 225, fol 347-352 ontleend aan: OA 22, 11 aug. 1572; Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 119, 120, 124, 125; Nagge, Historie van Overijssel, II, 413-415.

afkeer van het absolutistische regime van Alva en het aantasten van gewestelijke en

stedelijke privileges kan tot aansluiting bijgedragen hebben. Eveneens de weerstand tegen het strenge program van de Contra-Reformatie dat Alva en zijn regeringsbisschop in het gewest doorgevoerd wilden zien. De brede burgeroppositie mag zeker niet geheel worden verklaard als een overtuigd zich inzetten voor het Gereformeerd protestantisme. Naar een schatting van het stadsbestuur van kort na de capitulatie, zou op dat moment de kerk van het Minderbroedersklooster groot genoeg zijn om in de stad voor alle Gereformeerden diensten te beleggen.¹⁶⁰ Hieruit kan worden afgeleid, dat het overgrote deel van de burgerij niet Gereformeerd was.

Toch heeft de kern van de brede burgeroppositie bestaan uit personen die een groeiende Gereformeerde gezindheid hadden.

Van een dergelijke gezindheid kan sprake geweest zijn bij een man als Thijs van Loeywagen, de leidinggevende gildemeester van het schippersgilde. Hij was op 13 januari 1568 betrokken geweest bij een proces voor de kerkelijke rechtbank van de officiaal te Deventer. Onder ede werd toen over hem verklaard, dat hij op zijn schip aan rector Caspar Holstech had toegelaten veel 'onnutte blasphemische' woorden te spreken over het heilig altaarsacrament. Van Loeywagen had het toen persoonlijk voor de prediker van de Heilige-Geestgasthuiskerk opgenomen. Daarbij had hij bovendien kritiek op het godsdienstbeleid van het stadsbestuur geuit door te zeggen: "See hebben dessen armen papen veriaecht".¹⁶¹

Eind oktober 1572 gaat Van den Berg over tot een grondige omzetting van het stadsbestuur.¹⁶² Het ligt voor de hand dat hij de nieuwe leden vooral zocht in de kring van de burgeroppositie. Een aantal blijkt later lid of sympathisant van de Gereformeerde Kerk te zijn.

Een van de meest markante leden van de nieuwe magistraat is wel Thijs van Oldenseel, de commandant van de burgerwacht die op het kritieke moment aan de opstandige burgerij leiding gaf. Hij blijkt, zodra de Gereformeerde Kerk in 1578 opnieuw publiek getolereerd wordt, met deze kerk verbonden te zijn. Want hij ondertekent dan de burgerpetitie waarin om toewijzing van een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten verzocht wordt.¹⁶³ Vanaf 27 december 1579 neemt hij samen met zijn vrouw en dochter in de Gereformeerde Kerk deel aan het Avondmaal.¹⁶⁴ Bij de omzetting van het stadsbestuur wordt hij voorgesteld als meenteman.¹⁶⁵

¹⁶⁰ OA 225, fol. 332, 18 augustus 1572.

¹⁶¹ OA 2252, 21 januari 1568.

¹⁶² Zie BIJLAGE II. De daar genoemde gegevens geven geen aanleiding om te spreken van een politieke zuivering op godsdienstige grondslag. Want van de nieuwe raadsleden hebben slechts 3 van de 18 persoonlijk voor de Gereformeerde Kerk gekozen en van de grote gemeente waren er 7 van de 22 persoonlijk lid van de Gereformeerde Kerk. Er dient echter wel rekening gehouden te worden met een ruime groep van bestuursleden die, al werden ze geen lid, wel met de Gereformeerde Kerk sympathiseerden. Van een Gereformeerd stadsbestuur is echter geen sprake.

¹⁶³ OA 2263, september 1578.

¹⁶⁴ NA-K Ned.Herv.Gem. Kampen 138.

¹⁶⁵ OA 2385. Als enkele maanden later de stad weer terugkeert in het Spaanse kamp, wordt Van Oldenseel afgezet en later ook gevangen genomen. Maar als de stad definitief aan de staatse kant blijft, wordt hij weer gedurende een aantal jaren meenteman.

Bij de verandering van het stadsbestuur door Van den Berg wordt eveneens de naam vermeld van Lucas Schroer. Al heeft hij onder wettige verontschuldiging voor de post

van meenteman bedankt, de kandidaatstelling van de man die sinds 1562 wegens conventikelbezoek herhaaldelijk samen met zijn vrouw vermaand werd, is wel karakteristiek. Zeker gezien het feit, dat hij tot een familie behoorde waarvan zelfs meerderen Gereformeerde conventikelgangers waren: Evert Schroer en Mattheus Schroer met diens vrouw. Terwijl nog een familielid, Gheert Schroer, zich tijdens het beleg, in harnas gestoken, duidelijk oppositioneel tegenover magistraatslid Arent toe Boecop gedragen had, door te zeggen: "Bocop, het is te laet, doet op, oft wij doen op",¹⁶⁶

In de veranderde meente krijgt een zekere Jan Geerts zitting. Ook hij zal in 1578 de petitie om een Gereformeerd kerkgebouw ondertekenen.

Tot nieuwe meenteman wordt door Van den Berg verder benoemd Jacob Jelijsz. Hij zal op Pasen 1579 het Avondmaal vieren in de Gereformeerde Kerk.

Tot raadslid wordt in oktober 1572 benoemd Jonge Reiner. In 1578 zet hij zijn handtekening onder de petitie van Gereformeerden voor een eigen kerkgebouw.

Hetzelfde geldt voor Rutger Hudde, een zoon van koopman Henrick Hudde, de leidinggevende woordvoerder in het burgerprotest van 1539 rond de van heresie beschuldigde vicecureit heer Arent Graet van Collen. Van 1561 tot 1566 had Rutger Hudde al in de Raad gezeten. Maar voorjaar 1572 was hij - mogelijk om protestantse gevoelens? - daaruit verdwenen. Als Van den Berg het stadsbestuur verandert, krijgt hij weer zitting in de raad. Zijn naam komt in het vervolg van de politieke en kerkelijke verwickelingen herhaalde malen naar voren. In 1578 is hij een van de leidinggevende Gereformeerden.

Hendrik Kistenmaker blijft in 1572 lid van de raad. Hij viert op 2 augustus 1579 in de Gereformeerde Kerk het Avondmaal.

In de grote gemeente krijgt tijdens het bewind van Van den Berg Geert Hoyer zitting. Hij is een autochtone burger. Zijn naam komt voor op de burgercedule van 1565.¹⁶⁷ Op 14 augustus 1580 viert Hoyer als Gereformeerde het heilig Avondmaal.

Herman Gijsbertsz. maakt ook deel uit van de nieuwe meente. Hij neemt, samen met zijn vrouw, 2 augustus 1579 deel aan het Gereformeerde Avondmaal.

Nieuwe meenteman Jan Jansz. ondertekent de petitie van 1578 om een Gereformeerd kerkgebouw.

Nadat de stad teruggekeerd is in het Spaanse kamp, wordt een zekere Gerrit Nijber gearresteerd. Reden voor zijn arrestatie is, dat hij met de troepen van Van den Berg een goede verstandhouding had.¹⁶⁸ Ook Nijber heeft de petitie van 1578 ondertekend.

¹⁶⁶ Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 125.

¹⁶⁷ OA 337. Burgercedule 1565, 11v.

¹⁶⁸ OA 2385.

Wegens het overlopen naar het leger van Van den Berg wordt later een zekere Jan ter Steghe gegrepen. Deze neemt op 27 december 1579 binnen de Gereformeerde Kerk deel aan het Avondmaal.¹⁶⁹

Al deze personen waren Gereformeerd gezinden. Hun keus voor Van den Berg en de prins was mede afhankelijk van hun keus op kerkelijk gebied. Op basis van het standpunt van mannen als Van Loeywagen en Van Oldenseel is de capitulatie voor Van den Berg dan ook te karakteriseren als een belangrijke fase op weg naar een vrij Gereformeerd kerkelijk leven.¹⁰

Deze vrijheid van godsdienst is met de capitulatie in één keer een feit. De overgave

van de stad vindt plaats op grond van een verdrag waarbij onder meer wordt overeengekomen, dat 'alle priesteren, cloesteren, voirts geestelicken und weritlicken personen onverletzt, onbeschadicht und onbedwongen bliven in hoeren guederen ende regimente, sowel van der religion ende exercitie van dien als andere'.⁷ Het verdrag, een manifest in naam van Oranje, heeft een sterk staatkundige inslag¹², maar de godsdienstige factor is eveneens wezenlijk. Het verdrag is een overeenkomst met garanties voor de bestaande religie. Alle kerken, kloosters en beneficiëgoederen blijven bestemd voor de Rooms-katholieke godsdienst. De verdragstekst zwijgt over de positie van wie de Reformatie zijn toegedaan. Toch heeft de capitulatie voor hen verstrekken

169 Jan ter Steghe en Gerrit Nijber worden als overlopers vermeld in RA 2, januari en maart 1574. Zie ook OA 2385.

170 Mogelijk hadden ook de volgende personen een groeiende Gereformeerde overtuiging:

- Roelof Buyter, wiens vrouw en dochter in 1598 als lidmaten van de Gereformeerde Kerk genoteerd staan. Buyter werd door Van den Berg in de nieuwe Raad benoemd.
- De vrouw van het nieuwe raadslid Otto Tegnagel is in 1585 lid van de Gereformeerde Kerk. - - Familie van het nieuwe raadslid Bartolt Luloffsz. neemt Pasen 1582 deel aan het Avondmaal in de Gereformeerde Kerk.
- Familie van het nieuwe raadslid Herman Igerman neemt december 1581 deel aan het Avondmaal in de Gereformeerde Kerk.
- Familie van Herman van den Clooster, nieuw lid in de grote gemeente, gaat Pasen 1582 aan het Avondmaal in de Gereformeerde Kerk aan.
- Familieleden van Geert Vrese ondertekenen in 1578 de petitie om een Gereformeerd kerkgebouw, terwijl zij op 21 oktober 1582 in de Gereformeerde Kerk deelnemen aan het Avondmaal.
- Ook van de raadsleden Hendrick de Wolff, Claes Haersolte en Henric van Ens blijken na 1579 meerdere familieleden lid van de Gereformeerde Kerk te zijn. Voor complete lijsten over 1572 van personen die voor en tijdens het bewind van Van den Berg het stadsbestuur hebben gevormd: OA 276; OA 282; Schilder, Van Raad tot Municipaliteit, 58, 62, 63.

171 OA 95, 11 augustus 1572.

172 Zo wordt volgens OA 95, 11 augustus 1572, onder meer het volgende overeengekomen: Dat de stedelijke regering in dienst blijft van en gehoorzaamheid verschuldigd blijft aan de koning van Spanje. Al wordt Alva getekend als tiran, trouw aan de koning staat niet ter discussie. In het capitulatieverdrag wordt Oranje gekwalificeerd als stadhouder en kapitein-generaal over Holland, Zeeland West-Friesland en Utrecht. Graaf Van den Berg heet luitenant en stadhouder-generaal van Gelre, Zutphen en Overijssel, in dienst van de koning. Ook wordt overeengekomen, dat de ingezetenen in het bezit blijven van al hun voorheen genoten rechten, vrijheden en privileges. En dat men 'onverhyndert und onbeschadicht bliven an hoeren lieve und allen hoeren guederen'.

201

gevolgen. Met ingang van de dag van overgave laat het stadsbestuur de Gereformeerde religie en eredienst vrij toe binnen de stad. Want volgens magistraatslid Arent toe Boecop werd bij de overgave van de stad beloofd, dat 'men de Roomsche Religie vrij solde exerceren, soo oock de Augsbursche Confessie'.¹³ Er is dus een soort van religievrede aanvaard. Voor Gereformeerden binnen de stad houdt dit voor het eerst sinds de zomer van 1566 weer een hoopvol perspectief in: vrijheid

van Gereformeerde eredienst. En dat, terwijl nog kort voor het beleg, op 12 april 1572, er van magistraatszijde naar drie protestanten een waarschuwing was uitgegaan, om zich direct met de bestaande kerk te verenigen.⁷⁴

De belijders van de Augsburgse Confessie waar het in de onderhandelingen om ging, waren geen Lutherse, maar Gereformeerden. Dit blijkt uit correspondentie die kort na de capitulatie tussen stadsbestuur en Van den Berg werd gevoerd over de aanvraag en de toewijzing van een kerkgebouw voor protestantse erediensten: 'Wij hebben U schrijven van dato gisteren zeer wel ontfangen, gelezen ende verstaen ende angaende dat die van die Gereformeerde Religie aldaer een kercke inn nemen zullen'.¹⁵

3. Religievrede brengt geen oplossing van het godsdienstvraagstuk

Drie maanden lang houdt Van den Berg Kampen bezet.¹⁶ In die periode brengt hij, samen met de Gereformeerden, een politieke en godsdienstige doorbraak tot stand. Daarbij wordt echter de religievrede die bij de overgave was overeengekomen, duidelijk geschonden.

Reeds binnen een week na de capitulatie hebben Gereformeerden aan Van den Berg een verzoekschrift overhandigd met de vraag om een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten. Door de Raad worden de indieners van het verzoek getypeerd als 'etlicke vreempden persoenen die een tijdtlanck alhier bij ons gewoent, doch ghiene burgere en snen'.¹⁷ Volgens het stadsbestuur

173 Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 136. Leunend uit een venster van de Hagen- poort was Toe Boecop tijdens de onderhandelingen woordvoerder geweest van de magistraat. Uitgebreid was er toen gesproken 'soo van de geestelycke personen ten] van den kerckendienst'. Het bericht van Toe Boecop over het vrijlaten van religie naar de Augsburgse Confessie is dus afkomstig van een betrouwbaar getuige. Over de genoemde onderhandelingen vermeldt ook Revius, *Daventriae Illustratae Libri Sex*, 462, 464: 'in ea religionem veterem Catholico-Romanam, et eam quae Confessioni Augustanae inhaeret exercendas'; 'ac proinde tam Romanae religioni quam Confessioni Augustanae addictos libertati fidei suae omni ex parte relicturum, etc.'

174 OA 2262, blad 13, 12 april 1572.

175 OA 225, fol. 332, 333, 18 en 19 augustus 1572.

176 Met betrekking tot de politieke en militaire spanning in de stad gedurende deze drie maanden, zie de volgende archivalia: OA 95, 22 aug. 1572; OA 243, 15 en 17 sept. 1572; OA 22, 25 sept. 1572; OA 225, fol. 340, 23 okt. 1572; fol. 341, 342, 26 en 27 okt. 1572; OA 22, 28 okt. 1572.

177 OA 225, fol. 332, 18 aug. 1572. De 19e eeuwse Moulin interpreteert dit nader: 'Dezelfde Hollanders, welke in 1567 te Kampen een veilige schuilplaats gevonden en gedurende de vervolging bescherming genoten hadden, waren de eersten, die eene kerk begeerden ter uitoefening van de Hervormde godsdienst'. Moulin, *Historische Kamper Kronijk*, II, 76, 77; zo ook Schoengen, 202

zijn de initiatiefnemers dus Gereformeerden van buitenaf. Maar Van den Berg typeert hen anders. Als afgevaardigden van het stadsbestuur hem bezoeken om toewijzing van een kerkgebouw te verhinderen, krijgen ze namelijk van hem te horen: "de stadt behoorde selfs sijn Gen. omme soodane vergunninge te bidden, gelijk de borgeren daerommme aen sijn Gen. gesupplieert".¹⁸ Bij zo'n verschillende omschrijving van de aanvragers, is het belangrijk een antwoord te vinden op de vraag in hoeverre de aanvraag van een Gereformeerd kerkgebouw op dat moment opkwam uit de Kamper

samenleving. Omdat een stuk met de namen van de indieners ontbreekt, moet het antwoord op deze vraag worden opgebouwd vanuit andere gegevens. Aan de ene kant heeft het Rooms-katholieke stadsbestuur er belang bij de indieners van het verzoekschrift te omschrijven als vreemdelingen. Zo'n typering kan dienen om hen bij de graaf te diskwalificeren als personen die geen burgerrechten kunnen doen gelden, laat staan dat ze bevoegd zijn tot het indienen van een dergelijk verstrekkend verzoek. Anderzijds evenwel bestaat de kern van de brede burgeroppositie uit autochtone Gereformeerd gezinden. Hun keus voor Van den Berg en Oranje werd mede bepaald door hun kerkelijke standpunt.

Het ligt dan ook zeer voor de hand, dat zulke sterk gemotiveerde burgers na de belofte van religievrijheid de openbare uitoefening van de Gereformeerde religie in de stad een plaats willen geven door middel van de vraag om een kerkgebouw. De betrokkenheid van de burgerij bij de zaak van de religie blijkt ook, als in de maand oktober aan invulling van de predikantsbezetting wordt gewerkt. Het reformatorisch gezinde deel van de bevolking wenst dan Caspar Holstech als predikant terug. Kennelijk was men zijn prediking van vijf jaar geleden nog niet vergeten. Het voorstel met betrekking tot de voormalige prediker uit de kerk van het Heilige-Geestgasthuis komt op vanuit de burgerij en de gilden. Dit wijst op stevige verworteling van de initiatiefnemers in de Kamper samenleving, want Holstech's prediking vond plaats vóór de toestroom van vreemdelingen tijdens het Alva-regime begon. Zodra het maar mogelijk is, wordt vanuit de autochtone bevolking aan deze man direct weer een plaats toegedacht bij de opbouw van een Gereformeerd kerkelijk leven.¹⁹

Er mag dus niet zonder meer op het zeggen van het stadsbestuur worden afgegaan. Dat er bij de aanvraag voor een Gereformeerd kerkgebouw mede een inbreng van vreemdelingen van buitenaf is geweest, ligt voor de hand. Onder degenen die zich van de bestaande kerk verwijderd hadden, bevonden zich veel vreemdelingen. Wanneer echter zonder meer wordt gesteld, dat de aanvragers van een Gereformeerd kerkgebouw personen waren van buitenaf, doet het stadsbestuur de kwestie ten onrechte af als was het een zaak die in wezen buiten de horizon van de eigen bevolking lag. Een dergelijke voorstelling van

'Overijssel in staatkundig en godsdienstig opzicht', 558. Deze interpretatie wordt echter niet nader onderbouwd.

178 Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 131.

179 OA 22, fol. 90, 7 oktober 1572.

203

zaken klopt niet met de feiten. In het verzoek om een Gereformeerd kerkgebouw heeft wel degelijk een deel van de Kamper burgerij zijn inbreng gehad.

De indieners van het verzoekschrift vragen Van den Berg ook of uit het toe te wijzen kerkgebouw altaren en beelden verwijderd mogen worden. De graaf gaat op dit verzoek in. De Gereformeerden, die hem een niet nader geconcretiseerde vraag om kerkruimte voorleggen, krijgen van hem de St. Nicolaaskerk, de hoofdkerk, toegewezen. Op grond van deze bepaalde vorm van inwilliging, verzoeken de aanvragers het stadsbestuur in de St. Nicolaaskerk altaren en beelden te laten ruimen. Dat de Gereformeerden aan Van den Berg inderdaad een niet nader geconcretiseerd verzoek om kerkruimte deden en dat toewijzing van de St. Nicolaaskerk het initiatief van Van den Berg is geweest, blijkt uit zijn opmerking: "ende angaende dat die van die Gereformeerde religie aldaer een kercke in nemen zullen ende Sint Nicolaes kercke voer bequaemst daertho verordent is van ons".¹⁸⁰

Deze woorden ontkrachten het suggestieve spreken van de Raad als zouden supplianten zélf met een gericht voorstel tot toewijzing van de hoofdkerk naar Van den Berg zijn gegaan: 'des dan U.E. geaccordeert, uth cracht van den welcken die selve voorts anvroeden, om Sint Nicolaes kercke daert thoe t' hebben'.¹⁸¹ De Raad schrijft op 18 augustus aan Van den Berg een brief met het dringende verzoek de beslissing over toewijzing van een kerkgebouw uit te stellen tot de graaf persoonlijk vanuit Hattem in Kampen zal zijn gearriveerd. Het stadsbestuur vreest in de beslissing te worden gepasseerd. Mocht de graaf toch tot toewijzing willen overgaan, dan zou de magistraat graag zien, dat in plaats van de hoofdkerk de kerk van het Minderbroedersklooster zou worden aangewezen. Deze ligt centraal. Het kerkgebouw is naar het oordeel van het stadsbestuur groot genoeg voor het beleggen van Gereformeerde erediensten. En bovendien kan het veel eenvoudiger van altaren en beelden worden ontdaan dan de St. Nicolaaskerk. Dit laatste argument ligt voor de hand. De franciscanen preekten veel; vandaar ook minder altaren, geen veelheid aan kapellen en een minder rijke inventaris. De magistraat wijst er nog op, dat de Minderbroederskerk beter geschikt is voor prediking, omdat er zich maar weinig pilaren in het gebouw bevinden.¹⁸²

In afwachting van het grafelijk antwoord, vreest het stadsbestuur dat de indieners van het verzoek samen met het krijgsvolk 'mit inneminghe der kercken voortvaeren sullen'. Daarom reist direct een deputatie naar de graaf in Hattem af, waaronder zich ook de kerkmeesters van de St. Nicolaaskerk bevinden.¹⁸³ Men wil de kerk 'van die ruminge der beelden gevriet, ende die olde gewoentlicke ceremoniën (wie bes an heer tho geschiet) aldaer onderhouden.' ¹⁸⁴

Terwijl de deputatie wegens de oorlogssituatie halverwege moet terugkeren,

180 OA 225, fol. 233, 1 augustus 1572.

181 OA 225, fol. 332, 18 augustus 1572.

182 Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 132.

183 OA 2514, fol. 266, 19 Augustus 1572.

184 RA 2, fol. 179, 20 Augustus 1572.

heeft Van den Berg op 19 augustus de Raad reeds teruggeschreven 'aengaende dat die van die Gereformeerde religie aldaer een kercke innemen' zullen. Hij deelt mee, dat door hem de St. Nicolaaskerk als de meest geschikte toegewezen is. Hij houdt de Raad voor zich niet bezwaard te voelen, maar dit te beschouwen als een zaak die de eer van God betreft, 'damit alle dingen te geschickter ter eeren Gods, upbouwinge der waerer Christlicker religiën ende algemeynen welstandt ende welvaert toegaen magh'. Van den Berg belooft de geestelijken bij hun prebenden en vicarieën te laten.¹⁸⁵

Hierop stuurt de magistraat de deputatie opnieuw naar de graaf met de vraag, de grootste kerk voor de oude religie te mogen behouden. Maar Van den Berg houdt hun voor: "Godt queme ommers het beste toe; die stadt behoerde hem selfs om sulcke vergunninge te bidden".

Herhaald aanhouden van de afgevaardigden doet hem vervolgens opmerken: "Godt hadde hem die stadt gegeven, soe behoerde hij oeck in teken van danckbaerheit die grootste kercke tot Godts Woorts verkundinghe ordineren". Ook deze opmerking uit de mond van Van den Berg geeft aan, dat het initiatief tot inrichting van de St. Nicolaaskerk voor Gereformeerde erediensten niet van de aanvragers, maar van de graaf is uitgegaan. Na deze woorden gaf Van den Berg de stadsdeputaten tevens te verstaan, "dat men der Minrebroederskercke opruymen solde".

Dit laatste zal betekenen, dat ook deze kerk van beelden en altaren dient te worden gezuiverd en voor Gereformeerde erediensten moet worden ingericht.¹⁸⁶ In het licht van het capitulatieverdrag is deze vorm van toewijzing niet te rechtvaardigen. Hierover doet een Kamper afgevaardigde op de Overijsselse Landdag van 25 augustus 1572 dan ook terecht zijn beklag. Uit de dagvaart van de betreffende Landdag blijkt verder, dat nog in een derde grote kerk, de O.L.V.-kerk, de diensten gedurende enige tijd opgeschort zijn geweest.¹⁸⁷

Op 1 september wordt op bevel van de raad, in opdracht van de graaf, de St. Nicolaaskerk geruimd. Het sacramentshuis wordt op last van Van den Berg in stukken geslagen en deels tot oorlogsgeschut omgesmolten.¹⁸⁸ Die dag wordt ook 'het silverwerck, ornamenten, misgewaet, missalen, boecken van St. Niclaes behandicht. Ende hebben voort alle kelcken, monstrantiën, ciboriën, ende ornamenten overal genomen, alle altaren, beelden ende al wat sij van

185 OA 225, fol. 333, 19 aug. 1572; OA 2514, fol. 266, 19 aug. 1572.

186 OA 2514, fol. 266, 267, 20 augustus 1572.

187 Dit valt op te maken uit de volgende zinsnede in het Dagvaartboek: 'wie dan oick sijn Genade uthstelde dat versoeck der voerseyde gedeputeerden om die gewoentlicken diensten in Onser Lieven Vrouwenkercken weder te doene'. OA 2514, fol. 268, 25 augustus 1572.

188 Het was een reusachtig gevaarte. Het bovenstuk alleen al bestond uit 9063 ponden koper. Van Heussen, Oudheden en Gestichten, II, 4. De stukken van het sacramentshuis werden naar Zwolle gevoerd, later deels teruggehaald. Volgens de rekeningen van de kerkmeesters van de St. Nicolaaskerk over 1572, rijdt negen keer een wagen naar Zwolle om vandaar 'weder toe krijgen ende nair Campen t' voeren het metalen sacramentshuysken, ende andere ornamenten onse kercke toebehorende vuyt ontheet [= in opdracht] ende bevel des Graven van den Berch affghebroken, deerlick in stucken ghesmeeten, ende alsoe toe Swolle ghebrocht'. De stukken waren in 19 tonnen opgeslagen. OA 1332, fol. 13 v.

205

eenige cieraetheden der kercke becomen conden, aen stucken geslagen ende soo grooten schade gedaen, dat het niet toe schrijven en is'.¹⁸⁹ In het Memorieboek van de St. Cuneramemorie is hierover een ooggetuigenverslag bewaard gebleven. Memoriemeester Lambert Baers beschrijft hoe hij geprobeerd heeft de kostbaarste misgewaden en altaarsieraden uit handen van aanhangers van Van den Berg te houden. Hij deed dit volgens zijn eigen zeggen zonder enige hulp van anderen. Terwijl hij probeert te redden wat er te redden valt, ziet hij dat schoolmeester Jan Pelgrom zich heel anders opstelt. Deze blijkt tot het zuiveren van het kerkgebouw sterk gemotiveerd te zijn.¹⁹⁰

Een maand later, 1 oktober 1572, wil Van den Berg twee of meer predikanten aanstellen. Dit valt uit het volgende af te lezen: 'daerna den Grave van den Berge gevraecht waevanne den predicanten, bij sijn Genade gestalt, onderhouden solde'.¹⁹¹ Deze aanstelling gaat niet geheel buiten gilden en burgerij om. Zoals gezegd, diverse gildeleden en een aantal andere burgers vragen om Caspar Holstech als predikant. Zodra dit maar mogelijk was, is de verjaagde Holstech kennelijk naar de stad teruggekeerd. De magistraat gaat met hem praten. Terwijl vanuit de bevolking op Holstech wordt gewezen, worden door Van den Berg de namen van nog twee andere predikanten genoemd. Ook met hen zal het stadsbestuur gaan praten.¹⁹² Terwijl in september en oktober de stad tot een versterkte Oranjevesting wordt gemaakt¹⁹³, zet de graaf zijn beleid in godsdienstzaken door. Door hem wordt op 12 oktober Johannes Oostendorp tot predikant van de hoofdkerk benoemd.¹⁹⁴ Prediker in de Buitenkerk wordt een zekere Johan-

189 Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 136.

190 Getuigenverslag van memoriemeester Lambert Baers in GA-A 235, Memorieboek St. Cuneramemorie, fol. 51 r.: 'Kwam dye grave van den Berghe bynnen Campen [...] doe hefft hij dye kercke ghespoleyert ende an stücke ghebroecken allen dat daer yn was: altaeren, ordementten ende sebornen datter nyt en bleyff alsoe dat yck, Lambert Baers [...] ghebercht hebbe eene nywe karsuffeles keste daer onse beyde beste ordementen yn hanghen, een roet tervylen [=geweven stof van half linnen, half wol] ende een blauwe [...] mit alle sijn toebehoer. Noch hebbe yck gebercht het beste pellen myt ij dye beste gardijnen, noch dy kelckesghe [...] myt het deckel daerop myt dye sulveren vase myt sulver pullen. Maer den kelck dye brochte mester Jan Pelgroms dye lantdrost, dye hadde yck nyt yn mijn bewaer, alsoe dat yck solde wel mer ghebercht hebben, dan yck en hadde gyen hulpe'.

191 OA 2514, fol. 269, 1 oktober 1572.

192 OA 22, fol. 90, 7 oktober 1572.

193 Er bestaat angst voor infiltratie van Spaansgezinden. Overnachtende vreemdelingen moeten op het stadhuis worden aangegeven. Jaar- en weekmarkten mogen niet meer buiten de poort worden gehouden. Burgers worden tot wachtlopen verplicht. De eed van trouw wordt afgeëist. Voorraden buskruit moeten worden vergroot. Oranje bezoekt de stad op weg van Roermond naar Enkhuizen. Alva's wraakleger komt achter hem aan. Op 23 oktober blijkt de stad met een extra vendel bezet te zijn. Verzoeken om terugtrekking hiervan werken bij Van den Berg averechts. Op zijn bevel vindt op 28 oktober verandering van het stadsbestuur plaats. OA 243, 15 en 17 sept; OA 22, 25 sept; OA 225, fol. 340-342, 23, 26 en 27 okt.; OA 22, fol. 94, 95, 28 okt. 1572.

194 Oostendorp is in de regio geen onbekende. In 1564 werd hij te Deventer als stadspastoor aan de O.L.V.-kerk verbonden. Met zijn kapelaan Caspar Coolhaes en met Melchior Pelgrim, ex- priester te Kampen, preekte hij er in 1566 hervormingsgezind. Juni 1567 moest ook Oostendorp, uit het ambt ontslagen, Deventer verlaten. De Hullu, 'Bijdragen tot de geschiedenis der hervorming te Deventer', 177. Oostendorp was in 1568 op het Convent van Wezel aanwezig. Zijn naam werd door praeses Datheen bij de ondertekenaars als volgt ingevoegd: 'Jois Ostendorpii nomine subscripsit'. Acta van de Nederlandsche Synoden, 37.

206

nes van Emden. Binnen een Gereformeerde context zegt de toevoeging 'van Emden', zeker na 1571, genoeg over de wijze waarop deze Johannes hier heeft gepreekt. De Raad krijgt opdracht in beider levensonderhoud te voorzien.¹⁹⁵ Of ook Caspar Holstech nog korte tijd kerkelijke diensten heeft verricht, blijft onzeker. Enkele weken later keerde de stad namelijk onder Spaans gezag terug. In de stadsrekeningen over 1588 bevindt zich een post waarin Holstech een uitkering van 100 herenpond wordt gedaan, 'voer sijn grote schade in tijt van den Grave van den Berghe geleden'. Maar dit bericht kan zowel betrekking hebben op een eventueel passeren van Holstech door Van den Berg, als op schade door overhaast vertrek uit een pas aangegaan dienstverband als gevolg van de val van het bewind van Van den Berg.¹⁹⁶

Nog voor de St. Nicolaaskerk geruimd werd, handelde Van den Berg al in strijd met het capitulatieverdrag. Bij de overgave had hij beloofd alle priesters en overige geestelijkheid en de kloosters 'onverlet, onbeschadicht ende onbedwongen' te laten in goederen en organisatie. Maar nog geen 48 uur na de sluiting van het verdrag wordt de gardiaan van het Minderbroedersklooster gearresteerd en korte tijd later ook de president van het convent. Uit het klooster neemt de graaf een ton met kerksieraden in beslag.¹⁹⁷ Een maand later blijken alle broeders uit het convent als gevangenen per schip op transport gezet te zijn naar Huizen.¹⁹⁸ De bibliotheek van het klooster wordt weggehaald. Er worden vernielingen aangericht.¹⁹⁹

Ook de wedeme van de pastoor moet het ontgelden. Uit de pastorie worden de boeken verwijderd. Allerlei meubilair verdwijnt.²⁰⁰
De omvang van deze beeldenstorm blijkt uit een publicatie van het stadsbe

195 OA 2414, 12 oktober 1572.

196 OA 461, a.o.p.

197 'Gisteren avondt wordt den gardian, van den morgen worde presidente gefangen van den Minnebroderss; warbij de Graffe gekregen hefft ein tonne mit kellicken, monstransiën und ander sillveren gesmide; wo se varenn werden, leret de tijdt'. Brief van een inwoner uit de stad geschreven aan iemand te Bremen, gedateerd 14 augustus 1572. Van Vloten, Nederlands Opstand, XC VI- II.

198 'Item den 17 September gegeven Andreas Straetgen, dat hij [...] den Observanten hem to Huyssen bij Bonschoten gevoert heft. Betaelt Peter Johansz. Cock item an broet ende bier ende anders den gevangen priesters in 't schip togesant'. OA 445, alh. onraedt, 17 september 1572.

199 'Item den 11 october [...] gegeven [...] ten Observanten 10 g.g. tot reparatie haerer kercke van den goesen vernielt ende up voele plaetzen verdorven, 20 h.p.'. OA 447, allerhande onraedt, 11 oktober 1574.

200 'Datgene der stadtdieners [...] verdroncken hadden als sie die boecken ut het Minrebrodercloester ende uth die wedeme bij tijden des Graven to den Berge gehaelt ende op die Nijecamer gebracht hadden. OA 445, alh. onraedt; brief van 12 december 1572 van het stadsbestuur aan pastoor Hetsroey die inmiddels naar 's-Hertogenbosch was uitgeweken: 'Soe voele die wedeme ende derselver guederen betreffet, hebben wij die eendeels geberget'; Uit de stadsrekeningen, 7 jan. 1573: 'Item gegeven 2 mans dat sie des pastoersgoet weder inn die wedeme brachten'. OA 445, ath. onraedt.

207

stuur zodra Van den Berg de stad ontruimd heeft. Schepenen en raden gebieden daarin, dat een ieder die van kerken, kerkhoven, kloosters²⁰¹ of gasthuizen enige ornamenten, versierselen, potten, ketels, glazen, huisraad of andere goederen hebben, deze ter plaatse terug moeten bezorgen.²⁰² Dus meerdere kerken, diverse kloosters, kapellen en gasthuizen waren erbij betrokken. Zelfs van kerkhoven werden voorwerpen vernield of meegenomen. Van den Berg is hierin de direct verantwoordelijke. Reeds 1 september gaf hij opdracht tot een lokale en regionale zuiveringscampagne: 'In desen stadt Campen und den umbligenden und underhoerigen dorfferen die kercken zu reformieren, die ornamenten van ghuldenen und silberen geschier van kelcken monstrantzen und

sunst auch was in den kercken van boeken und misgewanten [...] ons [...] lieveren [...] sollen'.²⁰³

Zoals uit de arrestatie en de uitzetting van de Minderbroeders al bleek, werd ook de geestelijkheid zelf bedreigd. Deze bedreiging beperkte zich niet enkel tot de Minderbroeders. Op 1 september wordt ook een priester, heer Gelis gearresteerd.²⁰⁴ En op 23 oktober geeft Van den Berg het stadsbestuur schriftelijk te verstaan 'dat Ihr anstundt in ansehen des briefes alle papen und municken, niemantz uitgescheiden euwere stadt verweisset, und denselven mitt vrede dar in to kommen verbiedet up unser hochster straff und ungnadt'. Alle geestelijken en monniken worden daarna op het raadhuis ontboden. Hun wordt de brief van Van den Berg voorgelezen. Na een nacht in het stadhuis te hebben vastgezeten, wordt de complete geestelijkheid, op de Cellebroeders na, de volgende dag aan boord van een schip gebracht. Het schip laat men dagenlang op de IJssel liggen, tot op 27 oktober de geestelijken een paspoort hebben verkregen om naar elders te worden afgevoerd.²⁰⁵ De Minderbroeders waren tevoren al verjaagd. De Cellebroeders daarentegen kunnen ongehinderd blijven.

Waarschijnlijk hangt dit laatste samen met de opstelling van deze broeders in het jaar 1566. Toen lieten ze immers op hun kerkhof een hagepreek toe van de conventikelpredikant en hageprediker Jan Arentsz.

Behalve de geestelijkheid worden ook de Rooms-katholieke burgers lastig gevallen. Door Van den Berg wordt hun een speciale belasting opgelegd, variërend van zes tot veertig goudgulden. Daarbij is Berent Rotgers behulpzaam. Terwijl Berent in september 1571 nog gesommeerd werd zich bij de bestaande kerk te voegen²⁰⁶, selecteert de voormalige conventikelganger een jaar later Rooms-katholieke burgers voor een extra belastingaanslag.

201 'Die jofferen cloosteren Brunnepe, op ten Oort, St. Brigitten ende St. Geertruit zijn geplondert; mosten inventarium van hare goederen geven ende de grave stelde daer rentmeisters'. Nagge, *Historie van Overijssel*, II, 426.

202 OA 234, fol. 33v., 34r., 22 november 1572.

203 OA 95, 1 september 1572.

204 Arent toe Boecop, *Uittreksels uit het Dagboek*, 136.

205 Een stadsdeputatie reist naar Van den Berg in Zwolle, om van hem een paspoort te verkrijgen 'voer den gemenen priesters'. OA 445, reyse ende boedeloen, 27 oktober 1572.

206 OA 2262, blad 19, 13 september 1571.

208

Zowel Van den Berg, zijn soldaten als sommige Gereformeerden hebben aan de schending van het capitulatieverdrag schuld. De aanvraag en toewijzing van een Gereformeerd kerkgebouw op zich is niet de oorzaak geweest dat de religie- vrede stukbrak. Want bij de toezegging dat de Gereformeerde religie in vrijheid mag worden uitgeoefend, past in de toenmalige verhoudingen ook de beschikbaarstelling van een kerkgebouw.

Al betrof het verzoekschrift van Gereformeerde zijde een niet nader geconcretiseerde vraag om kerkruimte, ten aanzien van de aangeboden hoofdkerk van de stad had de Gereformeerden een meer bescheiden opstelling gepast. Dat de St. Nicolaaskerk niet aan de aanhangers van de oude religie is gebleven, moet bij het stadsbestuur en bij de Rooms-katholieke burgers zijn overgekomen als een Gereformeerde greep naar de kerkelijke macht. En dat onder politieke en militaire dekking van Van den Berg, die tot taak had zowel voor de Rooms-katholieken als voor de protestanten religievrede te garanderen.

Dat Gereformeerden uit een hen toegewezen kerkruimte beelden en altaarstukken verwijderen, is vanzelfsprekend. Het gaat immers om voorwerpen met een bepaalde religieuze functie die in de Gereformeerde religie fundamenteel worden afgewezen. Uitoefening van de Gereformeerde religie eist dan ook opruiming van alle gewijde kunst die niet bij het karakter van de kerk als plaats van woordverkondiging past. Maar het toeleveren van deze voorwerpen aan instanties die kerkgoed beschouwen als oorlogsbuit, is tegen het verdrag. Dit geldt ook voor het ontvreemden van ornamenten, potten, ketels, glazen en huisraad uit kloosters, gasthuizen en uit de pastorie door particulieren.²⁰⁷

In hoeverre Kamper Gereformeerden hieraan hebben meegedaan, is niet precies te achterhalen. Dat er Gereformeerden bij betrokken waren, kan worden aangenomen. *Maar uit de stukken blijkt, dat het initiatief tot de brekerij niet allereerst ligt bij de burgerij, maar bij Van den Berg.* Hij gaf op 1 september het sein tot een lokale en regionale zuiveringsactie. En van de zijde van het stadsbestuur wordt telkens weer

gesteld, dat het Van den Bergs soldaten waren die kerken en kloosters hebben geplunderd²⁰⁸

207 Dat achter de raadspubliecatie van 22 november 1572 en de hernieuwde oproep van 27 november 1572 (OA243, fol. 34 r.) om dergelijke kerkgoederen terug te bezorgen inderdaad feitelijk vergrijp van particulieren ligt, blijkt bijvoorbeeld op 7 januari 1573. Dan wordt 'een tonne mit kerckengoet uth Goddard van Westermans huis bess op 't raedthuis gedragen'. OA 445, alh. onraedt. Maar van deze Westermans is niet bekend of hij Rooms-katholiek was of Gereformeerd. Hij kan uit anti-paapse gezindheid het kerkgoed hebben onvreemd. Maar ook is mogelijk dat hij als Rooms-katholiek de gewijde voorwerpen thuis heeft opgeborgen om te voorkomen dat Van den Berg ze in handen kreeg, dus vanuit dezelfde gezindheid als waaruit de memoriemeester Lambert Baers heeft gehandeld. Mogelijk is ook nog dat hij de waardevolle goederen enkel uit hebzucht achterhiel.

208 Dit blijkt uit de volgende gegevens:

- 'Item betaelt Jacob Pauwels, kistenmaecker van den Esell ende dat beelde daer up sittende, van den Graven to den Berches soldaten gebroecken, weder gemaect'. OA 445, alh.onraedt, 27 april 1573.

- 'ten Observanten 10 g.g. tot reparatie hoerer kercke van den goesen vernielt ende up voele plaetzen verdorven, 20 h.p.'. OA 447, allerh. onraedt, 11 oktober 1574;

- 'gewest op Emmerik ende Cleve om toe bekennen etlick kerckguet van kercken binnen deser stadt Campen durch den Graven van den Berge ontfrempt'. OA 446, reyse ende boedeloon, september 1573.

- 'Die hooftman Jan Nijenhuis, de tot Campen in Jan to Bocops huis gelegen hadde en vele moet- wille liadtá.e beäreveri.'i4 , U;Ftwia'vue. Ouertf,ssn.L, li, 425.

- Soldaten nemen op 1 september heer Gelis gevangen; en vervolgens zoeken zij Arent toe Boecop thuis, 'ende als sij hem niet en vonden, hebben ettelycke dingen mede genomen dat hen beliefte'. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 136.

- 'Ende soe die rebellen die kercken, cloesteren ende altaren [...] deerlicken gedevastreert ende gespolieert hadden'. In dit citaat uit een brief gedateerd 12 december 1572 van het stadsbestuur aan pastoor Hetsroey staat het woord 'rebellen' voor de soldaten van Van den Berg. De graaf zelf wordt in deze brief omschreven als 'Con. Matt. onses alreghenedichsten heeren rebell'. OA 225, fol. 354, 12 december 1572.

Deze gegevens van het stadsbestuur zijn betrouwbaar. De mogelijkheid dat de magistraat achteraf de schuld opzettelijk op Van den Berg en zijn soldaten zou hebben willen schuiven om daardoor de eigen protestantse burgers te ontzien, kan worden verwaarloosd. De betreffende gegevens werden door het stadsbestuur namelijk geformuleerd in de periode van de Rooms-Katholieke Restauratie waarin met protestants gezinde burgers door de lokale autoriteiten geen rekening meer werd gehouden.

209

Nog geen maand na het 'papen und Munnicken'-verbod verlaat Van den Berg op 19 november de stad. Terwijl Don Frederic Zutphen straft, ontvlucht de graaf vermomd als dienstbode, via de IJsselbrug de stad.²⁰⁹

Zijn leger verloopt. Het gehele IJsselfront, Gelderland en Friesland vallen.²¹⁰ Zeer velen trekken met hem de stad uit.²¹¹

Dat tot degenen die Kampen verlaten, vooral de deelnemers aan de brede burgeroppositie behoren, ligt voor de hand. Zo verdwijnt Thijs van Loeywagen, die tijdens het bewind van Van den Berg bekend stond als 'kapitein van de Geuzen'.²¹² Over Thijs van Oldenseel wordt op

209 'Den 19 des morgens is de Grave van den Berge (gecleet wesende als een dienstmaecht) op eenen gemeenen wagen oft een mestwagen geweest waer, gaen sitten, ende Henderick van Broeckhuijsen reet voor hem over de brugge'. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek,

146.

210 'Des avents omtrent vijf uren is de Grave met al sijn volck uyt de stadt getogen; de knechten hebben seer qualyck van den Grave gesproken; veele namen haer stormhoeden van 't hooft ende het harnas van 't lijf ende wierpen se van de brugge in den IJssel. Op dit selve pas verliepen alle knechten ende chrijsvolck des voorgemelten Grave uyt de stadt Amersfort, Harderwijck, Elburch, Hattem, Swolle, Hasselt ende Steenwijck; ende voort uyt Vrieslandt'. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 146, 147; OA 22, fol. 102.

211 'Als nu de tijdinge binnen Campen was gecomen, dat den hertoch van Alba de Stadt Zutphen hadde veroverd [...] is die Grave in alsulcken vreesse gecomen, dat hij niet en wist wat hij doen wilde oft heer solde. Ende alle de borgeren, die uyt tomen tonden, verliepen, alsoo dat het volck toe Gennemuijden soo dick over dat veer togen, oft men processie gegaen hadde'. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 146. Op het massale karakter van de uittocht uit de stad wijst een jaar later ook bisschop Aegidius de Monte: De inwoners zijn 'uth handen der godtlosen ketteren, Con. Matt. onses alreghenedichsten heeren Rebellen, ende mit derselver grote processie ende verloop op St. Elyzabethsdach dermaten verlost'. OA 225, fol. 462, 463, 14 november 1573.

212 Over hem wordt op 19 januari 1573 door meerdere personen verklaard, dat de stadssecretaris hem omtrent St. Michiel (29 september) 1572, in de stadswijnkelder als volgt aansprak: "Zoo, ben jij daar, kapitein van de Geuzen?" Nanninga Uitterdijk, 'Aantekeningen uit getuigenissen omtrent de belegering en inname van Kampen, door den graaf Van den Berg', 15, 16. Op 2 april 1573 wordt er beslag op zijn penningen gelegd. RA 36, fol. 17 v. Op 12 maart 1574 wordt van hem getuigd, dat hij in het geuzenleger is gestorven, na door het been geschoten te zijn. OA 2385.

210

12 maart 1574 getuigd dat hij na het vertrek van de graaf voor hem gediend heeft in Friesland en in Holland. Hij bericht zijn vrouw dat de geuzen in Holland door de Spanjaarden zijn verslagen en dat in het geuzenleger de volgende Kampenaren omgekomen zijn: Roleff Budde, Egbert Koetgen, Jan Schroer, Herman Raeven, Reiner Steenmetzeler. Claes Stellinck en Claes Brouwer; bij Wormer de man van Dirkgen Jansz.; te Hoorn is Broeckhuysen, de overste van het vendel, gevangen genomen. De zoon van Gerrit Nijber is schrijver van een geuzenkapitein uit Steenwijk geworden. Herman Bisschop bevindt zich ook in het geuzenleger. Naar mag worden aangenomen, zal een deel van de uitgewekenen de stad ook hebben verlaten, omdat ze al te duidelijk van hun anti-Roomse gevoelens blijk hadden gegeven. Onder hen zullen zich zowel Gereformeerde ballingen van elders bevonden hebben die gedurende het Alva-regime tot in 1572 te Kampen nog een wijkplaats hadden gevonden, als Gereformeerde inwoners uit Kampen zelf.

Als Van den Berg in november vertrekt, is voor de Gereformeerde Kerk van het veelbelovende perspectief rond het capitulatieverdrag niets meer over. De Rooms-katholieke religie wordt weer de enig erkende. De graaf laat na zijn ruim drie maanden durende bewind bij velen haatgevoelens achter. Aan de achterblijvende Gereformeerden zal de nabije toekomst duidelijk maken, dat een geforceerde doorbraak van de Reformatie geen goede zaak is. Meer dan ooit moeten zij leven onder het kruis. In de archivalia komen we over hen voorlopig geen gegevens tegen. In de stukken valt alle aandacht op het herstel van de Rooms-katholieke religie. Bij gebrek aan gegevens blijft het dan ook een open vraag of er in de nu volgende periode ter plaatse nog wel sprake is van Gereformeerd kerkelijk leven.

C. DE ROOMS-KATHOLIEKE RESTAURATIE: 19 NOVEMBER 1572 - 20 JULI 1578

1. Plaatselijke politieke ontwikkelingen

Nauwelijks is Van den Berg uit Kampen verdwenen of het stadsbestuur zendt een elf man tellende delegatie naar Don Frederic in het leger te Zutphen. De dag na aankomst van deze deputatie verleent Don Frederic de stad gratie. Er zullen niet meer soldaten worden ingelegerd dan de veldheer nodig acht. Vergeleken bij Zutphen komt Kampen er dus genadig af.²¹³

213 'Als sij in 't leger quamen, daer overall rontomme an de wegen bongaerden all rontomme voll nakende minschen soo borgeren als soldaten honck, dat afgrijselick was om te sien'. Het zenden van een afvaardiging vindt plaats op sterk aanraden van het Spaans gebleven Deventer. Dezelfde dag dat de graaf uit Kampen vertrekt, arriveert er reeds een brief uit die stad. OA 2514, fol.269, 19 nov.1572. Tot gratieverlening worden zowel de stadhouder als de bisschop ingeschakeld. OA 22, 19 nov. 1572. Tekst van het gratieverzoek en het antwoord van Don Frederic, in OA 2514, fol. 376-378.

211

Enkele dagen later legt het stadsbestuur een verklaring af dat de vernieuwing van het stadsbestuur in oktober enkel op gezag van Van den Berg en onder dwang tot stand gekomen was. Om deze veranderingen ongedaan te maken, wordt op 9 januari 1573 de Raad vernieuwd.²¹⁴ Alva wil dat er voortaan bij de verkiezing een lid van de Koninklijke Raad aanwezig zal zijn. Daarmee krijgt de centrale regering dus directe controle op de samenstelling van de stadsregering.²¹⁵ Wat dit inhoudt, blijkt uit een brief van stadhouder Barlaymont aan de magistraat.

Op 24 december 1573 laat hij het stadsbestuur weten: 'moeten U Ersamen dienthalven daerinne voernemen, als bevorens die gewoente is geweest: opdat men daer toe solde zien, goede catolische luyden in die wet [het stadsbestuur] toe erwelen'.²¹⁶ Een maand later, 23 januari 1574, schrijft Barlaymont opnieuw een brief, waarin genoemde opmerking herhaald wordt: 'des hertouge van Alva sulchs verordinieren, aengemerckt die wederwerdigen die stat hadden occupiert und dat men goede catholicxche luyden in den raet solde electieren und stellen'.²¹⁷ Politiek wordt de oude toestand dus hersteld, waarbij een verstevigde greep op het plaatselijke gebeuren vanuit de centrale regering valt te constateren.

De houding van Alva ten aanzien van wie daadwerkelijk met de opstand sympathiseren, is onverbiddelijk. Aan de vrouwen van hen die aan de zijde van de rebellen vechten, moet de magistraat de toegang tot de stad ontzeggen. Per publicatie van 8 mei 1573 worden zij gelast om onmiddellijk met hun kinderen te vertrekken. Ze worden voorgoed verbannen.²¹⁸ Verder wordt er beslag gelegd op huis en goed van Berent Rotgers, voormalig conventikelbezoeker, die onder Van den Berg aan de extra belastingaanslag voor Rooms-katholieke inwoners had meegewerkt.²¹⁹ Hetzelfde geldt voor de bezittingen van Claes Vrese, die tijdens de belegering door Van den Berg naar het leger van de vijand was overgelopen. Later wordt hij ook uitgesloten van een generaal pardon.²²⁰ Deze uitsluiting geldt eveneens voor een aantal anderen.²²¹ Om te voor-

214 Zie BIJLAGE III.

215 OA 22, 9 januari 1573.

216 OA 96, 24 december 1573.

217 OA 96, 23 januari 1574.

218 OA 243, 8 mei 1573. Deze publicatie gaat direct terug op een brief van Alva aan het stadsbestuur gedateerd 5 mei 1573. In deze brief komt het wegzenden van de vrouwen aan de orde. Met name wordt 'eens vendrichs wijff genoempt Loiweghen' vermeld. Het betreft de vrouw van Thijs Loywagen, reeds eerder genoemd.

219 RA 36, fol. 17v., 2 april 1573.

220 OA 2514, fol.289, 290, 27 maart 1573. Beslag op huis, 2 april 1573. RA 36, fol. 17 v. Generaat pardon: OA 243 fol. 45, 12 juli 1574.

221 Voor Willem Swaentgen, die zich bij het leger van de graaf had gevoegd en in het klooster te Brunnepe had geholpen om houtwerk uit te breken. Swaentgen wordt gevangen genomen, komt op 7 maart 1574 weer vrij. Voor Minne Mellema Vriese, die volgens het stadsbestuur 'de principaelste gewest was die die altaren, beelden, taferelen en 't gene anderen meenden te bergen, in stucken geslagen, mit een torsse in stucken gestoten ende vertreden hadde'. Voor Willem Dapper en Willem Petersz. Borsche, wegens hun rol in het overleveren van de stad. Voor N. Tegnagel, die in het leger te Zutphen bij de graaf is geweest en vervolgens met Van den Berg voor de stad verscheen. Naderhand heeft hij van diverse personen kelken en andere ornamenten uit de kerken opgeëist en in ontvangst genomen. Voor Hansken van Swoll, Albert Gijse, Dirck Steven Gerritsz., Peter Dircksz. (bontwerker uit Amsterdam), Claes Stellingck en Jan Cornelisz. (de zwager van Hilleken Vrancke), allen wegens hun opstelling tijdens het bewind van Van den Berg. De laatste zal in 1578 de petitie om een Gereformeerd kerkgebouw ondertekenen. Ook Jan ter Steghe, die op 27 december 1579 het Avondmaal in de Gereformeerde Kerk zal vieren, valt wegens zijn verstandhouding met Van den Berg niet onder het generaal pardon. OA 2385; OA 2514, fol.289, 290; RA 2, fol. 180 v, 182 r.

212

komen dat bezittingen van inderhaast uitgewekenen alsnog buiten de stad kunnen worden gebracht, heeft het stadsbestuur tevoren per publicatie gelast dat niemand 'eenige huysraede noch andere reppelicke guideren van voirtvluchtigen, noch anderen burgeren oder inwoeneren uth den huysen sall wuthdraegen noch versteken offt in eeniger maniere verbrenge sonder oirloff van den burgemeister.'²²²

Intussen betekent de terugkeer in het Spaanse kamp een totaal verbod op de handel met staatsgezinde plaatsen en een blokkade door de watergeuzen.²²³ Het gevolg hiervan is een economische crisis, die een absoluut dieptepunt vormt in de geschiedenis van Kampen. Een crisis over de jaren 1572-1578 die nog wordt verergerd door het optreden van het Spaansgezinde garnizoen. Omdat deze periode van inkwartiering en handelsbelemmeringen zich afspeelt in de tijd die direct voorafgaat aan de publieke erkenning van de Gereformeerde Kerk, volgt vanuit de archiefstukken een wat uitgebreide schets van de gebeurtenissen in die dagen.

Een week nadat Don Frederic de stad weer in genade heeft aangenomen, liggen er drie vendels Duitse huursoldaten in de stad. Het onderhoud van al deze troepen is voor de stad een grote last. Reeds 1 december 1572 verzoekt de stad, die reeds lange tijd in een economische recessie verkeert²²⁴, of Don Frederic bij Alva wil bemiddelen om tot troepenvermindering te komen. Het aangevoerde motief, dat - naar mag worden aangenomen - de situatie erger voorstelt dan in werkelijkheid het geval was, maakt de crisis duidelijk: Dat de stad 'meer als 't derde deel onbetimmert is, ende daerin voele huysen vermitz die sobere negociatie soe te water als to lande overlange herwertz ledich gestaen hebben'.²²⁵ Omdat de troepen blijven, verzoekt de stad ook de tussenkomst van de bis-

222 OA 243, fol. 37, 27 januari 1573.

223 Het is de burgerij voortaan verboden 'saet, koorn, botter, kесе, ofte andere victualiën, schepen oft eenige andere guederen' uit Oranjegezinde steden als Enkhuizen en Hoorn in bezit te hebben of te verhandelen. OA 243, 13 dec. 1572. Ook fol.42, publicatie van het koninklijk verbod op het leveren van militaire goederen aan het opstandige gewest Holland, 24 augustus 1573.

224 Zie voor de reeds gedurende een aantal decennia stagnerende economie: Tamse, 'Bijdrage tot de economische geschiedenis van Kampen', 262; Nanninga Uitterdijk, 'Smaadschrift op de Kamper stadsregeering'. 1560', 168-174. Vergelijk ook de opmerking van bisschop Aegidius de Monte in een brief aan het stadsbestuur waarin hij over klaagt over 'die armoede van U ghemeijnte.bij ghebreck van comenscap [=koopmanschap, handel]'. OA 95, 23 december 1570.

225 OA 225, fol.360, 361, 1 december 1572. Dit 'overlange herwertz' reikt veel verder dan de drie maanden bestuur door de staatse Van den Berg. De uitdrukking geeft aan, dat Kampen begin jaren zeventig reeds geruime tijd in de greep van economische achteruitgang verkeerde. 213

schop van Deventer.226 Op aandringen van zowel stadhouder als bisschop belooft Alva begin 1573 een van de drie vendels terug te trekken. Dit blijkt uit een tweetal bedankbrieven die begin 1573 naar stadhouder en bisschop uitgaan.227 Twee vendels blijven tot juli 1578 achter. Deze Spaansgezinde soldaten ruïneren de stad in enkele jaren volkomen. Ze molesteren de burgerij. Er vallen gewonden op straat. Ook in huis is men niet meer veilig.

Op 14 oktober 1574 wordt Doctor Tengnagel zonder reden in eigen huis met een rapier en met de vuist geslagen. Soldaten breken zonder toestemming huizen open, 'houwen ende verbarnen solderen, doeren, vinsteren, kasinen'.225 Ruiten worden moedwillig ingeslagen. Een soldaat bij Arent Vrese ingekwartierd, mishandelt diens vrouw 'wel vier urhen lanck seer onmanierlick mit stoten, slaen, trecken en werpen, [...] den arm miet een tange in stucken geslagen ende noch evenwel daernae deerlicken gehandelt'. Arent Vrese protesteert, maar krijgt een geladen roer op de borst gedrukt. Zijn huisraad wordt op straat gesmeten en samen met dat van andere burgers in stukken geslagen.

De verslechterende toestand brengt een tweede uittocht uit de stad op gang. Illustratief voor de uittocht van inwoners sinds november 1572, is het gegeven van 29 mei 1573 dat er volgens het stadsbestuur niet minder dan 100 huizen leeg staan.229 Van ruim een jaar later dateert het bericht dat van het totale huizenbestand een derde gedeelte leeg staat. Globaal zou een derde van de stedelijke bevolking, geschat op ongeveer 8.000, dus meer dan 2500, de stad inmiddels verlaten hebben.23° Zelfs al kan de magistraat hier hebben overdreven, dan nog is de informatie veelzeggend.

Op 1 januari 1575 eisen de soldaten meer geld. Als dit er niet snel komt, zullen ze 'naestcommenden woensdach [...] in eeniger burgemeisters huysen vallen'. Op de bewuste woensdag wordt het stadsbestuur een dag lang door de soldaten op het raadhuis gevangen gehouden. Daarmee willen ze een voorschot op hun soldij afdwingen. De stadhouder krijgt op 6 april 1575 van het stadsbestuur de mededeling dat het voor de burgers, 'vermitz den lanckduyrende onmanierlicken besweernisse - U. Genedigen menichmael geremonstreert - nyet christelick noch mogeleck en is aetwes meer op te brengen'. Hiermee heeft de magistraat niet teveel gezegd, want reeds vijfmaal was de stadhouder om verlichting van het garnizoen gevraagd. De stadhouder krijgt te horen, dat ook het stadsbestuur zelf 'vertrecken en 'tguvernement van den stat verlaten moeten, als nyet wetende enigen troost, raedt noch middel om die dingen langer in effec to onderhouden'.231 Een raadsdeputatie krijgt op 10 mei 1575 van de legerleiding te horen, dat de lansknechten meer geld willen lenen

226 OA 225, 23 december 1572.

227 OA 225, fol. 371, 5 en 7 januari 1573.

228 OA 22. Daarin ook het volgende gegeven.

229 OA 2514, fol. 308.

230 OA 2515, fol. 24, 23 juli 1574.

231 Brieven van het stadsbestuur aan de stadhouder: OA 226, 18 aug., 6 sept., 18 okt. 1574; 21 jan., 13 febr., 6 april 1575; vervolgens over 1576 op 8 maart, 23 april, 22 juli en 31 juli.

214

van de stad. Anders zullen ze de gehele Raad 'in den iseren t' doen slaen', de poorten zullen gesloten worden en geen burger zal de stad meer uit mogen. Alle inwoners zullen dan worden gegijzeld. Tevens dreigen de soldaten meer krijgsvolk de stad binnen te halen. Op dat tijdstip zijn reeds 'seer voele burgeren uthgeteert ende gantz uthgepuert (verlatende hoer huysen desolaet und ledich) uth den lande armoetshalven afgereetz'. Volgens het stadsbestuur is 'het getall der soldaten meerder [...] als der inwonerden burgeren. Under welcke burgeren dan seer voele sint alsoe arm...'232 Aan pastoor Michael Hetsroey die op dat moment ook buiten de stad verblijft, schrijft de magistraat op 17 oktober 1575 'ghien raedt noch troost langer en weten om in den groten lasten to volharden'.233

Begin 1576 richten schepenen en Raad zich tot de koning. Het stadsbestuur deelt hem mee, dat men 'oick selffs mede voel liever vertrecken solden, dan dat mennichfoldich clagent ende deerlick geschrey der verlatener ende verdruckter burgeren langer te syen oft te hooren die sie langer ghien behulp, ontset oft verlichtinge bewijzen kunnen, alsoe dat sie oyck nootsaecelick [...] 't guvernement van der stadt sullen moeten verlaeten'.234

Kort na de dood van Landvoogd Requesens, op 8 maart 1576, lopen de slecht betaalde garnizoenen hier en in Deventer, in tegenstelling tot elders in de noordelijke Nederlanden, niet naar de rijke Vlaamse en Brabantse gewesten weg. Kennelijk vinden ze in de verarmde stad toch nog voldoende van hun gading. Terwijl de muiterij van troepen in de Zuidelijke Nederlanden uitloopt op de Spaanse Furie, zetten de soldaten binnen Kampen in april 1576 hun zoveelste eis tot soldijverbetering kracht bij. Ze verschijnen op Witte Donderdag met volle uitrusting in de Oudestraat. Het raadhuis, de muren, de torens en de poorten worden bezet. Met het geweer in de hand lopen ze door de zijstraten. Diverse burgers worden geslagen, er worden vernielingen aangericht. De hele dag en de nacht en ook nog de dag erop, Goede Vrijdag, blijven de poorten gesloten. Kloosters en priesters worden bedreigd. De soldaten verstoren kerkdiensten. De passiesermoenen op Witte Donderdag en op Goede Vrijdag kunnen niet door de burgerij worden bijgewoond.

Uit posten in de kerkmeestersrekeningen van de kerk van het Minderbroedersklooster blijkt, dat de soldaten ook kerkgerei hebben weggenomen.235 Op 4 mei 1576 wordt raadslid Arent toe Boecop door een soldaat op straat lastig gevallen. Intimidatie van voorbijgangers is nu aan de orde van de dag. Mensen die rustig 'op die Vischbancken' zitten of door de poorten wandelen, worden geslagen. Sommige burgers raken zelfs zwaar gewond.

Op 28 maart 1577 wordt het stadsbestuur van 's morgens vroeg tot de andere middag vijf uur vrijwel zonder eten en drinken op het raadhuis vastgezet.

232 OA 226, 6 april 1575.

233 OA 226, fol. 52 r., 17 oktober 1575.

234 OA 226, februari, niet nader gedateerde minuut van een uitgegane brief aan de koning.

235 'Item noch gedaen toett die redemptie van den kellick die die soldaten genoemen hadden, 7 h.p, 1 st.'; 'Item noch betaelt an eenen guydt vrundt 6 h.p, 3 st. die hij mij geleent hadde tot redemptie van die kellick undt datt platteel'. OA 1343.

215

Najaar 1577 wordt een notariële akte opgemaakt, waarin de magistraat protest aantekent tegen het optreden van de soldaten in Spaanse dienst. Deze hadden op 29 oktober namelijk de huizen van de lakenkopers en zijdenkremers bezet.²³⁶

Na veertien vergeefse verzoeken aan de stadhouder, twee aan de Raad van State en negen aan de naar het hof te Brussel gedeputeerde stadsgezanten Coenraet van der Vecht en Arent toe Boecop; na inschakeling van de Overijsselse Landdag, de Kamper pastoor, de notaris Hovius en na vijf vergeefse smeekbeden aan de koning persoonlijk²³⁷, is men in Kampen ten einde raad. In het Liber Memorandarum staat bij 16 mei 1578 aangetekend: 'als dese Stadt Campen seer benaut was, vermitz inlage Hoogdeutscher knechten Polwijlerischen regiments, alsoe dat men in de uterste noot was geraten, ende men langer ghiene raedt noch troost en wust om penningen to wege te brenge tot leninge voer den voerseyden knechten, daermit sie uth der burgher cost blijven mochten, hebben demnae burgemeisteren, scepenen, raedt ende beyde gesworen gemeenten groot ende cleyn belieft, dat men der stadtz silverwerck sal laten breken ende daarvan klippenningen doen slaen'. Het opschrift van de noodmunten is sprekend: Extremum subsidium. Terwijl Rennenberg, staats stadhouder van Groningen, Friesland en Overijssel, het beleg slaat rond de stad, stelen in de stad de soldaten van Polweiler het beetje brood dat er voor de burgers nog is, uit de ovens.²³⁸ De burgerij lijdt honger, 'etlicke aaten onrijpe vruchten, hoppenbladeren ende ander oncruyt; wie oick bevonden, dat die vrucht van een vrouwe durch honger verdwijnt was'. In Kampen heeft men uiteindelijk maar één verlangen meer: om van de Spaansgezinde huursoldaten ontslagen te worden. Op 17 juli 1578 opent de stad met Rennenberg een capitulatiebespreking. Op 21 juli volgt capitulatie, 'in utersten gebreck van proviande ende hongersnoot'.²³⁹ Het staatse Kampen van juli 1578 is een sterk uitgedunde, totaal verarmde leefgemeenschap, waar handel en industrie tot een minimum teruggelopen zijn.

2. Landelijke politieke ontwikkelingen

Naarmate de oorlog langer duurt, bemerkt men in Kampen, dat ook elders de behoefte aan vrede toeneemt. Tussen Spanje en de opstandige gewesten Holland en Zeeland worden van maart tot juli 1575 te Breda officieel vredesbesprekingen gevoerd. De koning geeft aan Landvoogd Requesens, de opvolger van Alva, echter geen ruimte tot enige concessie aan de protestanten in bei-

236 Daarmee wilden ze een maandloon aan laken stoffen afpersen, 'uth armuet, vermitz Con. Majesteit hoer ghiene betalinge erlegde'. OA 22, 115-123, 29 oktober 1577.

237 Aan de koning werd vijfmaal een verzoek om verlichting van het garnizoen gedaan. OA 226. In 1574 op 6 september en op 1 december; in 1575 op 21 januari en op 22 maart; in 1576 op een niet nader aangeven datum in februari.

238 OA 22, 4 juli 1578.

239 OA 226, fol. 160-163.

de opstandige gewesten. Protestanten zullen er hun godsdienst niet mogen uitoefenen, zij moeten emigreren. Te Kampen blijft men het verloop van deze Bredase onderhandelingen en het afbreken ervan volgen.²⁴⁰

De Staten-Generaal enerzijds en Holland en Zeeland met hun stadhouder Oranje anderzijds, tekenen op 8 november 1576 - vier dagen na de Spaanse Furie te Antwerpen - de Pacificatie van Gent.

Na de dood van Requesens, maart 1576, slaan Spaansgezinde troepen in het daaropvolgende gezagsvacuüm aan het muiten. Dit laatste houdt tevens verband met het staatsbankroet in Spanje. Huurtroepen in de Nederlanden ontvangen lange tijd te weinig of in het geheel geen soldij. Met deze algemene politiek-financiële ontwikkeling hangt de pressie van Polweilers leger te Kampen samen. Het verklaart ook de vele vergeefse smeekbeden van het Kamper stadsbestuur aan stadhouder en koning. En zoals de Spaanse Furie van 4 november 1576 te Antwerpen het accepteren van de Pacificatie van Gent dichterbij heeft gebracht, zo maakt Polweilers garnizoen Kampen rijp voor een anti-Spaanse houding en een overgang naar staatse zijde. De doelstelling van de Pacificatie is niet alleen dat er een eind komt aan de al sinds 1566 bestaande onrust en aan de vier jaren openlijke oorlog met Holland en Zeeland, maar vooral 'om uyt de Landen te verdrijven en daar buiten te houden de Spaanse soldaten, en andere uitheemsche en vreemde'.²⁴¹

De Staten van Overijssel worden door de Staten van Brabant uitgenodigd om aan het vooroverleg deel te nemen. Over eventuele aansluiting van het gewest wordt contact met Gelderland opgenomen. Op 14 september besluit men de situatie vooralsnog aan te zien.²⁴² Toch associeert Overijssel zich op 16 december met de Generale Staten. Het gewest accepteert daarmee tevens de Pacificatie van Gent.²⁴³ Kampen houdt zich met Deventer echter nog afzijdig. Het stadsbestuur durft zich niet voor de associatie te verklaren wegens het inliggend Spaanse garnizoen.

Aan de Landdag bericht de stad 'in stilstant' te willen blijven. De richting waarin het stadsbestuur eind december 1576 denkt, is echter al wel duidelijk uit de volgende zinsnede: 'Doch wanneer men des garnisons entslegen were, verhoopt men sich alsoe to erzeigen, dat men des een guet benoegens solde hebben'. De afzijdigheid heeft dus geen Spaansgezindheid als reden, maar juist vrees voor nog grotere overlast van het garnizoen. Ridderschap en steden hebben nog getracht de Spaansgezinde troepen via onderhandelingen uit Kampen en Deventer weg te krijgen. Dit lukt echter niet. Zelfs een belofte van drie maand soldij en verzekering van uitbetaling van achterstallig loon doet de soldaten niet vertrekken.²⁴⁴

240 OA 2716: Stukken betreffende de Bredase Vredehandel. 1575.

241 Tekst van de Pacificatie van Gent bij Van Meteren, *Historie van de oorlogen*, II, 412.

242 OA 2515, 14 september 1576.

243 De aansluiting van Overijssel bij de Generale Staten en de acceptatie van de Pacificatie van Gent was een voorwaardelijke. Het gewest had de voorwaarden geformuleerd in een zevental artikelen. Hoofdvoorwaarde was, dat de Spaansgezinde garnizoenen uit de IJsselsteden zouden worden verwijderd. Dit hoofdmotief komt in de artikelen 4, 6 en 7 aan de orde. Molhuysen, *'Betrekking van Overijssel tot de Algemeene Staten en de Unie van Utrecht'*, 18, 19. Deze hoofdvoorwaarde sloot goed aan op de doelstelling van de Pacificatie van Gent.

244 OA 2515, 28 december 1576.

Kampen gaat pas het volgende jaar, op 17 mei 1577 tot aansluiting bij de Generale Staten over. De stad wacht met toetreding tot na het tijdstip waarop de nieuwe Landvoogd Don Juan zowel de Staten-Generaal als de Pacificatie heeft erkend.²⁴⁵

Door toetreding na dit fiat van de Landvoogd hoopt Kampen het garnizoen spoedig kwijt te raken. Alle hoop hierop vervliegt echter als in de maanden juni en juli 1577 Don Juan niet van plan blijkt, zich aan zijn erkenning van de Staten-Generaal en de Pacificatie te houden.²⁴⁶ De Hoogduitse vendels in Kampen en Deventer functioneren voor Don Juan vanaf die tijd als voornaamste steunpunten in het noorden. Het geweld en de intimidatie van de soldaten kweken bij de magistraat en de bevolking steeds meer een anti-Spaanse houding aan. De terreur drijft de stad het kamp van de opstand binnen.

Op 16 oktober zenden het stadsbestuur met ridderschap en steden van het gewest reeds een delegatie naar Leeuwarden. Mede namens Kampen wordt geadviseerd de staatse Rennenberg als stadhouder over het gewest aan te stellen. Uit vrees voor het garnizoen van de Don Juan-gezinde Polweiler, durft het stadsbestuur dit advies niet openbaar te maken.²⁴⁷ Terwijl de staatsgezinde koers dus reeds op 16 oktober 1577 duidelijk is, blijft Kampen ook daarna de ontwikkelingen vanuit staats gezichtspunt volgen. Want nadat Don Juan door de Staten-Generaal als Landvoogd is afgezet en in december 1577 tot vijand van het land is verklaard, nemen ook Kamper afgevaardigden deel aan de gewestelijke bespreking over de opvolging van de Landvoogd. Twee leden van het stadsbestuur trekken hiertoe op 15 december 1577 naar Zwolle. Zij overleggen daar met ridderschap en steden over de 'nye Unie ende articulen daerop men den Ertzhertoch Matthias van Oesterrijck tot een gouverneur generaal deser Nederlanden sol willen annemen'.²⁴⁸ Als het daarna in dezelfde maand tussen de Staten-Generaal en Don Juan openlijk tot een oorlog komt, verklaren de

245 OA 22, 17 mei 1577. Don Juan, opvolger van de op 5 maart 1576 plotseling overleden Requesens, erkende enige maanden eerder bij Eeuwig Edict zowel de Staten-Generaal als de Pacificatie. Woltjer, 'De Vrede-makers', 70-78. Vanuit Madrid was een signaal afgekomen, dat ook de koning over acceptatie van de Pacificatie van Gent niet negatief zou oordelen: 'als dat sijn Maj. in der Pacification verblijdet worde'. OA 22, fol. 112. Wanneer Kampen zich op 17 mei verbindt, wordt hier ook de Pacificatie geaccepteerd. De verdragstekst houdt onder meer opschorting in van de sterk gekritiseerde Criminele Ordonnantiën van 1570, met inbegrip van de artikelen op het stuk van de religie: 'Zullen alle plakaten, te vooren gemaakt en afgekondigd, op het stuk van de ketterij, mitsgaders de Criminele Ordonnantiën, bij den Hertog van Alva gemaakt, en het gevolg en de uitvoering van dien, opgeschort worden, tot dat bij de Staten-Generaal anders daar op geordineert zij'. Tekst van artikel 5 van de Pacificatie van Gent. Van Meteren, *Historie van de oorlogen*, II, 414.

246 In strijd met de Pacificatie adviseert hij op 15 juni om iemand te Mechelen om het geloof te laten executeren en op 24 juli pleegt hij een coup tegen de Staten-Generaal. Met geweld maakt hij zich eerst van de citadel te Namen meester, vervolgens eist hij van de stadhouders een eed van trouw aan hem in plaats van aan de Staten-Generaal. Oranje, Holland en Zeeland stelt hij oorlog in het vooruitzicht als deze niet snel via onderhandelingen tot capitulatie komen.

247 OA 226, fol.163-165, 26 juli 1578.

248 'Articulen up die anneminghe des Eertzhertoghen Matthias tot het Gouvernement' en andere stukken betreffende zijn aanstelling. OA 2718; OA 450, 15 december 1577.

Generaal schriftelijk, dat zowel Deventer als Kampen tegen hun zin Spaansgezinde troepen ingelegerd hebben en dat beide steden niet als vijanden van de Staten-Generaal mogen worden beschouwd.²⁴⁹

In de ontstane oorlogssituatie verzamelt Oranje troepen. Kampen, dat tegen de zin nog steeds in handen van een Don Juangezind garnizoen is, wordt door Rennenberg belegerd. De 'capitulatie' van 20 juli 1578 is daarom in feite een bevrijding. De stad wordt op die dag van een op vijandig gezag opererend garnizoen verlost. Na zes jaar grove overlast van Spaansgezinde troepen, verlaat de stad in juli 1578 voorgoed het Spaanse kamp.

3. Godsdienstige ontwikkelingen

Als Van den Berg uit de stad is verdwenen, verzoekt het stadsbestuur naast Don Frederic ook stadhouder Barlaymont om gratie. Dit in de vorm van een smeekbrief²⁵⁰, waarin er aan wordt herinnerd, hoe de stad zich de afgelopen jaren op godsdienstig gebied trouw heeft gedragen. Vooral de opstelling in het jaar 1566 moet het gratieverzoek onderbouwen. De stad heeft zich 'oick alsoe in vergangen j aere 1566 in anvanck der troubelen voer die catholicksche religion, tegens den opgeworpen predicanten ende anderen bewesen'.²⁵¹

Dat de magistraat sterk aan het argument van onverdacht Rooms-katholieke gezindheid hecht, is meer dan alleen een kwestie van tactiek met het oog op de verlangde gratieverlening. De Rooms-katholieke koers is er. Zo zelfs, dat de periode die met het vertrek van Van den Berg aanbreekt, kan worden omschreven als die van de 'Rooms-Katholieke Restauratie'. Met veel energie zetten het stadsbestuur, de burgerij en de geestelijke overheid zich in om 'wederomme tot het gebruyck der Catholijker Religion' te komen.

Van den Berg is amper drie dagen de stad uit of de magistraat zet door middel van de volgende publicatie het herstel van de oude godsdienst in: 'Scepenen en raedt gebieden dat alle die ghene die enige ornamenten, versierselen, potten, ketels, glazen, huysraedt etc.' of andere goederen van kerken, kerkhoven, kloosters of gasthuizen hebben, dit ter plaatse moeten terug bezorgen. Bij

249 OA 2719.

250 OA 95, 28 nov. 1572. Minuut van uitgegane brief in de map Ingekomen Stukken; OA 225, fol. 347-352, 28 november 1572.

251 Bij de Ingekomen Stukken bevindt zich ook een ongedateerd stuk met een iets uitgebreidere notering van deze opstelling. Het stadsbestuur stelt, dat het zich 'bijstendich [behulpzaam] ende dienstbarlick erzeicht [had], oick tegens allen frommen eerbarlich gehalten hebben, insonderheit in vergangen jaeren 1566 in anvanck der troublen getrouw ende stantaftich volhardet, nyet alleene ghenen nyen opgeworpenen predicanten gehoer gegeven noch toegelaten, maer oick den ghenen die sich vermeenden aldaer in der stadt in to dringen, van stontz an uthgedreven, die olde catholicksche religion ende derselver toegedaenen voergestaen daer inne alsteetz sonder veranderingen oft vernyeuwringen gecontinueert, sonder sich in eenigen deele op der anderen zijdt toe begeven'. OA 95, ongedateerd schrijven van het stadsbestuur; mogelijk een voorconcept of klad van de brief aan Barlaymont, gedateerd 28 november 1572.

219

nalatigheid wordt men voor kerkshender aangezien. Vijf dagen later volgt herhaling van dezelfde bekendmaking, nu met de uitbreiding dat er mogelijk huiszoeking zal volgen.²⁵² Weer vijf dagen later, op 2 december, worden aan Peter Woltersz. en aan

Tymen Hermensz. Schere stadsvolmachten verleend om kerkgoederen die door de bezetting van Van den Berg buiten de stad zijn geraakt, terug te vorderen, 'die monstrantiën, kelcken ende andere golt ende silverwerck, sampt andere cleijnodiën ende ornamenten'. Tot in steden langs de Rijn worden deze kostbaarheden aangetroffen.²⁵³ Allerlei liturgische voorwerpen worden hersteld of opnieuw aangeschaft: 'schone sulveren schottelen, schalen, kroesen, lepelen, golden ringen, chierheiden, flawylen, damasten ende anderen clederen ende linwaet, 't welck eensdeels bij die kercke ghebleeven ende eensdeels tot nye kelcken, ceboriën, karsuyfelen, koerkappen ende andere ornamenten der kercken verarbeit is worden'. Verder wordt de kerk vanaf de gewelven tot beneden geheel schoongemaakt. Zes dagen is een timmerman op het koor bezig 'in hermakeinge der pulmenten, sedtbancken, ghestoelten, kyenderbancken ende anders'. Met behulp van een kraan wordt door hem het beeld van St. Jacobus weer overeind gezet.²⁵⁴

Tot reparatie van de St. Nicolaaskerk wordt een algemene rondgang door de stad gehouden. De opbrengst ervan is 224 herenponden.²⁵⁵ Wanneer de magistraat op 13 december 1572 aan de stadhouder een verzoek doet om verlichting van de Spaanse bezetting, wordt dit als volgt gemotiveerd: 'soe een yder in 't zijne nae sijn uterste vermoegen tot restauratie ende vercieringe der kercken ende cloesteren ende bevorderinge der ghistlicke personen doende is'.²⁵⁶ Gelijksortige informatie verschaft het stadsbestuur aan pastoor Hetsroey, die tijdens het bewind van Van den Berg naar 's-Hertogenbosch was uitgeweken. Van daaruit had hij op 5 december om inlichtingen over de toestand binnen de stad gevraagd.

Het stadsbestuur laat hem 12 december weten 'soe die rebellen die kercken, cloesteren ende altaren leyder Godt - deerlicken gedevasteert ende gespolieert hadden, hebben wij ons beneerstiget deselve voorts nae hoeren vertreck soe voel moegelijk toe restauriren ende durch den Hoehweerdigen Heeren Bisschop van Deventer - diewelcke itzents alnoch bij ons is - 1...] repurgieren, reconciliëren ende consecreren laten'.²⁵⁷ Om deze wijding mogelijk te maken, was inmiddels het lichaam van een geus die tijdens het bewind van de graaf in de St. Nicolaaskerk begraven was, al opgegraven. Het lichaam van de geus had het

252 OA 243, fol.33v., 34, 22 en 27 november 1572.

253 OA 225, fol. 352, 353, 2 december 1572.

254 OA 1332, fol. 10, 13.

255 'Ghemeine bede durch die ghanse stadt mit consent des Eers. raedt van Campen tot reparatie van Sint Niclaeskercke bij den Geusen rebellen Con.Mat. in anno 1572 seer deerlick ghespolyert unde verdestruyert, 224 h. ponden'. OA 1332, fol. 10.

256 OA 225, fol. 360, 361, 13 december 1572.

257 Brief van het stadsbestuur aan pastoor Hetsroey. OA 225, fol.354, 355, 12 dec. 1572. Ook in OA 1332, fol. 14v. is sprake van een post inzake de consecratie van het kerkgebouw en het kerkhof door de bisschop. Daarin tevens een post met die gelegenheid samenhangend: 'aan bisschops 'cursori' [=courier] van dat hij die afflaten hier ghebrocht hadde'.

220

kerkgebouw ontwijd.²⁵⁸ In de brief aan Hetsroey spreekt het stadsbestuur verder de verwachting uit, 'dat die gueder burgerscap hoere milde ende behulpzame handen uthstrecken werden (Wie sie dan oick algereetz vlitichlick ende mildelick doen) om die kercken, cloesteren mit hoeren altaeren, monstrantiën, kelcken ende ornamenten wederom to verciereren ende restitueren'. In afwachting van de terugkeer van de pastoor

zal de mis worden opgedragen door de bisschop samen met heer Henricus van der Hoeven²⁵⁹ 'ende andere guede heren'. De magistraat spreekt de wens uit dat pastoor Hetsroey weer spoedig in Kampen terug zal keren. Tot dat tijdstip ziet het stadsbestuur graag dat de pastoor alvast een kapelaan wil sturen, zodat de gemeente wordt voortgeholpen. Uit de uitgebreide informatie aan Hetsroey blijkt, dat het stadsbestuur, samen met de parochiale en diocesane geestelijkheid, binnen drie weken na het vertrek van Van den Berg een omvangrijke restauratiebeweging op gang heeft gebracht. Bisschop De Monte is er persoonlijk voor naar Kampen gekomen. Op 12 december verblijft hij nog steeds in de stad. Minstens elf dagen heeft hij er in verband met kerkwijding en erediensten verblijf gehouden.²⁶⁰

Als na wijding van de kerken en kapellen de Rooms-katholieke eredienst weer goed op gang gekomen is, breekt een tweede fase van uitgebreider herstel aan. De burgerij wordt op 19 december 1572 te verstaan gegeven 'dat een yder in 't sijne sich daer nae stellen sall, dat van nu voertan die begencknissen, inleydingen en alle andere saeken onderhouden worden als nae insettinge ende gebruick der hilliger kerken behoert ende van olts gewoentelick pleecht toe geschien. Gewende voerts mede den heren pastoer ende anderen, hoere obediënten gehoersaemkeit ende anderen rechten nae behoeren'.²⁶¹ Deze mededeling maakt aannemelijk, dat Hetsroey binnen een week na de brief van het stadsbestuur weer in Kampen terug is. De ontwikkelingen na het vertrek van de graaf zijn voor hem waarschijnlijk positief genoeg geweest om op het schrijven van

258 Judas de doodgraver kreeg opdracht om het lichaam van de geus weer op te graven. OA 445, alh. onraedt, 28 november 1572.

259 Heer Hovius (Henricus van der Hoeven) was ter plaatse een vooraanstaand geestelijke. Vanaf 1555 nam hij op verzoek van het stadsbestuur herhaaldelijk allerlei diensten van de pastoor waar: 'vake ende mennichwerf, so durch vacantie der cure oft pastoriën ofte durch turbulentie der tiden van den Eers. raet geeyscht [...] tot verscheyden dienste der curen oft pastorien angaende'. RA 2, fol. 180. Behalve in functie als kapelaan in parochiale aangelegenheden is Hovius van 1577 tot 1581 echter ook nog speciale altaargeestelijke van de Schepenskapel, zgn. schepenskapelaan geweest. Kolman, 'De pelgrims van Jeruzalem', 185. Verder nam hij altaardiensten in het St. Geertruidengasthuis en in de kapel van het Cellebroedersconvent waar: 'Altarista St. Gertrudis in hospitali eiusdem Henricus de Hoeve, particeps est praesentiarum in parochiali ecclesia. Onus alternatis hebdomadibus singulis diebus celebrare, infirmos ibidem visitare, confessiones audire et sacramenta administrare. Idem habet officium apud Cellitas in majori altari St. Lazari'. Acta visitationis, 26, cf ook 37.

260 Aan Johan Luitgensz. wordt een uitbetaling gedaan 'belangende 't gene die hoechweerdige heer bisscop van Deventer bynnen 11 dagen (sunder die wijne) an 2 sulveren kroesen - lanckrocken genannt - sijn hoichw. geschoncken) verteert hadde als sijn hoechweerden nae dat vertrecken der Goessen die kercke weder wijede'. OA 445, alh. onraedt, post over december 1572.

261 OA 243, fol. 35, 19 dec. 1572. Begencknissen = begrafenissen.

221

de magistraat direct naar Kampen terug te keren en het stadsbestuur grijpt de terugkeer van de pastoor aan om de burgerij duidelijk te kennen te geven, dat strikte gehoorzaamheid verwacht wordt in godsdienstzaken.

De bisschop, die na de overkomst van de pastoor weer naar Deventer vertrokken is, ontvangt van het stadsbestuur een verzoekschrift om bij Alva op troepenvermindering aan te dringen. In dit schrijven van 23 december 1572 verzoekt de magistraat er bij Alva de aandacht op te vestigen, dat de stad zich heeft ingezet voor het herstel van de

oude religie: 'vernomen hebbende die mildicheit die de burgeren tot restauratie ende vercieringe der kercken ende cloesteren, ende bevorderinge der ghiestlicken personen gedaen hebben ende noch doende sinnen'.²⁶² Terwijl de inzameling van allerlei kerkelijke goederen die tijdens het bewind van Van den Berg uit de kerken waren weggehaald ook in 1573 nog doorgaat²⁶³, wordt de pastorie die geplunderd was, opnieuw ingericht.²⁶⁴ En in april 1573 laat het stadsbestuur het door soldaten stukgeslagen beeldhouwwerk in de St. Nicolaaskerk herstellen en vervangen. ²⁶⁵ Zowel in 1573 als in 1574 worden aan het door Van den Berg vernielde Minderbroedersklooster op stadskosten verschillende reparaties uitgevoerd.²⁶⁶ Ook de kerkmeestersrekeningen van de Minderbroederskerk bevatten gegevens over herstel. Zo ontvangt Wijcher Stoeldreyer zeven stuivers 'voer een pulmente [lessenaar] daer men dat hillige Evangelie op singet'. Er worden planken aangeschaft 'die tot der vrouwenbancken gecomen sijnt'. Meester Arent [Ernst?] Maler ontvangt zes stuivers voor het schilderen van een houten bord 'myt dat kleyne franciscusbeeltien'. Claes Glasemaker wordt betaald 'van een Engel toe maecken' in het glasvenster. Verder wordt opdracht gegeven 'twee beelden to laeten snijden'. ²⁶⁷ Over

²⁶² OA 225, fol. 359, 360, 23 december 1572.

²⁶³ OA 445, 7 januari 1573, alh. onraedt. En op verzoek van de Raad reist in september 1573 Tyman Hermansz. Schere naar Emmerik en Kleef om er te informeren naar kerkgoederen-die door graaf Van den Berg uit Kamper kerken waren onvreemd. OA 446, reyse en boedeloen, september 1573.

²⁶⁴ OA 445, 7 jan. 1573, alh. onraedt: 'Item gegeven 2 mans dat sie des pastoersgoet weder inn die wedeme brachten'. Aan pastoor Hetsroey werd hierover 12 december 1572 al geschreven: 'Soe voele die wedeme ende derselver guederen betreffet, hebben wij die eensdeels geberget, ende werden voerts daeran syn, dat die wederom nae noottdruft ende soe voel moegelijk gerestitueert worde'. OA 225, fol. 355, 12 december 1572,

²⁶⁵ 'Item betaelt Jacob Pauwelse Kistenmaker van dem Esell ende dat beelde daer up sittende, van den Graven to den Berches soldaten gebroecken, weder gemaect'. 'Item gegeven meester Albert Maler van 3 verscheiden patronen van ciboriën gemaect te hebben. Noch hem gegeven 1 goudgulden van 't beelde Christi op ten Esell sittende, dat an stucken geslagen was, heelt nyes gemaect'. OA 445, alh. onraedt, 27 april 1573. Ciborie = kelkvormig vat met een gewelfd deksel, waarin de hostie werd bewaard. De houten ezel en het bijbehorend beeld waren processie-attributen die jaarlijks op Palmzondag voor een gedramatiseerde Palmpaasherdenking te voorschijn werden gehaald. Leden van de Jeruzalembroederschap trokken dan de houten ezel op wielen, bereden door een houten Christus, in processie van de Buitenkerk via de Oudestraat naar de Bovenkerk. Over de Palmprocessie en de Jeruzalembroederschap: Kolman, 'De pelgrims van Jeruzalem', 155-214.

²⁶⁶ OA 445, alh.onraedt: 'Betaelt Sweer Thonisz. voer nagelen ende liem tot reparatie der Minrebroedersconvent'. OA 447, allerh.onraedt, 11 okt. 1574: 'Item den 11 october uth bevell als boven gegeven den guardiaen ende kerckmeesteren haeren kercke van den goesen vernielt ende up voele plaetzen verdorven, 20 h.p.'.

²⁶⁷ OA 1343.

222

deze restauratie van het kloostercomplex en kerkgebouw laat zich de minister-provinciaal der Minderbroeders, Florentius Leydanus, erg positief uit in een schrijven aan de Raad van 27 augustus 1573.²⁶⁸ Vanuit Brussel laat dezelfde Leydanus het stadsbestuur op 20 december 1573 weten, dat hem uit een door het stadsbestuur geschreven brief een goede inzet ten aanzien van de Rooms- katholieke godsdienst is gebleken. Hij merkt daarover op. 'mihi placuit vester pius ac sincerus affectus, quo commissi nobis populi in Catholica fide ac Religione salubriter retinendi tantam

curam habetis'.²⁶⁹ Het luiden van het 'mysseklockgyn' betreft de Rooms-katholieke burgerij bij erediensten in een vernieuwd kerkgebouw.²⁷⁰

Op stadskosten wordt in 1573 een aantal gezangboeken uit de St. Nicolaaskerk gerepareerd in het Bethlehemklooster te Zwolle. De boeken, die priesters en zangers gebruikten tijdens de mis en het officie van de getijden, waren beschadigd toen door de geuzen ook het koor, de sacristie en de librije van dit kerkgebouw waren 'gezuiverd'.²⁷¹ Ook wordt er op stadskosten door meester Albert Jacobsz. Maler aan het vervaardigen van nieuwe hostiekelken gewerkt. Kunst en religie ontwikkelen zich in de periode van de Rooms-Katholieke Restauratie zij aan zij. In het klimaat van de herstelbeweging schildert Mechteld toe Boecop, schoonzuster van het magistraatslid Arent toe Boecop, in 1574 een 'Laatste Avondmaal' met links en rechts de wapens van de ouders van Egbert en Mechteld toe Boecop. Het memoriestuk bevat portretten van de familie Toe Boecop. Het werk is in alle opzichten een Rooms-katholieke interpretatie van Christus' Laatste Avondmaal.²⁷² Het hele schilderij wordt beheerst

268 Hij had vernomen van de restauratie van het Kamper convent: 'door u goetgonsticheyt ons convent, dat die goesen gedestruereert hebben, nu heel wederome gherestaureert is'. Hij spreekt de wens uit dat het Kamper stadsbestuur ook in de toekomst het arme convent zal gedenken. OA 95, 27 augustus 1573.

269 OA 95, 20 december 1573. In zijn brief noemt hij het stadsbestuur van Kampen een 'Christia-num magistratuur'.

270 'Item betaelt voir touwe gecomen an 't mysseklockgyen, 2 st.b.'. OA 1343.

271 'etlicke grote sangboecken voer St. Nicolaeskercke in Campen (dewelcke die goesen geschent hadde) te laten verbynden'. OA 2385. Volgens de kerkmeestersrekeningen van de St. Nicolaas-kerk werden in het klooster Bethlehem te Zwolle onder meer 'weeder ghevonden ij grote schone francijnen [=perkamenten] sanckboeken ende die aldair weeder laten bynden'. Bij Jelis de boekbinder in Zwolle werden vier perkamenten zangboeken teruggevonden. En bij meester Jacob, barbier trof men twee 'grote schone francijnen sanckboecken, een winterstucke ende een soemerstucke, die hij tot conservatie derselven ende ter eren der dyensten Godts Almachtich ende sijnen hillygen van den geusen weeder ghekofft voir viij keizersgulden'. OA 1332, fol. 13 v., 14. Sacristie of tresoorcamer = vertrek in het kerkgebouw waar de liturgische gewaden, miskelken en andere hulpstukken voor de eredienst worden bewaard.

272 Siesling, Mechteld toe Boecop en de Kamper Laatste Avondmalen. 76, 77, concludeert dat in deze periode van opkomende Hervorming en van Rooms-Katholieke Restauratie de kerkelijke schilderkunst in Kampen een bescheiden, maar onmiskenbare bloeiperiode doormaakte. Het thema 'Laatste Avondmaal' was populair te Kampen. Siesling noemt drie exemplaren, wellicht gemaakt door Mechteld toe Boecop. Ook maakte een lid van de familie Maler er een in 1552. Uit datzelfde jaar dateert een prent (houtsnede) van de Meester, wellicht Albert Jacobsz. Maler. Mechteld toe Boecop schilderde in 1572 een werk 'Aanbidding der herders en engelen. En al in 1546 vervaardigde zij de 'Bewening van Christus'. Jacob en Albert Jacobsz. Maler waren bekwame schilders en houtsnijders. In opdracht van Johan Evertsz a Lymberich schilderden ze het reeds eerder, hoofdstuk 1 onderdeel 4, 64, genoemde drieluik, de memorietafel van Johan Evertsz. en diens ouders. Fehrmann, 'De werken van de familie Maler te Kampen', 188. Kolman, 'De Latijnse School', 214, 215. De panelen 'Het Laatste Avondmaal' [187*203,5 cm, Mechteld toe Boecop (toegeschreven); 186*203 cm, Mechteld toe Boecop 1574; 123*197, Jacob, Albert of Wessel Maler (toegeschreven) 1552] zijn het bezit van de stad Kampen en bevinden zich volgens Siesling, a.w. 9, in het Gemeentemuseum de Broederpoort, Kampen.

223

door de Christus met de baldakijn erboven. De Christus-figuur is boven de discipelen verheven, van hen afgezonderd, sacraal van karakter. De nadruk valt op de instelling

van de Eucharistie, het kernpunt van de godsdiensttwisten. Een opvallend verschil met een eerdere versie van het schilderij is, dat de schenkan en de wijnbeker afwezig zijn. De plaats van de schenkan wordt door een portret van een Toe Boecop in beslag genomen. Ook de plaats van de wijnbeker is door een portret van een Toe Boecop vervangen. De Toe Boecops moeten als het ware kan en beker uit de voorstelling weghouden. Die waren immers geassocieerd met het protestantse Avondmaal en dus in de periode van de Rooms-Katholieke Restauratie zeker gevoelig liggende elementen.²⁷³ Het werk is een document met overtuiging, de religieuze betekenis is expliciet, het ademt de geest van de Contra-Reformatie.

De Raad neemt op 26 april 1573 een maatregel om de sfeer van devotie rond processie en eredienst te vergroten. In een publicatie deelt het stadsbestuur de inwoners mee, dat in de afgelopen jaren de gebruikelijke processies en erediensten op de Kruisdagen verhinderd en verstoord werden door het geven van 'cruycelweggen ende anders' aan de scholieren die dan zongen. De Raad gebiedt dat niemand 'den clercken eenige cruyselweggen noch koeken, noch andere giften, in der processien geven en sall' op straffe van 10 ponden boete.²⁷⁴

Het werken aan de herstelbeweging wordt gehinderd, doordat in de loop van 1573 de pastoor vertrekt. Hetsroey verhuist naar Antwerpen, waar hij een benoeming krijgt. De stad schakelt op 15 september 1573 de bisschop in om de pastoor te behouden. Uit de brief hierover wordt duidelijk dat het stadsbestuur over het werk van de pastoor tevreden is: 'Dan dewijle die voerscreven heere pastoor ons ende onse gemeente altijd in seer gueden leven voergegaen ende in die oprecht Catholycke Leringe ende religie geleert ende sonderlinge in desen vaerlicken tijden gestichtet heft'.²⁷⁵ Dit verzoek heeft kennelijk niet geholpen, want 30 augustus 1575 schrijft het stadsbestuur aan Jacob Kuynretorff, te Utrecht²⁷⁶, dat de pastoor naar Antwerpen vertrokken is en of Kuyn-

273 De Jong wijst in zijn bespreking van Siesling's Mechteld toe Boecop en de Kamper Laatste Avondmalen, 8-10, op het bewust vervangen van wijnkan en beker door portretten van Toe Boecop's. De kwestie van deze vervanging en de betekenis daarvan zou door Siesling teveel buiten beschouwing zijn gelaten.

274 OA 243, fol. 40, 26 april 1573.

275 OA 225, fol. 448, 449, 15 september 1573.

276 Dat men Kuynretorff om medewerking vroeg, verwondert niet. Hij was Kampenaar van geboorte en twee keer pastoor van Kampen geweest (1557-1558 en 1566-1569). Verder bevond hij zich als officiaal en Scholaster van Oud-Munster te Utrecht op een kerkelijk belangrijke post.

224

retorff wil uitzien naar iemand die de pastoor kan opvolgen.²⁷ Daarvoor, op 19 januari 1575 was ook reeds aan Coenraet van der Vecht, gedeputeerde van Kampen die te Antwerpen verbleef, verzocht om naar een geschikt pastoor om te zien. Dat begin 1575 Hetsroey al geruime tijd niet meer in Kampen verblijft, kan duidelijk zijn uit de volgende zinsnede uit de brief aan Van der Vecht: 'Ende angaende den pastoor, dat wij hoechnoedich mit een pastoor versyen moeten wesen'.²⁷⁸

Naar aanleiding van een brief door Hetsroey aan het stadsbestuur geschreven, schrijft deze hem op 17 oktober 1575 nog terug: 'In verhopeninge dat sich die dingen noch alsoe sullen toedragen, dat u weer in de stad zal kunnen resideren als tevoeren'.²⁷⁹

Deze hoop blijkt ijdel, want aan het kapittel van St. Franciscus te Mechelen motiveert het stadsbestuur in juni van het jaar daarop een verzoek om de gardiaan van het Minderbroedersklooster niet naar Mechelen weg te roepen onder meer als volgt: hoe

'wij oick tot deser tijt mit ghienen pastoor versyen bint'.²⁸⁰ Formeel is Hetsroey nog tot na 17 mei 1577 als niet-residerend pastoor in functie. Op die datum laat hij het stadsbestuur namelijk weten, dat hij verbetering van zijn 'pensiën ex aurario publico' wenst.²⁸¹ Dat de pastoor aanhoudend niet in Kampen resideerde, is ook het gevolg van de toenemende druk van het Spaansgezinde garnizoen binnen de stad. De armoede als gevolg hiervan wordt over de jaren 1572-1578 steeds meer merkbaar in de openbare en in de kerkelijke kas.

De stad klaagt 20 november 1574 haar nood over gebrek aan de nodige middelen in geld of in natura. Kloosters en kerken die anders een deel van de inwoners van het nodige voorzagen, moeten deze zorg geheel of gedeeltelijk staken. Op genoemd tijdstip is de toestand in de stad al zo benepen, 'dat die cloesteren ende religiosen, die voermaels andere armen troostelick ende behulpelick plegen te sijn, nu selffs nijet alleene gebreck lijden, mer oick vergaen ofte verstroyt sullen moeten worden'.²⁸² Bij de toenemende recessie wordt de Rooms-Katholieke Restauratie door de magistraat gesteund met financiële maatregelen. Zo krijgt ieder die na 29 april 1576 een testament wil laten maken van het stadsbestuur de ver-

277 OA226, fol. 50 v., 30 augustus 1575.

278 Brief van het stadsbestuur aan gedeputeerde Coenraet van der Vecht. OA 226, fol. 54, 55 r., 19 januari 1575.

279 Brief van het stadsbestuur aan pastoor Hetsroey te Antwerpen, 17 okt. 1575. OA226, fol.51v., 52. Schrijven naar aanleiding van een brief van Hetsroey aan het stadsbestuur gedateerd 29 augustus 1575. OA 2254.

280 Stadsbestuur aan het kapittel van St. Franciscus te Mechelen. OA 226, fol. 83 v., 19 juni 1576.

281 OA 22, fol. 112, 17 mei 1577.

282 Illustratief voor de armoede op dat moment van de openbare en kerkelijke kas is, 'Dat alleene in twee kercken binnen dese voerscreven Stadt Campen alle sondagen tweehondert ende 35 aelmoessen, yder van een maetelick roggenbroot ende een botter, plegen den armen uthgedeelt t' worden, behalve alle andere dergelijcke aelmosen op andere dagen durch die weke, welcke uthdelinge nu algereetz ten deele stille staen ende naeblijven moet'. OA 226, fol. 14v., 15, 16. De stad aan de bisschop, 20 nov. 1574. Zie voor de moeiten met betrekking tot de openbare en kerkelijke kas ook het overzicht van de soldatenoverlast over de periode 1572-1578, vermeld in paragraaf C.1 van dit hoofdstuk, 213-216.

225

plichting opgelegd 'daer in Onser Lieuver Vrouwenkercke tot onderholdinge derselver ten minste een halven golden gulden legatiren oft maeken moeten, offte die testamenten sullen nyet gepasseert worden'.²⁸³ De verbetering van het pastoorsinkomen op 17 mei 1577 wordt afgedwongen onder de druk, dat de pastoor anders 'solde verrysen moeten'. De losmaking van Hetsroey valt kort na die datum, want op St. Michielsdag 1577, 29 september, wordt tot nieuwe pastoor benoemd Johan Havens van Ravensteyn.

Ondanks de moeite van het jarenlang niet-resideren van pastoor Hetsroey, werken wereldlijke overheid, burgerij en geestelijkheid samen aan het verdere herstel van de oude kerkelijke toestand. Een jaar na het vertrek van Van den Berg wil het stadsbestuur dit feit herdenken. Daartoe vraagt de Raad op 14 november 1573 aan de bisschop toestemming tot het houden van een jaarlijks terugkerende processie en dankdag. Het verzoek wordt als volgt gemotiveerd: 'Omdat de inwoner uth handen der godtlosen ketteren, [...] dermate verlost, dat wij Godt loff, wederomme tot het gebruyck der catholijcker religion ge- kommen sinnen'. Pastoor, priesters en

stadsbestuur vinden dat de dag van het vertrek, 19 november, 'van nu vortan alle jaere ter eeuwiger gehoechnisse ende danckbarcheit voer soedane verlossinge hoechtijtlicken, gelijk den hilleger Paesschdach in 't generael processien om der stadt' gevierd moet worden.²⁸⁴ Twee dagen later maakt bisschop De Monte een akte op, waarin hij de gevraagde jaarlijkse processie en dankdag instelt, om de uittocht van de 'potestate sceleratessimorum et perditissimorum hereticorum et seditiosorum rebellium' te vieren. In de generale processie zal het heilig sacrament worden megedragen 'laudando [...] decantantione hymenorum antiphonarum et aliarum piarum erationum'. Vicarissen van de St. Nicolaaskerk, Cellebroeders, Minderbroeders en de broeders van het Brigittenconvent zullen in de optocht meegaan. De bedoeling van het geheel is, dat 'excitetur populus ad devotionem et gratiarum actionem'.²⁸⁵

In de loop van 1574 wordt namens het stadsbestuur door Arent toe Boecop in Brugge een compleet stel misgewaden gekocht ten behoeve van de St. Nicolaaskerk. In de periode van de graaf waren deze hulpstukken voor de misliturgie deels vernield, deels meegenomen. Er worden voor deze kerk in Brussel tevens een aantal ornamenten gekocht.²⁸⁶

De Rooms-Katholieke Restauratie zet zich ook gedurende 1575 door. Het stadsbestuur bericht op 17 oktober aan pastoor Hetsroey te Antwerpen, dat er de zondag daarvoor in de stad een generale processie gehouden is. Over de kerkdiensten schrijft de Raad hem: 'Godt hebbe lof, alle die saken ende godtzdiensten in sulcke wegen als 't behoert, alsoe dat wij des een guet benoegen

283 OA 243, fol. 47 v., 29 april 1576.

284 OA 225, fol. 462, 463, 14 november 1573.

285 OA 2273, 16 november 1573.

286 Inventaris van misgewaden ten behoeve van de St. Nicolaaskerk gekocht van het opgeheven Hanzekantoor te Brugge. 1574. GA-KK 91; OA 447, 17 sept. 1574, reyse en boedeloën, betaald vrachloon van 'etlicke ornamenten to Bruessel gecoft voer Sint Niclaeskercke alhiere'.

226

hebben'.²⁸⁷ Uit diverse bronnen waaronder diocesane visitatieverslagen blijkt, dat er minstens zo'n 250 missen per week worden gehouden in de stad.²⁸⁸ Dat er rond processie en kerkdienst zich soms onbehoorlijke dingen voordeden, blijkt uit een verklaring onder ede van een zestal inwoners op 30 augustus 1575. Voor de Raad gedaagd, verklaren zij, dat zij op de 'Octava des. h. Sacr. Avents, als die processie der Minrebroeders om die strate gehouden worden, nyet geweten hebben, dat die processie geschiede, ende dat sie nyet in veronweerdige des hilligen sacraments, noch tot schandel oft verstuyringe van anderen gueden luyden dan alleene overschonken wesende uth dronckenschap gesongen ende geropen hadden'.²⁸⁹

Een van de gedaagden is Thijs Hoyer. Hij was familie van het meentelid Geert Hoyer die tijdens het bewind van Van den Berg in de grote gemeente gekozen werd. Deze Geert gaat 14 augustus 1580 in de Gereformeerde Kerk aan het Avondmaal aan. Nog een familielid, juffer Grietken Hoyer, gaat de zondag voor Kerst 1581 aan. Had het gebeuren rond de processie van de Minderbroeders in 1575 misschien toch ook andere achtergronden dan alleen maar dronkenschap? Zeker is wel dat de Raad een dergelijke toestand rond de processie niet duldde. Ook greep het stadsbestuur dat jaar en ook het jaar daarop een aantal keren in ten aanzien van personen die zonder toestemming van de pastoor op heiligendagen ongeoorloofd werk hadden verricht.²⁹⁰ Uit het verbod van 11 december 1575 om geen 'onstuer' (lawaaï, ordeverstoring) onder of buiten de

kerkdienst te maken, blijkt hoe in een dergelijke ongewenste situatie het stadsbestuur toezicht hield.²⁹¹

Eind 1575 gaat het stadsbestuur in op het verzoek van de stadhouder, om opnieuw het koninklijk plakkaat 'tot onderholdinge van der religie' te publiceren.²⁹²

Het vertrek van Hetsroey en de komst eind september 1577 van Johan Havens van Ravensteyn als nieuwe pastoor betekenen geen breuk in het herstelprogram. Havens ontvangt een akte van aanstelling die zeer duidelijk de omvang van de Rooms-Katholieke Restauratie toont.²⁹³ De pastoor zal twee of drie kapelannen aanstellen 'onbesmet van eenige heresie, ende van guede leven'. In de akte verbindt de magistraat zich ertoe, een actief beleid in godsdienstzaken te voeren. Dit is er op gericht, 'dat alle ceremoniën der hilliger Christelicke Kercken moegen onderhouden worden'. Het stadsbestuur verplicht zich er op toe te zien, dat alle inwoners hun kinderen laten dopen, hun

287 OA 226, fol. 51 v., 17 oktober 1575.

288 Acta visitationis, 192-209. De relevante gegevens van deze bladzijden samengevoegd, geeft een aantal van ten minste 182 missen per week. Voor het totaal van zo'n 250 missen per week zie BIJLAGE I.

289 RA 36, fol. 72 r., 30 augustus 1575.

290 Op 20 oktober 1575 ten aanzien van Hans van Venlo, die zich echter vrij wist te pleiten. Op 27 maart 1576 betreft dit de knecht van Jan Sluyter en Jan van Dalffsen. Beiden worden ze veroordeeld tot een boete van 10 pond. RA 36, fol. 75 r., 20 okt. 1575 en fol. 84 v., 27 maart 1576.

291 OA 243, publicatie op St. Thomasdag (11 december) 1575.

292 OA 96, 13 december 1575. Publicatie volgt Nieuwjaarsdag 1576. OA 243, fol. 47. 293 OA 2255.

227

doden kerkelijk laten begraven, 'die hillige echte versoecken, hoer kraemvrouwen laten inleyden ende die obediëntie oft gehoersamheit alle vyer hoechtijden betalen'. Het leven van de burgerij blijft het hele jaar door van de Rooms-katholieke godsdienst doortrokken.

De nieuw ontstane situatie na het vertrek van Van den Berg moet voor de Gereformeerden moeilijker geweest zijn dan ooit tevoren. Blijft er in deze dagen van herstel der Rooms-katholieke religie een tegenbeweging aanwezig?

Van een aantal reformatorisch gezinden is bekend, dat zij na de ineensstorting van het bewind van Van den Berg voorgoed in ballingschap zijn gegaan. Daaronder bevonden zich behalve veel vreemden ook Kampenaren.²⁹⁴

Anderen hebben zich in de periode van Rooms-Katholieke Restauratie weer bij de bestaande kerk gevoegd. Terwijl enerzijds de druk op hardnekkige protestanten vergroot wordt, scheppen wereldlijke en kerkelijke autoriteiten anderzijds een zo gunstig mogelijk klimaat voor terugkeer.

Te Brussel kondigt de centrale regering een koninklijk pardon af, geldend voor alle Nederlandse gewesten. Voorwaarde is, dat men binnen twee maanden te biecht gaat en dat men van een priester absolutie ontvangt. Dit generale pardon wordt op 11 juni 1574 ook in Overijssel afgekondigd.²⁹⁵ Blijkens een bericht van 20 november 1574 hebben Johan en Arent Tengenagel zich hierop weer bij de bestaande kerk aangesloten. Van de leiding van de Minderbroeders komt het stadsbestuur namelijk te weten, dat beiden zich 'der hilliger kercken vereenicht' hebben. Durven zij uit vrees voor represailles hun ware gezindheid niet te tonen? Want van Arent Tengenagel staat vast

dat hij tien jaar na deze terugval weer in de Gereformeerde Kerk het heilig Avondmaal zal vieren.²⁹⁶ Onder de deelnemers bevinden zich dan nog andere familieleden: Claes Tengnagel en zijn vrouw, juffer Margarita Momme.²⁹⁷ Terwijl familielid N. Tengnagel wegens zijn keuze voor Van den Berg en het opeisen van kelken en andere kerkgoederen naar elders de wijk nam, maakte Arent Tengnagel de keuze van een zich conformeren.

Ook Alijdt Reiners keert in de bestaande kerk terug. Zij is 'geabsolveert ende gerehabiliteert'. Sindsdien heeft zij weer 'die kercken gefrequentiert'.²⁹⁵ Na de periode van de Rooms-Katholieke Restauratie zal familielid Willem Reiners in 1578 de petitie om een Gereformeerd kerkgebouw ondertekenen. En Lyzabet Reiners zal december 1581 in de Gereformeerde Kerk het Avondmaal vieren.

294 Als BIJLAGE IV is een lijst opgenomen met namen van personen die in de periode volgend op die van de Rooms-Katholieke Restauratie, niet meer aan de orde komen in de kerkelijke situatie ter plaatse. De lijst berust op eigen onderzoek.

295 Overijsselsche Plakkatenlijst, 51. Paus Gregorius bekrachtigt deze algemene vergiffenis op 13 juni 1574 met een bul. Brandt, *Historie der Reformatie*, I, 553.

296 Op 1 januari 1584, samen met zijn vrouw.

297 Deze vieren het Avondmaal voor het eerst mee op 21 oktober 1582.

298 OA 226, fol.16, 20 november 1574.

228

Het stadsbestuur zoekt degenen die zich van het kerkelijk leven afzijdig houden op. Op bevel van de Raad brengen de raadsleden Coenraet van der Vecht en Simon Glauwe een bezoek bij Hilleken Vrancke. Haar wordt op 22 maart opnieuw aangezegd dat 'sie in dit hoechtijt van Paesschen ter kercken, toe bychte, ende ter hilligen sacramenten gaen sal'. Ze zal over haar al of niet komen de pastoor of de burgemeester moeten inlichten, 'oft schepenen ende raedt willen vooirts nae 't hoechtijt van Paesschen tegens hoer procederen als behoeren sal'.²⁹⁹ Hilleken Vrancke blijft haar standpunt nu reeds meer dan twaalf jaar trouw. Via het stadsgerecht wordt 23 mei 1573 op haar huis en erf beslag gelegd.³⁰⁰

In 1574 wordt Gheert Dubboltsz. gewaarschuwd. Hij zal 'een hoeffschen mont op den Conventualen voeren oft Scepenen ende raedt willen des an hem straffen, anderen tot een exempel'.³⁰¹

In 1579 zal Geert Dubboltsz. met nog een aantal Gereformeerden uit Kampen er bij aartshertog Matthias van Oostenrijk, bij de stadhouder en bij ridderschap en steden op aandringen dat er een vernieuwing van het stadsbestuur zal worden doorgevoerd op basis van gelijke vertegenwoordiging van Rooms-katholiek en Gereformeerd, 'de eene helff uut der catholike religionis verwanten, de andere helffte uut den van der Gereformeerde religie'.³⁰²

Of er in de periode november 1572-juli 1578 een ondergrondse kruisgemeente is blijven bestaan, valt uit de bewaard gebleven archivalia niet op te maken. De acties van Van den Berg hadden grote tegenkrachten opgeroepen. Konden de protestanten in 1566 nog op brede sympathie rekenen, deze was onder het bewind van Van den Berg tot een minimum gedaald. Uit de stukken blijkt, dat het de tijd is van de Rooms-Katholieke Restauratie, van de Contra-Reformatie. Als er al een ondergrondse gemeente in stand is gebleven, dan zal deze, alleen in het diepste geheim hebben vergaderd. Ook ontbreken gegevens of een dergelijke kruisgemeente in relatie stond met andere kerken in het vaderland.

Tijdens de periode november 1572 tot juli 1578 hebben velen de wijk genomen naar elders. Zij hebben kennis gemaakt met buitenlandse vluchtelingenkerken en met kerken binnen de opstandige gewesten, met name Holland. Hun groeiende Gereformeerde visie heeft er zich verder verstevigd.³⁰³ Onder

299 OA 2262 blad 13, 22 maart 1573.

300 RA 36, fol. 20v., 90 r., 121 r.

301 RA 36, fol. 74 v., 75 r., 20 okt. 1575. Sententie inzake de pater van het St. Brigittenklooster en Gheert Dubboltsz. Partijen procederen schriftelijk tot een compromis is bereikt. RA 36, fol. 81 v., 83 v., 101 v., 105 r. 'Een hoeffschen mont voeren op' = fatsoenlijk spreken over.

302 OA 97, 18 maart 1579.

303 Naast de vluchtelingengemeenten in het buitenland valt te wijzen op de ontwikkeling van het kerkelijk leven in Holland en Zeeland, waar sinds 1573 de Gereformeerde religie de enig toegestane was en het Gereformeerd kerkelijk leven zich vrij kon organiseren. Terwijl in 1572 te Kampen en in heel Overijssel voor de achterblijvende Gereformeerden een zeer moeilijke periode begon, konden degenen die naar Holland waren uitgeweken, daar met de organisatie van het kerkelijk leven, van nabij kennismaken. Deze ervaringen namen ze bij hun terugkeer in 1578 naar Kampen mee.

229

hen die wegtrokken, bleef de herinnering aan kerkelijk Kampen levend. Want van degenen die in ballingschap zijn gegaan, komen we later een aantal namen weer tegen. Wanneer het getij gekeerd is, voegen zij zich hier weer bij de Gereformeerde Kerk. Zij brengen hun ervaring in tot opbouw van het Gereformeerd kerkelijk leven ter plaatse.

304 In BIJLAGE V is een lijst van dergelijke namen opgenomen. Van degenen die niet meer persoonlijk bij de plaatselijke gemeente terugkeren, komen we later nog wel een aantal familienamen tegen. De lijst berust op eigen onderzoek.

230

V. DE GEREFORMEERDE KERK GEDURENDE DE PERIODE VAN DE RELIGIEVREDE (JULI 1578 - MAART 1580)

Door het optreden van Rennenberg komt er snel beweging op het politieke front. Kort nadat op **20 juli** het Spaansgezinde garnizoen van overste Polweiler uit de stad is verdreven, sluit Kampen zich officieel bij de opstand aan. Op 3 augustus zegt de stad Landvoogd Don Juan de gehoorzaamheid op. Met de Spaanse troepen wordt hij tot vijand verklaard. Wie correspondentie voert met of assistentie verleent aan deze vijand, wordt zelf beschouwd als vijand van het vaderland. Dit is de eerst keer dat in de archiefstukken door het stadsbestuur de term 'vaderland' wordt gebruikt.

De magistraat omschrijft het gewest Overijssel als deel van het ene vaderland, waarvan de vrijheid tegenover de Spaanse vijand moet worden verdedigd. De vrijheidstrijd tegen het Spaanse bewind houdt voor het stadsbestuur echter geen strijd om vrijheid van godsdienst in. Voor haar vormt de religie in de vaderlandse verbondenheid geen wezenlijk element. Voor de Gereformeerde ballingen ligt dat anders.

De godsdienstkwestie vormt voor hen wel degelijk een verzetsgrond. Strijd om de libertas patriae houdt voor hen ook in strijd religionis causa.' De stad sluit zich 14 augustus 1578 ook aan bij de Tweede Unie van Brussel van 10 december 1577.² Vier dagen eerder had Rennenberg officieel het stadhouderschap van Overijssel aanvaard.' De stadhouder legt drie vendels staatse soldaten, deels afkomstig uit Holland, in de stad.⁴ Daarbij stelt de stadhouder zich soepel op: de burgerij is niet gehouden de soldaten de kost te verschaffen. Ze betalen kostgeld, 'sonder eenich ander vordell oft behulp van den burgeren ofte inwoeneren to genieten'.

Uit de stukken blijkt niet dat er, zoals tijdens het beleg door Van den Berg in 1572 het geval was, binnen de muren een oppositionele kern van Gereformeerde burgers aanwezig was. Begrijpelijk, want vele Gereformeerden waren eind 1572 in ballingschap gegaan. Toch werd tijdens het beleg van de stad zowel door het stadsbestuur als door overste Polweiler ernstig rekening gehou-

1 Voor de term 'vaderland' zie OA 243, publicatie van 3 augustus 1578. De visie van Gereformeerde ballingen op de vrijheidstrijd komt aan de orde in het vervolg van dit hoofdstuk. Dat de Gereformeerde religie wel degelijk een samenbindend element in de nationale vrijheidstrijd is geweest, spreekt de Overijsselse Landdag op 22 april 1580 nadrukkelijk uit. (zie het volgende hoofdstuk).

2 OA 22, fol. 132, 133, 14 augustus 1578.

3 Overijsselsche Plakkatenlijst: Lijst, 53.

4 OA 2417: 'Sal men uns, onse familie, voerts den oversten ende hopluden uuyt Hollant behoerlijcke logementen bestellen'. OA 243, 28 juli 1578.

231

den met steun vanuit de burgerij voor Rennenberg. Ten overstaan van het stadsbestuur beschuldigde Polweiler een aantal burgers van onbetrouwbaarheid. Volgens hem was een aantal Kampenaren tevoren van de belegering op de hoogte geweest en had er onder de burgerij zelfs het plan bestaan om door het inslaan van extra voedsel een langdurig beleg te kunnen doorstaan, om zodoende de Spaansgezinde bezetting uit te hongeren.' Het stadsbestuur besloot goed waakzaam te zijn. Om een eventueel ingrijpen vanuit de burgerij te voorkomen, werd deze ontwapend: 'des se de burgeren van oehre geweer beroeven'.⁶ Een publicatie werd uitgevaardigd dat, zodra de trommel alarm zou slaan, geen inwoner zich op straat mocht begeven. Verder werd

een verbod tot samenscholing afgekondigd voor vergaderplaatsen als kerken en kloosters.' Dat speciaal kerken en kloosters werden genoemd, houdt misschien in dat voor burgerlijk verzet uit gódsdienstige motieven gevreesd werd. Zeker is dit echter niet. Want kerken, kerkhoven en dergelijke waren van oudsher plaatsen van publieke samenkomst.

Bovendien kon burgerlijk verzet tegen de gehate Spaansgezinde troepen niet enkel van Gereformeerden, maar ook van Rooms- katholieken worden verwacht. Gezien het jarenlange molesteren van de burgerij door de Spaansgezinde soldaten van Polweiler, mag worden uitgegaan van het bestaan van een aanzienlijke groep anti-Spaanse Rooms-katholieken binnen de stad. Met de komst van Rennenberg zal hun positieve opstelling ten opzichte van de staatsgezinde politiek er in de eerstkomende tijd toe bijdragen, dat een Gereformeerde minderheid een onevenredig grote politieke invloed kan uitoefenen met belangrijke gevolgen voor het kerkelijke leven.

1. Naar officiële invoering van de Religievrede: de ontwikkelingen van juli 1578 - 14 oktober 1578

Met de komst van Rennenberg op 20 juli 1578 wordt ook binnen Kampen de Pacificatie van Gent van kracht, zoals deze door de Staten van het gewest reeds op 16 december 1576 was geaccepteerd. Ridderschap en steden hadden de Pacificatie alleen voorwaardelijk geratificeerd: binnen het gewest moest voor het Rooms-katholicisme als openbaar erkende religie een blijvend monopolie worden gegarandeerd. De stadhouder werd hier op 16 september 1578

5 Verwijt van de overste geuit ten overstaan van een deputatie van het stadsbestuur: 'Dat de burgers (van 't belech toevoeren wetende) sich mit koorn versien hadden, menende de soldaten uth to hongeren'. Op de tegenwerping van het stadsbestuur 'van 't belech tho voerens nyet geweten t' hebben', antwoordt de overste: 'dat hij den Raedt nyet en meende, mer etlicke burgeren'. OA 22, fol. 130, 131.

6 Verwijt van Gereformeerde doeleanten op 18 maart 1579 aan het adres van de tijdens het beleg zitting hebbende magistraat. OA 97, 18 maart 1579, blad 1.

7 Publicatie op 5 juni 1578, verscherpt herhaald op 14 juli:

'ghien burgers noch inwoeners [...] en sullen sich in eenige versamlinge begeven ofte mit malckanderen in eenigen antalt gaen wandelen, staen ofte sitten op der straten ofte voir der doeren, offte in eenigen kercken, cloesteren, harbergen oft op andere plaetsen'. OA 243, fol. 243, 244.

232

nog eens duidelijk aan herinnerd: 'dat nyet vernyet sall worden angaende die Catholike Roomsche Religie noch die gebruicklicke'.⁸ Over dit uitgangspunt ontstaan er in Kampen na de komst van Rennenberg direct problemen. Op grond van de amnestiebepaling uit het Pacificatieverdrag keren velen die naar elders de wijk hadden genomen, naar de stad terug. Onder hen bevinden zich ook Gereformeerde ballingen. Over een mogelijke ontlading van godsdienstige spanning voeren Kampen en Zwolle al op 1 augustus overleg. Ter vergadering wordt een publicatie waarin kerkplundering verboden wordt, voorzichtigheidshalve voorlopig nog aangehouden: 'Item om expeditie eenes plaets an to holden dat nyemant eenige plunderingen ofte onstuyr in kercken an en van- ge op die pene van gestraft t' worden als perturbateurs des gemenen vredes'. Het gestraft worden als perturbator toont de Pacificatie-optiek.

Op 5 september wordt een dergelijke publicatie wel afgekondigd.' Uit het overleg en het opstellen van een dergelijke bekendmaking wordt duidelijk, dat het stadsbestuur

eind juli, dus kort na de capitulatie, uiting geeft aan vrees voor kerkplunderaars. Actie wordt verwacht, hetzij van het nieuw binnengekomen garnizoen, hetzij van teruggekeerde ballingen onder wie zich ook Gereformeerden bevonden of van beide. Het vervolg zal duidelijk maken dat een aantal staatse soldaten tot actie overgaan, het voortouw nemen, maar dat ook Kamper Gereformeerden bij deze acties betrokken zijn geweest.

Kort na het overleg van 1 augustus richten 118 Gereformeerden zich met een rekest tot het stadsbestuur om vrijheid van godsdienstoefening en om een kerkruimte.¹⁰ Ze verzoeken de magistraat hen "eine bequame kercke te vergunnen, dair wij die frijheit onser consciëntiën die evangelische prediciën unde exercitiën van dien, [...], handelen undd oeffenen mogen'. Men wil een kerkgebouw 'om aldair liberlick te mogen doen houden, hooren unde celebreren die godlicke diensten alse prediciën, bedinghen, sängen, doopsels, nachtmaelen, begravingen, houwelicken, scholen unde andere saken der religion toebehorende'.

De Gereformeerden baseren hun verzoek op de Religievrede waarover Landvoogd Matthias en de Generale Staten in overleg zijn. Achtergrond van deze Religievrede was, dat er na 1576 op tal van plaatsen een situatie was ontstaan die in het verdrag van Gent niet was voorzien. De Pacificatie kwam in het gedrang. Oranje en Matthias wilden de polarisatie op godsdienstig gebied via een ontwerp van Religievrede tegengaan. Volgens dit ontwerp zou een verzoekschrift tot godsdienstvrijheid per stad door minstens honderd gezinshoofden moeten worden ondertekend. Toen de poging van Oranje om via de Raad van State en de Generale Staten religievrede te bewerken op 9 juni 1578 niet slaagde, zocht hij contact met de nationale synode van de Gereformeerde

8 Archief gemeente Zwolle, AAZ01-06642, fol. 43 e.v., resoluties ridderschap en steden, 14-17 september 1578. Het voorwaardelijk accepteren van de Pacificatie op het punt van de religie had het gewest reeds eind 1576 geformuleerd in het eerste van een zevental artikelen.

9 OA 2516, fol. 47, twee-steden-overleg van 1 augustus 1578; OA 243, fol. 58, 5 september 1578. 10 OA 2263. Ongedateerd stuk, te dateren voor de gebeurtenissen op 11 augustus. Zie hierna. Het stuk is bijgevoegd als BIJLAGE VI.

233

Kerken te Dordrecht. Deze kerkelijke vergadering diende op 22 juni en 7 juli bij Matthias en de Raad van State rekestten in ter verkrijging van vrijheid van godsdienstoefening. Op deze wijze hebben de Gereformeerde Kerken Oranje en Matthias gesteund om een religievrede in de Nederlanden te bewerken die niet regionaal zou gelden, maar van stad tot stad. Door middel van deze synodale rekestten werd bereikt, dat Matthias en de Raad van State op 12 juli bij de Staten-Generaal een ontwerp van Religievrede indienden. Dit concept ontmoette er veel tegenstand. Overeengekomen werd, dat het aan de verschillende gewesten afzonderlijk zou worden toegezonden met een verzoek om advies." Het verzoekschrift van de Gereformeerden te Kampen aan het stadsbestuur ligt geheel in de lijn van dit ontwerp van Religievrede. Hoewel het aantal van 118 handtekeningen ruim voldoende is, gaat de Raad niet akkoord.

Op 11 augustus wordt door afgevaardigden van het stadsbestuur op de Landdag melding gemaakt van 'nye predicatie to Campen geschiet'.¹² Op genoemd tijdstip hebben de Gereformeerden inmiddels eigenmachtig een kerkgebouw, dat van het Heilige-Geestgasthuis, in gebruik genomen. Er wordt gepreekt.¹³ De magistraat

verzoekt de Landdag om de stadhouder hiervan in kennis te stellen, met de vraag om een stadhouderlijk besluit dat er geen nieuwe predikaties in Kampen zullen worden toegestaan buiten toestemming van de hoge overheid. Bij dit verzoek gaat het stadsbestuur er van uit dat de stadhouder tegen de genoemde Religievrede zal zijn.¹⁴

Op 14 augustus krijgt de Gereformeerde voorganger van het stadsbestuur, dat zich geruggesteund weet door gewestelijke Staten en de stadhouder, te horen dat het preken in de Heilige-Geestkerk in strijd is met de Pacificatie van Gent. De predikant dient zijn prediking direct te staken: 'Soe solde hij sich des predigens onthouden, op pene van gestraft te worden als perturbatoer van de gemeene ruste, volgens de voirs[eyden] Pacificatie.'¹⁵

Een raadsdeputatie begeeft zich hiertoe naar het huis van de predikant, voor het stadsbestuur geen onbekende: oud-rector Caspar Holstech. Na zes jaar keert zijn naam weer in de stukken terug. Voor het laatst werd Holstech genoemd op 7 oktober 1572, ten tijde van graaf Van den Berg. Gilden en burgers zagen hem toen graag als hun predikant. Maar met het inzetten van de Rooms-Katholieke Restauratie moest Holstech voor een tweede¹⁶ keer de stad verlaten. Als balling is hij daarop naar Holland getrokken. Het stadsbestuur bericht op 3 september aan Landvoogd Matthias: 'bij den predicant gekomen, wesende uth Hollandt'.¹⁷ In

11 Bremmer, 'De nationale betekenis van de Synode van Dordrecht (1578)', 68-117, met name 92-100.

12 OA 2516, fol. 60, 11 augustus 1578.

13 'Alsoe die van der nyer religie dat gasthuis binnen Campen ingenomen ende daerinne geprediget'. Archief gemeente Deventer, M.A. 436-c, fol. 117, 11 augustus 1578.

14 'versoecken dat Sijn Genade als wesende tegens den Religion Vrede'. Archief gemeente Deventer, M.A. 436-c, fol. 117.

15 OA 22, fol. 133, 14 augustus 1578.

16 Zie voor de eerste keer dat hij Kampen moet verlaten, hoofdstuk 4, 167-169.

235

de periode 1572-1578 heeft hij daar drie gemeenten gediend en er meerdere synodes bijgewoond.¹⁸ Maar zodra de politieke ontwikkelingen terugkeer mogelijk maakten, heeft Holstech zich dus weer naar zijn oude standplaats, de kerk van het Heilige-Geestgasthuis begeven. Zijn terugkeer in Kampen vond plaats in het kielzog van de staatse troepen. De binnenkomst van Holstech had echter niets officieels, zoals die van 'den cappellaen' die de stad was binnengekomen in het gevolg van stadhouder Rennenberg.¹⁹ Na jaren van onderbreking beluistert men zijn Gereformeerde prediking weer. In deze voor de vestiging van de Gereformeerde Kerk zo belangrijke periode geeft hij geestelijke leiding.

Volgens de Raad handelden de Gereformeerden in strijd met de Pacificatie. Inderdaad is de prediking in de Heilige-Geestkerk niet conform dit verdrag, want al waren de plakaten geschorst, openbare Gereformeerde erediensten waren buiten Holland en Zeeland niet toegestaan. Verder voert het stadsbestuur aan: 'Dat dewijle 't selve were [...] oick tegens die Religionsvrede, hoewel die der lantschap van Overijssel alnoch nyet en was toegesant, noch bij hoer angenommen'. Wat de magistraat bedoelt met de zinsnede dat de prediking tegen de Religievrede zou zijn, is niet duidelijk. Meer ter zake is de opmerking, dat het concept van Religievrede nog niet door het gewest Overijssel ontvangen is en er dus ook nog niet is goedgekeurd. Een beroep op dit concept is volgens het stadsbestuur dan ook ongeldig. Zo heeft de stedelijke overheid

twee formeel juiste argumenten aangevoerd om de prediking in de Gasthuiskerk te verbieden.

Ondanks de waarschuwing aan zijn adres blijft Holstech met zijn prediking doorgaan. Hierover wordt op de Landdag van 18 augustus door de drost van Vollenhove en door gedeputeerden van het stadsbestuur gerapporteerd.²⁰

Op 24 augustus komt op de Landdag de prediking in de Heilige-Geestkerk opnieuw ter sprake. Diverse personen willen er hun kinderen laten dópen, zo deelt de afgevaardigde van Kampen mee. De stadhouder adviseert dat de Landdag zelf het hof moet aanschrijven.²¹ De volgende dag ontvangen de ge-

17 OA 226, fol. 167, 3 september 1578.

18 Volgens Loosjes in BWPGN, IV, 180, is er alle grond om hem te vereenzelvigen met een zekere Jasper of Caspar die volgens de acta van de Noordhollandse synode in 1574 te Binnenwijzend en Westwoud stond. Deze Jasper woonde op 19 april 1574 de synode te Grootebroek en op 26 juli daar op volgend die te Edam bij, waar hij tot scriba werd benoemd. De gewezen rector scholae was hiervoor de aangewezen man. In 1577 staat te Monnikendam ene C. Holsteegius als predikant. Ook de kerk te Hoogwoud heeft hij gediend. Ook Handschrift Regt, 'Overijssel', 197, Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage. Bij Loosjes blijft de gang van Holstech naar Holland echter een waarschijnlijkheidsredenering: 'waarheen hij is uitgeweken, kan niet met volkomen zekerheid worden vastgesteld. Evenwel is het zeer waarschijnlijk, dat hij zich naar West- Friesland begaf'. Op grond van archiefstuk OA 226, fol. 167 is echter met zekerheid te stellen, dat Holstech zich als balling heeft opgehouden in het gewest Holland.

19 OA 2417, lijst van het gevolg van de stadhouder. 1578.

20 'Item die drost van Vollenhove ende gedeputeerde van Campen gereferiert 't gene binnen Campen op den 14e augusti ende des volgenden dages geschiet was betreffende die nye predicatiën in des Hilligen-Ghiesteskercke'. OA 2616, fol. 63.

21 OA 2516, fol. 72, 24 augustus 1578.

236

deputeerden van Kampen op de Landdag een schrijven van het stadsbestuur waarin ze over de laatste ontwikkelingen worden geïnformeerd. Namens de Gereformeerden is Rutger Hudde met nog enige Gereformeerden naar Antwerpen gereisd om bij Matthias persoonlijk toewijzing van een kerkgebouw te verzoeken nu het concept van Religievrede nog niet in het gewest is aangenomen. Na afwijzing van de kant van de magistraat, hebben de Gereformeerden hun zaak nu dus rechtstreeks bij de hoge overheid aanhangig gemaakt. Het stadsbestuur wil de missie van Rutger Hudde c.s. laten mislukken. Via zijn gedeputeerden op de Landdag vraagt de magistraat om een brief aan Matthias te schrijven met het verzoek niet aan de wens van de Gereformeerden tegemoet te komen, voordat binnen het gewest het concept van Religievrede zal zijn aanvaard.²²

Het antwoord van Matthias op het rekest van de Gereformeerden is bewaard gebleven in de vorm van twee brieven van de Landvoogd aan de magistraat. Hij begint met het resumeren van de feiten: 'Comme ils ont présenté Requête à Messieurs leur magistrat tendante à obtenir l'exercice libre de leur Religion, veu le nombre des familles que le desirent et demandent par leur signatures, plus grand que ne port le Religionsfridt chue neantmoins ils n'ont jusques ores peu obtenir lottroy'. Vervolgens waarschuwt hij de Raad voor de gevaarlijke situatie die door het uitstel ontstaan is: 'Laquelle dilation auroit donné occasion de tumulte tres dangereux, n'eust esté que par la patience et modestie des Remonstrans il eust esté prevenu'.

De Landvoogd beoordeelt de houding die de Gereformeerden na de magistraatsweigering hebben ingenomen dus als positief. Hij houdt het stadsbestuur

de goede bedoeling van de Gereformeerden voor: 'le desir qu'ils ont de s'entretenir en bonne paix et concorde, et éviter tous inconvenients et dangers'.²³ Hun voornemen is enkel 'vouloir unire selon la Reformation de l'Evangile'.

Matthias raakt hier de kern van hun streven: Vanuit Antwerpen adviseert de Landvoogd op 2 september het stadsbestuur nogmaals om in deze gevoelige zaak een beleid te voeren, dat 'ghijlieden tot meeste ruste, eendrachticheijt ende verzeckerheijt van de vorseiden stadt sult vinden te behoeren'. In zijn tweede schrijven heeft hij het rekest met handtekeningen van de Gereformeerden bijgesloten. Het advies houdt niet zonder meer toewijzing van een kerkgebouw voor de Gereformeerden in. Matthias reikt in zijn schrijven de magistraat een richtlijn tot wijze beleidsvoering aan.

22 Archief gemeente Deventer, M.A. 436-c, fol. 128, 25 augustus 1578: 'Wes dat Rotger Hudde te Antwerpen getoegen om een kercke te hebben ende dewijle die Religionsvrede alhier nog niet aengenomen ende ingewilliget, begeren dat Sijn Genade daer inne wil versien. Ende desfalls an den Ertzhertoch doen schrijven dat men die particuliere burgeren sulcx niet en wil toelaten voer ende alleer dat bij ridderschap ende steden sulcken ordonnantie zij aengenomen'. Archief gemeente Zwolle, AAZ01-06642, fol. 34v: 'tot continuatie ter ny angefangene predicatie ende exercitie der gereformierder religiën, toe Hoeve eenige van hoere boergeren sollicitierden omme een kercke te hebben'. De opzet van het stadsbestuur: 'dat sulcke affgedaen nu geworde'; 'ter affweringe van dien'. AAZ01-06642, fol. 34v., fol. 35 v.

23 OA 2263, ongedateerd, voorafgaand aan nog een schrijven van 2 september 1578.

237

Het stadsbestuur ontvangt machtiging een redelijke oplossing te vinden voor het probleem van de aanvraag tot kerkruimte. De magistraat is formeel geheel vrij in het nemen van de beslissing. Maar het spreken van Matthias over te vermijden 'inconvenients et dangers' laat duidelijk uitkomen, dat het niet toewijzen van een kerkgebouw risico met zich meebrengt. Ook zijn positieve uitlatingen over de bedoeling van de Gereformeerden, onderstrepen de wenselijkheid om een kerkgebouw toe te wijzen.

De brieven van Matthias lijken met vooruitziende blik te zijn geschreven, want als het laatste schrijven de stad bereikt, zijn er reeds ongeregelgheden voorgevallen. Aan de drost van IJsselmuiden schrijft de Raad dat op 1 september 'seer grote insolentie [oproerigheid] bij den soldaten alhier geschiet is'. De Raad vreest plundering van kerken en andere ongeregelgheden. Door het intimiderend optreden van de soldaten wankelt het gezag van de magistraat, terwijl er tevens een ware uittocht van burgers op gang is gekomen.

Het stadsbestuur verzoekt de drost bij de stadhouder op het weghalen van het garnizoen aan te dringen. Naar de soldaten toe neemt het stadsbestuur een houding aan die escalerend werkt. In het geheim haalt de magistraat begin september 54 geweren de stad binnen. Met de hulp van burgers worden deze wapens, op een wagen verborgen onder een grote lading stro, echter door de staatse soldaten onderschept.²⁵ Een dergelijke grote wapenaanvoer geheel buiten hun medeweten om, ervaren de soldaten als een directe bedreiging. Ze trekken hierop de stad rond, geestelijken en hun goederen bedreigend.

Een aantal soldaten en burgers 'van de gepretendeerde Gereformeerde religie' verschaft zich op 4 september toegang tot de Heilige-Geestkerk. Op de plaats 'daer sie hoer predicatie holden' worden altaren, beelden en schilderijen stukgeslagen. Ornamenten van misgewaden worden kapotgetrokken. Kazuifels, gordijnen, linnengoed en kussens worden met andere kerkgoederen naar buiten gesleept. Ook de woning van kapelaan Henrick Janssen naast het kerkgebouw wordt geplunderd.

Vervolgens begeven de soldaten zich naar het Minderbroedersklooster. De Raad vermeldt nadrukkelijk dat daarbij echter 'gantz ghiene burgeren bij gewest' zijn. Soldaten vallen het klooster binnen, slaan schilderijen en beelden stuk, breken een kast open en halen daar een zilveren kelk en andere ornamenten uit. Een monnikskap en wat vlees nemen ze mee. De gardiaan van het klooster wordt met nog anderen, 'tot verschoeninge der kercke sprekende', met een rapier bedreigd. Er valt een gewonde. Diverse conventualen vluchten. Diensten worden opgeschort. Kerk en klooster worden gesloten. Een aantal soldaten begeeft zich nog naar het klooster te Brunnepe waar ook voorwerpen worden meegenomen.²⁶

24 OA 226, fol. 166, 2 september 1578. Over de uitloop van burgers: 'Ende neffens andere die treffelickste burgeren vertrecken, gelijk dan algereetz voele ende oick noch binne twe dagen etlicke guede burgeren [...] van hier vertogen sinnen om op andere plaetssen hoer habitatie ende woninge toe nemen'.

25 OA 226, fol. 169-174, 4 september 1578. Verklaring van het gebeuren achteraf, door stadsbestuur aan stadhouder en aan ridderschap en steden.

26 Stad aan gedeputeerden van ridderschap en steden. 6 september 1578. OA 226, fol. 175-178.

238

Nog dezelfde dag verzoekt de Raad Rennenberg dringend om een deel van zijn soldaten uit de stad terug te trekken.²⁷ De volgende dag gaan trommelslagers rond om de soldaten tot kalmte op te roepen, terwijl door het stadsbestuur de burgerij per publicatie uitdrukkelijk verboden wordt kerken, kloosters of gasthuizen te plunderen. Wie geestelijken verder nog overlast bezorgt, zal streng worden gestraft. Ieder die op 4 september iets uit de Heilige-Geestkerk, uit het Minderbroedersklooster of uit een ander kerkgebouw of klooster heeft meegenomen, moet dit terstond terugbezorgen.²⁸ Aan dit bevel wordt, volgens een verslag het stadsbestuur aan gedeputeerden van ridderschap en steden, geen gehoor gegeven. Er wordt zelfs mee gespot. Sommigen hebben geestelijken 'zware druwoorden' (dreigementen) toegevoegd.

Op 6 september verzoekt de magistraat de Landdag om er bij Rennenberg vooral op aan te dringen dat hij het vendel van Hottinga, dat uit Hollanders bestaat, terug zal trekken. Het stadsbestuur vreest dat deze soldaten oorzaak van nog meer geweld zullen worden. Op 9 september volgt nog een verzoek of de Landdag bij de stadhouder op maatregelen wil aandringen 'daemit die Mynrebroeders onbevaert in hoer cloester blijven ende die godesdiensten voortan gedaen mochten worden'. Hoe gespannen de sfeer in deze dagen binnen de stad was, blijkt uit de volgende post in de kerkmeestersrekeningen van de St. Nicolaaskerk over dat jaar: 'Item als men des kercken guidt in der ijel berchde om niet geplondert te worden ten tijde als die Hillyge Ghyestkercke worde verdestruyert, [...] an bier betaelt 1 h.p., 4 st.'²⁹

Aan de ongeregelheden rond het Minderbroedersklooster hebben volgens de bronnen geen Gereformeerde burgers deelgenomen. Nadrukkelijk werd dit door het stadsbestuur aangegeven. Ook de plundering van de kapelaanswoning is een soldatenactie geweest. Nu werd van Gereformeerde zijde verzocht een 'bequame kercke' te vergunnen. Hoewel ze nog geen tien procent van de bevolking vormden³⁰, moet de kerk van het Heilige-Geestgasthuis door de Gereformeerden toch als te klein en dus als een weinig 'bequame kercke' zijn ervaren. In de stad bevonden zich naast de twee grote parochiekerken en een aantal kleine gasthuiskerken ook nog een aantal kloosterkerken. Met name de middelgrote kerk van het Minderbroedersklooster, een hallenkerk, was speciaal als preekkerk ontworpen.

Tijdens het bewind van Van den Berg had het stadsbestuur zelf op de speciale geschiktheid van het kerkgebouw als preekkerk gewezen. De soldatenactie juist rond deze kloosterkerk moet de Gereformeerden hebben gestimuleerd om te proberen dit kerkgebouw als preekruimte in handen te krijgen. Zeker nadat door de gebeurtenissen de diensten er waren gestaakt.

27 OA 226, fol. 172, 4 september 1578.

28 OA 243, fol. 58, 5 september 1578.

29 OA 1332, fol.66v. Na afname van de spanning werden de kerksieraden weer tevoorschijn gehaald: 'Item als men 't selfde weder te voirtschien brochte [...] an bier betaelt'.

30 Voor de berekening van dit percentage zie hierna.

239

Uit de stukken is duidelijk, dat Gereformeerden zich wel hebben ingezet bij het verwijderen van altaren en beelden uit de Heilige-Geestkerk. Vanuit Gereformeerd liturgisch standpunt is verwijderen van altaren en beelden een logisch vervolg op het eerder in-bezit-nemen van dit kerkgebouw. Op grond van een verkeerde inschatting van de situatie heeft het stadsbestuur met zijn weigering van een kerkgebouw zelf de 'ruste, eendrachtigheyt ende verzeckerheyt' van de stad in gevaar gebracht. Escalatie had voorkomen kunnen worden als het stadsbestuur het advies van Matthias ter harte had genomen. De stad kon als 'oppergasthuismeester' over de bestemming van het niet-parochiale kerkgebouw van het Heilige-Geestgasthuis beschikken³¹.

In de gespannen situatie wilde de magistraat echter van geen compromis weten. Want op 3 september kreeg de Landvoogd van het stadsbestuur nogmaals te verstaan dat er geen overeenkomst met de Gereformeerden zou gesloten worden voor het concept van Religievrede in het gewest was aanvaard.³² Diezelfde derde september ging er ook een brief uit naar een gedeputeerde van de Raad van State, waarin het stadsbestuur een nog duidelijker standpunt innam: 'ende wij ongeerne syen solden eenige veranderinge in der religie to geschien ofte exercitie van alsulcke predicatie alhier t' doene'.³³

Het verzoek om een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten wordt op 7 oktober herhaald, maar opnieuw niet ingewilligd. Aan Matthias wordt geschreven dat in het gewest de Religievrede niet van kracht is. Een gewestelijke beslissing hierover wil het stadsbestuur afwachten. De Landvoogd moet zelf maar beslissen wat hij in de zaak goed acht.³⁴ De kerk van het Heilige-Geestgasthuis wordt door het stadsbestuur echter niet gesloten. De Gereformeerde erediensten gaan gewoon door.

Ondertussen probeert de magistraat het garnizoen kwijt te raken. Op 19 augustus doen stadsdeputaten en burgerwacht een dringend verzoek aan de stadhouder om vermindering van het aantal militairen binnen de stad.

Op 22 augustus verzoekt stadsdeputaat Arent toe Boecop aan de drost om er bij Renenberg op aan te dringen dat deze een selectie van 25 soldaten uit de drie vendels voldoende zal vinden. Op 25 augustus worden ridderschap en steden ingeschakeld om te komen tot terugtrekking van twee vendels. Namens de stad wijzen gewestelijke Staten de stadhouder er op, dat door met name de soldaten uit Holland de bestuurlijke balans in de stad uit het evenwicht is geraakt: 'dat bij dese belastinge die Hollanders nae die stadt practizeerde'.ⁿ Dat er na het gewelddadig optreden van een aantal soldaten door het stadsbestuur alle

31 De kerk functioneerde als een niet-parochiale fundatie waarover enige kerkmeesters van stads- wege het beheer hadden. Over de bevoegdheden van de magistraat ten aanzien van de gasthuizen met bijbehorende kapellen: Zie hoofdstuk 1,

onderdeel 4.

32 OA 226, fol. 166, 167, 3 september 1578.

33 Schrijven aan Dr. Elbertus Leoninus, 3 september 1578. OA 226, fol. 168.

34 OA 22, fol. 137.

35 OA 2516, fol. 64, 65 en 72.

240

moeite wordt gedaan het garnizoen kwijt te raken, is heel begrijpelijk. Na 7 oktober komt deze zaak in een stroomversnelling. Ook de positie van de Gereformeerden is daarbij betrokken. De raad, leden van de gezworen gemeente, burgerhoplieden, leden van de burgerwacht en burgers dienen op 8 oktober bij ridderschap en steden een supplicatie in om bij Rennenberg op weghalen van het garnizoen aan te dringen. Er wordt voor het verzoek dus een zo groot mogelijke ondersteuning gezocht. Bovendien gaat er een verzoekschrift van gelijke strekking naar de stadhouder zelf.³⁶

Het antwoord van de stadhouder op 9 oktober maakt duidelijk, dat de Hollanders van het vendel van Hottinga pas uit de stad zullen verdwijnen als Kampen een aantal borgen heeft aangewezen ter garandering van de burgerlijke rust. Want de stadhouder 'besorchde, soe wanneer 't krijchsvolck uth Campen genomen solde sijn, solde aldaer oproer verrijsen vermitz die religie'.³⁷

Volgens Rennenberg is terugtrekking van het garnizoen uit de stad afhankelijk van een goede regeling van de religiekwestie. In de daaropvolgende dagen wordt er dan ook aan een verdrag gewerkt, waarin naast bepalingen van politieke, bestuurlijke en politionele aard ook een artikel inzake het religievraagstuk is opgenomen.³⁸ Ten aanzien van de lokale politiek wordt bepaald dat degenen die in 1573, tijdens de periode van de Rooms- Katholieke Restauratie uit het stadsbestuur gezet zijn, op hun post zullen mogen terugkeren. Een besluit zeker in het voordeel van de Gereformeerden. Van politionele aard is de bepaling dat het gezag van de burgerwacht, die tijdens het regime van Polweiler opgeheven was, maar door Rennenberg direct na overgang van de stad weer opgericht werd³⁹, wordt uitgebreid. Een maatregel die, zodra Gereformeerden in de burgerwacht optreden⁴⁰, een vergroting van hun invloed betekent. Ook wordt een artikel ten aanzien van de landelijke politiek opgenomen: de stad belooft zich niet van stadhouder, gewest en Generale Staten te zullen isoleren. Uit de nadrukkelijke opname van een dergelijk artikel blijkt dat stadhouder Rennenberg hier zekerheid wil hebben.

Was die geheime wapenaanvoer van 54 geweren begin september misschien toch minder onschuldig dan het stadsbestuur achteraf bij de stadhouder liet voorkomen? Inzake het religievraagstuk laat de stadhouder vastleggen, dat binnen de stad 'noch die Catholycken, noch die van der Religie in 't exerceren van hunne religie verhindert en worden, oft onder den anderen daer doer in dissentie oft twispalt vallen'. Om alle wantrouwen weg te nemen, zullen beide partijen elkaar hiervan goede en vaste verzekering geven. Regering en burgerij beloven

36 OA 2516, fol. 107. Ook burgers worden er in betrokken: Archief gemeente Zwolle, AAZO106642, fol. 45v.

37 OA 2516, fol. 110.

38 OA 2516, fol. 114, 115.

39 OA 22, fol. 132, 26 juli 1578. Met in ieder espel een burgervendel onder leiding van een hopman met onder zich een luitenant en een vaandrig.

40 Een versterking van de Gereformeerde positie binnen de burgerwacht vindt plaats op 3 maart 1579 als stadhouder Rennenberg op verzoek vanuit de burgerij de

burgerwacht verandert. Zie het vervolg van dit hoofdstuk.
241

aan stadhouder en gewest onder ede, dat men elkaar in zaken die de religie betreffen 'ghiene indracht, verhinderonghe' zal doen. De Gereformeerden zullen geen 'vorder verniyonge doen oft voerhemen [...], dan in de kercke die sie nu ter tijt in hebben'. Aan hen wordt nu officieel de kerk van het Heilige-Geest-gasthuis in gebruik gegeven. Om in de toekomst tweespalt te voorkomen zulken belijders van beide religies 'vruntlick unde nabueren' met elkaar leven, zonder over en weer elkaar verwijten te maken.

De Landdag wijst vier edelen uit het gewest als speciale borgen aan (de drost van Vollenhove Johan Sloet, de drost van Salland Eggerik Ripperda en de edelen Robert van Itersum en Johan van Voorst) die persoonlijk met al hun goederen namens het gewest voor naleving van het verdrag verantwoordelijk zijn. Van 13 tot 15 oktober wordt er op het stadhuis te Kampen over vergaderd. Op 14 oktober ondertekent de Raad de declaratie van de Unie der Staten-Generaal. Daarbij wordt Matthias officieel als 'generalen gubernator', Oranje als zijn luitenant-generaal en Rennenberg als zijn stadhouder erkend. Wanneer de stad met deze regeling heeft ingestemd, kan het garnizoen uit de stad verdwijnen. Ten overstaan van de stadhouderlijke vertegenwoordiger wordt op 14 oktober op alle verdragsartikelen de eed afgelegd en op 15 oktober volgt hiervan een publieke verklaring.⁴¹

Daarmee wordt 14 oktober 1578 een beslissend keerpunt in de geschiedenis van de Gereformeerde Kerk. Vanaf die datum wordt de Gereformeerde religie door de burgerlijke overheid erkend als een christelijke religie naast de Rooms-katholieke. Haar belijders ontvangen vrijheid van godsdienstoefening en krijgen daarvoor een kerkgebouw in gebruik, namelijk de kerk van het Heilige-Geestgasthuis. Voorganger is de oud-rector Caspar Holstech.

De indieners van het rekest waren geen losse individuen. Er bestond tussen deze 118 burgers een band. De Gereformeerde Rutger Hudde trad als hun leider op. Ten aanzien van het godsdienstige leven ging het hen om de verkrijging van een burgerlijk recht: vrijheid van godsdienstoefening en ruimte daarvoor. Rutger Hudde voerde de delegatie aan, die naar Antwerpen trok om hun zaak bij Matthias zelf te bepleiten. De Gereformeerden wisten zich daarbij geruggesteund door de rekesten inzake religievrijheid van de nationale synode van Dordrecht.

Het zoeken van bestuurlijke steun in Antwerpen had succes. De steun in stad en gewest daarentegen werd heel moeizaam verkregen. Vanuit de magistratuur gezien was de wettelijke bescherming van de Gereformeerde Kerk zeker geen principieel punt. Wegens de druk van het garnizoen werden door het stadsbestuur een aantal stadhouderlijke eisen ingewilligd, waardoor uiteindelijk aan het door de Landvoogd gunstig beoordeelde rekest van de Gereformeerden werd toegegeven. Het monopolie voor de Rooms-katholieke religie werd slechts nolens volens voor verdraagzaamheid ingeruild. De Gereformeerde Kerk werd niet meer dan geduld.

Van Rooms-katholiek standpunt uit is dit te verstaan. Zij die trouw aan de oude religie bleven, moeten heel wat moeite hebben gehad met het verdwijnen

41 OA 2516 fo1. 121, 124-128.
242

van een stedelijke samenleving waarin, globaal genomen, iedereen godsdienstig gelijk dacht. De veranderingen op godsdienstig gebied zullen zij op hun wijze hebben beleefd: met gevoelens van teleurstelling, verdriet, ongerustheid, angst, antipathie en

haat. Onder de gewijzigde politieke omstandigheden drong het vraagstuk van de verdraagzaamheid zich echter onvermijdelijk op. Het stadsbestuur moest inzake godsdienstige tolerantie in zijn beleid uiteindelijk toch een andere opstelling kiezen. De weerstand bij de magistraat en de gezworen gemeente laat zich verstaan. Het doorbreken van de uniformiteit in religie onder de burgers stelde de stedelijke samenleving voor een nieuw, ongekend probleem. Bovendien had het stadbestuur met de gevoelens van een grote Rooms-katholieke gemeenschap binnen de stad rekening te houden. Of zich daarbinnen ook Rooms-katholieken hebben bevonden die de Gereformeerden wel een (gasthuis)kerk(je) gunden en innerlijk bereid waren een kerkelijk leven buiten de bestaande kerk te aanvaarden, kan niet worden vastgesteld.

Een factor die in de moeizame totstandkoming van een verdrag van religie- vrede een belangrijke rol zal hebben gespeeld, vormt het feit, dat de Gereformeerden zich tijdens het bewind van Van den Berg in 1572 weinig verdraagzaam hadden getoond.

De Rooms-katholieken in de stad zullen niet met veel vertrouwen tegen deze, met de komst van Rennenberg teruggekeerde, Gereformeerden hebben aangekeken. Ook bekendheid met de positie van de Rooms- Katholieke Kerk in Holland en Zeeland en met het optreden van een aantal Gereformeerden in Vlaanderen (Gent) kan bij de Kamper Rooms-katholieken een houding van algemeen wantrouwen hebben versterkt. Daarom is de gereserveerde houding van de lokale bestuurders tegenover eigenmachtige ingebruikneming van de Gasthuiskerk door de Gereformeerden begrijpelijk. Met de relatief kleine maar doelbewuste Gereformeerde gemeenschap werd uiteindelijk toch een lokaal religieverdrag gesloten, dat slechts van een beperkte tolerantie getuigde. Bedoelde overeenkomst was niet gelijkwaardig aan de Religievrede die Oranje en Matthias voor ogen stond. Deze zou binnen Kampen pas in de loop van 1579 officieel worden ingevoerd.

Het rekest van de Gereformeerden is door 118 personen ondertekend. In hoever waren degenen die hun handtekening hebben gezet autochtonen? Aan het eind van het vorige hoofdstuk werd reeds op een continuïteit tussen de periode die voorafging aan de jaren van de Rooms-Katholieke Restauratie en de periode die aanbrak met de komst van Rennenberg gewezen. Er kon zelfs een lijst worden samengesteld van reformatorisch gezinden wier (familie)namen zowel voor als na de Rooms-Katholieke Restauratie voorkomen. Continuïteit kan met behulp van een aantal andere archiefstukken ook binnen de rekestlijst worden aangewezen.

Deze stukken zijn: een incomplete lijst van inwoners uit 1564, een burgercedule uit 1565 en 1566, en een staat van eigenaars en/of bewoners van percelen, straatsgewijs opgemaakt, daterend uit circa 1570.⁴² Op

42 De eerste drie stukken in OA 337; het laatste in OA 338, waarbij Don, De archieven der gemeente Kampen, I, als datering circa 1590 opgeeft. Als die opgave juist zou zijn, dan zou het stuk niet bruikbaar zijn als hulplijn voor het aanwijzen van bedoelde continuïteit. De opgegeven datering verwijst immers naar een periode waarin de Gereformeerde Kerk reeds geruime tijd gevestigde kerk is. Uit het stuk zelf blijkt echter, dat het thuishoort in een periode met voluit Rooms-katholieke zetting, circa 1570. Het stuk zou dus bewijsmateriaal kunnen leveren voor continuïteit over de periode van Katholieke Restauratie heen. Dat het stuk niet de situatie van circa 1590 maar die van circa 1570 weergeeft, blijkt uit het volgende:

- 1) De vele heren die worden vermeld, wijzen op een Rooms-katholieke periode van voor 1580, het jaar waarin de Rooms-Katholieke Kerk als publiek erkende kerk verdween. (De heren Gerbrant, Jasper, Henrick, Henrick van Heerde, Herman, Wulffs, Jacob, Barent ter Brugge, Tijmen Hermansz. Schere, Jan Pelgrom, Arent, Christiaan van Driel, Evert Vette).
- 2) De vermelding van de naam van rector Thomas Chytropoeus geeft houvast voor nadere

datering. Deze werd op 8 oktober 1567 als rector van de Bovenschool aangenomen en door Govert Tellevoert opgevolgd op 18 februari 1576. OA 306, fol. 189v. -

3) Binnen de periode 8 oktober 1567-18 februari 1576 valt nog nader te preciseren via namen die niet meer voorkomen in de jaren van de Katholieke Restauratie, maar die wel passen in de tijd voorafgaand aan de komst van graaf Van den Berg, dus in de periode van 8 oktober 1567 tot augustus 1572. Te wijzen valt op Minne Mellema Vriese die in de situatie waarin het stuk thuishoort nog rustig in de stad verblijft, terwijl in de periode van de Katholieke Restauratie door het stadsbestuur van hem beweerd wordt dat hij de hoofddader was van de kerkplundering in de St. Nicolaaskerk tijdens het bewind van Van den Berg. In 1573 werd hij van het generaal pardon uitgesloten, terwijl hij zich al niet meer in de stad bevond. Het laatste geldt ook voor Thijs van Loeywagen, die in de tijd waarin het stuk thuishoort ook nog rustig in de stad verbleef.

Met bovenstaande gegevens valt het stuk dus te dateren in de Rooms-katholieke periode ná oktober 1567, voorafgaand aan de komst van Van den Berg in augustus 1572, dus circa 1570.

243

basis van deze stukken is het zeker dat vijftig procent van de personen die in 1578 de rekestlijst ondertekend hebben, al in 1566 inwoner of burger van Kampen waren. Voor ± 1570 komt dit percentage zelfs uit op ruim zestig procent.⁴³

Volgens de tekst van het rekest verklaarden zij als gezinshoofd te hebben ondertekend: 'Unde also wij dan in 't getall boven hondert huysgesinden starck sijn'.

Het verzoekschrift met 118 handtekeningen geeft zo ook inzicht in de numerieke sterkte van de Gereformeerde bevolking op het moment van aanvraag. Uitgaand van een gemiddelde gezinsgrootte van 4 kan het aantal personen dat blijkens de handtekeningenlijst bij de Gereformeerde religie is betrokken, worden gesteld op 472, terwijl het inwonertal onder de extreme omstandigheden van dat moment hooguit tussen de 5.000 en 7.000 personen zal hebben gelegen. Globaal genomen gaat het om een percentage dat ligt tussen 6,7 en 9,4 procent.⁴⁴ Naast de groep van 118 gezinshoofden en hun gezinnen,

43 In BIJLAGE VII is een lijst met namen van rekestranten opgenomen van wie een stevige verankering in de stedelijke samenleving kon worden vastgesteld. Al de daar genoemde personen waren autochtonen.

44 Hierbij wordt er van uitgegaan dat alle gezinsleden achter het standpunt van het gezinshoofd staan. In de praktijk zal dit aan protestantse kant net als aan Rooms-katholieke zijde niet altijd het geval geweest zijn. De gemiddelde gezinsgrootte wordt gesteld op 4. (De gemiddelde gezinsgrootte voor de 17e-19e eeuw varieert tussen de 3,8 en de 5; voor de 16e eeuw werd het globale aantal van 4 aangehouden). Bij de vaststelling van het inwonertal moet rekening worden gehouden met de eerder vermelde (mogelijk wat overdreven) mededeling van het stadsbestuur, dat tijdens de Rooms-Katholieke Restauratie een derde gedeelte van alle huizen in 1574 leegstond; door toenemende intimidatie van het Spaansgezinde garnizoen en door vergroting van de armoede is het vertrek uit de stad in de jaren daarna doorgegaan; met de komst van Rennenberg heeft echter tegenover de terugkeer van veel ballingen ook een aantal inwoners de stad weer verlaten.

Onder deze extreme omstandigheden kan zeker geen inwonertal van zo'n 8.000 worden aangehouden. Voor de berekening van het gezinsgemiddelde en het inwonertal: Van der Vlis, 'De bevolking van Kampen van het begin der 15e tot het begin der 20e eeuw', 13-16, 30-33. Van der Vlis komt, rekening houdend met normale omstandigheden, uit op een minimum van 6.120 en een maximum van 8.440 inwoners.

244

dient nog rekening te worden gehouden met personen die, al stonden ze sympathiek stonden tegenover de reformatische prediking, nog niet tot het plaatsen van een handtekening waren overgegaan. Aangenomen mag dan ook worden, dat de gezamenlijke achterban van ondertekenaars en sympathisanten een percentage van ongeveer 10 procent van de bevolking vormde.

Het rekest werd ondertekend zowel door personen uit de stedelijke bovenlaag als door de gewone man. Onder de rekestranten bevond zich naast de koopman en oud-schepen Rutger Hudde ook schoenmaker Berent Arentsz. IJzerkremer Jochem Nolle tekende en schuitman Andries Hermansz. Een aantal schippers, drie bakkers en een glazenmaker staan op de lijst. Verder een koperslager, een aantal weversgezellen, een chirurgijn, twee speldenmakers, twee kistenmakers, twee smeden, een luchtermaker en een hoedemaker. Ook Claes Dirksz., brouwer en Jan Gerritsz., drager zijn er bij.⁴⁵ Vooral de lagere en de middenklasse blijken ruim vertegenwoordigd te zijn. De aanvraag om een vrije kerk was dus zeker geen elitaire aangelegenheid. Ook mensen uit het gewone volk wisten zich betrokken bij het verzoek om een Gereformeerd kerkgebouw. Een man als Rutger Hudde gaf leiding. Hij was een man van de maatschappelijke bovenlaag.⁴⁶ Naar het stadsbestuur wist hij de weg. Hij had jarenlange bestuurlijke ervaring. Al in 1561 functioneerde hij als schepen. Van 1561-1566 was hij raadslid. Onder Van den Berg, in 1572, maakte hij deel uit van de magistraat.⁴⁷ Onder de indieners was hij echter niet de enige met bestuurlijke ervaring. Ook Jonge Reiner heeft in 1572 zitting gehad als magistraatslid. Daarvoor was hij gedurende de jaren 1567-1572 lid van de gezworen gemeente geweest.

45 De gegevens konden worden afgeleid uit de rekestlijst, uit de archiefstukken OA 337, OA 338 en OA 1343. Zo bijv. dat van koperslager Jacob Jelijsz.: 'Item Jacob Jelyss, koperslager gegeven vor een beckettien daermen de kynder uytt dopett', kerkmeestersrekeningen van de Broederkerk over 1580/81. Verder kon inzicht in het aantal schippers mede worden verkregen uit een aantekening op de lijst van de gezworen gemeente van mei 1579, waar vermeld wordt dat rekestrant Go- sen Jansens schipper is. Schilder, Van Raad tot Municipaliteit, 75. Uit NA-K-Ned.Herv.Gem. Kampen 138, lidmatenlijst Pasen 1579 tenslotte, komt het gegeven dat Jan Gerritsz. drager is.

46 Zie bijvoorbeeld: 'Item noch geschoncken etlicke vreemde spoellueden die op harpen spoelden als men mitten Eers[amen] Rotger Hudde ende sijne fruntschap van Amsterdam in den wijnkelder teerde'. OA 437, stedelijke rekeningen 1562, alh. onraedt. Hij was familie van de Amsterdamse Rotger Hudde, die 'Sachwalter Rigaischer Kaufleute in den Niederlanden' was. Hagedorn, Ostfrieslands Handel und Schifffahrt, 214.

47 GA-W 2, fol. 49, 14 juli 1561; OA 436, stedelijke rekeningen over 1562 post 'alh. onraedt' over Rutger Hudde: '1 van de 2 nye burgermeesters'. In de periode 1587-1597 zal hij opnieuw raadslid worden. Schilder, Van Raad tot municipaliteit, 293-295. Zie over de Hudde's ook hoofdstu 2. 98.

245

Door inwilliging van het rekest vonden er zo dus vanaf half oktober Gereformeerde erediensten plaats. Onder het gehoor van predikant Holstech zaten Lubbert Henricksen en Jacob Jansz. In mei 1570 waren beiden nog door de pastoor en het stadsbestuur van afwijkingen in leer en leven beschuldigd. In de kerk van het Heilige-Geestgasthuis bevond zich ook Henrick Smit. In september 1567 had hij zijn zoon, een 'godtlose ketter', als een 'hontz vuylick' buiten de stad moeten begraven. Weigerde

hij april 1570 het altaarsacrament te ontvangen, ongestoord kon hij nu 'liberlick' deelnemen aan 'die godlicke diensten als predicatiën, bedinghen, sangen, doopsels ende nachtmaelen'.

2. Naar officiële invoering van de Religievrede: de ontwikkelingen van 14 oktober 1578 - 28 juni 1579

Formeel leefden na half oktober Rooms-katholieken en Gereformeerden in vrede naast elkaar, maar de spanning was niet verdwenen. Door het stadsbestuur waren er wel concessies gedaan, maar de Rooms-Katholieke Kerk was na half oktober de publiek erkende gebleven. Reacties bleven niet uit. In verband daarmee liet de Raad op 16 december een publicatie uitgaan waarin het aan een ieder verboden werd met woorden, geroep of met het werpen van stenen of iets anders 'in eenigen glazen, an kercken, cloesteren, ofte anderen godtzhuyzen' anderen en hun bezit geweld aan te doen.⁴⁸ Concrete aanleiding tot dit besluit was een incident de avond tevoren, veroorzaakt door een zekere Willem Vene en Johan Jansz. de Jonge 'mit werpen in der Minrebroders glazen'.

Om niet nog meer problemen te laten ontstaan, had het stadsbestuur hen in handen van de hopliden overgegeven, in plaats van ze te laten verschijnen voor het schepengerecht.⁴⁹ Het voorval werd tot een uit de hand gelopen dronkenschap afgezwakt. De afwikkeling door het stadsbestuur wekt de indruk dat door het incident het akkoord van oktober niet in gevaar mocht worden gebracht.

Enkele dagen later schreven de drosten van Salland en Vollenhove een waarschuwingsbrief aan het stadsbestuur, om geen enkele 'nyicheit van etlicken burgeren' toe te laten. De drosten wezen er op, dat zij namens het gewest op stipte naleving van de oktober-overeenkomst toezien zouden. Ze dreigden bij toelating van enige nieuwigheid in de stad burgers en goederen van Kampen binnen hun rechtsgebied te zullen vasthouden.⁵⁰

Intussen hadden zich ook in de beide andere IJsselsteden ontwikkelingen inzake de religie voorgedaan. Begin december was door Gereformeerden in Zwolle de O.L.V.-kerk in bezit genomen. Het stadsbestuur, dat opschorting van Gereformeerde erediensten wilde totdat het standpunt van de hoge overheid was gearriveerd, had op de Landdag van 5 december beide andere IJssel-

48 OA 243, fol. 60v., 61r., 16 december 1578.

49 RA 2, fol. 186 v.: 'Om wijdere inconveniënten to vermijden [...] die sake voer ditmael ende sonder consequentie in hopluden handen'.

50 OA 22, 19 december 1578, fol. 140.

steden om advies gevraagd. Onder verwijzing naar het rekest van Rutger Hudde c.s. en het antwoord van Matthias daarop, had Kampen uitstel geadviseerd, totdat het standpunt van de hoge overheid bekend zou zijn.⁵¹ Nadat in november ook Deventer door Rennenberg aan staatse zijde was gebracht, waarbij veel inwoners van Kampen hadden geholpen⁵², ontving het stadsbestuur daar eveneens een rekest van Gereformeerden. De Gereformeerden te Deventer verwezen in hun verzoekschrift naar de oplossing die eerder binnen Kampen was bereikt: 'dat men hen stilixs solde toelaeten [...] allegierende het exempel der stadt van Campen [...] alwaer uuth crafft van sulcke Religionsvreden, den van der Religie eene kercke gegunt ende toegelaeten'.⁵³

In Kampen worden de Gereformeerden dus 'stilixs' toegelaten. De positie van de Gereformeerde Kerk blijft er scherp afgebakend. Er mogen geen protestantse

erediensten worden gehouden behalve in de kerk van de Heilige-Geest. Maar al krijgt men geen ruime plaats in de stad toegemeten, er wordt 'nae de Reformatie des heiligen Evangelii' geprekeet. En nog voor het jaar om is, doet al een tweede predikant zijn intrede. Uit de stadsrekeningen blijkt namelijk dat over 1578 aan twee Gereformeerde predikanten een traktement uit de stadskas wordt uitgekeerd. Naast Caspar Holstech aan Sanderus Theodorus. De laatste ontvangt ook nog 6 goudgulden voor huishuur.⁵⁴ Al heeft pastoor Havens⁵⁵ dus geen alleenrecht meer, op godsdienstig gebied blijft zich veel in Rooms-katholieke zin voltrekken. Zo wordt zangmeester Roeloff Jacobsz. betaald 'van musyeck voir die kercke te schrijven'. En al was tijdens het beleg door Rennenberg 'basconter' Laurentius Crocus weggegaan, zodat men het in de St. Nicolaaskerk een tijdlang zonder zangmeester had moeten doen, door het schrijven van een aantal brieven naar Luik is Roeloff Jacobsz. naar Kampen gekomen, om er het werk van zijn voorganger voort te zetten. Weesmeester Albert ontvangt een uitkering voor zijn hulp bij het zin-

51 OA 2516, fol. 155, 5 dec. 1578.

52 Moulin, Historische Kamper Kronijk, II, 113.

53 Archief gemeente Deventer, M.A. 321, 3 december 1578. Een delegatie van de rekestranten bezocht Oranje. Deze schreef een brief met een positief advies, zowel aan Matthias als aan de stadhouder. Archief gemeente Deventer, M.A. 320, 19 en 20 december 1578. Aan de stadhouder schreef hij onder meer: 'J'ay prié [...] a Son Alteze qu'il luy plaise avoir la cause'. Naar de Landvoogd had het stadsbestuur over de bedoeling van de rekestranten op 5 december al geschreven: 'protestirende te willen leven nha die Reformatie dess Evangeliums, gien ander ende meerder verlangen dan Godt te dienen in 't gemeen ende in reinheid van hoeren conscienciën'. Als op 11 januari 1579 een religieakkoord wordt bereikt en gepubliceerd, komt daarin de bedoeling van de Gereformeerden met dezelfde kernachtige bewoordingen tot uitdrukking: 't moegen leven nae de Reformatie des heiligen Evangelii'. Dezelfde typering van het Gereformeerde streven gaf begin september Landvoogd Matthias ten overstaan van het Kámper stadsbestuur: 'protestans vouloir unire selon la Reformation de l'Evangile'.

54 'Item uth bevel des E[rsamen]. Raedts gegeven den beyden predicanen Caspar Holstech ende Sander Dirckszn., "t samen 128 g.g. en 16 st. ende daerbeneffens den predicant Sander voerscr[even] noch gegeven tot huyshuyr 6. g.g. beloopt t' samen 269 , 2 st.'. Stadsrekeningen over 1578, OA 451, fol. 40. Nadere gegevens over de afkomst van Sanderus Theodorus heb ik niet gevonden. 55 Hem wordt over 1578 totaal 460 g.g. uitgekeerd. OA 451, fol. 36.

247

gen van 'alle solemnele missen, sampt alle sondaechs, donderdaechs, vrijdaechs ende andere grote festen laudes' en voor de choraïen die hij tot het zingen van de eerste missen ter beschikking had gesteld. Heer Dirck Neve ontvangt een vergoeding om 'die daechlicksche vesperen te singen', terwijl meester Jan en meester Willem worden betaald, omdat ze het kleine en het grote orgel van de St. Nicolaaskerk bespelen.⁵⁶

Dit is in Kampen de kerkelijke situatie aan het eind van het jaar waarin te Dordrecht de eerste nationale synode op vaderlandse bodem was gehouden. Het daar ontwikkelde beleid vormde voor de indiening van het plaatselijke rekest bij de hogere overheid een krachtige ondersteuning. Voor de toekomst lag er zelfs al een heel kerkordelijk en confessioneel raamwerk klaar. Met de andere kerken uit het gewest was de Gereformeerde Kerk van Kampen er reeds in een kerkelijke indeling opgenomen. Met de kerken van Drenthe, Twenthe en Lingen zou men binnen het kerkverband een particuliere synode gaan vormen.

Ter plaatse was in 1578 een eerste resultaat bereikt. Het verzoek om een kerkgebouw voor Gereformeerde erediensten had succes gehad. Het jaar ná Dordrecht 1578 zal er

te Kampen een verdere doorbraak volgen.⁵⁷

Nog voor eind 1578 komt er vanuit de burgerij ernstige kritiek op het stadsbestuur. Een afvaardiging van ontevreden burgers reist in december naar de Landvoogd in het zuiden om hem een verzoekschrift tot wijziging van het stadsbestuur te overhandigen. Met het oog op de naderende jaarlijkse verkiezing begin 1579, wordt bij Matthias een radicale vernieuwing van de magistraat bepleit.⁵⁸ De Landvoogd schrijft hierop het stadsbestuur aan. Zijn brief van 31 december waarin hij vraagt om de verkiezing van de Raad in ieder geval uit te stellen tot stadhouder Rennenberg in Kampen zal zijn, wordt op 10 januari 1579 zowel door de Raad als door de beide meenten afgewezen.⁵⁹

De raadsverkiezing gaat op 11 januari gewoon door. Eind februari arriveren twee commissarissen van de hoge overheid in de stad. In bijzijn van de stadhouder en vertegenwoordigers uit het gewest beginnen zij op 1 maart een onderzoek om de moeilijkheden rond de magistraatsverkiezing tot een oplossing te brengen. Een uit acht personen bestaande afvaardiging van ontevreden burgers wordt gehoord.⁶⁰ In een schriftelijk stuk dat eerder aan de hoge overheid verzonden was, hadden ze onder meer aangevoerd, dat een aantal raadsleden Spaansgezind was. Voor de centrale autoriteiten woog een beschuldiging van Spaansgezindheid erg zwaar. Overijssel had zich namelijk niet aangesloten bij de Unie van Utrecht, die kort daarvoor op 9 januari als anti-Spaans eenheidsfront was opgericht in de vorm van een defensief verbond van soevereine Sta-

56 OA 1332, fol. 62, 65, 66v., 68, 69v.

57 Voor het kerkverbandelijk raamwerk: Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw, 278, 280; Nauta, 'De nationale synode van Dordrecht (1578)', 33.

58 OA 2516, fol. 188.

59 Brief van Matthias aan het stadsbestuur, OA 97, 31 december 1578.

60 OA 22, fol. 143; OA 2516, fol. 195.

248

ten. Dit feit wekte in ieder geval de indruk van een sluimerende Spaansgezindheid in Overijssel. De hoge overheid was er veel aan gelegen om deze gezindheid te bestrijden. Het verwijt van Spaansgezindheid wordt dan ook serieus genomen en de commissarissen hebben duidelijk als doel voor ogen de Raad van de Spaansgezinde elementen te zuiveren. De burgers die zich beklagen, vertegenwoordigen de staatsgezinde partij. Onder hen bevinden zich ook Gereformeerden. Zij nemen zelfs het leeuwendeel van de afgevaardiging voor hun rekening. Zes van de acht zijn Gereformeerden: Rutger Hudde, Hendrik ter Borchorst, Arent Vrese, Mr. Aelt Craen, Gerrit Bloeme en Gheert Dubboltsz⁶¹, terwijl nog een zevende, Claes van Olst, met hen sympathiseert; enige jaren later voegt ook hij zich bij de Gereformeerde Kerk.⁶² Het feit dat de afvaardiging vrijwel geheel bestaat uit Gereformeerden met hun verhoudingsgewijs kleine achterban, is opmerkelijk.

Op een van de door hen aangevoerde punten behalen de afgevaardigden korte tijd later succes: op 3 maart verandert de stadhouder de burgerwacht. Daarbij wordt de Gereformeerde Rutger Hudde benoemd tot commandant over het Broederespel. De regeling is een militaire parallel van de overeenkomst van religievrede in oktober 1578. De vernieuwing van de burgermilitie is nog 'bij provisie ter tijdt, daer anders in gedisponeert sall welen'. Maar het is wel 'ten versuecke ende meerderen contentement van die gemeene burgerije binnen de stadt'.⁶³

De overige grieven van de "doleanten" tegen de zittende magistraat komen 18 maart uitgebreid op de Landdag aan de orde.⁶⁴ Men doleert over het huidige stadsbestuur omdat de zittende magistraat in 1573 niet volgens vrije keur, maar met behulp van en onder toezicht van de kanselier en de Spaanse regering werd gekozen. Daarna hebben de zo gekozen magistraatleden zich via familiebenoemingen versterkt: 'zij hebben sich in den raedt beschanzet met hoe- re bloetverwanten ende swageren'. Deze oligarchie beheerste niet alleen schepenen en raden, maar ook de gezworen gemeente.⁶⁵ Doleanten staan op het standpunt dat de gezworen gemeente 'het gantze corpus' van de stad moet ver-

61 Geert Dubboltsz. werd door het stadsbestuur al in 1574 gewaarschuwd 'een hoeffschen mont op den conventualen [te] voeren'. RA 36, fol. 74 v, 75 r., 20 oktober 1574. De naam van Mr. Aelt Craen kwam over 1573 ook voor in RA 36, fol. 25 v., 44 v. Op Claes van Olst na komen de hier genoemde afgevaardigde Gereformeerden voor op de lijst van autochtonen die het rekest om een kerkgebouw ondertekenden.

62 Pasen 1585 neemt hij met zijn vrouw Anna in de Gereformeerde Kerk deel aan het Avondmaal. NA-K Ned.Herv.Gem. Kampen 138, Register van lidmaten 1579-1618.

63 GA 97, 3 maart 1579.

64 OA 97, 18 maart 1579.

65 Deze klacht werd het stadsbestuur rond 1520 al verweten. Zie hoofdstuk 1, onderdeel 5. Onder druk vond toen op 8 januari 1520 wel een vrije verkiezing van schepenen en raden plaats, maar de nieuwe magistraat zette kort daarna in veel opzichten de oude politiek van de erfraad van voor 1520 voort. In de regeringslijsten treft men opnieuw dezelfde namen aan. De doleanten wijzen op een aantal gangbare namen: 'de Boekoppen, Glauwes, Vecht ende hoere verwanten' Aan deze situatie moet volgens hen een eind worden gemaakt.

249

tegenwoordigen en dat er namens de hele burgerij met het stadsbestuur dient te worden overlegd. Verder wordt als klacht aangevoerd, dat deze familieregering zich de afgelopen jaren door de Spaanse garnizoenscommandanten heeft laten bevoordelen, dat ze eind 1572 een aantal personen uit de staatse periode van Van den Berg gevangen heeft gezet en gefolterd, en dat ze na de Pacificatie van Gent in 1576 toch nog een aantal personen om de religie uit hun werkkring heeft gezet of zelfs uit de stad heeft verdreven. Ook werd op magistraatsbevel het lichaam van een gestorven protestant uit gewijde aarde verwijderd. De klachtenreeks wordt besloten met het verwijt, dat de magistraat financiële onregelmatigheden heeft gepleegd.

Gedeputeerden vanuit de burgerij doen hierop een voorstel tot een verkiezingsprocedure, afgestemd op de partnersteden Deventer en Zwolle⁶⁶, waarbij het systeem van erfraad vervangen wordt door verkiezing van de Raad en gemeente door leden van de gezworen gemeente en wel 'ut den noetabelsten, verstandichsten ende bequaemsten burgeren der stat, de eene helffte ut der catholiken religionis verwanten, de andere helffte ut den van der Gereformeerder religie'.

De aldus verkozen magistraat zal voldoende maatschappelijk draagvlak hebben en uit deskundigen bestaan. Het voorstel behelst een doorbreking van de gesloten familieregering en de vorming van een politiek machtsevenwicht binnen de stad. De doleanten hebben een politieke parallel bij de overeengekomen religievrede op het oog. Zij zijn er namelijk van overtuigd, dat 'deser tijden gelegenheit in den steden daer tweederhande religie gehandhavet worden, sulcks nootlijck ys, eeschende sunder dat anders eenichsyns goede eendracht der burgeren ende de autoriteit der overicheit selve ende unbehindert mach blijven'.

De magistraat daarentegen wijst de tegen hem ingebrachte beschuldigingen geheel van de hand. En op het verkiezingsvoorstel van de doleantén gaat hij niet in. Als het aan

het stadsbestuur ligt, komt er geen gelijke vertegenwoordiging van beide godsdienstige groeperingen. In zijn reactie minimaliseert het stadsbestuur het gezag van de protestbriefschrijvers door te stellen dat de klagers noch de gezworen gemeente, noch de gilden vertegenwoordigen. De doleanten zijn slechts afgevaardigden van private burgers die tegen het besluit van de Raad in een geheime samenkomst hadden belegd waar een supplicatie was opgesteld die vervolgens circuleerde 'van den eenen tot den anderen, van huysse tot huysse ommege draghen [...] en onderteickent'.⁶⁷ De beschuldiging van ondermijnende activiteit werd kennelijk al eerder, begin maart geuit, want de doleanten houden er in hun verklaring ten behoeve van de Landdag duidelijk rekening mee.⁶⁸ In de door hen voorgestelde verkiezingsprocedure zoeken

66 'Dat gelijk wij metten van Deventer ende Swolle in enen rynck an malcanderen hangen ende verknuppert sijnt, dat oeck de politische regiringe unser stat met desselve twe steden vergelijkket worde'.

67 OA97, ongedateerde minuut, te dateren na 18 maart 1579.

68 Ze protesteren voor God, ridderschap en steden dat zij niet 'onordentlicks ofte oproerich niwerld [nooit en te nimmer, absoluut niet] voergenoemen hebben gelijk onse magistraet [...] voer- geworpen ende insimuliert heeft'. Door heel hun schrijven wordt met deze verdachtmaking rekening gehouden. Tot vier keer toe valt de term 'underdanicheit'. De doleanten introduceren hun brief als geschreven door 'gehoersame burgeren bynnen Campen'. Aan stadhouder en Landdag verzekeren ze, dat ze hun niet 'wetten begeren voer te schrijven'.
250

de doleanten nadrukkelijk aansluiting bij het verkiezingsrecht zoals dit in Deventer en Zwolle al geldig is. Door afgevaardigden van Deventer op de betreffende Landdag werd het voorstel dan ook niet als ondermijning aangevoeld. Want in hun verslag spreken ze over een verzoekschrift van 'gehoorsamen borgeren'.⁶⁹

Het schrijven van de doleanten is duidelijk zelfbewust. Het tekent de Gereformeerden binnen de staatsgezinde partij als een sterk gemotiveerde groep. Zij hebben zich in het voorjaar van 1579 kennelijk reeds zo weten te organiseren dat ze in het politieke leven van hun stad invloed kunnen uitoefenen. Voor dit doel schakelen ze gewestelijke en centrale regering in.

Nu het zittende stadsbestuur hun evenredig meebeslissen niet accepteert, zien zij, zo schrijven ze, zich genoodzaakt Landvoogd Matthias om hulp te vragen. Ze delen de stadhouder en de gewestelijke Staten mee, dat er zo zal moeten worden beslist, dat 'daer gien swaerder inconveniënten moegen vervolgen'. En net zo goed als het stadsbestuur uit de stadsdomeinen de onkosten voor deze zaak krijgt vergoed, vragen ook zij aan de Landdag het recht van onkostenvergoeding daaruit, aangezien 'dyt oeck publike allgemeene saeken sijnnen'. Het stadsbestuur vaardigt hierop een deputatie van magistraat en gezworen gemeente af om met de doleanten verder te spreken.

De zaak krijgt op 6 april een vervolg in een buitengewone vergadering te Windesheim. Vier afgevaardigden van de 'gemene burgers van Campen', allen reeds eerder in de zaak betrokken, zijn er present: Claes van Olst, Rutger Hudde, Hendrik ter Barchorst en Mr. Aelt Craen. Het verlangen naar een vrije keur weten deze gedeputeerden zoveel kracht bij te zetten dat arbitrage wordt opgedragen aan de zustersteden Deventer en Zwolle. Deze doen op 14 april als volgt uitspraak: de Kamper magistraat en de 'verordenten' zullen elk binnen een maand na dato 24 meentelieden aanwijzen die samen met ingang van 1580 één meente van 48 man zullen gaan vormen. Op deze wijze zullen de grote of gezworen en de kleine gemeente tot één college samensmelten dat de gehele burgerij vertegenwoordigt. Deze gemeente

zal dan de vrije keur hebben van schepenen en raden.

Of inderdaad binnen een maand na 14 april de nieuwe gezworen gemeente gekozen is, valt op grond van de stukken niet met zekerheid te zeggen. In de registers van inschrijvingen van Raad en gemeente is geen lijst opgenomen met de namen van degenen die in een dergelijke tussentijdse verkiezing gekozen zijn. Maar het feit dat de lijst van de 48 leden van de gezworen gemeente van begin 1580 behalve uit Rooms-katholieken ook bestaat uit een aantal Gereformeerden, doet met zeer grote waarschijnlijkheid een tussentijdse verkiezing vermoeden. Op de lijst treffen we de namen aan van de Ge-

69 Archief gemeente Deventer, M.A.436-c, fol. 332, 333., Landdagverslag 18 maart 1579.

251

reformeerde doeleanten Mr. Aelt Craen en Gerrit Bloeme. Andere Gereformeerden in de gezworen gemeente nieuwe stijl zijn: Jan Hendriksz., lakensnijder, Joachim van Mulhem, Jacob Vene, Hans Drenth, Claes van Aken, Gosen Jansens, Herman Gijsbertsz. en Geert Hoyer. De laatste twee hadden reeds in 1572 bestuurlijke ervaring binnen de grote gemeente opgedaan. Op 14 april bepalen de arbitrerende steden tevens, dat de zittende meenteleden op 9 januari 1580 uit het ambt zullen worden ontheven.⁷⁰ Op 20 februari daarop volgend zal de gewijzigde gemeente door vrije keur de verlangde magistraatsvernieuwing tot stand brengen.

Wat op 14 april 1579 ten aanzien van het stedelijk bestuur besloten is, komt tegemoet aan wensen vanuit de burgerij. Ook al zal naar afspraak het volle effect van de regeling pas 20 februari 1580 worden bereikt⁷¹, op grond van bovenvermelde gegevens kan worden gesteld, dat half april 1579 de Gereformeerden behoorlijk aan politieke invloed hebben gewonnen en dat de bestuurlijke verschuiving in staatsgezinde richting binnen gemeente en magistraat daarna verder in hun voordeel zal werken. In politieke termen uitgedrukt: Er wordt door de Gereformeerden tegenover een meer autocratisch en oligarchisch systeem een bestuurlijke politiek voorgestaan met grotere openheid voor wat er leeft onder de burgerij. Aan de realisering van deze politieke visie wordt binnen wettige kaders energiek gewerkt, mede in de weg van het zoeken van politieke steun en door samenwerking met anderen.⁷¹

In de buitengewone vergadering van 6 april te Windesheim komen ook nog drie punten op godsdienstig gebied aan de orde. De vier afgevaardigden van de burgers uit Kampen brengen ze ter sprake, nadrukkelijk binnen het kader van het religieakkoord van oktober 1578 en de Religievrede van Landvoogd Matthias.⁷³ Al wordt hierover ter vergadering geen uitspraak gedaan, de punten als zodanig zijn belangrijk. Het gaat om het volgende: De afgevaardigden willen dat voortaan de aanhangers van beide religies hun doden in elkaars kerken kunnen begraven 'sine ceremoniis ende op tijden als in der kerken ghiene diensten gedaen worden'. De bedoeling is om op basis van de overeengekomen Religievrede aan de Gereformeerden een begrafenisrecht te verschaffen waarin de verplichting van de tot nu toe gebruikelijke (= Roomse) ceremonie komt te vervallen. De kerkgebouwen worden hierbij gezien als openbare begraafplaatsen waar, buiten de vaste tijden van de erediensten, ieder het recht van begraven moet krijgen naar de wijze van eigen overtuiging. Verder moet de magistraat Gereformeerde predikanten officieel aannemen en niet alleen maar toelaten zo-

⁷⁰ Van de oude kleine en grote gemeente keren dan slechts 26 leden in de nieuwe gezworen

gemeente terug. Schilder, Van Raad tot municipaliteit, 74.

71 OA 2516, fol. 211, 212; Don, Inleiding op de Archieven gemeente Kampen, I, p. X; Reitsma, Centrifugal and centripetal forces, 140, 141; Schilder, Van Raad tot municipaliteit, 72 en 73.

72 Samenwerking met andere, niet-Gereformeerde staatsgezinden. Het geheel kan als een vorm van democratisering van het lokale bestuur worden omschreven.

73 De punten worden door de vier afgevaardigden namelijk pas aan de orde gesteld na 'gelesen die to Campen geconcipeerde articulen op den voet der Religionsvrede ende der articulen bij den Erzhertoch hiertho bevoerens an de stadt Campen overgesonden'. OA 2516, fol. 211, 212.

252

als tot nu toe het geval is: 'Item dat die predicantén oick bij den raedt mochten worden angenommen'.⁷⁴ Dit punt reikt verder dan de in oktober overeengekomen tolerantie. Het gaat, in de lijn van de Religievrede van Matthias, uit van een officiële status voor Gereformeerde predikanten.

Wanneer enkele maanden daarna, op 28 juni, de Religievrede officieel wordt afgekondigd, komt het zover. Tenslotte willen de afgevaardigden, dat de processie door de stad wordt afgeschaft. Hier blijkt duidelijk, dat de Religievrede grote consequenties heeft voor de Kamper samenleving. Er is geen eenheid van kerkelijk en burgerlijk leven meer. Stedelijke en religieuze leefgemeenschap vallen niet meer samen. Een week na de buitengewone vergadering te Windesheim wordt op Palmzondag geen processie door de stad meer gemaakt: 'Item alsoe op Palmsondach die processie mitten ezel nyet om der stadt dan alleene mit believen des E[ersamen] Raedts om 't kerckhoff gehouden worde, overmitz die verscheidenheid van religie'.⁷⁵ Omdat na oktober 1578 de burgers niet meer per definitie Rooms-katholiek hoeven te zijn, kan een processie binnen de stadsmuren niet meer functioneren als symbool van de stedelijke samenleving als sacrale leefgemeenschap.

In een stedelijke samenleving waarbinnen de Gereformeerde Kerk nadrukkelijker dan voorheen haar plaats krijgt, vindt op 20 april de eerste Gereformeerde Avondmaalsviering plaats. Vanaf dat tijdstip, 'Paeschedach 1579', krijgt het Gereformeerd kerkelijk leven ter plaatse concreet gestalte in een lijst van belijdende leden. Deze lidmatenlijst uit de begintijd is, anders dan in beide andere IJsselsteden, bewaard gebleven en vormt dan ook een unieke bron.⁷⁶ Op de lijst staan de namen vermeld 'der genen die die Reformatie hebben angenoemen ende daer up des Heren heilige aventmael ontfangen hebben bynnen Campen'.

De deelnemers aan het Avondmaal hebben een persoonlijke daad gesteld die in zijn kern reeds kon worden omschreven als het aanvaarden van een Reformatie naar het Evangelie.⁷⁷ De Avondmaalslijsten zijn tegelijk lidmatenlijsten. De Avondmaalstafel maakte de belijdende gemeente van Christus zichtbaar. In dit verband zijn de aanduiding waarmee bij de Avondmaalsvieringen de nieuw ingekomenen werden bijgeschreven, typerend: "angekomen tot die gemeente Jesu Christi", "anwasch der Ghemeynten Christi", "anwas der Ghemeenten Christi", "vermeerderinghe der gemeente Christi".

Aan de eerste Avondmaalsviering werd door 81 personen deelgenomen, waaronder 15 echtparen.

Een tweede Avondmaalsviering vindt plaats op 2 augustus. Diverse namen van personen die wel op de rekestlijst van 1578 voorkwamen, maar met Pasen 1579 nog niet als leden stonden vermeld, komen nu

⁷⁴ OA 2516, fol. 212, 6 april 1579. Tot nog toe waren de predikanten alleen maar

wel op de lidmatenlijst voor. Dit geldt ook voor de derde viering, op 27 december. De toename is telkens behoorlijk te noemen. In augustus gaat het om een toetreding van 44 personen, waaronder 7 echtparen. In december is er een aanwas van 57 leden, waaronder 9 echtparen. De ledenlijst over heel 1579 geeft aan, dat aan het einde van het jaar de Gereformeerde Kerk te Kampen 182 belijdende leden telt, waaronder ten minste 32 echtparen. Bij een gemiddelde gezinsgrootte van 4 komt dit op een percentage van maximaal 5,2 tot 7,3 procent van de stedelijke bevolking.⁷⁸ Op basis van de rekestlijst van 1578 zou gerekend mogen worden op 6,7 tot 9,4 procent van de totale stadsbevolking. Een gedeelte van het verschil tussen de percentages van de rekestlijst en de Avondmaalslijst over 1579 valt te verklaren uit het feit, dat ná 1579 nog een aantal personen toetreden waarvan de namen wel op de rekestlijst staan, maar nog niet op de Avondmaalslijst over 1579.

Omdat de Avondmaalslijst van 1579 slechts een beperkt aantal namen van de rekestlijst van 1578 bevat, dringt zich de vraag op in hoever de 118 gezinshoofden die het rekest ondertekenden zich in de beginperiode bij de Gereformeerde Kerk hebben gevoegd. Het opvallende feit, dat de meeste namen van de rekestranten uit 1578 op de Avondmaalslijst van 1579 ontbreken, zou tot de conclusie kunnen leiden, dat de Gereformeerde Avondmaalsgemeente uit heel andere personen heeft bestaan dan de groep die een jaar eerder het rekest om een kerkgebouw had ingediend. Het overgrote deel van de aanvragers zou zich mogelijk heel bewust niet bij de Gereformeerde Kerk hebben aangesloten. Een vergelijking van de rekestlijst en de Avondmaalslijsten over een wat langere periode zal duidelijk moeten maken of het hier inderdaad gaat om twee verschillende groepen, om mensen afkomstig uit verschillend geestelijk klimaat. Uit vergelijking van de namen op de rekestlijst van 1578 en die op de Avondmaalslijsten over de jaren 1579-1589 blijkt het volgende: Binnen tien jaar zijn er van de 118 rekestranten minstens 53 lid van de Gereformeerde Kerk geworden of - het gaat om gezinshoofden - ook hun naaste familie Dit aantal" geeft vol-

⁷⁸ Onder de 182 personen bevinden zich 32 echtparen. Bij een gemiddelde gezinsgrootte van 4 geeft dit 128 personen. Er resteren dan nog 118 personen die zonder man of vrouw met (mogelijk) een gedeelte van hun gezin de Reformatie hebben aangenomen. Voor hen is een globale vermenigvuldigingsfactor van 2 in plaats van 4 aangenomen, uitkomend op 236 personen. De 128 personen gevoegd bij de 236 geeft een totaal van 364 personen. Dit op een bevolkingstotaal variërend van 5.000 tot 7.000 geeft een percentage van tussen de 5,2 en 7,3 procent.

Op de aantallen door Rogier genoemd in zijn Geschiedenis van het katholicisme, II, 416, valt af te dingen. De gemeente telde omstreeks Pasen geen 67 maar 82 leden; de Rooms-katholieken hadden in diezelfde tijd zeker geen 8.000 paschanten en een inwonertal van 12.000 in 1579 is geheel bezijden de werkelijkheid, zie noot 44 en noot 24 van dit hoofdstuk.

⁷⁹ Het genoemde aantal is een minimum. Dit hangt samen met het feit, dat bij meerdere namen op de rekestlijst het patronimium ontbreekt. Met slechts een aanduiding van de voornaam en een beroep was een volledig natrekken van de 118 rekestranten binnen de Avondmaalslijsten niet mogelijk.

Van de 118 rekestranten hebben zich kort na 1589 nog de volgende personen aangesloten: Miegel Wolfs, goudsmid, 19 april 1590; Rolef Jansz., Kerstdag 1590; Johan Jacobsz., Kerstdag 1591; Harmen van Oldenseel, Pasen 1592; Hendrik Smid, Kerstdag 1592.

doende aan, dat de Gereformeerde Kerk na haar publieke erkenning niet heeft bestaan

uit personen die tot een heel andere groep behoorden dan die waarvan de aanvragers van een kerkgebouw deel uitmaakten. Het feit dat minstens 44,9 procent van het totale aantal rekestranten binnen tien jaar lid van de Gereformeerde Kerk is geworden, wijst op een behoorlijke mate van continuïteit. Van de 53 zijn er 36 reeds binnen een jaar na het van kracht worden van de Religie- vrede belijdend lid. Van continuïteit is dus al sprake vóór de afval van Rennenberg en de escalatie daarop volgend.⁸⁰ Rekestranten zijn dan ook niet te typeren als een algemeen-reformatorische groep tegenover een meer radicaal- Calvinistisch ledenbestand van een publiek erkende Gereformeerde Kerk enkele jaren later.

Dat ruim de helft van de rekestranten zich niet of niet direct bij de Gereformeerde Kerk hebben aangesloten, is verklaarbaar. Tussen het sympathiseren met de Gereformeerde leer en het doen van belijdenis die tot het Avondmaal toegang verschaft, zit nog een heel verschil. Zo kon men sympathiseren met de Gereformeerde leer en toch de stap die tot opname in de gemeente leidde, uitstellen uit motieven van voorzichtigheid of vanuit de overtuiging nog niet voldoende toegerust te zijn. Een deel van de rekestranten kan hebben behoord tot de zogenaamde 'liefhebbers van de Gereformeerde religie'.⁸¹ Daarnaast kunnen er ook rekestranten zijn geweest, die geen lidmaat werden, omdat zij een andere hervorming wensten dan zoals deze in de Gereformeerde Kerk gestalte kreeg.⁸²

Bij de bespreking van de rekestlijst van 1578 kon al worden vastgesteld, dat zeker vijftig procent van de aanvragers van een kerkgebouw reeds in 1566 burger of inwoner van Kampen waren. Voor 1570 kwam het percentage zelfs uit op ruim zestig procent. Dezelfde bronnen⁸³ op grond waarvan toen een flink aantal namen van autochtonen onder de aanvragers kon wordenesignaleerd, leveren bij vergelijking met de Avondmaalslijsten over 1579 de namen van nog een aantal autochtonen. Het gaat om in totaal 31 personen die, al ondertekenden ze het rekest van 1578 niet, een jaar later wel als leden van de Gereformeerde Kerk aan de eerste Avondmaalsvieringen hebben deelgenomen. Van hen waren er 26 reeds in 1566 burger of inwoner, de overige 5 konden over 1570 als burger worden genoteerd.⁸⁴

Op de lidmatenlijst staat achter diverse namen een beroep aangegeven. Aangevuld vanuit soortgelijke informatie op de rekestlijst kan een globale beoordeling van de maatschappelijke en economische positie van de gemeenteleden

⁸⁰ Zie daarvoor hoofdstuk 6, onderdeel A.

⁸¹ In zijn bespreking van de groei van de Hervormde Kerk vestigt Van Deursen, Bavianen en Slijkgeuzen, 128 e.v., nadrukkelijk de aandacht op deze categorie.

⁸² Hoe de Gereformeerde Kerk vanaf het begin van de jaren '80 de enig publiek erkende kerk is geworden, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

⁸³ OA 337 en OA 338. Voor Bartelt Hendricksz. tevens GA-A 980, 13 november 1570. ⁸⁴ Hun namen staan genoteerd in BIJLAGE IX.

worden gegeven.

Opvallend veel lidmaten zijn werkzaam in de textielnijverheid: 1 hoedenmaker, 1 naaister, 3 ververs en 7 wevers. In visserij en scheepvaart verdienen hun brood: 1 visser, 1 schuitman, 1 piloot (stuurman/loads), en 4 schippers. Het aantal handwerkslieden en kleine ambachtslieden is hoog: 1 kuiper, 1 'boltenhouwer' (beenhouwer), 1 slotenmaker, 1 bussemaker, 1 koperslager, 1 schedemaker, 1 oliemolenaar, 1 bakker, 1 boekbinder, 2 timmerlieden, 2 speldenmakers, 2 kistenmakers, 3 metselaars, 5 schoenmakers en 5 dragers. Verder een trommelslager.

De meesten van hen zullen tot de economisch zwakkeren moeten worden gerekend. Min of meer bemiddelde burgers zullen Hendrik Kistenmaker, zeilmaker Jacob Vene en chirurgijn Aelt Craen zijn geweest.

Achter hun namen staat behalve hun beroep ook de (later aangebrachte) aanduiding van burgemeester. Ook Jan ten Grotenhuis en Jan Cloecke staan vermeld als burgemeester. Tot de gegoede burgerkooplieden behoren een ijzerkremer en een lakenkoper. Ook namen als die van Hendrik ter Barchorst, Herman ter Barchorst, Vrouw ter Barchorst, Vrouw van der Hove, Rutger Hudde, Arent Vrese zijn verbonden met gegoede families. De aanduiding van hopman, muntmeester en goudmeester geven eveneens een gegoede maatschappelijke status aan. Deze gegevens tonen samen aan, dat reeds vanaf het beginjaar van de openlijke vestiging de Gereformeerde Kerk aanhang heeft uit een brede laag van de plaatselijke bevolking. Tijdens de Avondmaalsviering hebben de vele handwerkslieden samen met kleine ambachtslieden en met bemiddelde burgerkooplieden aan één tafel aangezeten.

De verschillen in stand en ontwikkeling werden door het gemeenschappelijk geloof overbrugd. Daar zat de bemiddelde koopman Rutger Hudde, die de schakel vormde tussen stadhuis, Landvoogd en de Gereformeerde Kerk, naast Efken de schoenmaker en zijn vrouw. Terwijl Gerrit Lucas als 'orgeniste' de dienst in de Heilige-Geestkerk begeleidde.⁸⁵ Daar zat Borchert de goudsmid, een bemiddeld man voor wiens aanhouding het stadsbestuur in 1573 honderd herenpond uitgelopen had.⁸⁶ Ook 'boeckbinder' Wolter Petersz., de zoon van Peter Warnersz. die wegens het drukken van verboden boeken in 1566 verbannen was, ging aan de tafel aan.⁸⁷ De tekenen ontvingen ze uit handen van de twee dienaren, Caspar Holstech en Sanderus Theodorus. De lijst van deelnemers aan de eerste viering sluit met hun namen.

De eerste Avondmaalsviering op 20 april wordt door het stadsbestuur enkel nog maar getolereerd. Maar voor op 2 augustus de tweede viering plaatsvindt, is tussen de Gereformeerde Kerk en de plaatselijke overheid de verhouding ge-

⁸⁵ Al bij de eerste Avondmaalslijst van Pasen 1579 staat de naam van Gerrit Lucas vermeld met daarachter 'orgeniste'.

⁸⁶ OA 243, 21 juli 1573: niemand mocht hem ook onderdak bieden. Er was op zijn huis reeds beslag gelegd. RA 36, fol.17 v., 2 april 1573.

⁸⁷ Ruim een jaar later, op 14 augustus 1580, volgde nog een zoon van Peter Warnersz., Berendt Petersz. Deze had in 1570 vier Griekse Nieuwe Testamenten van Erasmus in huis, een prekenbundel, commentaren op de Handelingen en op diverse brieven van Paulus en op die van Jacobus.

wijzigd. Tussen beide vieringen in wordt op 28 juni officieel de 'Religionsvrede' afgekondigd. Schepenen, raden en gezworen gemeente accepteren een regeling op basis van het door Landvoogd Matthias toegezonden ontwerp van Religievrede.⁸⁸ Volgens het stadsbestuur gebeurt dit, om aanhangers van de Rooms-katholieke en de Gereformeerde religie in vrede te laten samenleven. Zonder partij te kiezen erkent de magistraat officieel beide religies als christelijk. Een karakteristiek voorbeeld van de gewijzigde verhouding is, dat het stadsbestuur vanaf half augustus 1579 de Avondmaalswijnen van de Gereformeerde Kerk betaald.⁸⁹

Hoofddoel van de Religievrede is, dat de burgerlijke verhouding tussen de belijders van beide religies onderling en ook hun rechten en plichten ten opzichte van het stadsbestuur officieel worden geregeld. Dit 'tot ruste ende eena.e ea...:ex o ar3J_ ende burgeren ende tot verhoedinge aller inconveniënten'.⁹⁰ In het stuk wordt een directe relatie gelegd met de artikelen van 12 óKt 151%. Voor de Gereformeerden wordt

de tolerantie van toen in gelijkberechtiging omgezet. Naar deze officiële aanvaarding van hun kerkelijk leven op basis van genoemd concept is maandenlang door de Gereformeerden toegewerkt.⁹¹ De noodzaak van wettelijke erkenning van de Reformatie door het stadsbestuur hebben de Gereformeerden vanaf het begin beseft. Het verdrag, bestaande uit 14 artikelen, is niet uniek van opzet. Het leunt zowel tegen het ontwerp van Matthias als tegen een sinds 11 januari te Deventer van kracht zijnde regeling van Religievrede aan. In 11 van de 14 artikelen wordt de Deventer regeling gevolgd, vaak zelfs letterlijk. Dit Deventer ontwerp was in het Kamper stadsbestuur dan ook enkele malen aan de orde geweest.⁹²

In zaken van religie zou men over en weer alles vergeten en vergeven wat

88 OA 243, fol. 67v-70r., 28 juni 1579.

89 'Item voer den communicanten in den Hilligen-Giest op den 2 augusti 14 quarten wijns van 8 stuivers ende op den 19 decembris 16 quarten van 9 stuivers, facit 18 herenpond en 4 stuivers.' Post binnen de stadsrekeningen over 1579. Een post over de eerste viering op 20 april daarentegen ontbreekt. OA 452, stedelijke rekeningen, rubriek 'Wijnen'.

90 Deze opzet komt ook uit in de formulering van de straf voor overtreders van de artikelen. Zij zullen namelijk worden gestraft 'als verstuyrs ende vredebrekers der gemene ruste ende als uproerigen'.

91 In het stuk klinkt dit streven door in de uitdrukking 'geaccordeert ende ingewilliget'. Het stuk is bijgevoegd als BIJLAGE X.

92 Het Deventer ontwerp berust in het Archief Gemeente Deventer, M.A. 320, Religievrede 11 januari 1579. De artikelen die corresponderen zijn: Kampen = Deventer 2 = 1; 3 = 2; 4 = 3; 5 = 4; 6 = 5; 9 = 6; 10 = 7; 11 = 8; 12 = 12; 13 = 9; 14 = 10 + 11. Wel in Kampen, maar niet in Deventer: de artikelen 1, 7 en 8. In strekking is artikel 1 echter evenmin exclusief. Door het Kamper stadsbestuur werd op 26 maart 'die ordonnancie to Deventer gemaect op den voet van die Religionsvrede' besproken. Daarop werd besloten: 'Dergelijcke sal men alhier oick concipieren'. OA 22, fol. 152, 26 maart 1579. Begin april werden de 'geconcipeerde articulen op den voet der Religioensvrede ende der articulen bij den Ertzhertoch hier to bevorens an de stadt Campen overgesonden' gelezen en 'deselve alsoe voer guet angesyen'. OA 22, fol. 157, 2 april 1579. Voorlezing en aanvaarding van de artikelen in de gezworen gemeente vond plaats op 27 juni, 'om des volgenden dages gepubliciert to worden'. OA 22, fol. 161.

258

was misdaan. Een dergelijk element is eigen aan het sluiten van een religievrede. Artikel 7 bevat een verbod elkaars erediensten te verstoren. Ook dit is 'standaard' voor een dergelijke overeenkomst. In artikel 8 verbindt de magistraat zich beide religies in haar 'protectie ende beschermenisse' te nemen, 'dieselve voer te staen tegens den ghenen die hoer solden willen vercortten, iniurieren ofte leeth doen'. Hierbij wordt de steun gevraagd van burgerwacht, burgerij, 'mitsgaders die predicanten ende ministers van die voirs. religie'. Nadrukkelijk worden ook de Gereformeerde voorgangers tegen eventuele schending van de Religievrede ingeschakeld.

In de overeenkomst te Kampen blijft Gereformeerde prediking buiten de Heilige-Geestkerk echter verboden: 'Die van der gereformierder religie [...] sullen binnen dese stadt genieten moegen die vrijheit end exercitie der voers. gereformierde religie in die voirgeroerte kercke van den Hilligen Ghiest alleene te oeffenen'.⁹³ Voor deze kerk wordt het begrafenisrecht geregeld in de zin zoals eerder door gedeputeerden op de buitengewone vergadering van 6 april te Windesheim naar voren was gebracht: 'eenen yderen sijne sepulturen [= begrafenis] voirbeholden'.

Ook over het toen aan de orde gestelde punt dat het stadsbestuur Gereformeerde predikanten niet enkel moet toelaten maar ook officieel aannemen, wordt nu een besluit genomen. De Gereformeerden zullen hun predikanten aan de magistraat

presenteren om door het stadsbestuur 'geadmitteerd ende ontfangen' te worden.⁹⁴ Gevolg van dit aannemen en ontvangen van Gereformeerde predikanten is onder meer, dat de wereldlijke overheid spoedig zou worden aangesproken om naar behoren voor hun traktement te zorgen. Deze officiële status wordt aan de Gereformeerde predikanten toegekend op voorwaarde dat zij de eed van trouw en onderdanigheid aan het stadsbestuur af zullen leggen en dat zij zich geheel aan de Gereformeerde religie zullen conformeren 'sonder die eenichsins to buyten te gaen'. De magistraat wil zekerheid dat Gereformeerde prediking niet tot ondermijning van het bestuurlijk gezag in de stad zal leiden. De predikanten worden als burgers 'in allen civilen ende politiken sa- ken, sonder dat sie eenichsins mit saken die jurisdictie ende regieringe deser stadt betreffende sich bemoeijen, inmengen offte eetwes attentieren', nadrukkelijk aan het magistraatsgezag onderworpen. Verder moeten alle voorgangers zich onthouden van een wijze van prediking, onderwijs en publicatie die burgerlijke onrust zou kunnen veroorzaken.

Over en weer mogen Rooms-katholieken en Gereformeerden niet 'iniurieren, schelden, bemoeijen offte eenige hindernissen doen offte ergernissen geven'. Men mag zich in elkaars erediensten begeven, op voorwaarde dat men geen er-

93 'Mit welcke toelaetinge der voirs. Hilligen Ghiestes kercke die burgeren ende ingesetenen deser stadt [...] sich sullen laten genoeghen sonder eenige andere gewijede plaetsen [...] offte andere bijcompsten ofte conventiculen heimelick noch openbaer te holden'.

94 'Dat die van die gereformierde religie hoer predicanten ende ministers den magistraeth deser stadt sullen presenteren omme bij die selve geadmitteert ende ontfangen te worden'.

259

gernis geeft en men zich aan de daar geldende orde wil houden. Er mogen in de stad door geen van beide partijen 'schampere, eerroerige ende iniuriose [...] libellen, liederen, refreinen ofte schilderijen' worden gedrukt of verkocht.

De Gereformeerde Kerk kan op basis van dit verdrag geen aanspraak maken op de parochiale kerkgoederen. De magistraat verbindt zich namelijk de Rooms-Katholieke Kerk in 'hoer kercken, cloesters ende guideren' te beschermen 'tegens den ghenen die hoer solden willen vercortten, iniurieren ofte leeth doen, in lijve oft guede'.

Om het doel te bereiken waarvoor de hele regeling was ontworpen, namelijk de handhaving van de openbare orde, wordt door het stadsbestuur de gelijkberechtiging voor de Gereformeerden ook tot op niet-kerkelijk gebied doorgetrokken. Het stadsbestuur acht aanhangers van beide religies gelijk benoembaar in openbare functies. Voortaan staan het ambt van rechter, het lidmaatschap van magistraat en gemeente 'ende andere offitiën' voor Gereformeerden open. De erkenning van beide religies als christelijk maakte verandering van de eedformule nodig. De belofte dat men een goed Rooms-katholiek zou zijn, moest worden gewijzigd. Een ordonnantie inzake de verkiesbaarheid voor de Raad zou buiten werking worden gezet en aan de burgerij bij de eerstvolgende raadsverkiezing niet meer worden voorgehouden. De tekst van de Religievrede te Deventer was op dit punt explicieter: 'als nemblicken wesende guede Catholicken behoeren und sullen hiermede gecessiert sijn'. Ook voor opname in de gasthuizen zou er gelijke behandeling komen.

Afkondiging van deze Religievrede betekent een wezenlijke wijziging van de verhoudingen binnen de stedelijke samenleving. Kort samengevat komt deze

wijziging neer op het volgende:

- Godsdienstvrijheid wordt erkend voor zowel Rooms-katholieken als Gereformeerden. -
- Gereformeerden krijgen het recht hun religie in een voor de christelijke godsdienst bestemd gebouw uit te oefenen.
- De Gereformeerde religie krijgt een officieel karakter. Gereformeerden worden als een buiten het verband van de Rooms-Katholieke Kerk staande kerkgemeenschap erkend. Hun predikantsberoepingen vinden voortaan plaats met medewerking van de wereldlijke overheid aan wie de predikanten officieel worden gepresenteerd om door deze te worden aangenomen.
- Met alle burgerrechten van Gereformeerden zal officieel rekening gehouden worden. Op voet van gelijkheid zullen zij tot overheidsfuncties toegelaten worden.

De magistraat bedoelde met de Religievrede echter geen principiële vrijheid van godsdienstoefening te introduceren. Het stadsbestuur beschouwde de Reformatie als een gegeven waarmee men, althans voorlopig, diende te leven en waarvoor bij verdrag een provisorische oplossing werd gevonden. De Religie- vrede was een noodoplossing die weer ongedaan gemaakt moest kunnen worden: 'ende dat bij provisie ende wes tertijdt bij Sijne Hoecheit ende den heren van den Generalen Staten anders hierinne geordineert ende geresolviert sall
260

sijn'. De Pacificatie van Gent bleef het vaste uitgangspunt: 'dit to geschiene sonder prejuditie der Pacificatie van Gendt'.

Het zal duidelijk zijn, dat aanvaarding van deze nieuwe verhouding veel van het stadsbestuur heeft gevraagd. Het is interessant om te zien hoe onder de druk van de omstandigheden de opstelling van de lokale overheid verschuift. Uiteindelijk blijkt ze bereid tot een officieel compromis waarbij aan Gereformeerde burgers wettelijke bescherming verleend wordt. Het stadsbestuur had bij de aanvaarding van een officiële Religievrede een aantal reële hindernissen te overwinnen. Onder de leden van het stadsbestuur bevonden zich immers trouwe aanhangers van de bestaande kerk. Deze moeten met het officieel toelaten van de Gereformeerde Kerk ter plaatse grote moeite hebben gehad. Voor het stadsbestuur betekende een wettige status voor de Gereformeerde Kerk bovendien een toename van de complexiteit van de samenleving binnen de muren van de stad. Een groeiende Gereformeerde Kerk vormde voor evenwicht in en bestuurbaarheid van de stedelijke maatschappij een moeilijk te overziene factor. Bij confrontatie met eventuele problemen kon men niet terugvallen op bestuurlijke ervaring. Het toestaan van een bepaalde officiële status aan de Gereformeerde Kerk leek het stadsbestuur echter onvermijdelijk. Zo werd aan de Gereformeerden op welomschreven voorwaarden officieel vrijheid van godsdienstoefening in één enkel kerkgebouw toegekend. Daarbuiten bleef iedere vorm van Gereformeerde samenkomst verboden. De regeling bood echter geen oplossing voor het probleem van een te krappe kerkruimte. De Gereformeerde Kerk telde eind 1579 ongeveer 360 leden. Er waren toen al twee predikanten werkzaam. Tot hun gehoor moeten behalve de belijdende leden en hun gezinnen ook nog een onbekend aantal niet-leden worden gerekend. Er was meer Gereformeerde aanhang dan alleen de lidmaten. Voor het beleggen van Gereformeerde erediensten was de toegewezen gasthuiskerk geheel ontoereikend.

3. De opbouw van de gemeente tijdens de Religievrede

Voor onze kennis van de Gereformeerde Kerk te Kampen gedurende de eerste jaren van haar bestaan zijn we grotendeels afhankelijk van gegevens van buitenaf. De belangrijkste bronnen voor de plaatselijke kerkgeschiedenis, de notulen van de kerkeraad, over de periode tot 1618 ontbreken namelijk. Wel is bekend, dat er een 'consistoriaelboeck' werd aangelegd, maar dit is, waarschijnlijk ten gevolge van de plaatselijke moeiten tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten, verdwenen.⁹⁵ De documenten afkomstig van de eerste kerkelijke vergaderingen in het gewest Overijssel gedurende de jaren 1579 – 1581, 96, aangevuld met gegevens uit het bredere kerkverband en gecombineerd

⁹⁵ Zie de Inleiding.

⁹⁶ Bronnenpublicaties van Van Booma: 'Acta Overijsselse synode 1579', 107-113; 'Acta Overijsselse synode 1580', 75-83; 'Acta Overijsselse synode 1581', 166-179. 261

met archivalia betreffende het burgerlijk bestuur, vullen dit hiaat enigszins op. Zo wordt het mogelijk ons toch een beeld te vormen van de beginperiode van het Gereformeerd kerkelijk leven ter plaatse.

In de kerk van het Heilige-Geestgasthuis wordt op dinsdag 22 september 1579 om vier uur 's middags in 'den naeme des Heeren' een vergadering belegd. Diverse ouderlingen en predikanten uit Overijssel zijn aanwezig. Na 'aenroepinge van die naem Godes' wordt Caspar Holstech tot voorzitter gekozen. Bernherus Vezekius, predikant te Deventer, is scriba. Met dit smalle moderamen constitueert zich de eerste vergadering van de kerken 'van den lande van Overijssel'. Holstech brengt ter vergadering zijn jarenlange ervaring in met een Gereformeerd kerkelijk samenleven zoals dat zich in Holland vrij had kunnen organiseren. Hij had er provinciale synodes bijgewoond waarbij hij als scriba was verkozen.⁹⁷ Vezekius van Deventer had eerder gestaan in Edam. Hij had ervaring met commissiewerk van een particuliere synode. Zelfs was hij naar de generale synode Dordrecht 1578 afgevaardigd geweest.

Op verzoek van een commissie uit de kerkeraad van Deventer had de particuliere synode van Noord-Holland hem 15 juni 1579 voor kerkelijk opbouwwerk naar deze IJsselstad afgezonden. Als scriba van de eerste kerkverbandelijke vergadering in dit gewest zet Vezekius zich hier op 22 september ook in voor de opbouw van de kerk te Kampen.⁹⁸ Over de voorgeschiedenis van de vergadering van 22 september zijn uit de archieven geen nadere gegevens bekend. De vergadering is echter een eerste concretisering van wat bij provisie ruim een jaar eerder door Dordrecht 1578 al was geregeld.⁹⁹ Deze eerste bijeenkomst van Overijsselse kerken heeft organisatorisch nog iets voorlopigs. Uit het smalle moderamen blijkt dat. Ook uit de onduidelijke terminologie waarmee de vergadering zichzelf in de acta omschrijft. Zo wordt in artikel 19 ter aanduiding van een te houden volgende vergadering gesproken over 'den naestkoemenden classico conventu der Overijsselsche kercken'. Dezelfde uitdrukking wordt gebruikt in

⁹⁷ Zie noot 19.

⁹⁸ De gegevens over Vezekius in Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, I, 39, 48, 68, 69 en Acta van de Nederlandsche Synoden, 293, 316. Op de particuliere synode van Noord-Holland van 15 juni werd nog een predikant naar dit gewest afgezonden: Petrus Hardenberg van Amsterdam, die voor opbouwwerk naar Zwolle kwam. Inzake leenpredikanten werd

vanuit Overijssel al in 1578 steun gezocht in Noord-Holland. Op verzoek van de broeders in Vollenhove werd namelijk op 15 september 1578 door de particuliere synode van Noord-Holland Wilhelmus Lamius, dienaar te Hauwaert, voor 14 dagen afgezonden 'tot opbouwinge van den rycke Christi' te Vollenhove. Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, I, 60. Ruim voor in dit gewest een kerkverbandelijke vergadering geconstitueerd was, zocht deze plaatselijke kerk voor een leenpredikant zelfs al steun bij de nationale synode Dordrecht 1578. Van Dooren, 'Gegevens over de toestand van de Gereformeerde Kerk in 1578', 195.

99 'Afdeylinghe der Particuliere Synoden by provisie' [...]: Overijssel'. Deze particuliere synode

Overijssel bestaat uit: 'Overijssel, Drenten, Twenten ende Linghen.' Acta van de Nederlandsche Synoden, 278, 280. Met het laatste 'Overijssel' zullen de landschappen Salland en Vollenhove binnen het gewest Overijssel zijn bedoeld.

262

artikel 23: 'voor den aenkomenden classio [sic!] conventu der Overijsselsche kerken'. In het tussenliggende artikel 21 wordt echter gesproken over 'den Synodum der Overijsselschen kercken'. Kennelijk houdt de vergadering het midden tussen een classis en een synode.¹⁰⁰ Blijkbaar is er op 22 september 1579 van een officiële classicale indeling binnen een provinciaal ressort nog geen sprake. Begin 1580 wordt op de gecombineerde vergadering van Gelderse en Overijsselse kerken wel van een Overijsselse synode gesproken die op 1 februari zal gehouden worden: 'Op het vurgeven der van Overijssel umb twee op haeren synodum den yersten februari binnen Deventer te senden'. Wanneer deze vergadering dan op 2 februari 1580 gehouden wordt, is het moderamen uitgebreid. En de acta van de betreffende vergadering spreken niet alleen over 'die synodael vergadering' en 'thokoment synodus' als vorm van zelfaanduiding, maar ook over 'mit bewilginge des classis' en over 'die bruderen des classis van Vollenhoe'.

Kennelijk is er in de tijd tussen 22 september 1579 en half januari 1580 een officiële classicale indeling binnen een provinciaal ressort tot stand gekomen.¹⁰¹ Aanvankelijk vormen Kampen, Vollenhove en Steenwijk met de omliggende dorpen een classis, met daarnaast de classes Zwolle en Deventer. Maar op de synode van Middelburg 1581 valt het besluit dat Overijssel een particuliere synode met vijf classes zal vormen waarbij Kampen, afgesplitst van Vollenhove en Steenwijk, met de omliggende dorpen een zelfstandige classis wordt.¹⁰² De classis Kampen bestaat dan uit de gemeenten Kampen (inclusief Kampereiland¹⁰³), Ens en Emmeloord, Genemuiden, Masténbroek, Wilsum, IJsselmuiden en Zalk.¹⁰⁴ Daarmee ligt de reformatorische beweging te Kampen kerkverbandelijk ingekaderd. Gereformeerde Kerken hebben elkaar nodig. Vanuit die gedachte heeft Holstede de vergadering van 22 september 1579 gepresideerd.

Onder zijn leiding wordt aandacht geschonken aan de confessionele eenheid van de Gereformeerde Kerken. Holstede, Vezekius en de andere dienaren uit Noord-Holland, wisten uit ervaring dat de eenheid van het kerkverband allereerst een zaak van geloofseenheid is. Want dat het kerkverband alleen in de eenheid van belijden kan zijn gefundeerd, hadden ze in Noord-Holland reeds

¹⁰⁰ Over een dergelijke 'classische synodus' in de beginfase van kerkverbandelijk vergaderen, wordt meer gesproken, bijv. binnen de Acta van de vergadering te Alkmaar, 31 maart 1573. Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, I, 15.

¹⁰¹ Voor de gecombineerde synode van 19 en 20 januari: Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, IV, 9 en 10. Voor de synodale vergadering van 2 februari te Deventer: 'Acta Overijsselse synode 1580', 76, 78.

¹⁰² Acta van de Nederlandsche Synoden, 375. Maar zowel de classicale indeling als het

bijeenkomen in classicale vergadering blijven in de verdere jaren '80 en ook gedurende de jaren '90 nog vlottend. Zie hoofdstuk 6 noot 120.

103 Op het Kampereiland werd op 2 juli 1668 een predikant aangesteld. Het kerkboek begint in 1669. Op 13 mei 1678 koos de gemeente een kerkeraad. De stad Kampen behield echter het collatierecht bij de predikantsbenoeming. Don, *De archieven der Gemeente Kampen*, III, 177.

104 Don, *De archieven der gemeente Kampen*, III, 163. *Acta van de Nederlandsche Synoden*, 375.

263

onderschreven. Onder het presidium van Jan Arentsz., voor Kampen geen onbekende¹⁰⁵, had de Noordhollandse synode in 1573 immers tot ondertekening van de Nederlandse Geloofsbelijdenis besloten. En als kerkelijk leerboek zou de Heidelbergse Catechismus worden gebruikt.¹⁰⁶ Voor de opbouw van het kerkelijk samenleven in Overijssel was volgens de predikanten die eerder in Noord-Holland hadden gediend, dit leerfundament nodig. Een confessionele grondslag die continuïteit met de generale synode van Emden 1571 inhield.¹⁰⁷ Uit de acta van de vergadering van 22 september blijkt bovendien dat men de besluiten van de nationale synode van Dordrecht 1578 volgde.

Een belangrijk gedeelte van de acta heeft hierop betrekking.¹⁰⁸ Nu was het voornaamste doel van deze synode het ordenen van het kerkelijk leven met het oog op de vele 'niewe Christelicke ghemeynten' in de gewesten buiten Holland en Zeeland, waarbij ook voor deze kerken 'de reyne leere ende ghelijckformighe bedieninghe' zou zijn zekergesteld.¹⁰⁹ Op één lijn met de synode van Dordrecht 1578 wordt in de vergadering te Kampen geformuleerd, dat de eenheid van de Overijsselse kerken ligt in de binding aan de Gereformeerde belijdenisgeschriften. Want ten aanzien van het eerste artikel van Dordrecht over de leer en de sacramenten, wordt besloten dat iedere gemeente er aan werkt om een exemplaar van de laatste editie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis te verkrijgen, zodat deze kan worden ondertekend.¹¹⁰

De gecombineerde synode van Gelderland en Overijssel van 19 en 20 januari 1580 geeft nader aan dat ondertekening niet vrijblijvend is. In alle gemeenten zal in de kerkeradsacta het leerfundament van Dordrecht 1578 worden vastgelegd om door alle dienaren, ouderlingen en diakenen 'die tegenwoordich in den dienst sijn ende in toecomende tijden sullen gestelt worden, onderschreven [te] sullen werden'.¹¹¹ Het gaat immers, aldus de synode, om de leer van het Evangelie.¹¹² In de lijn van dit besluit krijgt ds. Vezekius begin juni 1580 opdracht 'etliche exemplaria van der Bekandtnus des Gelaubens der Niderlendischen kirchen op des sijnode onkosten te bestellen, omdat dieselbe van allen kirchendienaeren gelesen und darnach vermoegh des eersten artyculs des Dordracen Synodi, in loco de doctrina, onderschreven

¹⁰⁵ Zie hoofdstuk 3, onderdeel 3.2.3.

¹⁰⁶ *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, I, 4. e.v., artt. 8 en 9.

¹⁰⁷ *Acta van de Nederlandsche Synoden*, 56-58, artt. 2, 4 en 5. Over de continuïteit tussen de Noordhollandse synoden en Emden: De Jong, 'De eerste drie Noord-Hollandse Synoden', 190-204.

¹⁰⁸ Met name de artikelen 5-13, 15 en 16.

¹⁰⁹ Van 't Spijker. 'De kerkorde van 1578', 131. Hij haalt citaten aan uit het 'Cort eenvoudich ende waerachtich verhael...' , een officieel stuk van predikanten en ouderlingen van de particuliere synode van Hotland, 25 maart 1582, waarin dit hoofddoel van de synode Dordrecht 1578 vermeld wordt.

¹¹⁰ 'dat een iegelyck gemeynte daerover al arbeyden, dat zij een exemplaar van die laeste editie van die 'Bekentnisse des Gelooffs der Nederlandische kercken' zullen kriegen datzelve doen onderteeken, opdat het artickel nagekomen wordden'. 'Acta Overijsselse synode

1579', art. 7.

111 Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, IV, 5.

112 Gecombyneerde synode van 19 en 20 januari 1580, artikel 11 en Overijsselse synode van 2 februari 1580 artikel 4: 'die lere des Evangelii'.

264

moege'.¹³ Dat ook de Heidelbergse Catechismus als leerboek binnen de kerken functioneert, blijkt uit de artikelen 3 en 4 van de gecombineerde synode van 19 en 20 januari 1580. Deze artikelen bevatten bepalingen ten aanzien van het hanteren van formulieren uit het Gereformeerd Kerkboek, waarvan naast de Psalmen, Formulieren en Gebeden de Heidelbergse Catechismus als zo'n wezenlijk bestanddeel wordt gezien, dat het Kerkboek er in de beide artikelen zelfs naar genoemd wordt.¹⁴

Met behulp van bovenstaande kerkverbandelijke gegevens is dus duidelijk, dat voor de Gereformeerde Kerk te Kampen de Schrift en de twee genoemde belijdenissen als bindende leer gelden.

Het examen van wie als predikant de Gereformeerde Kerken in het gewest gaan dienen, onderstreept, dat er geen ideeën getolereerd worden die met dit leerfundament op gespannen voet staan. Zo vallen er op 23 september ten aanzien van examinatie niet enkel besluiten over de gewezen pastoors van Zwartsluis en van Zalk. Met een zekere Henricus, dienaar te Zwolle, zal ook over leergeschillen tussen Gereformeerden en Lutheranen worden gesproken. En voor de kerken in het gewest is niet de Augsburgse Confessie maatgevend. Dat de Augsburgse Confessie in Gereformeerde zin kan worden uitgelegd¹⁵, is hiermee niet in strijd. In een gewijzigde context kiezen de Gereformeerden voor binding aan een eigen, niet voor meervoudige uitleg vatbare, Calvinistische confessie: de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Te Deventer, waar het dogmatisch Lutheranisme in tegenstelling tot Kampen een nadrukkelijke factor vormt, wordt door de Luthersen naast de Gereformeerde Kerk een apart kerkelijk leven volgens de Augsburgse Confessie nagestreefd.¹⁶

Aan de leer van het Evangelie, in de twee genoemde formulieren van eenheid samengevat, is zowel de ambtsdrager als het gemeentelid in leer en leven gebonden. Zo wordt op de synode van 2 februari 1580 over de pastoor van Baarlo en Blokzijl'', die 'die lere annempt und dieselve qualick belefft', door de classis Vollenhove advies gevraagd. De classis zal de pastoor ontbieden 'und sien ob sie hom toechte kunnen brengen'. Mocht dit niet baten, dan zal men zich in deze zaak op de eerstvolgende synode kunnen beroepen. Ook inzake gemeenteleden die zich misgaan, worden al op de eerste vergadering

113 Particuliere synode Gelderland 31 mei-3 juni 1580, art.3.

114 In deze artikelen is sprake van 'het formulaer, achter in den Catechismo gesat' en 'het lange formulaer, in den Catechismo beschreven'.

115 De Calvinistische predikant Jan Arentsz. bijvoorbeeld, beaamde de Augsburgse Confessie openlijk. Zie mijn 'Verzaemelaer van een onRoomsche kerk in Holtandt', 181-183.

116 Door de 'liefhebbern des Gotlicken Woordes van der Ausburgscher Confession binnen Deventer' wordt hiertoe op 19 april 1580 bij de Raad van State een verzoekschrift ingediend. Zij vragen of 'van die Roemsche Catholijke unnd Reformierde Religie mitzgaders die van der Confessionenn van Ausborgh elck in die sijne vrij und vranck solde moegen blijven'. Hofmann, 'Deventer, in de tweede helft der 16e eeuw en daarna', 373, 376.

117 'Hoe men handlen sal mit dem pastor Barloe und Blocksijl'. Baarlo was een kapel onder de parochie van Vollenhove. Acta visitationis, 142; Index achter de 'Acta Overijsselse Synode 1581', 176.

265

van 22 september adviezen ingewonnen door plaatselijke kerken. Uit de lidmatenlijst van de kerk te Kampen is eveneens duidelijk dat de Avondmaalgemeenschap met Christus en met elkaar door de kerkelijke tucht beschermd wordt. Uit een kanttekening aan het begin van de lijst blijkt echter ook dat niet alle Avondmaalgangers zich willen onderwerpen aan dit kerkelijk vermaan: 'daer een 0 vorstaet de synt rebel off absent'. Onduidelijk blijft hierbij echter in welke gevallen het om verhuizing en in welke het om ongehoorzaamheid in de vorm van een onttrekking gaat. In slechts één geval is die duidelijkheid er wel: bij dat van Peter Jansz., een weversgezel die zich 2 augustus 1579 bij de gemeente gevoegd heeft. Achter zijn naam staat de toevoeging 'affgefallen'. Een aantekening bij soldaat Arent Snijder van Coesfelt 'sijdt bij een ander wijff' wijst ook op achterliggend ambtelijk vermaan. Aan de synode van Overijssel wordt in 1580 door de synode van Gelderland van 31 mei-3 juni in een zaak uit de kerk te Kampen advies gegeven. Het betreft de kerkelijke houding tegenover een heimelijk gesloten huwelijk van twee gemeenteleden.¹ De kerk te Kampen ontvangt in zaken van opzicht en tucht steun van het kerkverband. Zo werd in huwelijkskwesties door de vergadering van 22 september al een aantal besluiten en adviezen aan de kerken gegeven (artikelen 16 en 17). Ook de gecombineerde synode van 19 en 20 januari 1580 deed dit (artikel 20). Reeds vanaf de eerste vergadering van het Overijsselse kerkverband functioneert een uitgewerkt systeem van opzicht en tucht. 119

Het uitoefenen van opzicht en tucht veronderstelt in de plaatselijke kerk de aanwezigheid van een kerkeraad. Op de vergadering van 22 september waren predikanten en ouderlingen uit diverse kerken, ook uit Kampen, aanwezig. Tot de kerkeraad ter plaatse behoren naast de predikanten Holstech en Sanderus Theodorus op dat moment een onbekend aantal ouderlingen, van wie de namen niet zijn te achterhalen. De eerst bekende ouderling is Aelt Craen. Reeds diverse malen kwamen we zijn naam in de kerkelijke en politieke verwickelingen tegen.¹²⁰

Hij wordt door de Overijsselse kerken afgevaardigd naar de Middelburgse synode van 1581, waar zijn naam in de acta genoteerd staat als: 'Mr. Aert Crane

118 'Aengaende die heimliche trouwe deren van Campen, als Johan Henrickzen und Swaentgens ter Borchart'. Over de kwestie is tussen kerk en stadhuis correspondentie geweest. De magistraat heeft een standpunt ingenomen. De zaak heeft tot op de Overijsselse synode gediend, waarna advies van de Gelderse synode is ingewonnen. Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, IV, 16.

119 De gebruikte terminologie in de Acta van de vergadering van 22 september 1579 maakt dit duidelijk: 'dat zulcke niet toegelaten worden', 'zal men alle middelen van vermaeninghe gebruycken', 'nyet openbaer maecke 't welck heymelijck is', 'daervan geen argenisse op der gemeente koeme', 'haere schuldt van haere naelaeticheyte bekennen', 'nae voorgaende straffinghe', 'tot die excommunicatie gaen'.

120 Zijn naam komt voor onder het rekest van 1578. Hij behoorde tot de acht doeleanten die op 1 maart bestuurlijke vernieuwing verzochten; hij was als een van de vier op de buitengewone Landdag van 6 april met bestuurlijke en kerkelijke eisen aanwezig. Zijn naam komt voor op de lidmatenlijst bij de viering van het Heilig Avondmaal op 27 december 1579. Hij heeft zitting in de nieuwe gezworen gemeente (mei 1579/1580).

(Campen) Senior (ouderling)'. Wanneer hij ouderling werd, is onbekend.¹²¹ Van ouderlingen is misschien al op 28 juni 1579 in artikel 4 van de Religievrede sprake: 'Dat die van die gereformierde religie hoer predicanten ende ministers den Magistraeth deser stadt sullen presentieren'. Evenzo in artikel 8: 'mitsgaders die predicanten ende

ministers'.¹²² Nu veronderstelt de bediening van het eerste Avondmaal op Paasdag, 20 april, 1579 echter een ambtelijk geleide gemeente. Het voornemen tot sacramentsbediening was reeds in het rekest van eind augustus/begin september 1578 aanwezig: 'hooren ende celebreren die godlicke diensten alle predicatiën, bedinghen, sangen, doopsels, nachtmaelen'. Op de Landdag van 24 augustus 1578 werd het bericht doorgegeven dat diverse personen in de Heilige-Geestkerk hun kind begeerden te laten dopen. Wanneer dit voornemen in praktijk gebracht werd, is onbekend. De conclusie is dan ook dat de kerkeraad mogelijk al kort na eind augustus 1578 en zeker voor 20 april 1579 werd verkozen.

Over de wijze waarop deze eerste verkiezing kan zijn verlopen, geeft de kerkverbandelijke vergadering van 22 september 1579 inlichtingen. Daar wordt het recht van 'denominatie' aan de kerkeraad toegeschreven, te weten 'op te werpen ende te denomineren die men meinth profijtelyck te zijn tot regieringhe der kercken'. Maar voor de eerste keer zal, om moeite te voorkomen, dit recht aan de gemeente worden gegund: 'voor die eerste reyse in 't beginsel van die beslooten gemeente, 't welck jus anders die kerckenraet ordentlijck verkooren toekomt te doen [...] ende dat om vele inconveniënten te vermijden'.

Op de verkozen ouderlingen en de beide predikanten rustte grote verantwoordelijkheid. In deze eerste fase van gemeenteopbouw moesten zij op tal van punten aan de gemeente leiding geven. Bij deze taak hebben zij in het kerkverband steun gezocht en verkregen.

Deze steun geldt ook de diakenen. Niet allereerst in de vorm van schenking van het bedrag aan stuivers waarmee laatkomers op een synode beboet worden 'thot behoeff der armen der gemeinten dar dat synodus gehalden wert'.¹²³ Maar vooral in de bewaking van het recht van kerkelijke armenzorg. Reeds op de eerste kerkverbandelijke vergadering van 22 september 1579 blijkt dat tegenover de overheid het recht op kerkelijke verkiezing van diakenen verdedigd moet worden.¹²⁴ Aan de afgevaardigden van Deventer wordt geadviseerd de magistraat te verzoeken om de kerk 'haere gerechticheyt' in de verkiezing van diakenen te willen laten. Verder wordt het algemene besluit genomen, dat men er in in de toekomst goed op bedacht zal zijn dat de dienst der diakenen 'uuyt der gemeynte nyet genoemen worde'. Op de vraag of de diakenen de aalmoe-

¹²¹ Acta van de Nederlandsche Synoden, 359.

¹²² De ouderlingen hier dan aangeduid als ministers. Zeker is dit echter niet, omdat binnen de parallelle tekst van Deventer sprake is van 'seine predicanten offte ministers'. In die zin opgevat verbindt 'ende' twee equivalenten.

¹²³ 'Acta Overijsselse synode 1580', art. 1.

¹²⁴ 'Der van Deventer aengaende die verkiesinghe der diaconen, daerin zie van die magistrat verhindert werdt'. 'Acta Overijsselse synode 1579', art. 4.

zen zonder toestemming van predikanten en ouderlingen buiten de gemeenten uitdelen mogen wordt op 2 februari 1580 'geantwort simpliciter nein ob eine'. Al sluit dit 'ten ene male nee' uitdeling buiten de eigen gemeente zeker niet uit, de eigenheid van het christelijk diakenschap mag door een stadsbestuur of door ongecontroleerd geven aan stadsarmen in het algemeen, niet in gevaar worden gebracht. De diakenen, zo is men van oordeel, hebben rond de Avondmaalstafel een kerkelijk ambt en uitholling van dit kerkelijk ambt brengt binnen de Avondmaalsgemeenschap de dienst der barmhartigheid in gevaar. Aan tafel zitten naast welgestelden immers ook armen aan.

Aan de hand van de lidmatenlijst, met aanvulling vanuit de rekestlijst, werd reeds een globale beoordeling van de maatschappelijke en economische positie van de gemeenteleden gegeven. De meeste gemeenteleden moeten tot de economisch zwakkeren worden gerekend, al zijn er ook welgestelden. Het streven de verschillen in stand en ontwikkeling binnen de geloofsgemeenschap te overbruggen, zal van de diakenen inzet hebben gevraagd.

Verschillen in welstand binnen dezelfde stand riepen binnen de Overijsselse kerken vragen op. Dit blijkt uit het antwoord op een vraag die tijdens de vergadering van 22 september 1579 gesteld werd: Wat moest men doen met degenen 'die naer hoere staet in kleedinghe gaen, daer vele curiose [bezorgde, preciese] menschen [zich] aen stooten'? De kerken keurden dit lopen in wat duurdere kleding dan op grond van eigen stand door een aantal kerkleden verwacht werd, op zichzelf niet af. Mits niet met een houding van hoogmoed gedragen, kon hierover geen afkeuring worden geuit, 'naedemael goldt, silver gaven Godes zijn, die een iegelijck in zijn staet met danckbaerheyt tegen Gott gebruycken mach'.

De kerkleden kregen geen regel voorgeschreven 'woe zij gaen zullen'.¹²⁵ Behalve armen behoorden tot de gemeente die de gedachtenis van Christus' dood vierde, ook weduwen en gehandicapten, alleenstaanden en bejaarden.¹²⁶ Ook voor hen moest het eten en drinken een vrolijk-zijn voor Gods aangezicht betekenen.

Ten aanzien van de liturgie wordt op de vergadering van 22 september al naar eenheid gestreefd. Deze eendracht van en in het kerkverband wordt de daarop volgende vergaderingen verder tot uitdrukking gebracht.

In aansluiting bij Dordrecht 1578, artikel 23, distantieert men zich van de Roomse feestkalender: 'dat men bij den artyckel blijven zal, die festdagen nalaeten, doch die festa des Heeren onderhouden, ende onder die oock mede den dach van die besnijdinghe ofte Nieuwjaer ende Hemmelvaertsdach, want men

¹²⁵ Het antwoord van de kerken is geheel conform Calvijn, Institutie, III, 19. 7 e.v., waar het gebruik van eenvoudige of meer luxe kleding binnen dezelfde stand als een middelmatige zaak tot de christelijke vrijheid wordt gerekend.

¹²⁶ Gehandicapte Jan Gerritsz. 'op de krucken' bijvoorbeeld en mogelijk Toeniskens uit het Heilige-Geestgasthuis; de weduwe van Hendrik van Raels; Metken weduwe van Hendriksz.; Anna weduwe van Johan de bakker; Lyzabeth Reiners, weduwe van Dirk Hendriksz.; ook aan bejaarden moest worden gedacht, zoals aan 'olde Juffer Van Echten'; kwetsbaar zijn ook vrouwen die zich alleen of met hun kinderen, maar zonder man bij de Gereformeerde Kerk hebben gevoegd.

268

die zonder argenisse nyet affstellen kan'.¹²⁷ Men onderhoudt ook in de kerk te Kampen, geen tweede kerkelijke feestdagen.

Ter plaatse vindt op de ene Paasdag altijd Avondmaalsviering plaats. Dit gebeurt ook wel op de Pinksterdag, de Kerstdag en Nieuwjaarsdag.¹²⁸ In de frekwentie van viering sluit de kerk te Kampen zich aanvankelijk minder bij Dordrecht 1578 aan dan binnen het gewest was afgesproken. De Synode van Dordrecht, artikel 21, liet de kerken onder het kruis nog vrij, terwijl voor de geordende kerken zoveel mogelijk tweemaandelijks viering werd nagestreefd. De vergadering van de Overijsselse kerken laat op 22 september 1579 viering om de twee of drie maanden vrij, maar de kerk te Kampen houdt tot 1584 viering om de vier maanden aan.¹²⁹ Kennelijk beleeft men in het uitzetten van een gemeenschappelijke lijn de frekwentie van de Avondmaalsviering als een middelmatige zaak.

In de uitdeling van het Avondmaal aan langdurig zieken op het tijdstip dat er in de

kerk Avondmaal bediend wordt, heeft Overijssel een eigen standpunt, dat op 22 september 1579 als volgt wordt omschreven: Ziekencommunie is geoorloofd, omdat het in de apostolische kerk ook plaatsvond, omdat het tot bijzondere versterking en troost van de zieken is en omdat door ziekte van het lichaam de tegenwoordigheid bij de gemeente met de geest niet verhinderd is. Wel moet volgens de vergadering hierbij terughoudendheid worden betracht. Zo moet het verzoek uitgaan van de zieke zelf. De dienaar moet proberen de zieke van private communie te weerhouden. Als deze daar echter niet van terug te houden is, mag tot private communie worden overgegaan, rekening houdend met diens zwakheid.

Dat ook predikant Holstech hiertoe al in de jaren 1566/1567 van het Kamper stadsbestuur toestemming had, laat zien hoe te Kampen over deze kwestie waarschijnlijk nog steeds werd gedacht. Op de gecombineerde synode van 19 en 20 januari 1580 komt de ziekencommunie opnieuw aan de orde, waarbij duidelijk een meer gereserveerde opstelling dan op 22 september 1579 ingenomen wordt. Werd toen de private communie op aandringen van de zieke nog getolereerd, nu mag het Avondmaal aan zieken thuis in geen enkele gemeente meer worden bediend voor hierover op de generale synode een besluit genomen is. Men acht het gebruik 'geveerlich [...] ende oock in gienen kercken deser Nederlanden tot noch toe [...] gebruickt'. Middelburg 1581 beantwoordt de vraag van Overijssel, Gelderland en Wesel hierover ontkennend.¹³⁰ De plaat-

127 'Acta Overijsselse synode 1579', art. 15.

128 Over 1579-1584: Paasdag 1579, 1580, 1582, 1584. Op Pinksterdag 1583, op Nieuwjaarsdag 1584, op Kersdag 1584.

129 Volgens de lidmatenlijst vindt de viering plaats op Pasen, 2 augustus en 27 december 1579; op Pasen, 14 augustus en 22 december 1580; op 26 maart, 6 juli en zondag voor Kerst 1581; op Pasen, 15 juli en 21 oktober 1582; op 27 januari, 19 mei [Pinksteren], 8 september 1583; op 1 januari, op Pasen, 15 augustus en Kerst 1584. Voorkeur gaat uit naar viering op of rond Pasen, Kerst en in de zomermaanden juli-september.

130 'Is gheandwoordt, neen, ende dat men de sacramenten niet uutrecht sal dan in de ghemeene versamelynghe, ter plaetse daer de ghemeente ordinairlick t' saemen comt'. Acta van de Nederlandsche Synoden, 422, 445.

269

selijke kerk en de kerken in dit gewest hebben via deze zaak vanuit het kerkverband over bepaalde risico's en over herkenbare eenheid in de liturgie iets geleerd.

Waar het Gereformeerde karakter van de Avondmaalsviering tegenover Rooms-katholieke opvattingen moest worden bewaakt, waren de kerken in het gewest paraat. Zo sluit de synode van 2 februari 1580 zich aan bij de door Dordrecht 1578 voorgeschreven instellingswoorden uit 1 Corinthe 10:16 om 'den schijn van die consecratie tho vermijden'. Ook de toevoeging van het 'Nempt, eth, gedenckt etc.' wordt overgenomen, om daarmee aan de communicanten, zolang deze aan tafel zitten, het karakter van het Avondmaal als gedachtenis- maal in te scherpen. Het eenmalig of bij iedere tafel reciteren, staat de kerken in Overijssel vrij.

Door de kerken in het gewest wordt de Gereformeerde eredienst niet enkel tegen invloed van Rooms-katholieke zijde beschermd. Ook tegen Lutherse ceremoniën vindt afbakening plaats. Al op de eerste kerkverbandelijke vergadering van 22 september 1579 is dit het geval. Want Henrico, dienaar te Zwolle, zo wordt besloten, zal niet enkel worden onderzocht 'in de voornaemste articulen der leere, die tusschen den Lutheranen ende ons gecontroviertiert worden', maar 'oock van den ceremoniën, als die daer reyn ende suyver in is'.

Op diezelfde vergadering wordt ook grotere eenheid in de dooppraktijk bepleit: 'Het is voor raetsam ende zeer goet ingezien, dat men in alle plaetsen ende kercken eenderley maniere van die ceremoniën des doops' onderhouden zal. Drie keer besprengen wordt voorgestaan.¹³¹ De gecombineerde synode van 19 en 20 januari 1580 vindt het raadzaam in de steden, waar veel kinderen ten doop worden gehouden, het korte formulier te gebruiken.¹³² Dit om 'die gemeine toehoerer' niet te lang op te houden en zoveel mogelijk in de kerk te houden. Hier wordt rekening gehouden met degenen die nog geen lidmaten van de Gereformeerde Kerk zijn, maar wel toehoorders, de zogenaamde liefhebbers. Maar op de dorpen, waar weinig kinderen ten doop worden gehouden, zal het lange doopformulier 'in den Catechismo' beschreven, worden gebruikt. Op deze wijze wordt aan het besluit van Dordrecht 1578, artikel 62 vorm gegeven. Dit artikel stond eenheid in het onderwijs inzake de leer van de doop voor door middel van het gebruik van het doopformulier.'³³

131 'Insonderheyt in 3 mael te bespringhen zal onderhouden'; een ritueel corresponderend met de delen van de trinitarische formule, waarover Dordrecht 1578 zich niet nadrukkelijk uitsprak. Dordrecht 1574 streefde naar uniformiteit in de vorm van één keer besprengen, maar verdroeg drie keer vooralsnog. Acta van de Nederlandsche Synoden, 145, artikel 65. Emden 1571 liet één of drie keer besprengen als middelmatige zaak, vrij. Acta van de Nederlandsche Synoden, 64, artikel 19.

132 Dordrecht 1574 had van het formulier van Datheen, in het Gereformeerd Kerkboek achter de Catechismus geplaatst, een verkorte uitgave aan de kerken gegeven. Acta van de Nederlandsche Synoden, 145, artikel 66. Deze verkorte uitgave, binnen Overijssel dus sinds 1580 in de steden in gebruik, is het ons bekende doopformulier. Trimp, Formulieren en Gebeden, 37. Trimp, De gemeente en haar liturgie, 168 e.v.

133 Acta van de Nederlandsche Synoden, 250.

270

de doopvragen, bestemd voor de vader en de getuigen, moeten de kerken zich houden. De doopvader zal voor de bediening van de doop eerst een bezoek brengen aan de predikant. Omdat hij voor de christelijke opvoeding persoonlijk verantwoordelijk is, dient hij bij de doopvont persoonlijk aanwezig te zijn. Het natuurlijk ouderschap, door de 'geestelijke' peetouders bij de doopvont in de Rooms-Katholieke Kerk in de schaduw gesteld, wordt weer naar voren gehaald. De vraag of men ook zieke kinderen buiten de gemeentelijke samenkomst mag dopen, wordt om reden van superstitie ontkennend beantwoord. Van huisdoop wil de synode niet weten.

De gedoopte jeugd moet in de christelijke leer worden onderwezen. De Gereformeerden te Kampen hebben aandacht voor het schoolonderwijs. Via de gecombineerde synode van 19 en 20 januari 1580 zijn ze op de hoogte met wat de zusterkerken in Gelderland inzake het onderwijs voor ogen staat: De kerkeraad van Arnhem zal zich tot de stadhouder, de Staten en de magistraat van Zutphen richten met het verzoek tot oprichting van een universiteit. En in de steden en dorpen dienen Gereformeerde scholen te worden opgericht. De kerken daar zijn er op bedacht dat, nu de Religievrede van kracht is, de leer van het Evangelie de vrije loop zal worden gelaten. Dit wordt nader toegespitst op het onderwijs. Op geen enkele manier mogen de scholen, zover die er reeds zijn, worden gehinderd.

Op de synode is een naamlijst van schoolmeesters en rectoren aanwezig. Het Gereformeerde onderwijs is zo goed als maar mogelijk, in kaart gebracht. De afgevaardigden nemen van deze catalogus een uittreksel mee om aan de hand hiervan binnen de plaatselijke kerk verder te overleggen hoe het Gereformeerde onderwijs verder kan worden versterkt en uitgebreid. Het onderwijzen in de Catechismus door

schoolmeesters en rectoren wordt als vanzelfsprekend beschouwd. Over een rector die in zijn school de Catechismus niet leert, wordt het advies gegeven om na afloop van de lopende cursus een ander in zijn plaats te benoemen. En predikanten zien tot in Duitsland uit naar geschikte kandidaten ter vervulling van de vacature van een rector. Met deze ervaringen op de gecombineerde synode opgedaan, vergaderen op 2 februari 1580 de Overijsselse kerken over het Gereformeerde onderwijs. Men neemt een besluit aan de hand van het eerste artikel van Dordrecht 1578 waarin staat, dat er overal scholen moeten worden opgericht waarin de kinderen niet enkel lezen, schrijven 'ende konsten' leren, maar ook 'voornemelick' onderwezen worden in de Catechismus.

Het gaat om scholen voor basisonderwijs, waarbij het onderwijs in de christelijke leer zelfs als het voornaamste onderdeel aangemerkt wordt. Dat onder leiding van de schoolmeester de gedoopte jeugd ook in de kerkdienst verschijnt, is volgens het artikel van Dordrecht 1578 eveneens wezenlijk. Het horen van het gepredikte Woord zowel als het onderwijs in de leer van de Schrift worden voor de jeugd van de kerk onmisbaar geacht. De particuliere synode van 2 februari 1578 neemt het besluit dat de afgevaardigden over de behandeling van dit artikel van Dordrecht aan hun kerkeraad zullen rapporteren, 'umb van den selven nerstelick gehandelt the worden den articel in 't werck gestelt te worden'. In iedere gemeente moet er

271

naar worden gestreefd, dat er Gereformeerde scholen komen. Na afkondiging van de Religievrede dient de gewijzigde situatie voor het Gereformeerde onderwijs te worden benut: 'und dat des tho mer, diewijl dat na die religionsfrede beide exercitia vrijgelaten sijn'.¹³⁴ Uit de tekst van het rekest van 1578 bleek reeds, dat er te Kampen vanaf het begin voor Gereformeerd onderwijs aandacht bestond. Rekestranten vroegen 'die vrijheit [...] liberlick te mogen doen houden [...] scholen'.

Zodra eind juni 1579 de Gereformeerde Kerk door aanvaarding van de Religievrede voor wettig wordt verklaard, is er onder de kerkjeugd een Gereformeerde schoolmeester werkzaam. Volgens de Avondmaals- lijst komt nog voor de tweede Avondmaalsviering, op 2 augustus 1579, in de gemeente 'Jan Frederix, schoelmeister' binnen. Kort na de rapportage aan de kerkeraad door de afgevaardigden naar de Overijsselse synode van februari 1580, blijkt opnieuw zorg voor het Gereformeerde onderwijs: nog voor Pasen 1580, 3 april, wordt een tweede schoolmeester benoemd, 'Meyster Jacob, schoelmeyster'.

De schoolmeester laat de scholieren psalmen leren. Schoolgaande kinderen gaan gemeentezang stimuleren. Want anders dan in de Rooms-katholieke eredienst, gaat de schooljeugd met de gehele gemeente zingen.¹³⁵ Als deze in de Heilige-Geestkerk samenkomt, bespeelt de niet van stadswege bezoldigde organist Gerrit Lucas het orgel.¹³⁶ Zijn spel houdt verband met de Gereformeerde liturgie. Streefde Dordrecht 1578 naar wegneming van het orgel uit de eredienst¹³⁷, de particuliere synode van Overijssel, 10 april 1581, laat gebruik van het orgel geheel over aan het oordeel van iedere gemeente.

De gemeentezang heeft zowel uit psalmen als gezangen bestaan. Bijvoorbeeld voor de prediking het gezongen gebed van J. Utenhove, 'O Godt, der Du onse Vader bist', dat gereserveerd bleef voor de zondagse erediensten: 'Dat gebedt 'O Godt, die onse Vader bist, sal men in der weecken te singen naelaten'.¹³⁵

Gebruik van gezangen bij de kerken in Overijssel valt ook af te leiden uit het antwoord op een verzoek van de particuliere synode van 1581 aan de generale synode van Mid-

134 Acta van de Nederlandsche Synoden, 246 (Cap. III, Van den Scholen, art. 1). In een apart hoofdstuk werkt Dordrecht 1578 het Gereformeerde standpunt ten aanzien van de scholen uit. Er loopt een lijn van Wezel via Dordrecht 1578 naar de Overijsselse particuliere synode van 2 februari 1580 en van daar naar de kerkeraad van Kampen, waar op nadrukkelijk besluit van de particuliere synode door de afgevaardigden over het punt van de scholen moet worden gerapporteerd.

135 Om aan de gemeentezang stuur te geven is in later tijd een voorzanger in functie. In 1618, tijdens moeiten rond remonstranten en contra-remonstranten, ontslaat het stadsbestuur de contra-remonstrantse voorzanger van zijn verplichtingen in remonstrantse erediensten. Moulin, Oorspronkelijke aantekeningen betreffende de oude ware Gereformeerde gemeente te Kampen in de jaren 1618 en 1619, 6,7.

136 Anders dan meester Jan en meester Willem uit de St. Nicolaaskerk, kreeg deze Gereformeerde organist pas achteraf een uitkering voor zijn begeleiding: 'verackordiren mit Gerrit Luckessen orgelyst, voer datt hij de gantsse tijt gespuelt hadde so boven in de karkce ende in 't Hyllige Gyst'. OA 1332, fol. 90, kerkmeestersrekeningen Bovenkerk, 1580 en 1581.

137 Acta van de Nederlandsche Synoden, 253.

138 Acta Overijsselse synode, 6 juni 1587. Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, V, 217.
272

delburg 1581: 'Dat eenighe selecte lofsangen uth den osterschen psalmboeken bij unsen psalmen salt laeten drucken'. Het antwoord van de generale synode hierop is: 'Dien van Overysseel is uut seker respect toegelaten eenige der lichste psalmen Davids, tot XII oft meer toe, besonder te drucken, ende daer by eenige oostersche uitgelesen gesangen'.¹³⁹

Naast de zondagse erediensten wordt er, na het wegvallen van de Roomse getijden, een door-de-weeks avondgebed in de Gereformeerde Kerk te Kampen gehouden. Uit de stadsrekeningen over 1583 blijkt deze gewoonte: 'Item anno 1583, op den 24 february, heb ick afgerekent met kaarsenmaker Helmick Jansz. [...J in den Broederkercke als men wintertijt het aventgebet prediget'.¹⁴⁰ Dordrecht 1578 had er inmiddels op gewezen, dat door deze avondgebeden de zondagse erediensten niet mochten worden verzuimd. Daarom moest het gebedskarakter van de avondgebeden gehandhaafd blijven. De synode attendeerde ook op het risico dat door het avondgebed de eredienst binnen het gezin, 'het nootsakelick ghebruyck der huysgebeden' in gevaar kon worden gebracht.¹⁴¹ De vergadering van Overijsselse kerken op 22 september 1579 laat het gebruik van de avondgebeden over aan het oordeel van de plaatselijke kerk.

Voor het gebed in de eredienst in algemene zin gaf de gecombineerde synode van 19 en 20 januari 1580 aan, dat de formuliergebeden voor en na de predikatie uit het Kerkboek van Datheen als richtlijn gelden.

Met al deze regelingen leverde het kerkverband zonder twijfel al in de periode van de Religievrede een belangrijke bijdrage aan de Gereformeerden te Kampen in de opbouw van hun plaatselijk kerkelijk leven.

4. Wankel evenwicht na afkondiging van de officiële Religievrede: de ontwikkelingen van 28 juni 1579 tot maart 1580

Met de afkondiging van de officiële Religievrede op 28 juni 1579 is er tussen de Rooms-katholieken en de Gereformeerden in Kampen een situatie van godsdienstig evenwicht bereikt. Naarmate het jaar vordert, ontstaat echter in toenemende mate

spanning. Zo zelfs dat in de herfst de Religievrede wankelt. De toestand escaleert in een crisis rond het Minderbroedersklooster. Deze crisis hangt onder meer samen met de politieke ontwikkeling na sluiting van de Unie van Utrecht op 23 januari van dat jaar.

De Unie was gesloten zonder deelname van Overijssel. Oranje had al op 3 mei zijn adhesie aan de Unie betuigd, op 13 juli volgt de adhesiebetuiging van stadhouder Rennenberg. Het gewest is echter op verzoening met de koning uit. De in het voorjaar begonnen Keulse vredehandel die tot in november zou duren, wordt hier met belangstelling gevolgd. Een deputatie uit Overijssel be-

139 Acta van de Nederlandsche Synoden, 372.

140 OA 445, a.o.p.

141 Acta der Nederlandsche Synoden, 248.

273

geeft zich 10 juli naar Keulen. De onderhandelaar van de noordelijke provincies, Albada, wordt verzocht 'alle vlijt an toe wenden, daermit men tot een guede vrede komme moege'.¹⁴² Terwijl te Keulen van mei tot september de onderhandelingen steeds meer vastlopen, probeert Parma een wig te drijven tussen Overijssel en de verenigde gewesten. Op ernstige aandrang van stadhouder Rennenberg, in een schrijven van 5 augustus 1579 aan ridderschap en steden, sluit Overijssel zich toch bij de Unie aan.¹⁴³ De stadhouder waarschuwt dat de Generaliteit in groot gevaar is door 'verscheiden practiquen under verscheiden pretexten van vrede'. De stadhouder constateert dat deze praktijken 'oick dagelicks mer als oegenschijnlich bevinden in uw steden plaetze to gripen und mit seer secrett gedreven'.

Hij wil dat de Staten alle actie tegen de Generaliteit verhinderen en dat personen die ze bedrijven dit belet wordt, omdat hierdoor in de Overijsselse steden 'ghene cleine commotie darvan te befruchten staen'. Als deze gevaarlijke ontwikkeling in de steden doorzet, zal het gewest 'gantzlich van die ander Uw naberprovinciën affgefuedert' weer in het kamp van de Spaanse vijand komen. Met het voorbeeld van Mechelen voor ogen¹⁴⁴ betekent dit werken aan de eigen ondergang.

Behalve gewestelijke aansluiting bij de Nadere Unie, beveelt stadhouder Rennenberg ook aan, de staatse invloed in gewestelijke en stedelijke besturen zodanig te versterken, dat de vijand 'mit seine practiquen onder pretext van religie ofte Pacificatie ofte dergelijcke [...] van de anderen niet separeren' kan. Dat het verschil in religie binnen de steden van Overijssel door Parma wordt uitgebuit tot het meekrijgen van Rooms-katholieken op basis van de Pacificatie, acht de stadhouder een acute bedreiging voor het gewest: 'dese provincie (die voerseker in 't uterste pericull is) heel ofte eindeel solde moegen verloren gaen'.¹⁴⁵ Toch wordt op 24 augustus een plan tot een afzonderlijke, gewestelijke vrede met Parma op de Landdag besproken.

Wel wordt door het gewest op 13 september in de vorm van een aantekening bij de Vredesartikelen de koning op het punt van de religie gevraagd 'dat Sijn. Mat. genedighst believe [...] die exercitie van der Gereformeerde religie [...] te tolerieren ter tijt bij advuys van Generale Staten anders daerinne sal versien', maar het recht van de Gereformeerden op eigen kerken blijft op het standpunt van de gewestelijke Staten een zaak waarover te onderhandelen valt.¹⁴⁶ Als het

142 OA 2516, fol. 259. De gegevens over Overijssel en de Unie: Overijsselsche Plakkatenlijst, 54, no. 139 en 142.

143 Maar tot officiële ondertekening van het Unie-verdrag is het gewest Overijssel nooit overgegaan.

144 Vanuit het Rooms-katholieke deel der burgerij werd Mechelen op 29 mei 1579 aan Parma

uitgeleverd. De Pater, *Geschiedenis van Nederland*, III, 264.

145 Overijsselsche Plakkatenlijst, 54, no. 144; OA 97, schrijven van stadhouder Rennenberg aan ridderschap en steden, 5 augustus 1579. Zijn brief heeft hij 'hochdringender noot' geschreven.

146 OA 2517, fol. 43, 13 september 1579; Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces*, 189: 'the right of the Calvinists to have their own churches was essentially a negotiable item for the peace conference which the leaders in the States of Overijssel envisioned in 1579'.

274

Parma in de tweede helft 1579 uiteindelijk toch niet lukt een vrede met het gewest tot stand te brengen, polariseren binnen Kampen de verhoudingen tussen Rooms-katholieken en Gereformeerden.

Kort voor 18 september begeeft zich een deputatie van Gereformeerden naar de stadhouder. Ze delen hem mee, dat ze in de nabije toekomst binnen Kampen onrust vrezen. De Gereformeerden willen bijtijds garantie, dat door het binnenkomen van de bootsgezellen - die naar gewoonte tegen het aanbreken van de wintertijd spoedig weer naar de Kamper thuishaven terug zullen keren - het godsdienstig evenwicht niet zal worden verstoord. Een groot aantal van de bootsgezellen had immers wegens absentie in juni de Religievrede (nog) niet ondertekend.¹⁴⁷

De Gereformeerden zijn bang, dat één van beide partijen de overhand zal krijgen.

Dat zou tot ongeregelheden kunnen leiden. Ze verzoeken de stadhouder tijdig voorzieningen te treffen.¹⁴⁸ Ze stellen hem voor dat hij een commissaris binnen de stad zal installeren die op stipte naleving van de Religievrede toe zal zien. Volgens het verslag van een ontmoeting van een van de borgen¹⁴⁹, de drost van Vollenhove Johan Sloet, met de afgevaardigden van het stadsbestuur Arent toe Boecop en Coenraedt van der Vecht willen de Gereformeerden de officieel overeengekomen Religievrede immers als volgt gewaarborgd zien: 'dat die gereformeerde ghien garnison en begeerden, dan het scheen, dat hoere meninge wel solde sijn, een hoeft daer inne te moegen hebben, als telckens eenen van den burgen, om die voervallende differentiën to beter toe entscheiden, ende die eene partie nyet meer als die ander to favorizeren'. Iso Deputaten van het stadsbestuur daarentegen verklaren op de Landdag

147 'Dat die gedeputeerde der Gereformeerde religie [...] oick onlanx bij sijn Gen[ade] geweest weren, onder anderen angevende, dat sie beducht weren, dat soe wanneer die bootzgesellen wederom tegens de winter to huys gekomen sollen sijn, eenich ongemack solde moegen geboeren, uth dien, dat die eene oft die ander die overhant hielde, derhalve noedich daerinne to versyen; doch begeerden overall ghien garnison inder stadt te hebben'. OA 2517, fol. 51. Verslag op de Landdag van de vier borgen voor Kampen, te weten de drost van Salland, de drost van Vollenhove, Johan van Voorst en Robert van Itersum, 18 sept. 1579. 'Die onordoninge, daer men [= de naar de stadhouder deputerende Gereformeerden] voer besorcht was, sonderlinge van den die de vorseven articulen (als doemaels absent wesende) nyet besworen, noch die Religionsvrede hadden willen ondertekenen, onder deen dan voele waren'. Opmerking van twee afgevaardigden van het stadsbestuur, Arent toe Boecop en Conraedt van der Vecht op 19 november 1579 tijdens een bezoek aan de stadhouder. OA 2517, fol. 75, 76.

In het vervolg van dit hoofdstuk komen de bootsgezellen niet verder aan de orde, omdat hun rol in de ontwikkelingen die zich tegen de winter van 1579 binnen Kampen voordoen, uit de stukken niet duidelijk wordt. Overigens worden aan het eind van dit hoofdstuk bij de Avondmaalsviering nog de namen vermeld van de vijf bootsgezellen die in de bewuste winter lidmaat van de Gereformeerde Kerk zijn geworden.

148 OA 2517, fol. 51, Landdagverslag van 18 september 1579.

149 Zie voor de borgen 242.

150 OA 2517, fol. 51, 21 september 1579. De beide afgevaardigden van het stadsbestuur geven de drost van Vollenhove echter te kennen op het voorstel van Gereformeerde zijde om

telkens een der borgen voor toezicht-houden in de stad te laten verblijven: 'der stadt nyet doenlick te sullen sijn soedanes in toe gaen'. OA 2517, fol. 52.

275

van 19 september 'gantz nyet te weten van eenige oneenicheit' in de stad. Twee dagen later leggen de stadsdeputaten tegenover de drost van Vollenhove eenzelfde geruststellende verklaring af. De vrees van de Gereformeerden is volgens hen ongegrond. Op de Landdag van 23 september wordt deze ontkenning nog eens herhaald.¹⁵¹ De afgevaardigden van het stadsbestuur zijn bovendien niet te spreken over het feit dat de Gereformeerden bijna op iedere vergadering van de Landdag met een eigen deputatie aanwezig zijn. Dit afvaardigen van Gereformeerde zijde is een duidelijk signaal, dat in het najaar van 1579 hun vertrouwen in het stadsbestuur niet erg groot meer is. In de context van het stagneren van de Keulse Vredehandel en het diplomatieke streven van Parma binnen het gewest is dit kritisch volgen van het stadsbestuur te begrijpen.

Verklaarde de stadsdeputatie op 23 september nog dat er niets aan de hand was, korte tijd later blijkt dit spreken veel te optimistisch te zijn geweest. Op de Landdag van 9 november wordt verslag gedaan van ernstige ongeregelde heden die zich in de maand oktober hebben voorgedaan.¹⁵² Op vrijdag 13 oktober hebben 'etlicke' in het klooster en de kerk van de Minderbroeders beelden stukgeslagen. Naast mogelijke raddraaiers moeten dit personen met sympathie voor de Gereformeerde religie zijn geweest. Er was echter geen sprake van een georganiseerde groep. Zowel de gewestelijke Staten als het stadsbestuur delen mondeling en schriftelijk aan de stadhouder mee: 'Die articulen [...] nyet ingebroken, als alleene bij private personen geschiet'.¹⁵³

Een weinig toeschietelijke houding van het stadsbestuur had de Gereformeerden sterk geïrriteerd. De Raad en gezworen gemeente hadden namelijk op 13 oktober een verzoek om verbetering van het traktement van de Gereformeerde predikanten afgewezen. De Gereformeerden konden namelijk op basis van de Religievrede voor hun officieel gepresenteerde en door het stadsbestuur aangenomen predikanten een uitkering verlangen gelijkwaardig aan die van de Rooms-katholieke pastoor.

Het stadsbestuur, geheel op de hoogte van de vrees die er onder de Gereformeerden leefde voor het 'favoriseren' van 'die eene partie [...] meer als die andere', reageerde op het verzoek tot gelijkwaardige traktementsuitkering niettemin afwijzend. Door de houding van het stadsbestuur ontstond grote spanning. Eerst toen men op het stadhuis vernam dat er mogelijk 'eenige onordeninge gepractizeert zouden worden', werd een raadscommissie afgevaardigd 'om mit den voerneemsten der Gereformeerde religie te spreken'. Van hen vernamen ze, dat mogelijke onrust wel eens zou kunnen samenhangen met het feit, dat hun 'predicanten ghien genoeghsam onderholt van den stadt gegeven worde'.¹⁵⁴ De ongelijkwaardige traktementsuitkering werd als een on-

151 OA 2517, fol. 55, 21 en 23 september 1579.

152 OA 2517, fol. 66, 67, 9 november 1579.

153 OA 2517, fol. 66, brief van ridderschap en steden aan de stadhouder, 10 november 1579: 'tegens de articulen [...] nyet gedaen'; OA 2517, fol. 74, gelijksoortige mededeling van de stadsdeputaten.

154 OA 2517, fol. 74; volgens mededeling van een deputatie van het stadsbestuur aan de stadhouder, 17 november 1579.

276

rechtvaardigheid gevoeld. Binnen het stadsbestuur volgde hierop beraad. Uiteindelijk

werd besloten dat de burgemeesters en enkele raadsleden zouden worden gecommiteerd om over de kwestie met de afgevaardigden 'der voerseiden religie' verder te spreken. Terwijl de Raad met de Gereformeerden in onderhandeling was, 'weren etlicke in 't Minrebroderscloester ende -kercke ingevallen'. Een aantal Gereformeerden is dus onder een onrechtvaardig aangevoelde praktisering van de officieel overeengekomen Religievrede, tot eigenmachtig optreden overgegaan. Door leidinggevende Gereformeerden echter werd in de zeer gespannen situatie verantwoord opgetreden: Zo heeft de Gereformeerde hopman van de burgerwacht Rutger Hudde weten te voorkomen dat er nog meer vernielingen werden aangericht: 'weren etlicke in 't Minrebroderscloester ende -kercke ingevallen ende hadden die beelden ende anders in stucken geslagen, doch dat sulx durch [...] den hopman Hudde (die 't sijn wachte was) [...] voorts gesteuert'. Ook de Gereformeerde hopman Jan Jansz. en het Gereformeerde magistraatslid Hendrik Kistenmaker hebben verdere escalatie helpen voorkomen.¹⁵⁵

Dat het klooster werd binnendrongen, er vernielingen werden aangericht, moet trouwe aanhangers van de Rooms-Katholieke Kerk hebben geschokt en verbitterd. Het heeft een aantal Rooms-katholieken tot eveneens godsdienstig en politiek radicalisme verleid. De dag na het gewelddadig optreden tegen de Minderbroeders zijn tientallen Rooms-katholieken 'deur heimelick aenstiften sommiger Raetspersonen in de groote Kercke' bijeen gekomen. De aanwezigen besloten om enige tijd later in het Minderbroedersklooster zelf samen te komen.

Dit gebeurde op zondag 25 en maandag 26 oktober. Een aantal van de meer dan 150 aanwezigen in het klooster heeft vervolgens zoveel zitten drinken, dat zij dronken geworden 'in 't uthgaen van daer met etlicken van de gereformierde religie hantgemeng geworden weren, daerover vier personen ge= wondet ende eener gestorven'.¹⁵⁶ Deze dronkenschap binnen het convent wordt in het verslag van het stadsbestuur als escalerende factor naar voren geschoven: 'belangende die emporinge binnen deselve stadt geboert vermits etlicke droncken personen mit malckanderen hantgemeen geworden weren ende daerover die burgeren sich in den wapenen ergeven'.¹⁵⁷ In de verslaggeving van

155 OA 2517, fol. 74: Het gegeven over Rutger Hudde in een mededeling van het stadsbestuur aan de stadhouder op 17 november 1579. Het gegeven over Hendrik Kistenmaker en Jan Jansz. in de Memoriën van Fresinga, 171: 'ende was geschapen datter grootte bloetstorting geschiet soude hebben; doch is lestlick de saecke deur den Borgemeester Hendrick Kistemaecker, Jan Jansen, ende andere middelers alsoo geslichtet, dat de Gereformeerde om vredes wille, soo sy seiden, geweken ende heur vordel overgegeven hebben; midts tot heure versekering gyselers mede nemende'.

156 Verslag van een ontmoeting tussen afgevaardigden van de gewestelijke Staten en van het stadsbestuur met de stadhouder. OA 2517, fol. 69, 13 november 1579; OA 452, 13 november 1479.

157 OA 2517, fol. 72-76, 17 november 1579. Velthuysen, 'De invoering der Hervorming en de wederopleving van het Katholicisme', 172, verzwijgt het element van dronkenschap binnen de kloostermuren geheel. Hij benadrukt dat de gardiaan van het convent bij zijn vertrek uit Kampen een getuigenschrift meekreeg waarin het stadsbestuur hem omschrijft als een 'goet predikant, van goeder Ieringhe duechtliken leven ende conversatie'. Nu is het verlenen van een dergelijk getuigenschrift

de magistraat aan de stadhouder wordt echter het ware karakter van wat er is voorgevallen, versluierd. Achter het gebeuren stak volgens Fresinga¹⁵⁸ heel wat meer dan dronkenschap. Terwijl door de monniken de kloosterklok werd geluid¹⁵⁹,

verzamelden zich van alle kanten Rooms-katholieke burgers bij het schuttersvaandel van de bewapende hopman Gerrit toe Boecop.¹⁶⁰ Samen met de ongeveer 150 personen die in het geheim eveneens bewapend, uit het klooster tevoorschijn kwamen, vielen zij vervolgens Gereformeerde schutters onder het vaandel van hopman Jan Jansz. aan. De laatsten waren voor het raadhuis samengetrokken en hadden zich achter enkele wagens verschanst. In het straatgevecht dat volgde, vielen gewonden en een dode.¹⁶¹

Het Minderbroedersklooster functioneerde dus als actiecentrum vanwaaruit, met gebruikmaking van wapengeweld en met inschakeling van een deel van de burgerwacht, getracht werd de burgerij¹⁶² in de stad mee te krijgen. Dit wapengeweld was uitwerking van een vooropgezet plan. Ook het tijdstip waarop naar de wapens werd gegrepen, was bewust gekozen: 'Ende sy kondtschap hadden dat de wacht aen de [Schepen] Caemer niet sterck en was, ende dat 't vendel van Gerit te Bucup daer de meeste Catholicken onder waeren op de wacht trecken soude'.¹⁶³ Het geheel droeg het karakter van een coup waarbij naast een deel van de zijde van het stadsbestuur op het standpunt van de Religievrede begrijpelijk. De objectieve waarde ervan is echter betrekkelijk.

158 Over wat zich in de maand oktober rond de Minderbroeders heeft voorgedaan, geven de Memoriën van 'Reinico Fresinga' belangrijke informatie. Het verslag, een eigentijdse en betrouwbare bron, vraagt door de vermelding van diverse details extra aandacht. Het werk dat zich op de jaren 1576-1582 richt, is volgens Postema, 'Johan van den Corput (1542-1611): schrijver van Fresinga's 'Memorien', 366, 'daarom zo bij uitstek bruikbaar, omdat het zoveel "inside-information" geeft'. Postema maakt duidelijk dat 'Fresinga' nooit heeft bestaan, maar dat het een schuilnaam was voor Johan van den Corput, kapitein van een compagnie staatse voetknechten: Hij wijst er op, dat de auteur waardering voor Rennenberg had, zowel om diens militair-technische als zedelijke kwaliteiten. De overgang naar Spaanse zijde beschreef Fresinga dan ook niet als het fenomeen 'verraad van Rennenberg' dat het later geworden is. De schrijver richt zijn aandacht vooral op militaire gebeurtenissen, op de afval van Rennenberg en op het beleg van Steenwijk. 'Met name voor de regionale geschiedenis hebben de Memoriën evenwel tot op heden hun waarde behouden. De schrijver verstrekt namelijk veel informatie die elders niet gevonden kan worden'. Dit laatste geldt volgens Postema niet enkel voor Steenwijk, maar voor het hele landschap Vollenhove.

159 Fresinga, Memoriën, 170: 'de Monicken oock metter doek storm slaende'.

160 De burgervendels waren in 1578 na aftocht van overste Polweiler en met de komst van Rennenberg opnieuw bewapend. Op raadsbevel werd toen door Lucas Petersz. aan 'den hopman Gerrit to Bocop en zijn vendrich zeven halve haecken ende een slachswert' uit de raadskamer gegeven. GA 22, 17 oktober 1578.

161 Brandt, in navolging van Fresinga, doet opgaaf van twee of drie dodelijke slachtoffers aan iedere kant. Reitsma geeft aan dat 'approximately five people lost their lives'. De archiefstukken zelf maken melding van één dode, al kan hier naar de stadhouder toe minimaliserend gesproken zijn.

162 Het ging volgens raadsresolutie om 'ongeregeltheiden binnen Campen onder den burgeren geboert vanwege der Minrebroeders'; om 'onlust soe onder den burgeren ontstanden was geweest vanwege der Minrebroeders'. OA 22, fol. 166, 167, 7 nov., 13 nov. 1579.

163 Fresinga, Memoriën, 170.

278

van de burgerwacht ook leden van het stadsbestuur en mogelijk ook vreemden van buiten de stad betrokken waren.¹⁶⁴ Een publicatie van 25 oktober - dus de `dag voorafgaand aan het wapengeweld - geeft aanwijzing voor mogelijke betrokkenheid van buitenaf: Houders van herbergen, burgers - 'ghiestlick ende werltlick' - moesten opgaaf doen van hun vreemde gasten en bok wie voor enkele dagen familie van elders

te logeren had, moest er voor instaan, 'dat van den selvigen [...] der stadt ghien onlust ontstaen sall'.¹⁶⁵ Hopman van de burgerwacht Jan Jansz. en wie zich onder zijn vaandel verzameld hadden, verdedigden het raadhuis. De mobilisering van het Roomse deel der burgerij door klokluidende monniken en het wapengeweld vanuit een klooster dat met medeweten van een aantal leden van het stadsbestuur en met ondersteuning van een gedeelte van de burgerwacht tot politiek actiecentrum was geworden, werd door leidinggevende Gereformeerden beheerst ondervangen. Verenigd onder het vaandel van hopman Jan Jansz. werd, onder kalmering van de eigen achterban, door Gereformeerden en andere staatsgezinden, de opstand gedempt. In deze samenwerking van Gereformeerden met andere staatsgezinden werd voorkomen dat de stad werd overgebracht in het Spaanse kamp. Het vendel van hopman Jan Jansz. trok zich van het raadhuis terug met meeneming van een aantal gijzelaars. Dit laatste gebeurde om de eis kracht bij te zetten dat de Minderbroeders uit het klooster dienden te vertrekken.

De magistraat verzoekt op 30 oktober de stadhouder om zo spoedig mogelijk een ordonnantie inzake de Minderbroeders uit te vaardigen, 'alsoe etlicke maelen vanwege der Minrebroeders alhier onder onsen burgeren onlust ent- standen is'. Het stadsbestuur vreest zelfs, dat er 'een zware commotie errijsen' zal. De magistraat verzoekt daarom de Minderbroeders uit hun klooster te zetten en van een alimentatie te voorzien.¹⁶⁶ Vijf dagen later wordt dit verzoek herhaald.¹⁶⁷

De magistraat die inlegering van een garnizoen wil voorkomen, doet alsof de zaak reeds is gesust.¹⁶⁸ Volgens de stadsdeputaten is alles weer rustig. Ook de Landdag adviseert de stadhouder om de Minderbroeders de stad uit te zetten.¹⁶⁹ Een afvaardiging van het stadsbestuur en een deputatie van de gewestelijke Staten begeven zich met een instructie van die strekking naar de stadhouder.¹⁷⁰ In de instructie verklaart het stadsbestuur dat 'alle misgrepen ter cause der religie voer dese tijt geschiet, vergeten ende vergeven sollen sijn'.

164 Toen de pogingen van Parma om in diplomatiek overleg binnen gewest en steden een overgang naar Spaans kamp op niets uitliepen, gingen de Spaansgezinden over tot het gebruik van geweld om Kampen (oktober 1579) [...] in hun macht te krijgen. Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces*, 143, 309. Deze baseert zich op de Memoriën van Fresinga, die ten aanzien van het gebeuren spreekt in politieke termen waarbij hij naast 'Gereformeerde' andere 'Staetgesinnete' personen onderscheidt tegen wie het geweld werd gebruikt.

165 OA 243, fol. 70v., 71.

166 OA 226, fol. 231, 232, 30 oktober 1579.

167 OA 226, fol. 233, 234, 5 november 1579.

168 OA 22, 7 november 1579.

169 OA 2517, 10 november 1579.

170 OA 2517, fol. 69, 13 november 1579; OA 452, 13 november 1479.

279

Voor de Minderbroeders is het na dit gebeuren een aflopende zaak. De burgerij blijkt over hun al of niet blijven zo verdeeld te zijn, dat er van hogerhand wel een besluit moet worden genomen." Op 19 november geeft de stadhouder hun zaak over aan een commissie die naar bevind van zaken tot hun al of niet vertrekken besluiten zal. Op herhaalde aandrang stemt Rennenberg er in toe, dat de Minderbroeders 'om vredelievens willen [...] hoer cloester verlaten'.¹⁷² De maatregel van uitzetting was dus geen straf- maar ordemaatregel van overheidswege genomen ten aanzien van een stad die in een noodtoestand verkeerde. Om deze ordemaatregel was door de stedelijke autoriteiten, stadswacht en vertegenwoordigers van de burgerij gevraagd.

Gezamenlijk wilde men 'bij sijn Gen[ade] anhouden dat sijn Gen[ade] gelieven wille desse sake hartelicken te bewegen ende op 't alder spoedichtst daerinne toe ordineren, soe als sijn Gen[ade] bevynden werde tot gemenen rust ende tranquilliteit der burgeren dienlicxst toe wesen'. Behalve uitvoering van het besluit tot uitzetting eist de stadhouder stipte naleving van de in juni overeengekomen Religievrede.¹³

Hiermee bevinden stedelijke overheid, burgerdeputatie, gewestelijke Staten en de stadhouder zich allen op één lijn. Minderbroeders die geen burger van Kampen zijn, moeten de stad verlaten. Zij worden elders, in een convent te Hasselt en in de kloosters Dickinge, Zwarte Water en Albergen, ondergebracht, in ieder klooster twee. Als dit achttal op 2 december over de IJsselbrug verdwijnt, is voor hen een goede financiële regeling getroffen. De Minderbroeders die burger zijn, worden met een alimentatieregeling elders binnen de stad ondergebracht. Van een berooid weggagen van de Minderbroeders is geen sprake.¹⁴

De stadhouderlijke commissie besluit op 2 december 'dat men die kercke toesluyten solde'. Een deputatie van de Gereformeerden verzoekt daarbij zowel het koor als de kerkdeuren van het gebouw te sluiten, tot er van hogerhand een besluit over verder gebruik van de kerkruimte zal zijn afgekomen. De af-

171 'Dat eenige burgeren die Minrebroederen begeerden to behouden, daertegenoverst eenige anderen deselve Minrebroederen begeerden en wolden quijt wesen, daeruth de Ers. [Raedt] besorchden, dat op 't punct van de Minrebroederen nyet gedisponeert zijnde, die burger ende ingesetenen der stadt Campen over malckanderen liggen, ende also ghienen vreden gehouden solde kunnen wordem'. Deze mening wordt door de vier hoplieden en de veertien gedeputeerden van de gemene burgers gedeeld. OA 2517, fol. 79. Dat het klimaat in de stad sinds het gevecht rond het klooster zeer gespannen was, blijkt bijvoorbeeld uit een voorval kort daarna, op 31 oktober, waarbij de Gereformeerde staatsgezinde Hendrik ter Barchorst was betrokken. Het stadsbestuur deelt per publicatie mee, dat 'desen nacht een geschryfft ten huysen Henricks ter Barchorst angeslaegen oft ingesteken is, streckende tot verweckinge van onlust onder den burgeren'. Het ging om een 'famose druwbrief'. Wie de dader aanbracht, zou van het stadsbestuur 100 herenpond ontvangen. OA 243, fol 71.

172 OA 2517, fol. 69.

173 OA 2517, fol. 76, 77, 19 november 1579.

174 OA 226, fol. 237, 240-243. De stadsrekeningen over 1579, OA 452, bevatten diverse posten op het vertrek van de Minderbroeders: aan teergeld, aan ziekengeld en aan kledinggeld worden niet minder dan 65 herenponden uitgegeven. Voor een van de oudere broeders die naar het verre Albergen zou gaan, vraagt het stadsbestuur bij de stadhouder plaatsing in een convent dichtbij in de buurt van Kampen aan.

280

vaardiging laat bij die gelegenheid weten, dat men als Gereformeerden het voornemen heeft 'om de kercke toe solliciteren'. Langs wettige weg zien de Gereformeerden begin december dus uit naar een tweede kerkgebouw.¹⁵

Na het vertrek van de Minderbroeders wordt er een nacht in het kloostergebouw gewaakt om inbraak en verdere onrust te voorkomen. In het kloostercomplex nemen daarop met stadhouderlijke toestemming de conventualen van Brunnepe hun intrek. De prior van Windesheim onder wie zij ressorteren, verleent hiertoe zijn fiat op conditie, dat het stadsbestuur niet op eigen gezag zal toestaan of toelaten, dat in de kerk van het klooster 'enich ander exercitie van religie geoeffent to worden dan als daer van tovoeren gedaen is, ten were, dat daerinne bij den stadholder geordineert offte toegelaten worde'.¹⁶

Het gevecht rond het Minderbroedersklooster en het raadhuis had de godsdienstpolitieke 'twyspalt der burgeren' getoond. Gedurende de maand november wordt op de

Landdag aan een regeling gewerkt, waarmee de burgerlijke rust verzekerd en de garantie verkregen wordt, dat de stad niet van het gewest 'sal worden affgesondert'. Dat de stadhouder ter garandering hiervan 200 soldaten Kampen binnen wil brengen, kan door een gewestelijke deputatie worden voorkomen. Een aantal artikelen, die een compromis op basis van de artikelen van 12 oktober 1578 en de Religievrede van 28 juni 1579 bevatten, wordt opgesteld.

De stad wordt onder gewestelijke curatele gezet. In zaken van religie mag door de Raad niets worden gedaan zonder advies en 'gemene resolutie' van de drie steden. Twaalf borgen uit de burgerij, van beide godsdienstige partijen zes, zullen met hun goederen persoonlijk als 'gijselers' voor naleving verantwoordelijk zijn. Ieder die de artikelen en de Religievrede niet onderschrijven wil, zal de stad worden uitgezet en er niet meer in terug mogen keren. Op 2 december wordt met deze regeling de Religievrede opnieuw onder ede bezworen, door de raad, de gezworen gemeente, de hoplieden van de burgerwacht, de gedeputeerden van de burgerij en ook door de burgerij zelf. Als borgen treden onder meer op Rutger Hudde, Hendrik ter Barchorst en Arent Vrese.¹⁷⁷ Het gaat om een godsdienst-politiek compromis. Het conflict rond de Minderbroeders was met andere problematiek verweven: 'sampt anderen differentiën ende misverstant tusschen den gemeene boergeren'. De regeling dient primair een politiek doel: 'tot des algemeenen landes ende het gemeenen doen'.¹⁸ De

175 OA 2517, fol. 86, 2 december 1579.

176 OA 226, fol. 238, 239, 14 december 1579. Daaraan voorafgaand: OA 2517, fol. 76, stadhouderlijke toestemming op 19 november; OA 226, fol. 236, stedelijk verzoek aan de prior te Windesheim om de conventualen van Brunnepe in het klooster te laten trekken, 3 december 1579.

177 Zij maakten deel uit van de deputatie die op 1 maart 1579 het verzoek tot vernieuwing van het stadsbestuur indiende. Ook stelden twee van hen, Hudde en Ter Barchorst, op 6 april tijdens de buitengewone vergadering te Windesheim naast grotere bestuurlijke evenwichtigheid een aantal godsdienstige veranderingen voor.

178 Volgens één van de artikelen gaat het erom samen 'anslagen der vianden oft anders dat tegens deser stadt, die steden oft lande van Overijssel erstrecken' te verhinderen. Ook dat stadsbestuur, meenten, burgers en ingezetenen zich op geen enkele manier van stadhouder en gewest 'separeren ofte separeren laeten [...] sondern oere stad [...] treuelick verwaeren soellen'.²⁸¹

praktische oplossing voor het religievraagstuk ligt in een politiek raamwerk ingekaderd. Bij verscheidenheid 'der opiniën ofte religiën' dient men zó samen te leven, dat men 'den gemeenen viant gemeenen wederstant doen sall'. Van de borgstaande personen wordt primair staatsgezindheid gevraagd.¹⁹ De borgen moeten garant staan voor de handhaving van de Religievrede binnen het eigen godsdienstige kamp. Op basis van dit godsdienst-politieke compromis vertrouwt men er op, dat alle tweespalt en onordelijkheid binnen de stad voorbij zal zijn. Het akkoord bindt de godsdienstige en politieke partijen in Kampen samen tot stadhouder Rennenberg vier maanden later naar Spaanse kant overgaat. Dan breekt het akkoord stuk en wordt ieder compromis voorgoed onbereikbaar.

Eind december 1579 vindt de derde Gereformeerde Avondmaalsviering plaats. Naast lakenkoopman Jan Hendriksz. en muntmeester Peter Bas, zitten schoenmaker Arent Thoenisz. en metselaar Peter Jansz. aan. Onder de nieuwe ingekomenen bevinden zich ook drie schippers en een schuitman: Louwe Jansz., Isebrant Cornelisz., Gerrit Hendriksz. en 'schuitman' Andries Hermansz. Met Pasen 1580 komt nog schipper

Albert Hendriksz., mogelijk familie van genoemde Gerrit Hendriksz., binnen.

Op de klacht over onderbetaling van beide Gereformeerde predikanten wordt voor het eind van het jaar door het stadsbestuur gereageerd. In de stadsrekeningen over 1579 staat boven het totaalbedrag van hun gezamenlijk traktement, 800 herenpond, nog als verbetering een bedrag genoteerd van 57 herenpond en 2 stuivers. Bovendien wordt hen 50 herenpond huishuur uitbetaald. Pastoor Havens ontvangt in totaal 580 herenpond. aso

Terwijl in de Heilige-Geestkerk twee predikanten het Woord en de Sacramenten bedienen en de kerk van de Minderbroeders gesloten is, gaat in de overige kerkgebouwen de Rooms-katholieke eredienst door. De rekeningen over 1579 van de kerkmeesters van de St. Nicolaaskerk tonen grote bedrijvigheid. Het sacramentshuis en de metalen beelden worden er, zoals andere jaren, geschuurd. Meester Jan en meester Willem hebben het grote orgel 'geaccordyert' en van het kleine orgel hebben ze bovendien 'gebreken gerepariert'. Een nieuwe zangmeester wordt aangenomen. De vrouw van zangmeester Roeloff Ja-

179 De gegevens over de ontwikkeling van en de eedzwering op de regeling van 2 december 1579: OA 2517, fol. 66, 9 en 10 november 1579; OA 22, fol. 169, 170, 2 december 1579; OA 2517, fol. 81-83, 2 december 1579; OA 226, fol. 242, 17 december 1579; Archief gemeente Zwolle, A A Z 0106642, fol. 161 v.-165 v., 2 december 1579.

180 OA 452, stadsrekeningen over 1579. Een volledig accoord inzake de predikantstraktementen wordt echter niet eerder bereikt dan na overgang van de stad tot de Reformatie. Zie hoofdstuk 6, 324-326. Rogier, Geschiedenis van het katholicisme, III, 582, wijst als mogelijk motief van verhoogde kritiek op juist de orde van de Minderbroeders het sociale argument aan, dat ze 'te zeer op de stedelijke burgerijen teerden'. In vergelijking met de te lage predikantstraktementen doen de biertonnen in het Minderbroedersconvent temeer vreemd aan. Voor de niet- burgers onder deze conventualen was het teren op de stedelijke burgerij spoedig voorgoed voorbij.

282

cobsz. krijgt nog geld uitbetaald voor papier van 'etlicke motetten daerop geschreven'. Voor de zangmeester zijn extra kosten gemaakt, omdat hij voor zijn diensten een fagot nodig had. Voor 'groet ende kleyn missebroyt ende wyroick' wordt betaald en voor de 'preyckstoyll' die gerepareerd moest worden.¹⁸

Nog voor eind februari 1580 zijn op stadskosten uit de kerk van de Minderbroeders de altaren en beelden verwijderd. Want voor het afnemen van de altaren wordt volgens de stadsrekeningen op 14 februari aan vier man twee herenpond uitgekeerd. Ook de 'sloetemaker' en een timmerman ontvangen loon. Ze hebben de beelden en altaren uit de kerk helpen dragen. Er moet veel te dragen zijn geweest, want beiden zijn 'daerover doende geweest eick vijff daegen ende vijff nachten'.¹⁸² De Gereformeerden hebben het plan 'om de kercke toe solliciteren' kennelijk direct uitgevoerd, waarop hen van hogerhand de Minderbroederskerk als tweede kerkgebouw zal zijn toegewezen. De Gereformeerden te Deventer waren hen hierin voorgegaan. Daar kwam op een aanvraag van Gereformeerde zijde al begin oktober een brief van de stadhouder af met toewijzing van een tweede kerkgebouw.¹⁸³

Tot na de afval van Rennenberg, begin maart 1580, houden de Gereformeerden te Kampen zich aan de Religievrede. Het wankel evenwicht, opnieuw bevestigd in het verdrag van 2 december 1579, verbreken ze niet. Daarin volgen ze de lijn van een kerkverband van waaruit al op zoveel punten steun ontvangen was. De gecombineerde synode van 19 en 20 januari 1580 sprak over de ontstane toestand haar grote

bezorgdheid uit: 'Diewiell dese landen in groote gefahr staen vanwege der oneenicheit der religion'. De synode vreest ongeregelhdheden. Maar men hoopt dat zowel de Rooms-katholieken als de Gereformeerden zich aan de Religievrede zullen houden, totdat door een algemene of nationale vergadering 'anders uyt Gottes Woort hierin versien oft verordent worde'.

Naar een definitieve oplossing van het religievraagstuk zien de Gereformeerde Kerken uit. Ondertussen zullen de kerken in stad en land nauwlettend toezien, dat aan de leer van het Evangelie de vrije loop wordt gelaten. Ook de Overijsselse synode van 2 februari 1580 houdt zich aan de interimregeling: 'dat na die religionsfrede beide exercitia vrijgelaten sijn'. Binnen het raam van de Religievrede kiezen de Gereformeerden in het gewest tot aan de afval van Rennenberg tegenover de Rooms-katholieken een houding die wel kritisch, maar tegelijk open is. Deze openheid blijkt op de particuliere synode van 2 februari 1580 uit het antwoord op de vraag wat men moet doen als een Rooms-katholiek geestelijke aanbiedt om openlijk vanaf de preekstoel of op een andere plaats met de Gereformeerden te disputeren of in gesprek te treden. De Gereformeerde Kerken in het gewest zijn van mening, dat men zo'n gelegenheid niet met een vrij geweten onbeantwoord voorbij mag laten gaan. Men

181 OA 1332, fol. 75, 76 v.

182 Stedelijke rekeningen 1579, OA 452.

183 Koch, 'De Reformatie te Deventer in 1579-1580', 352, 353.

283

zal zo'n geestelijke aanspreken in het bijzijn van getuigen en met wederzijdse bewilliging het gevraagde gesprek aanvaarden. De houding van de Gereformeerden tegenover de Rooms-katholieken in de jaren 1578-1579 mag niet in de eerste plaats beoordeeld worden vanuit de politieke situatie die ná de afval van Rennenberg is ontstaan.¹⁸⁴

184 Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, 154. Voor de kerkverbandelijke gegevens: *Acta der Provinciale en particuliere Synoden*, IV, 6; 'Acta Overijsselse Synode 1580', 77, 79.

284

VI. DE GEREFORMEERDE KERK WORDT DE ENIGE PUBLIEK ERKENDE KERK

(MAART 1580 - DE JAREN NEGENTIG)

A. HET EVENWICHT VERBROKEN: POLITIEKE EN GODSDIENSTIGE ONTWIKKELINGEN NA DE AFVAL VAN RENNENBERG IN MAART 1580

1. Verzoekschrift van de Gereformeerde kerkeraad aan Oranje

Maart 1580 komen de politieke en godsdienstige ontwikkelingen in een stroomversnelling. Rennenberg, de Rooms-katholieke stadhouder van de noordoostelijke gewesten, schaart zich door een militaire machtsgreep' openlijk aan Spaanse zijde. Terwijl Rennenberg wil dat ook Overijssel het gezag van de koning erkennen zal, verschijnt op 5 maart in een Statenvergadering te Kampen de prins van Oranje. Hij acht persoonlijk overleg met het gewest over de afval van Rennenberg dringend gewenst. Ook om wat deze daarbij in Groningen heeft 'aengericht jegens die van de gereformeerde religie ende den goeden patrioten aldaer'. Ridderschap en steden beraadslagen met Oranje 'tgunt tot verzeckertheid der landen ende gemene zaecken jegens den vianden [...] vorderlick ende dienelick soude mogen zijn'. Zowel de prins als de gewestelijke Staten onderkennen in het optreden van Rennenberg een politieke en een godsdienstige dimensie. De handelwijze van de stadhouder heeft de Overijsselse Landdag diep geschokt: 'dat sie nyet geloe-

1 Na geheim overleg met de Spaanse autoriteiten te Keulen en met Parma had Rennenberg de stad Groningen in de nacht van 2 op 3 maart aan de zijde van de koning gebracht. De stadhouder pleegde meineed, want hij had tevoren de Unie van Utrecht aangenomen en de religievrede bezworen. De alertheid van Oranje deed de staatsgreep falen voor Friesland, de Ommelanden, Drenthe en Overijssel. Rogier, 'Rennenbergs afval', 125-134. Geleid door een pauselijk decreet in contrareformatorische geest koos Rennenberg voor loslating van de Religievrede de jure. De koning en de Landvoogd die hij diende en de paus naar wie hij luisterde, waren immers nooit voorstanders van religievrede geweest. De hoofdfactor die personen en partijen tot escalerend handelen dreef was vooral de combinatie van een Heilige Stoel die verstrekkende, bindende politieke uitspraken had gedaan en een koning die tegen de wil van een belangrijk deel van zijn onderdanen met wapengeweld een onverzoenlijke religiepolitiek bleef drijven. Rogier, 'Rennenbergs afval', 127, 128, 133. Behalve in genoemd artikel wijst Rogier ook in zijn Geschiedenis van het katholicisme, 271, op het verband tussen de keus van Rennenberg en de officiële veroordeling van de opstand tegen Spanje door 'de zeer Spaansgezinde' paus Gregorius XIII: 'Het is billijk bij de beoordeling van wat men gewoonlijk het verraad van Rennenberg noemt, rekening te houden met de klare taal die de paus had gesproken'.

285

ven konden, dat Sijn Gen[aden], wesende soe een gnediger heer, eetwes tegens sijne beloften der Generaliteit, den provinciën sijns gubernaments ende der Lantschap van Overijssel gedaen, voernemen solde'. De Landdag spreekt nadrukkelijk uit aan de zijde van de Generaliteit te zullen blijven.² Deze uitspraak staft de Landdag op 6 maart met een eed.' En de daarop volgende dag verzoekt de Landdag stadhouder Rennenberg zijn beloften als stadhouder van Overijssel ten aanzien van de Generaliteit gedaan, na te komen. Ook gaat er een brief uit naar de stad Groningen met het verzoek de Religievrede onverkort te handhaven. Gevangen genomen Gereformeerde burgers zal het stadsbestuur weer vrij moeten laten.⁴ Het overleg met Oranje resulteert op 9 maart

in een officiële verklaring waarbij de Overijsselse Landdag zich bij acte verbindt zich zowel bij de Generaliteit als bij de Unie van Utrecht te zullen houden.' De Staten van Overijssel verbinden zich met de Uniezaak mede op grond van een rede door Jan van Nassau, broer van de prins, in de Landdag gehouden.⁶

Direct na het bekend worden van de afval van Rennenberg dient een aantal Gereformeerden uit Kampen bij Oranje een verzoekschrift in om inlegering van een garnizoen. Ook verzoeken zij hem om verandering van het stadsbestuur.' Met een beslissing hierover wil de prins wachten tot hij een deputatie van het stadsbestuur en van het landschap heeft gehoord.' Op 8 maart overhandigt Oranje het verzoekschrift aan een afvaardiging van het stadsbestuur. Hierover dient de magistraat reeds de volgende dag bij hem een schriftelijke reactie in. De supplianten worden daarin getypeerd als 'etlicke burgeren ende inwoneren deser stadt onder den naem van den voerstanders der Gereformeerde gemeente'. Niemand uit het stadsbestuur heeft in het verzoekschrift de hand gehad, zo wordt gesteld, hoewel er in de Raad en gezworen gemeente toch 'oick voele sinnen der Gereformeerde religion toegedaen

2 OA 2517, 161, 162, 5 maart 1580.

3 OA 2517, 163, 164, 6 maart 1580.

4 OA 2517, 164-166, 7 maart 1580.

5 'Ridderschap en gesanten der steden van Overijssel [...] verclaren bij desen dat zijluyden die gemene sake mitten anderen provinciën jegens den Spangaerden ende heuren anhanck geneycht [...] van meninge sijn met allen heuren macht ende vermoegen te handthouden [...] so in de generalite van den Staten der Nederlanden als in der Unie van Utrecht houdende, mitsgaders in heuren gemeenschap, vruntschap ende guede nabuerschap te willen blijven ende volharden, sonder hen enichsins van den selven provinciën te scheiden ofte laten scheiden'. OA 2517, fol.169, 170, copie van de Acte, 8 maart 1580; gezegeld met het Kamper stadszegel op 9 maart, fol.176.

6 Reitsma, Centrifugal and centripetal forces, 190, 191. Al is er dus duidelijk sprake van aansluiting bij de Unie van Utrecht, een nadere verbintenis blijft na maart 1580 voorlopig nog achterwege. Ten aanzien van een verzoek hiertoe op 26 oktober 1580 volgt een verontschuldiging van het gewest. Een scherpe reactie van de Unieleiden op 16 december is hiervan het gevolg. OA 2517, 26 oktober, 16 december 1580. Actiever betrokkenheid bij de Unie en de Staten-Generaal volgt pas na verloop van een aantal jaren.

7 OA 2517, fol. 168, 8 maart 1580.

8 OA 243, 20 maart 1580.

286

ende die voerneemste van dien'. Volgens het stadsbestuur hadden supplicerende Gereformeerden tevoren wel een aantal geloofsgenoten uit het stadsbestuur benaderd over het verzoek aan de prins, maar dezen hadden instemming met het verzoek aan Oranje geweigerd: 'ende oft wel eenige van hoer angesocht weren tot die visitatie der articulen naderhant U Furstliche Durchluchtige gepresentiert hadden, sich nochtans deselve desoick geweygert ende afgeslagen' ⁹

Wie waren de initiatiefnemers van het Gereformeerde verzoekschrift? Niet de Gereformeerde leden van het stadsbestuur, zo bleek uit bovenstaande. Nauwkeurige lezing maakt verder duidelijk, dat het niet om een initiatief van louter particulieren ging. Dit kan uit het volgende worden opgemaakt: Op folio 168 van het hierboven geciteerde handschrift werd het woord 'religie' doorgehaald en bewust vervangen door een ander woord, het woord 'gemeente'. Het gaat om een weloverwogen schrapping door dezelfde hand direct in de lopende tekst aangebracht. Nu wordt in de aangegeven bron op de bladzijden die over de zaak van het verzoekschrift gaan, het woord 'religie' steeds gebruikt in de zin van geloofsrichting en niet in de betekenis van een georgani-

seerde gemeente.¹⁰ Deze algemene term 'religie' werd bewust veranderd in het toegespitste 'gemeente'. Hetzelfde woord 'gemeente' komt ook voor in de schriftelijke reactie van het stadsbestuur aan Oranje op 9 maart en wel in de uitdrukking 'voerstanders der Gereformeerde gemeente'. Nu heeft de term 'voerstander' behalve een meer algemene betekenis van iemand die voor iets of iemand opkomt, ook de specifieke betekenis van 'bestuurder'." Het betreft dan dus leden van het kerkeraadscollege. Het consistente gebruik van de term 'religie' in de meer algemene zin, de bewuste vervanging daarvan door de term 'gemeente' en de combinatie van het laatste woord met de term 'voerstanders' wijzen er duidelijk op, dat het verzoek om inlegering van een staats garnizoen en om verandering van het stadsbestuur een initiatief geweest is van de Gereformeerde kerkeraad.

Door de Gereformeerde leden van het stadsbestuur wordt het verzoekschrift van kerkelijke zijde echter niet openlijk ondersteund. Binnen het Gereformeerde deel der burgerij tekent zich een verschillende opstelling af. Gereformeerde magistraatsleden stellen zich duidelijk gematigder op dan de kerkeraad. Waarom zij het kerkeraadsstandpunt hebben afgewezen, is niet duidelijk. Was hun stellingname het gevolg van politiek realisme? Werden ze gedreven door huiver voor toenemende polarisatie op bestuurlijk niveau? In ieder geval, Gereformeerde overheidspersonen hebben ten opzichte van de kerkeraad een eigen politieke verantwoordelijkheid genomen. Samen met de andere

9 OA 2517, fol. 171, 172, 9 maart 1580.

10 Na de uitdrukking 'voerstanders der Gereformeerder gemeente, volgt iets verderop in de tekst dat een aantal raadsleden 'der Gereformeerde religion toegedaen' zijn. En nog wat verder: 'soe wel die ghene van der Gereformeerder als catholycker religie'.

11 Verdam, Middelnederlandsch Handwoordenboek, 742.

287

magistraatsleden verzekeren zij de prins, dat 'alle diffidentie zowel van die ghene van der Gereformeerden, als catholycke religie' zal worden voorkomen.¹² Dit standpunt wordt Oranje door een tweede raadsdeputatie overgebracht.

Twee dagen na het bezoek van deze afvaardiging uit de Raad besluit Oranje toch tot inlegering van een garnizoen. Hij stelt Johan Sloet, drost van Vollenhove, tot bevelhebber aan zowel over de vier vendels van de burgerwacht als over een vreemd vendel. Hoewel de Raad vreemde soldaten slechts wil toelaten als hiertoe toestemming van de Landdag verkregen is, stuurt de prins zonder deze raadpleging een staats vendel in de stad. Hij beroept zich hiertoe als luitenant-generaal op een door de aartshertog van Oostenrijk bekrachtigd artikel inzake het bezetten van steden. Terwijl op 13 maart het stadsbestuur op het stadshuis het antwoord van een derde naar Oranje gezonden deputatie afwacht, is rond 'vijftehalve urhe [...] den hopman Schamplon mit een venlijn knechten onversyens in der stadt ingekomen ende (heft) sich in de Broederkercke ergeben buyten wille ende weten des E[rsamen] Raedts'.¹³ De volgende dag ontslaat Oranje de leden van de Raad van hun eed aan Rennenberg.

Om te zorgen dat Kampen in de Nadere Unie blijft, stelt de prins naast bevelhebber Johan Sloet, een krijgsraad in. Behalve de drost hebben daarin zitting de vier hoplieden van de burgerwacht, te weten Rutger Hudde, Geert Vrese, doctor Tengnagel en Van Poteghem en de garnizoenscommandant Schamplon. Deze krijgsraad krijgt zeggenschap over de vier burgervendels en over het garnizoen van Schamplon.¹⁴ Het stadsbestuur, de leden van de krijgsraad, de burgermilitie en de soldaten van Schamplon zweren dat zij de staatse zijde trouw zullen blijven. Met dit complex van

maatregelen handelt de prins in de lijn van een door hem afgelegde verklaring kort na de afval van Rennenberg op 5 maart ten overstaan van de Landdag gedaan: 'indien bijtijts hierin nyet geremedieert worde, dat durch verner anstiftinge des viants daeruth lichtlich een groit vuyer onstaen mochte'.¹⁵ De maatregelen sloten aan bij het verzoekschrift van de Gereformeerde kerkeraad. Dit blijkt ook uit de komst van het vendel van Schamplon dat zich naar de Broederkerk begaf. De Gereformeerden daar hadden zelf bij Oranje om overkomst van diens troepen gevraagd. Het garnizoen dat voor het stadsbestuur niet welkom was, kon wel terecht in het dicht bij het stadhuis gelegen kerkgebouw. In de politiek onzekere situatie

12 OA 2517, fol. 171, 172, 9 maart 1580.

13 OA 2517, fol. 176, 13 maart 1580.

14 OA 2517, fol. 177, 14 maart 1580; fol.180, 181, 17 maart 1580.

15 De inlegering door Oranje van een garnizoen tegen de eerder op 2 maart te Elburg gedane belofte in, heeft veel weerstand opgeroepen. Zie Landdagverslag OA 2517, fol. 174-176, 12 maart 1580. Maar uit de stukken kon nergens de opmerking van Berkelbach van der Sprenkel worden achterhaald, dat Oranje in maart door de Rennenberg-gezinden te Kampen zou zijn bedreigd en dat hij er slechts met de grootste moeite in slaagde staatse troepen binnen de stad te brengen. Berkelbach van der Sprenkel, Oranje en de vestiging van de Nederlandse Staat, 187.

288

zocht de Gereformeerde kerkeraad steun bij de hoge overheid. De verklaring van het stadsbestuur dat de rechten van beide religies zouden worden gerespecteerd, wilde de kerkeraad van de kant van Oranje met militair gezag ondersteund zien.

De Landdag, waar reeds op 9 maart het Gereformeerde verzoekschrift voorgelezen was¹⁶, legt op 17 maart ter geruststelling een eed inzake de Religievrede af: 'na allen onsen vermoegen te helpen, hanthouden, beschutten und beschermen... verscheidentheidt der religie'; 'ofte oick tot naedeel soewel van de Gereformeerde als van die andere religie solde moegen strecken, voergenoemen ofte gehandelt worden'.¹⁷ In de uitdrukking 'van die andere religie' klinkt weinig verbondenheid met de Rooms-katholieke godsdienst meer door. Ondanks de verzekering van gelijke bescherming van beide religies valt af te lezen, dat de Landdag reeds twee weken na de afval van Rennenberg zich meer op de Gereformeerden richt. De Landdag spreekt tevens uit dat handhaving van de Religievrede niet mag worden aangegrepen om het gewest los te maken van de andere provincies. Rooms-katholieken worden gewaarschuwd niet met de Spanjaarden te heulen.¹⁹

Deze waarschuwing was niet overbodig. Er circuleerde sinds 5 maart namelijk een open brief van Parma betreffende de verzoening van Rennenberg.¹⁹ En op 18 maart bereikte het stadsbestuur een brief van Parma om Kampen over te halen de zijde van Spanje te kiezen. Het schrijven was gebaseerd op informatie door Parma bij Rennenberg ingewonnen.²⁰ In de brief eiste Parma tevens, dat het stadsbestuur de Religievrede zou opheffen: 'dat ghij oick ten vlitichste behertigen sullen die semptlicke ingesetenen van uwen stadt ende landen onbespiert te helpen onderhouden die olde catholicque religie'. Elke vorm van sympathiseren met Rennenberg of Parma hield voor Gereformeerden een directe bedreiging in. Verstandhouding met de vijand werd door hen niet slechts als een politieke daad, maar tevens als een demonstratie tegen de Gereformeerde religie gezien.

Terwijl Landdag en stadsbestuur nog een politiek van Religievrede voorstaan, groeit het klimaat van wantrouwen over en weer. Tegen contact met de vijand wordt door het stadsbestuur op 20 maart een publicatie nodig geacht: Schepenen en Raad

gebieden 'seer ernstlick' dat niemand, ook geen geestelijken, 'eenige correspondentie ofte verstant mitten gemenen vianden' zal hebben. Ook mag men 'ghiene brieven ofte botschappen van denselven ontfangen, noch ontbieden, noch overschrijven'. Mochten er toch berichten worden

16 Archief gemeente Deventer, M.A. 437, 9 maart 1580.

17 OA 2517, fol. 180, 181, 17 maart 1580.

18 'sonder onder 't dixel van verscheidentheit der religie noch eenige diergelijcke oersaecken daertegens iethwes te doene noch toestaen gedachte werden dat tot scheidinge ende verstoeringe van eenicheyt, vruntschap unde guede nabuerschap der provinciën [...1 voergenoemen ofte gehandelt werden'. Archief gemeente Deventer, M.A. 436-d, fol.95, 17 maart 1580.

19 Overijsselsche Plakkatenlijst, 55.

20 OA 97, 18 maart 1580.

289

doorgegeven, dan is ieder verplicht deze 'terstondt ende sonder eenich versuym' aan de burgemeester over te brengen.²¹ De dreiging van de naderende Spaanse legers - dat van Parma vanuit het zuiden en dat van Rennenberg vanuit het noorden - en wantrouwen en angst voor Spaansgezindheid binnen de stad, scheppen een klimaat waarin de tot nu toe vrij gematigde opstelling van de Gereformeerden onder zware druk komt te staan.

Het gaat niet aan het gros van de Rooms-katholieken uit die dagen als onbetrouwbaar en verraderlijk te betitelen. Maar het gevaar van spanjolisering was reëel aanwezig en de omvang ervan was voor Gereformeerden in die dagen moeilijk peilbaar. Spaansgezinde Rooms-katholieken waren er, zoals ze er enige maanden eerder, rond het gevecht bij het Minderbroedersklooster ook waren.

De Gereformeerden waren nog niet vergeten dat toen een flink deel van de Rooms-katholieke burgerij een poging had gewaagd om met gebruikmaking van geweld Kampen in het Spaanse kamp te krijgen. Bovendien wisten de Gereformeerden dat Spaansgezindheid voor de Rooms-katholieken een godsdienstige plicht was. Had paus Gregorius XIII bij breve van 15 juli 1578 niet aan alle Nederlanders op straffe van excommunicatie iedere steun aan de opstand verboden? De Heilige Stoel dwong voor het Spaanse bewind te kiezen. De Rooms-katholieken in de stad bevonden zich in een moeilijke positie. Het 'Roma locuta' eiste van hen een keus voor Spanje en tegen de opstand.²² En de naderende Spaanse troepen beschermden hun kerk en de oude religie. Door de nauwe verbinding waarin het tot de buitenlandse verdrukker verscheen, stond het Rooms-katholicisme zwak.²³ Toen Parma optrad en Rennenberg afviel, was de zaak van de opstand feitelijk met die van het protestantisme vereenzelvigd geworden. Voor de Gereformeerden lagen Rooms-katholiek en Spaansgezind zo in elkaars verlengde, dat bij hen het geloof in de mogelijkheid om de godsdienstige idealen van Matthias en Oranje te realiseren, stukbrak.

2. Het einde van de Religievrede onder de acute dreiging van Spanjolisering

Amper een week na bovengenoemde publicatie vindt er binnen Kampen een beeldenstorm plaats waarbij ook de wedeme van de pastoor wordt geplunderd. Op maandag 28 maart maakt de magistraat de burgerij bekend dat ieder

²¹ OA 243, fol. '73 v., 20 maart 1580.

²² Volgens Rogier vereenzelvigde paus Gregorius XIII de zaak van het geloof gevaarlijk

nauw met die van Spanje. Zijn uitspraak dreef de Noordnederlandse Rooms-katholieken steeds verder in de richting van een impasse. Eerst zijn opvolgers voerden een beleid dat streefde naar een *modus vivendi*. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, 489, 508.

23 Geyl, 'De Protestantisering van Noord-Nedertand', 209.

290

'die eenige guederen uuth St. Niclaeskercke oft uth andere kercken oder cloesteren oft uth die wedeme genoemen hebben, sullen dieselve guideren van stondtz an' op het stadhuis inleveren. De schending op grote schaal van kerken en kloosters is mogelijk al de vorige dag, Palmzondag, ingezet.²⁴ Over de palmprocessie werd in het vorige hoofdstuk reeds meegedeeld dat deze wegens de verscheidenheid van religie al in 1579 niet meer dwars door de stad, van de O.L.V.-kerk naar de St. Nicolaaskerk trok, maar beperkt bleef tot een sterk verkort traject rond het kerkhof van de Bovenkerk.

Zeer waarschijnlijk is in de gespannen tijd na Rennenbergs afval en Parma's oproep tot opheffing van de Religievrede juist deze godsdienstige optocht met het houten Christusbeeld op de ezel de concrete aanleiding geweest voor een grootscheepse beeldenstorm. De Rooms-katholieken die erop vertrouwen dat zij in de Goede Week binnen het kader van de Religievrede in de uitoefening van hun godsdienst rond een toch al gereduceerde palmprocessie niet gehinderd zullen worden, komen diep geschokt tot een heel andere ontdekking: In de parochiale hoofdkerk, de St. Nicolaaskerk, worden ornamenten, liturgische gewaden, schilderijen, beelden en boeken vernield en op brandstapels geworpen. Volgens het ooggetuigenverslag van Theodorus Petreius, overigens in 1580 nog een slechts elf- of dertienjarige jongen, brandden er wel negen of tien vuren in de kerk.²⁵

Volgens dezelfde Petreius werden in de Minderbroederskerk de altaren verwoest en andere heilige voorwerpen ontwaard. Het grote kruis, onder een gewelf bij het koor, werd losgemaakt en aan touwen vastgebonden door de straten naar de IJssel gesleept.²⁶ Het laatste kan waar zijn, maar dat de altaren er eind maart werden verwoest, klopt niet met wat aan het eind van het vorige hoofdstuk op basis van de stadsrekeningen kon worden vastgesteld: reeds voor eind februari waren op stadskosten uit deze kerk de altaren en beelden verwijderd. Vanaf 14 februari waren de 'sloetemaker' en de timmerman hiermee vijf dagen en vijf nachten doende geweest. Kennelijk schuiven in het verslag van Pe-

24 OA 243, fol.73v., 74r., 28 maart 1580. De bekendmaking werd afgekondigd op 28 maart. Het wegnemen van de goederen uit kerken, kloosters en pastorie is dan al een feit. De plundering van de wedeme heeft volgens de stadsrekeningen wel op 28 maart plaats gehad: 'heer Joann Havens 20 dalers in versettinge sijner schaden die hij in 't plunderen der wedeme op ten 28 martii desses jaers 80 geleden heeft, 42 h.p. en 12 st.'. OA 453, a.o.p.

25 'Tunc enim Campis primatium Divo Nicolao dedicatum templum, statuis, crucibus ac imaginibus spoliatum est, eaeque vel confractae, vel flammis (novem enim vel decem ingentes eum in vium excitatos rogos in ipsa ecclesia cernere licebat) exustae'. Theodorus Petreius, *Catalogus Haereticorum et Haerestarcharum*, 94. Ooggetuigenverslag van de karthuiser Petreius. Volgens BWPGN XV, 230, was Petreius op 17 april 1567 te Kampen geboren. Het ooggetuigenverslag betreft dan dus de herinnering van een toentertijd dertienjarige. Autore geeft in DThC XII, 135 echter als geboortedatum 17 april 1569 op. Het zou dan gaan om de ervaring van een elfjarige jongen.

26 'arae destructae, sacra passim prophanata ac maior illa crux, quae ad chori ingressum sub fornice conspicua omnibus erat, soluta et funibus constricta, in praeterfluentem Isulam Plateatim petracta', Petreius, *Catalogus*, 94.

291

treius verschillende gebeurtenissen ineen en mogelijk past ook het wegslepen van het grote kruis in het geheel van werkzaamheden die half februari door sleutelmaker en timmerman werden verricht.²⁷

Ook de wedeme van pastoor Johan Havens wordt geplunderd. Het meubilair wordt in opdracht van het stadsbestuur van de pastorie naar het Weeshuis overgebracht. Op 7 april verlaat de pastoor de stad. De magistraat geeft hem naast een schadevergoeding en het traktement over heel 1580 ook een attest mee, waarin verklaard wordt, dat de pastoor 'sich, in anschou des tegenwoordigen tijdes, ende vermits wij hem voer het ansyenlicke peryckel nyet en wusten to beschutten, an andere zekerer plaetse mit onsen believen solde mogen vervoegen'.²⁸ Eind maart, begin april is het voor deze geestelijke niet meer veilig in de stad. Begeleid door een stadsdienaar en met het attest bij zich waarin het stadsbestuur een ieder verzoekt hem ongehinderd te laten passeren, begeeft de pastoor zich via Arnhem naar Kleefs gebied.²⁹ Kapelaan Gerryt van Beeck was reeds een week eerder, op 31 maart, met al zijn goederen en een soortgelijke oorkonde vertrokken.

Ook heer Johan Goor kreeg eind maart een dergelijk getuigschrift mee. Heer Henricus van der Hoeven ontvangt op 14 april een certificaat. In de rekening van de getijdenmeesters van de St. Nicolaaskerk staat hij begin 1580 nog genoteerd als deken. In deze rekening treffen we opmerkingen aan, waaruit blijkt dat het moeilijke tijden zijn voor de horisten: 'dat de kerckenmeyers durch dese arme benaude tijden ghien gelt en hebbe weeten t' bekoemen'. Tussen de cijfers door zegt de getijdenmeester iets over de Gereformeerden en hun gewelddadige ingebruikneming van het kerkgebouw in een overigens vrij cryptische opmerking: Dat zij 'die kercke in desselven destructie ontnomen, mit noch [...] t' ghene die reformierden in der kercke bij hunselffs hadden laeten maeken'. De rekening van de getijdenmeester houdt 15 juli 1580-op. Maar op dat tijdstip is het gezang van de horisten al enkele maanden uit het kerkgebouw verdwenen.³⁰ Ook de boekhouding van de H. Sacramentsmemorie waarin de geestelijkheid van Kampen was verenigd, verradt problemen. De zorgvuldig bijgehouden rekening van deze memorie die haar vicarie in de St.

27 Petrejus herinnert zich mogelijk de kerkschending van de Broederkerk uit september 1578 of die uit oktober 1579. Wat er na deze beide plunderingen nog van de inventaris over was, werd eind februari 1580 uit de kerk verwijderd.

28 Behalve uit de publicatie van 28 maart blijkt schade aan de wedeme ook uit de stadsrekeningen, waarin tevens over schadevergoeding melding wordt gemaakt: 'Item op ten 5en aprilis uuth bevell des E. Raedt entrichet an den herenn pastoor heer Joann Havens 20 dalers in versettinge sijner schaden die hij in 't plunderen der wedeme op ten 28 martii desses jaers 80 geleden heeft, 42 herenponden en 12 stuivers'. OA 453, a.o.p. Hierin ook een post van dezelfde datum met uitbetaling aan drager Wynolt Henricxen en diens gezelschap 'van die bedden ende andere mobile guederen uuth die wedeme in z[aliger] Peter Koex huys gedragen te hebben ende van daer weder in 't Wesenhuys'. In dezelfde bron ook het gegeven van het tractement over het hele jaar. Voor het attest de pastoor meegegeven: OA 226, fol. 254, 255, 7 april 1580.

29 OA 453, Stadsrekeningen 1580, a.o.p. 7 april 1580.

30 GA-KK 4, fol. 190, 191.

292

in de St. Nicolaaskerk had, houdt maart 1580 abrupt op.³¹ Behalve geestelijken nemen ook Rooms-katholieke burgers, al of niet met een certificaat van de magistraat, de wijk naar elders met hun bezittingen.³² Uit de kloosters vertrekken sommigen, mogelijk worden er ook verdreven, maar uit het Register der kloosters, in 1581 opgemaakt, blijkt dat verreweg de meeste conventualen zijn gebleven.³³

Aan de plundering van kerken, kloosters en de pastoorswoning hebben uiteraard geen trouwe Rooms-katholieken deelgenomen. Afgezien van op rellen beluste avonturiers moet aan staatsgezinde burgers en vooral aan Gereformeerden worden gedacht. Verder komen in aanmerking personen die, al waren ze geen lidmaten van de Gereformeerde Kerk, toch met de Gereformeerden sympathiseerden en bij de Gereformeerde predikanten ter kerke gingen. Of in de Gereformeerde prediking op Palmzondag de beeldenverering van de Rooms-katholieken ter sprake is gebracht, misschien wel in samenhang met het 'spanjoliseren', kan niet worden bewezen, hooguit worden vermoed.

Of de Gereformeerde predikanten een mentale aanzet tot een georganiseerde aanval op de Rooms-Katholieke kerken en kloosters hebben geleverd, blijft eveneens een gissing. De stukken verschaffen geen uitsluitsel. Wel is zeker, dat behalve burgers ook soldaten van het staatse garnizoen aan de vernielingen hebben deelgenomen. Drie dagen zijn drie man bezig om 'dat kerckentuych ende voert allet metaell uuth der soldaten huysen' weg te halen.³⁴ Aan Gosen Kistenmaker worden later voor reparatiekosten uitbetaald 't gene hij in de wedeme verdient hadde an reparatie van des soe Champlons soldaten aldaer gebroken hadden'.³⁵ Nu is een staatsgezinde soldaat niet automatisch een Gereformeerde. Slechts weinig soldaten waren lid van de Gereformeerde Kerk.³⁶ Ongetwijfeld zullen de staatse soldaten niet enkel uit godsdienstige motieven de kerken en kloosters geplunderd hebben. Zeker is, dat zij niet op bevel van hogerhand gehandeld hebben. Hun optreden was uiting van ongedisciplineerd gedrag.

31 Het betreft de geheel oningevulde rubriek 'Sequuntur exposita anni 1580. Absentiae distributio punctiarum cum annotatione absentiarum et punctionum'. OA 1721.

32 Certificaten voor de kapelaan en heer Johan Goor op 31 maart; op 1 april voor burger Jacop Petersz. en op 14 april voor Henricus van der Hoeven. OA 226, fol. 252, 255. Een aantal kostbaarheden worden in huizen van Rooms-katholieken te Zwolle ondergebracht. Geen veilige plaats, gezien de onlusten die daar half juni plaatsvinden: 'Ende hebben [...] meer andere huysen geplondert, waer sij groot geldt ende anders hebben gecregen, waer oock veele goets mede was, dat uyt Campen daer binnen hadden gevluhtet'. Arent toe Boecop, *Uittreksels uit het Dagboek*, 70, 72.

33 Register van goederen van het klooster te Brunnepe, het Bovenconvent, het Brigittenklooster, de Cellebroeders, de Cellezusters en het Agnietenconvent; met tevens opgaaf van nog aanwezige conventualen. OA 1920. Volgens een post in de stadsrekeningen was het register gereed op 18 september 1581.

34 OA 453, a.o.p. 4 april 1580.

35 OA 454, post tussen 13 en 26 februari genoteerd in de stadsrekeningen over 1582.

36 Verderop in dit hoofdstuk zal nader worden aangegeven in hoeverre staatsgezinde soldaten lidmaat zijn geweest van de Gereformeerde Kerk te Kampen.

293

Het weghalen van kerkelijke goederen uit de huizen van deze soldaten vindt naderhand met volle medewerking van de bevelhebber plaats.³⁷

Voor hen die zich als Rooms-katholieken strikt aan de Religievrede hebben willen houden en niet tot Spaansgezindheid neigden, valt deze beeldenstorm het meest te betreuren. De dag van de palmprocessie werd voor deze parochianen een verschrikking.

Na de afval van Rennenberg was de gelegenheid voor een praktische toepassing van de tolerantiegedachte voorbij. De Rooms-katholieke religie werd in nauw verband gezien met de buitenlandse verdrukker. De zaak van de opstand werd feitelijk grotendeels met die van de Gereformeerde religie vereenzelvigd. Een anti-Roomse

reactie in stad en gewest was het gevolg. Sprak de Landdag zich op 17 maart nog voor verscheidenheid in religie uit 'soewel van de Gereformeerde als van die andere religie', terminologisch was daarmee toen reeds duidelijk dat de gewestelijke Staten zich meer op de Gereformeerden richtten. Ruim een maand later komt deze tendens nog veel duidelijker uit, wanneer de Landdag zich op 22 april uitspreekt tegen de benoeming van Anjou tot soeverein. De afwijzing van deze Franse hertog motiveert de Landdag namelijk mede als volgt: 'vermitz hij der gereformierde religion - daerom dese oorlogen principalicken gefuret worden - soe van ghien viant, ommers ten weinichsten nyet toegedaen en is, al is 't dat die coninck der religion unde anderen saken waerom dese krijch angevangen viant is'.

Openlijk verwijst de Landdag hier naar de anti-Gereformeerde houding zowel van Anjou als van de koning. Bovendien wijst hij als hoofdoorzaak van de oorlog met Spanje de Gereformeerde religie aan, een oorlog allereerst dus religionis causa.³⁸ Zes weken na de afval van Rennenberg valt bij ridderschap en steden dus duidelijk niet alleen een anti- Spaanse, maar ook een pro-Gereformeerde houding te constateren. Daarmee is het standpunt van de Religievrede in de gewestelijke politiek openlijk prijsgegeven.

Voor Kampen zelf zijn er geen aanwijzingen dat het stadsbestuur zich heeft verzet tegen de beeldenstorm en de daardoor ontstane toestand.³⁹ De magistraat lijkt zich te hebben beperkt tot de oproep om ontvreemde kerkgoederen op het raadhuis te bezorgen. Ook werden certificaten afgegeven aan Rooms- katholieke burgers die er in verband met hun vertrek om vroegen. Nergens blijkt, dat het stadsbestuur maatregelen nam tegen de ingebruikname van de kerkgebouwen door Gereformeerden. Er ontstond een toestand die de facto de

37 'Geschoncken [...] der soldaten provoest [...] van [...] dat kerckentuych ende voert alle 't metaell uuth der soldaten huysen gehaelt te hebben'; 'item [...] an den soldaten provoests [...] dat hij in 't invorderen ende halen der kercken metael uth der soldaten huysen den dienaren behulpelick geweest is'. OA 453, a.o.p. 4 en 23 april 1580.

38 OA 2517, fol.227-229, 23 april 1580.

39 Een evenwichtige beoordeling van het raadsbeleid in deze veelbewogen periode wordt bemoeilijkt, doordat de belangrijkste bron voor de handelingen van schepenen en Raad met de gezworen gemeente - het Liber Memorandum Novus, OA 22 - een hiaat vertoont van 21 februari 1580 tot aan 25 januari 1582.

294

opheffing van de geldende Religievrede inhield. In de praktijk werd van nu af aan de Gereformeerde religie erkend als de enige publieke.

De houding van het stadsbestuur wordt mede verklaard door de ontwikkelingen welke zich in de eerste helft van 1580 binnen de colleges van gezworen gemeente en magistraat hadden voorgedaan. Op 20 februari, dus kort voor de afval van Rennenberg, was immers op bestuurlijk vlak het volle effect bereikt van het politieke akkoord dat 14 april 1579 door stadsbestuur en doleanten uit de burgerij was overeengekomen. Besloten werd toen, dat met ingang van 9 januari 1580 de zittende leden van de grote en de kleine gemeente van hun ambt zouden zijn ontheven. Daarmee werd tegemoet gekomen aan het voorstel tot evenredige vertegenwoordiging dat door doleanten voorjaar 1579 was ingediend. Met de staatsgezinden kwamen een tiental Gereformeerden in de nieuwe gezworen gemeente binnen.⁴⁰ Dat de Gereformeerden toen tegenover een meer autocratisch en olichargisch systeem een bestuurlijke politiek met grotere openheid voor de gewone burger voor ogen stond, werd reeds gemeld.⁴¹ In het begin van de jaren tachtig wordt aan de realisering van

deze politieke visie verder gewerkt.⁴² De gewijzigde gezworen gemeente had op 20 februari 1580 door vrije keur een magistraatsvernieuwing tot stand gebracht. Daarbij werden een aantal Gereformeerden in de magistraat gekozen. Zij vormden er een kleine minderheid. Op het moment dat Rennenbergs afval in de stad bekend werd, waren er van de achttien magistraatsleden tien onverdacht staatsgezind. Slechts twee van deze tien waren lid van de Gereformeerde Kerk: Rutger Hudde en Hendrik ter Barchorst.

In de gezworen gemeente en de magistraat samen hadden de Gereformeerden volgens de magistraat wél een kwantitatief belangrijke inbreng. Op 9 maart liet het stadsbestuur de Prins immers weten, dat er in de magistraat en de gezworen gemeente 'oick voele sinnen der Gereformeerde religion toegedaen'.⁴³ Deze Gereformeerde bestuurders kozen toen nog, anders dan de Gereformeerde kerkeraad, voor een gematigde opstelling in de kwesties van garnizoensinlegering en verandering van de raad. Maar op 18 maart bereikte ook hen de brief van Parma om de stad aan diens zijde te krijgen, met bovendien de eis dat het stadsbestuur de Religievrede diende op te heffen. Voor alle staatsgezinde bestuurders, voor de Gereformeerden onder hen echter in het bijzonder, hield dit schrijven van Parma een acute bedreiging in. Nadat op 20 maart een publicatie tegen iedere vorm van verstandhouding

40 Een percentage van 20,9 procent. Hun namen: Herman Gijsbertsz., Jan Hendriksz. lakensnijder, Gerrit Bloeme, Marten Albertsz., Mr. Aelt Craen, Joachim van Mulheim, Jacob Vene, Claes van Aken, Hans Drenth en schipper Gosen Jansz. Zie ook hoofdstuk 5, p. 252.

41 Zie hoofdstuk 5, p. 252.

42 Zo maakt een brief van het Deventer raadslid Dr. Herman Scharf vanuit Kampen naar zijn woonplaats duidelijk, dat er binnen de Kamper gezworen gemeente in 1581 meerdere personen uit de gewone bevolking gekozen waren: 'Sie hebben oick ettlicker matier [matrozen?] end vennischer [?] luiden van geringer conditien in oerer gemente gekoren.' De brief, geciteerd naar Reitsma, Centrifugal and centripetal farces, 148, bevindt zich in het Archief der gemeente Deventer, M.A. 6.

43 0A2517, fol. 176.

met de vijand werd afgekondigd waarin vooral geheime briefwisseling met de troepen van Parma of Rennenberg een reële bedreiging werd geacht, vond een week later binnen de stad de beeldenstorm plaats. Het dreigende gevaar van Spaansgezindheid drong de Gereformeerde staatsgezinden ertoe voor eind maart hun gematigd standpunt op godsdienstig gebied los te laten. En het stadsbestuur trad tegen hen niet krachtig meer op, mogelijk in het geheel niet. Door de magistraat werden degenen die kerkgoederen hadden meegenomen, geen kerkschenders meer genoemd. Een meer neutrale term 'diverie' werd voor dit vergrijp gebruikt.

Het in meerderheid staatsgezinde stadsbestuur hield zich de facto niet meer aan de Religievrede. De facto. Over officiële opheffing van de Religievrede spreken de stukken niet. Nog op 7 april formuleert het stadsbestuur religievrede de jure. Want in het attest aan pastoor Havens bij diens vertrek afgegeven, belooft de magistraat dat de pastoor zijn diensten binnen Kampen weer zal kunnen verrichten 'soever in toecompstigen tijden die catholycke roemsche religie hier vrij ende sonder eenich verhinder geëxerciert sal moegen worden'. In deze formulering houdt het stadsbestuur rekening met het mogelijk ter plaatse weer intreden van een situatie van religievrede.⁴⁴

Een maand na de beeldenstorm vindt in de stad een ingrijpende verdere politieke verschuiving in staatsgezinde richting plaats. Op 21 april, terwijl het stadsbestuur op

het raadhuis vergadert, stappen 'sommige private borgers' de raadskamer binnen. Een van hen heeft een 'bloet rappier in de handt'. Staande de vergadering wordt een 'cedulken' voorgelezen dat de namen van een achttal magistraatsleden bevat. De acht bestuurders worden door de gewapende burgers over de IJsselbrug de stad uitgezet.⁴⁵ Al worden de namen van de acht uitgezette magistraatsleden verder niet vermeld, het gaat om hetzelfde achttal dat begin juli 1580 ook in het dan nieuw gekozen stadsbestuur ontbreekt: Coenraet van der Vecht, Hendrik Kistenmaker, Geert van Endhoven, Simon Glauwe, Henrick van Averenck, Johan Roeper, Carl Knoppert, Dirck van Ballen. Waarom werd vanuit de burgerij tegen acht van de in totaal achttien magistraatsleden ingegrepen?

In de stukken waarin het incident aan de orde komt, ontbreken de motieven. Maar een vernieuwing van het stadsbestuur in juli maakt duidelijk waarom de genoemde acht van het politieke toneel verdwenen. Zes weken na hun uitzetting, op 5 en 6 juli, grijpt in opdracht van Matthias en Oranje een tweetal gezanten van de Generale Staten op de bestuurlijke verhoudingen in. Alle zittende leden van de gezworen gemeente en de magistraat worden uit hun functies ontheven. Onder leiding van de commissarissen vinden er tussentijdse verkiezingen plaats. De gezanten van de centrale regering geven een verklaring af, dat de vernieuwing van het stadsbestuur

44 OA 453, a.o.p. 7 april 1580.

45 OA 97, verslag van de Landdag aan Oranje, 23 april 1580. Met de nasleep in OA 2517, fol. 206, 22 april 1580; fol. 231, 15 mei 1580.

296

niet tot verkorting van enig privilege zal strekken. Zowel uit de acte als uit de bespreking tevoren op de Landdag gehouden, wordt duidelijk, dat het om een politieke noodmaatregel ging ter verwijdering van verdachte elementen uit de stadsregering: 'buyten gewoentlicken tijde om den tegenwoerdigen noot geschiet'⁴⁶; 'indien ymantz van raedt oft gezworen gemeente verdachtig gehol- den worde, dat den sticht gedaen worden mochte ende indien den sich nyet purgeren konde, alstan te straffen nae behoeren'.⁴⁷

Op de Landdag van 30 juni bleek nog enig uitstel van de noodmaatregel mogelijk, mits 'dat ghen peryckel van den stadt Campen wesen mochte'. De maatregel had duidelijk een politieke strekking, was niet tegen Rooms-katholieken als zodanig gericht, maar had doorvoering van volledige staatsgezindheid binnen het stadsbestuur tot doel. In het licht van die doelstelling bezien, kan de eerdere uitzetting van acht magistraatsleden worden gezien als een ingrijpen vanuit het staatsgezinde deel van de burgerij, dat hen van Spaansgezindheid verdacht. Hun uitzetting had een politiek doel: door een actie van de Spaansgezinde factie mocht de stad niet voor de zaak van de opstand verloren gaan. In de uitzetting manifesteerde zich de partijstrijd tussen de verschillende facties. Weliswaar riep de wijze waarop de gevreesde ondermijning van het staatse gezag te Kampen voorkomen werd, op de Landdag nogal wat vragen op.

De kritiek betrof echter niet het feit dat de acht magistraatsleden van het politieke toneel verdwenen, maar uitsluitend het private karakter van de actie. Het is in dit verband opmerkelijk, dat de Landdag niets deed om de afgezette magistraatsleden weer op hun post terug te laten keren. Kennelijk werd de vrees voor een Spaansgezinde greep naar de bestuurlijke macht niet geheel ongegrond beschouwd.

De uitzetting van 21 april noch de bestuursvernieuwing van begin juli hielden in, dat Rooms-katholieken voortaan wegens hun godsdienstige overtuiging werden verbannen naar een onaanzienlijk hoekje van de Kamper maatschappij. Ondanks grote

wijzigingen in de politieke en religieuze situatie keren in het stadsbestuur als nieuwe schepenen Arent toe Boecop en Egbert ten Bussche terug en als raadslid Egbert Morrhe. Het waren personen met rijke bestuurlijke ervaring, maar Rooms-katholiek. En uit de Landdagverslagen blijkt, dat Arent toe Boecop tot begin maart 1581 als gedeputeerde van Kampen ook regelmatig op de Overijsselse Landdagen verschijnt.⁴⁸

46 Copie van de acte van verklaring, OA 288.

47 Dagvaardboek OA 2517, fol. 239. Sticht gedaen worden = beschuldiging, aanklacht indienen tegen. Verwijs en Verdam, Middelned. Woordenboek, VIII, 295. Purgeren = van beschuldiging zuiveren. Verdam, Middelned. Handw.boek, 478.

48 OA 2517. Pas in 1621 valt in samenhang met het aflopen van het Twaalfjarig Bestand het besluit dat voortaan op de Landdag enkel Gereformeerden zullen worden toegelaten. OA 2526, fol. 90, 26 maart 1621. In dezelfde samenhang besluit men op 29 juni 1621 ook tot verandering van de eed van de ridderschap ten gunste van de Gereformeerde religie. OA 2526, fol. 62, cf. ook fol. 65, resolutie van 7 juli 1621: 'oock mede sullen verclaeren ende verseecken, dat sije die Papistische Religie mit derselver affgoedische dwalinge ende superstitiën nyet anhengich offte toestaendich sijn, maer daervan een affkeer hebben ende dat sije sijn voorstanders van de ware Christelicke

297

De Gereformeerden komen uit de complexe situatie van de eerste helft 1580 als versterkte partij tevoorschijn. Dat in het nieuwe, staatsgezinde stadsbestuur Gereformeerden een belangrijke plaats innemen, verwondert niet. Zij wisten wat ze wilden: staatsgezind zijn en blijven. Deze opstelling kwam de zaak van de opstand ten goede. Matthias, Oranje en de Generale Staten konden op hen rekenen. Dit betekent echter niet, dat de staatsgezinden die vanaf juli 1580 binnen de stad de politieke macht bezitten, in meerderheid Gereformeerden waren. Uit vergelijking van de naamlijst van magistraatsleden en meenteleden met de lidmatenlijst van de Gereformeerde Kerk over de jaren 1579-1581 blijkt, dat de staatsgezinde magistraat in 1581 voor niet meer dan 28,6 procent uit Gereformeerden bestond. En voor de gezworen gemeente komt het percentage uit op 26,7 procent.

Op grond van de genoemde percentages mag wel worden aangenomen dat de Gereformeerden in de jaren tachtig een belangrijke inbreng in de stedelijke politiek hebben gehad. Maar tevens wordt duidelijk, dat staatsgezindheid niet automatisch Gereformeerd-zijn betekende. Eerst in 1608 neemt de magistraat een besluit waardoor staatsgezindheid en Gereformeerde opstelling voor een belangrijk deel gaan samenvallen. Maar ook dan blijft de mogelijkheid aanwezig lid van het stadsbestuur te worden zonder belijdend lid van de Gereformeerde Kerk te zijn. Het lidmaatschap van de Raad staat vanaf 1608 open voor wie van de Gereformeerde religie 'oopenbare professie doen, offte ten minsten soedanige die sich dachlicks in 't ge- hoer van Goeddes Woordt laten vynden'.⁴⁹ Het 'offte' houdt de mogelijkheid tot toetreding open voor wie met de publiek erkende kerk sympathiseren, de bredere kring van zogenaamde 'liefhebbers' van de Gereformeerde Kerk. Eerst na de plaatselijke moeiten tussen remonstranten en contra-remonstranten staat toetreding tot het stadsbestuur enkel open voor degenen die 'lytmaet van de waere Christelicke Gereformierde Kercke' zijn en willen blijven 'bij de leere vastgesteld in Synodo Nationali'.⁵⁰

Bij vergelijking van de naamlijsten van magistraatsleden en meenteleden uit 1581 met die van 1579, blijken in 1581 slechts vier magistraatsleden te zijn aangebleven: Otto Gansneb Tengnagel, Geert Vrese, Bartolt Luloffs en Rulof Buyther. Voor de gezworen gemeente bleven in 1581 uit 1579 alleen nog maar Willem toe Boecop, Gijsbert van Bronckhorst en het eerdere magistraatslid Geert Lose aan. Alle overige

leden van het stadsbestuur in 1581 zijn ten opzichte van 1579 nieuwkomers. Dit wijst op een radicalisering binnen het stadsbestuur in staatse richting. Spaansgezinden werden uit het stadsbestuur geweerd. Bovendien verdwenen gematigde staatsgezinden die in de overgangperiode 1578-1580 kennelijk een bestuurlijke middengroep hadden gevormd.

Hoewel voor nog geen 30 procent bestaand uit Gereformeerden erkende de Gereformeerde Religie'. De term 'voorstanders' laat ruimte voor toetreding van personen die enkel sympathisant of liefhebber van de Gereformeerde Kerk zijn.

49 OA 23, fol. 162.

50 OA 23, fol. 153, 12 januari 1622.

298

nieuwgevormde, staatsgezinde magistraat de Gereformeerde religie in de praktijk als de openbare christelijke religie. De de jure nog steeds geldende Religie- vrede was door de feitelijke toestand tot een dode letter geworden. De breuk met het Spaanse gezag, die al sinds juli 1578 een feit was, had eerst na de afval van Rennenberg tot de afschaffing van het Rooms-katholicisme als openbaar erkende religie geleid en deze afschaffing hing direct samen met het verband dat men wel moest leggen tussen Rooms-katholicisme en Spaansgezindheid. Zowel in Kampen als in de andere IJsselsteden bleef men steeds alert ten aanzien van de Spaanse dreiging.

Op de Landdag komt telkens weer het gevaar van vijandelijke aanslagen aan de orde. Een dag na de uitzetting van het achttal magistraatleden uit Kampen stellen Zwolse hoplieden de Landdag maatregelen voor, om door beveiliging van de steden 'alteratie' te voorkomen; dit om 'den viant die om zijn ooge op de Landschap van Overijssel to werpen ende anslagen te maken nu meer ende geheel to benemen'.⁵¹ Op 12 september 1580 reist een deputatie naar Hasselt om er te waarschuwen, dat er plannen bestaan voor een vijandelijke aanslag op die stad.⁵² Ook in Kampen blijft men in dit opzicht waakzaam, zoals duidelijk wordt uit verschillende publicaties van de magistraat. De burgerij wordt gewaarschuwd voor 'ledichgangers, bedelers en lantloepers, under dewelcke oick voele verspieders van den lande sich vermengen'. Geen inwoner mag 'vreemde soldaten in zijn huys laten benachten' zonder toestemming van burgemeesters en hopman.⁵³

Voor deze waakzaamheid was intussen alle reden. Rennenberg en Parma bleven doorgaan met te proberen de inwoners van Overijssel te beïnvloeden om de kant van Spanje te kiezen. Op 29 april 1580 komt op de Landdag een brief van Rennenberg aan de orde en op 11 juni een soortgelijk schrijven van Parma waarin aan de inwoners van het gewest de oproep wordt gedaan, om zich aan de zijde van de koning te scharen.⁵⁴ Op 30 juli komt er een brief van Rennenberg ter sprake, gericht aan diverse leden van de ridderschap, om op 3 augustus te Lingen te verschijnen om te horen naar een commissaris van de koning.⁵⁵ Kort na de oproep van Parma komt het in Zwolle tot een gewapend conflict.

Op 15 juni 1580 hoort men in Kampen, dat 'desen morgen eenige twijspalt onder de burgeren binnen Swolle erresen is'. Hopman Schamplon uit Kampen wordt om assistentie verzocht. Van staatsgezinde burgers uit Kampen die gelijkgezinden in Zwolle wilden gaan helpen, werd een aantal door de boeren uit Mastenbroek doodgeslagen. Met name genoemde slachtoffers waren: Arent Vrese, Claes van Olst, Hendrick Vrese, Jan de Lombert en Geert Borgersz.; alle vijf wel staatsgezind, maar alleen de eerste stond als lid bij de Gereformeerde Kerk ingeschreven. Als hierop twee vendels soldaten uit Holland via Kampen naar Zwolle komen,

51 OA 2686; OA 2517, fol. 206, 22 april 1580.

52 OA 2517, fol. 264.

53 OA 243, fol. 74, 23 mei 1580; fol. 78, 15 september 1580.

54 OA 2517, fol. 216, 29 april 1580; fol. 222, 11 juni 1580.

55 OA 2517, fol. 246.

299

trekken veel burgers uit Kampen met hen mee.⁵⁶ In Kampen zelf wordt ook in dezelfde tijd een gevangene, Lenart van Maseyck, ondervraagd 'op sijne confessie van eenich verraet to Campen'.⁵⁷

Ondertussen hebben Parma en Rennenberg Groningen, Coevorden en Oldenzaal in handen. De laatste stad wordt zetel van het Spaanse bestuur in Overijssel. Rennenberg waagt zich aan een kort beleg van Zwolle. In de winter van 1580 op 1581 wordt vier maanden lang Steenwijk belegerd. Er is sprake van een permanente militaire dreiging voor zowel Steenwijk als de IJsselsteden.⁵⁸ Oranje en zijn oorlogsraad te Kampen beseffen het strategisch belang van deze stad voor het noordoosten van de Nederlanden. Tegenover het afvallige gebied van Rennenberg wil Oranje Kampen als bufferstad. De prins acht fortificatie van de stad nodig.⁵⁹ De door hem hier ingestelde kriegsraad coordineert het staatsgezinde kriegsbeleid. Onder de voortdurende oorlogsdreiging worden begin 1581 vrouwen wier mannen zich in het kamp van de vijand bevinden, de stad uitgewezen.⁶⁰

Wanneer in juli van dat jaar de koning door de Staten-Generaal wordt afgezworen, maken de staatse Staten van Overijssel hiertegen echter bezwaar. Het plakkaat van Verlatinthe wordt in het gewest niet afgekondigd. De bezwaren tegen verlaten van Filips II werden ruim een jaar voor de Acte van Verlatenhe al door de Landdag van 22 april 1580 op de volgende wijze geformuleerd: 'dat men danoch voer Godt ende mit recht nyet bevoeget en is den Coninck van Hispaniën op dessen voet to verlaten. Want al is 't dat die Coninck der religion unde andere saken (waerom dese kriech angevangen) vian is, soe kan doch der Almachtiger Sijner Majesteit (als men sich tot sijne Godtliche Almacht in welckers handen aller heren ende potentaten harten staen, gantzlicken to betrouwet) eenen anderen sin und gemoet geven oft andere middelen (die bij menschen nyet bedacht kunnen worden) verleenen daarmede die landen mit Sijne Majesteit wederom versoenen, ofte van desse oorloge op die eene oft andere maniere verlosset und ontslagen werden moegen'. Al formuleert men onder meer fundamentele bezwaren tegen diens religiepolitiek, de mogelijkheid van verzoening met de koning wordt open gehouden.⁶¹ Toch

⁵⁶ In Zwolle verliest de Spaansgezinde partij. Hun plan om zich op de nadering van Rennenberg van het bestuur meester te maken, mislukt. Uit voorzorg blijven de staatse troepen er voorlopig. Arent toe Boecop, Uittreksels uit het Dagboek, 70-72; NA, Arch. Ned. Herv. Gemeente Kampen 138. De beoordeling dat de Rooms-katholieken zich van het stadsbestuur van Zwolle trachtten meester te maken: Van Gelder, *Revolutionaire Reformatie*, 143, die zich wat de feiten betreft, baseert op Van Hattum, *Geschiedenissen van Zwolle*, III, 181, 183.

⁵⁷ OA 2517, fol. 223, 21 juni 1580.

⁵⁸ Formsma, 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd', 123.

⁵⁹ Lijst van de licenten of schansgelden door de prins aan Kampen tot fortificatie van de stad toegestaan. OA 2349, 22 maart 1580. Ten behoeve van de fortificatie krijgt de stad door Matthias het recht tot verlening van de turftol te Zwartsluis en Blokzijl en de inkomsten van het Karthuizerklooster op de Sonnenberch. OA 2350. De Landdag besluit 9 april 1582 tot het

leggen van twee schansen in Mastenbroek, niet ver van de stad. OA 2395.

60 OA 243, 81r., 22 januari 1581.

61 OA 2517, fol. 227-229, 23 april 1580.

300

volgt ook in Overijssel op 13 september 1581 een besluit tot afzetting van al de functionarissen die geen afstand hebben genomen van hun eed aan de koning.⁶²

Terwijl staatse en Spaanse troepen het gewest doorkruisen, kondigt het stadsbestuur op 5 augustus 1582 een 'vastels ende bedelldach' af, 'Godt Almachtich biddende dat Zijn toernige handt van ons genedelicken affgenoemen moege worden, welvaert ende voirspoet deses landes verlenen wille'.

Ieder zal deze dag in acht nemen, 'cessierende van alle werckelicke exercitiën, daerenboven dat men ghiene geselschap in harbergen noch taverne setten en sal'. Deze diverse malen herhaalde publicatie weerspiegelt een Gereformeerde wijze van verwerken van de oorlogsmoeiten.⁶³

Moeilijke beslissingen moeten worden genomen. Augustus 1582 wordt een veldleger voor het gewest gevormd. Voorzover het platteland niet door krijgsvolk kan worden beschermd, moeten alle huizen er worden verbrand. Op 16 november 1582 wordt Steenwijk door troepen van de vijand overrompeld.⁶⁵

Na de afval van Rennenberg ontvangen de staatse Staten pas weer in 1584 een stadhouder, Adolf van Meurs. Voorwaarde waarop hij wordt aangenomen is allereerst, dat 'sijn E[dele] de Gereformeerde religie, d' welcke de Staten des landes van Overijssel uyte sonderlinge genade Godes hebben, hanthaven ende d' selvige oick allenthalven in den plattenland und cleyne steden also befurderen, dat ghiene exercitie van religie, uytbenomen de gereformierde, in dese lantschap meer exerceert worde, mytsdyen dat dan noch nyemants met inquisitie off examinatie sijnes geloves offte andersins beswaert worde, uytgesondert de kerckendienaers die gewoentlick nyet toegelaten worden sonder voergaende examen'.⁶⁶

De stadhouder moet zich dus uitdrukkelijk bereid verklaren tot handhaving van de Gereformeerde religie als de enige publiek erkende. Hij dient de belangen van de Gereformeerde Kerken voor te staan, met dien verstande dat voor ieder gewetensvrijheid gewaarborgd is en ieder van gewetensonderzoek gevrijwaard blijft.

Voor de steden die staatsgezind zijn, blijft het gevaar van uitlevering aan Parma bestaan. Zowel in Gelderland als in Overijssel worden hiertoe herhaalde malen pogingen ondernomen. Te Nijmegen en Doesburg lukt dit. In Gelderse en Overijsselse steden wordt daarom de staatse bezetting versterkt en worden verdachte Rooms-katholieken uitgewezen. Een dergelijke situatie heeft

62 Overijsselsche Plakkatenlijst, 55 no. 155; 56 no. 157.

63 OA 243, fol. 93v., 5 augustus 1582; herhaald op 10 juni 1587, 20 maart 1588, 22 mei 1590 2 augustus 1590.

64 OA 243, fol 93 v., 12 augustus 1582; OA 457, 24 juli 1583, reise ende boedeloon inzake'resolutiën van 't opbarnen der huysen in den platten lande, om den viant die middelen van 't onder- holt toe benemen'; ook OA 2734, Stukken hierover van de Staten-Generaal, 20 juni 1584. Geschil van de Staten en de Landraad met de centrale regering hierover, OA 2764. Het ging om een selectieve maatregel met strategisch doel. In verband met deze brandschattingsmaatregel: Nog in 1584 wordt het vlak bij de stad gelegen Mastenbroek door invallende vreemde troepen bezet. OA 457, a.o.p.

65 Formsma, 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd', 123.

66 OA 2519, fol.210, 18 september 1584.

301

zich behalve in Amersfoort, Arnhem en Deventer ook in Kampen voorgedaan. Op de

avond van 17 maart 1585 bij het optrekken van de wacht schoolden Rooms-katholieke burgers voor het stadhuis samen. Ze bedreigden de soldaten van het staatse garnizoen. Hopman Maarten Wolfswinkel nam hen gevangen en zette hen de stad uit. Korte tijd later maakte het stadsbestuur bekend dat ieder, indien 'eenige brieven van den viandt gebracht worden, den bringers derselver brieven anholden' en met brief en al bij de burgemeesters brengen moesten.⁶⁷

Het verraad komt voor de IJsselsteden wel heel dichtbij, wanneer in 1586 Leicester tot Landvoogd aangenomen wordt. Diens legeraanvoerder Stanley, met zijn garnizoen gelegerd in Deventer, loopt in 1587 over naar Spaanse zijde. Ook in Zwolle heeft Parma zijn handlangers, maar daar wordt snel orde op zaken gesteld, zodat de stad niet in handen van de vijand raakt.

Het grootste deel van het gewest ligt nu onder controle van de vijand. Na de overgang van Deventer zijn in feite alleen Zwolle, Hasselt en Kampen nog maar vrij.⁶⁸ Kampen, dicht aan het oorlogsfront gelegen, verzorgt gewonde soldaten. Voormalige Kamper kloosters fungeren als militair hospitaal. In 1586 worden op stadskosten voor 41 gestorven soldaten graven gedolven.⁶⁹ Aan het eind van de jaren tachtig vormt een aanval van Spaansgezinde soldaten nog steeds een reële bedreiging. In de stad bevinden zich begin 1589 daarom twee staatse vendels met in totaal 253 soldaten.

Eind 1589 wordt Maurits tot stadhouder gekozen.

In 1590 zet hij een offensief in. Mei 1591 herovert hij Zutphen en Deventer, juni 1592 volgt Steenwijk en vervolgens Coevorden. De vijand wordt steeds verder teruggedrongen. In twee jaar tijd verandert de situatie binnen het gewest totaal. Het militaire dieptepunt is voorgoed voorbij.

Wie eind 1592 uit vijandelijk gebied in het staatse Kampen terug wil keren, weet bij eedzwering waarvoor hij heeft gekozen: 'tegens den Coninck van Hispangiën, malcontenten, ligeurs en andere vianden deser Vereenichder Provinciën welcke bij die waere gereformierde religion blijven werden'. Hij belooft tegen Filips II met lijf, goed en bloed een Gereformeerde Unie te zullen verdedigen.⁷⁰

Nadat in 1594 ook Groningen in handen valt van Maurits en Willem Lodewijk en in 1597 Oldenzaal, Ootmarsum en Enschede veroverd zijn, is het gewest voor het eerst sinds twintig jaren geen rechtstreeks oorlogsterrein meer.⁷¹

Voor Kampen is hiermee de militaire dreiging weggefallen. Zowel politiek als kerkelijk vormt het eind van de jaren negentig voor ons onderwerp een goede begrenzing. Staatkundig is de toestand dan immers geconsolideerd en godsdienstig gezien hebben de Gereformeerden in de stad hun plaats verworven.

⁶⁷ OA 243, fol 105 r., 14 april 1585; herhaald op 24 januari en 22 oktober 1587, fol. 109r. Moulin, *Historische Kamper Kronijk*, II, 179, 180.

⁶⁸ Formsma, 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd', 124.

⁶⁹ OA 459, *Stedelijke rekeningen 1586*, a.o.p.

⁷⁰ Besluit van schepenen, Raad en gezworen gemeente op 5 december 1592 genomen, bestemd voor 'alle deghene die bij den viandt gedient, gewest ofte op des viandts souvegarde geseten hebben'. OA 23, fol. 15 r., 5 december 1592.

⁷¹ Formsma, 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd', 126.

**ACTA DER NEDERLANDSCHE SYNODEN IN DE 16^E EEUW
DOOR F.L. RUTGERS**

DE ACTA DER NAT. HAAGSCHE SYNODE VAN 1586.

7. Van de Provinciale Synode van Utrecht, d.d. 2/12 Juni, voor Ds. Hermanus Moded en Ds. Wernerus Helmichius (O. A. Nr. I, 3, blz. 429).

[Na de gewone vermelding van het uitschrijven der Synode door Leycester tegen 20 Juni n. s. volgt:] gelijk wij daer van door expresse brieuen van onsen Gen. Heere den Stadthouder, mitsgaders der Heeren Staten verwitticht zijn, dat oeck wij onderschreuen onse gedeputeerden wten midden van ons opden voorss. Sijnodum soudon senden, Soe ist dat wij Dienaren des Woordts ende Ouderlingen tegenwoordelick binnen Vtrecht versamelt, representerende alle de kercken deser Prouintie, wten naeme der zeluer kercken om onse behoorlicke onderdanicheijt tegen de Ouerheijt in een zoe Christelicken werck te bethonen, ende naer wtwijzen onses ampts eenti soe goede ende notelicke zaecke naer ons vermogen te helpen vorderen, wten midden van ons gedeputeert hebben ende deputeren bij desen de Godtsalige ende Welgeleerde mannen Hermannum. Modetum, ende Wernerum Helmichium, Dienaren des Woordts binnen Vtrecht, onsen W. ende Lieuen broederen, om [volgen eenige volzinnen met de gewone lastgeving en stipulatie, waarin o. a. voorkomt: „oeck te proponeeren zeeckere articulen volgens zeeckere Instructie ende Memorien bij ons geraempt ende hunliedon mede gegeuen, daer op te doen aduizeren, antwoordt ende resolutie te vorderen ende mede te bronghon"] Biddende mede den Praesidem ende voorts do gantscho Synodale Vergaderinge, te willen alle de Instruction ende Memorien bij onsen gedeputeerden voorss. mede te nomen ende te verthonen, voltomen geloue geuen, als off wij alle zelff tegenwoordich waren, nijet tegenstaende die, ofte eenige vandien bij hunlieden zelue onderteijckent zijn, aengesien t' zelue hunlieden als Praesidi ende Seribae respectiue, volgende die Classicale ordeninge opgeleijt ende beuolen is, t' welck oeck de oorsaecke is, dat wij dese onse brieuen van Commissie ende Credentie nijet bijden zeluen, maer bij andere die daer toe wt ende van onsen Classe expresse last gegeuen is hebben doen onderteijckenen, op datze des te volcomener geloue gegeuen werde.

Gegeuen in onse Classicale vergaderinge binnen der Stadt Vtrecht desen tweeden Iunii 1586, oude stijl.

NICOLAUS SOPINGIUS, Minister Verbi diuini Ecclesiae Ultraiectinae.

RUTGERUS VAN SIBURG Minister verbid. in Ecclesia Amorsfortiana.

WILHELMUS WIRTZFELDIUS Minister verbi dei in Reenen.

IOANNES BACKHUISIITS minister ecclesiae Iselsteinensis.

PETRUS A. BERCK Mr Vi op de Vaert Vreeswyck.

LIVINUS CABELJAU minister verbi dei tot Cudelstaert.

Bij laste ende wten naeme van de gantsche Classicale vergaderinge

IOHANNES WTENBOGAERT Dienaer des Godtlicken Woordts binnen Vtrecht.

8. Van de Provinciale Synode van Overijssel, d.d. 7 Juni, voor Ds. Bernherus Vezekius en Ds. Casparus Holstechius (O. A. Nr. I, 3, blz. 425).

[Na de gewone vermelding van het uitschrijven der Synode door Leycester tegen 20 Juni n. s., in zijn brief „an unsern Gnedigen Herrn Stadtholder", en met bijvoeging dat uit Overijssel twee gedeputeerden gevraagd werden, vervolgen de „Dienaren des Gdtlichen worts, Olderling, vnd Diatonen der Oueriselsche Kercken" aldus:}

So ist dat wij obgamelte Dienern in dem Naeme des Herrn binnen Campen versamlet, na anropinge desseluig eendrachtelicken hebben gecommittiert vnd committieren vermitz desen, die Wollgelerte vnd Godtsalige, Bernherum Vezekium Diener des Gdtlichen worts tho Deventer, vnd Casparum Holstechium Diener des Gdtlichen worts tho Campen, vnse lieue Mitbrüder vnd arbeider in dem werck des Herrn, vmb na sijner Excellentien befelch sick op den bestembden dach in SGrauen Hage tho begeuen, vnd aldaer van vnser aller wegen [volgen eenige volzinnen met de gewone lastgeving, stipulatie en heilbede] .. .

Actum Campen den 7en Iunii A° 1586, stilo novo.

HERMANNUS WIFERDING Diener des Gottlichen worts tho Zwolle.

GEORGIUS NOLTHENIUS Dienaer des Godtliken wordes tho Campen.

THOMAS ROTHUYS Dienaer des H. Euangelii tot Hasselt.

11. Minute van den brief der Synode zelve aan Adrianus Saravia, d.d. 30 Juni, met uitnoodiging om als adviseerend lid de Synode bij te wonen (O. A. Nr. I, 3, blz. 531) 1).

Eersame, hoochgeleerde, voersienige, ende seer beminde broeder, Also men verstaet dat v. E. in eenige saken gehandelt heeft, daer van de kennisre sal moeten genomen worden bij dese tegenwoordige Synodale vergaderinge, als in de sake van Hermannus Herberts, ende andere: ende dat wij oock mede in andere stucken v. E. aduijs ende behulp begeeren te gebruijcken: So is ons ernstich versoeck ende begeeren, dat v. E. desen gesien hebbende haer stracks wille herwaerts veruoegen, om van de voors. saken alhier het rappoort te doen ende voorts met eenen de vergaderinge bijblijuen om deselffde met v. E. aduijs te assisteren int geene de gelegenheijt sal vereijsschen. Ende desen tot geen en anderen eijnde dienende, willen wij v. E. hier mede den Heere ende twoort sijner genaden beuolen hebben. Geschreuen in den Hage, den 30 Iunii 86.

Wt den name des Synodi.

Eersamen, hoochgeleerden, ende voersienigen D.D. Adriano Sarauiae, professor inde Theologie inde vniuersiteijt van Leijden.

1) Deze brief is hier aan de geloofsbrieven voor de Haagsche Synode nog toegevoegd, daar hij aangeeft, met welk recht en op welken voet Saravia na den 30en Juni aan de werkzaamheden der Synode deelnam, en dus in zekeren zin ook een geloofsbrief is.

C. Naamlijst van de leden der Synode

Een naamlijst van de leden der Haagsche Synode is het eerst openbaar gemaakt door W. te Water (Tweede eeuw-getyde v. d Geloofs-belydenisse enz., Ed. 1762, blzz. 79-85), die haar ontleend had aan de Fransche vertaling der Haagsche Kerkenordening, waarachter zij ook nu nog in het Waalsche Livre Synodal te vinden is.

Bij de overneming van die lijst heeft hij de zeer gebrekkige schrijfwijze van een aantal namen, voor zooveel hij met de personen bekend was, verbeterd.

Dezelfde lijst is weer overgenomen (met de verbeteringen van te W., maar ook met eenige door hem daarbij gevoegde onjuiste en zelfs zonderlinge opmerkingen) door C.

Hooijer (O. K., blzz. 253 vg.); en deze gaf bovendien een afdruk van de lijst, die hij gevonden had in het Boek van Cabeljau (blzz. 374 vg.).

In dezen afdruk zijn drie fouten ingeslopen (Beserus voor Beierus, Moraius voor Moraeus en Woutueranus voor Wouweranus); maar voor het overige is hij zeer nauwkeurig, ook b.v. in de viermaal voorkomende nevens elkander stelling van twee namen.

Deze beide lijsten echter zijn ten onrechte voor afschriften eener ledenlijst aangezien. Die van het Waalsche Livre Synodal heeft er wel den vorm van, doordat de namen provinciesgewijze zijn gerangschikt. Maar die schikking is zóó gebrekkig (b.v. door de zonderlinge volgorde der provinciën, door de plaatsing van Saravia bij de Zuid-Hollandsche afgevaardigden, door de tusschenvoeging van Leydsche gedeputeerden als gewone leden, enz.), dat zij blijkbaar het werk is van een niet goed op de hoogte zijnde afschrijver.

En voorts zijn in dat handschrift de namen van hen, die eene duidelijke handteekening hadden, zeer goed geschreven, maar de overige daarentegen uiterst gebrekkig. Waaruit schijnt te volgen, gelijk ook uit de vooropstelling van het moderamen (in het handschrift zelf), dat eene lijst van de onderteekenaars der Kerkenordening oorspronkelijk ten grondslag heeft gelegen, die dan daarna van elders (hoewel soms foutief) nog is aangevuld. —

Eene zuivere opgave van de onderteekenaars zal wel in de lijst van Cabeljau te vinden zijn. Deze toch begint ook met het moderamen, en wel zóó dat Saravia tevens bovenaan staat, op dezelfde lijn als de praeses; daarop volgen de overige leden, en wel zonder eenige regel of orde; in de namen en de qualificatiën zijn nergens fouten van eenige beteekenis; er ontbreken geene namen, behalve juist die van de politieke gedeputeerden (door welke de aan te bieden Kerkenordening natuurlijk niet geteekend werd) en die van de twee ouderlingen (van welke toch wel reeds ondersteld kan worden, dat zij om hun gewichtig overheidsambt niet tot het einde konden blijven); en onder de namen staat ook die van den Leydschen predikant Christianus van de Wouwere, die eigenlijk geen lid der Synode was, maar die juist in de laatste week harer zittingen daaraan deel moest nemen, ten einde in de ééne zaak van Coolhaes mede te beslissen (zie hierachter de stukken sub E, 3): indien hij oir den dag van de onderteekening der Kerkenordening nog aanwezig was, lag het in den aard der zaak dat hij mede teekende, en het is zelfs waarschijnlijk, dat de Synode zulks gaarne zag, opdat daardoor de verzoening en de vrede tusschen de Leydsche Kerk en de andere Kerken des te beter zou gestaafd en gewaarborgd zijn.

Intusschen bestaat er ook nog eene wezenlijke naamlijst van de leden der Synode, die, blijkens haar opschrift, óf ter. Synode zelve gemaakt is, óf althans van eene daar gemaakte lijst zeer nauwkeurig is afgeschreven. Deze lijst is in het Oud-Archief d. N. H. K., in den foliant Nr. I, 7 (blz. 161, het 60e stuk in dat Deel). In de vermelding der leden (ook b.v. wat de plaatsing van de la Vigne onder Noord Holland betreft sluit zij volkomen op de authentieke geloofsbrieven. Eveneens in de opgave, dat Beierus als predikant uit Arnhem was afgevaardigd. Desgelijks in de plaatsing van Saravia (die geen stemhebbend lid was) geheel aan het einde. En niet minder komt het met de stukken overeen (zie hierachter sub E, 3), dat de twee Leydsche predikanten op de lijst niet voorkomen, daar zij slechts voor ééne zaak aan de werkzaamheden deelnamen. Deze lijst is dus boven in den tekst afgedrukt; met een paar bijvoegingen die als zoodanig zijn aangeduid, en voor het overige natuurlijk zonder eenige verandering.

Gelderlant.

Naemen der gedeputierden van die kercken der Geunieerde Prouincien, die hijr

tegenwoordich in S' Gra.euenhaeghe den '20 Iunii versammelt syn. Anno 86.
 Henricus Heiningus minister Harderwicensis.
 Ioannes Beijerus minister Arnhemensis

Zuijtholland

Ieremias Bastingius D. minister Dordrac.
 Arnoldus Cornelii Minister Delphens.
 Libertus Fraxinus minister Hagens.
 Casparus Zwerinckhusius minister Rotterod.

Noortholland

Ioannes Damius minister Harlemens.
 Andreas Hagius minister Hornens.
 Ioannes de la Vingne minister Gall. Eccl. Amsterod.
 Philips Cornelissen Olderlinck van Amsterdam.

Zeelant

Iacobus Kimedoncius D. minister Middelb.
 Ioannes Martini minister Tolensis.
 Henricus Brantius minister Ziricz.
 Gwilielmus Nicolai minister Ecclesiae Gosanae.

Vrieslant.

Ruardus Acronius minister Leouardiensis.
 Sibrandus Vomelius minister in Pietersberum.
 Iepe Jacobsen Olderlinck tho Fraenicker.

Vtrecht.

Harmannus Modet minister Traiectens.
 Wernerus Helmichius minister Traiectens.
 Bernherus Vezekius minister Dauentriensis.

Ouer Isell.

Casparus Holstechius minister *Campensis*.
 Wilhelmus Gumantius minister in Sluijs.

Vlanderen.

Wilhelmus Gumantius minister in Sluijs.

Walsche Kercken.

Ioannes de la Vingne praedictus Amster. minist. [hier herhaald, blijkbaar ter
 aanwijzing, voor welke Kerken hij door N. H. was afgevaardigd].
 Petrus Moraeus Gall. Eed. minist. Delph.

Praeter hos ab ipsius Exc. deputati fuerunt :

Adolphus a Meetkercken Praeses Flandriae et Exc. ipsius a Consiliis.
 Adrianus Mijlius Praeses Prouinc. Curiae Hollandiae.
 Ioannes Iames Doet. Medicus domesticus Excel. ipsius.

[Als adviseerend lid, op uitnoodiging van de Synode zelve:]

Adrianus Sarauia Doet. et Professor Theologiae Acad. Leid.

[Van de Kerk van Leyden, alleenlijk voor de zaak van Coolhaes:]

Christianus van de Wouwere en Petrus Hackius predikanten te Leyden.

D. Instructien van de ter Synode gedeputeerden.

Poincten ende artickelen begrepen inde Instructien vande gecommiteerde der Kercken opt Nationale Synode beroepen inden Haghe, den xxen Iunii a° 86 1).

1. Ten eersten wort eendrachtelicken van allen Kercken goet ende noodich beuonden, dat een goede ende welghestelde Kerekenordeninge gemaect worde, conform met den woorde Gods en de kerkenordeninge tot nogh toegehebruuickt so na komende als't mogelicken is.

1) De bovengenoemde verzamelstaat van ingekomen punten is het eerst openbaar gemaakt in het Kerkelyk Placaat-Boek (Dl. III, blzz. 512-519), en daaruit overgenomen door C. Hooijer (O. K. blzz. 264 —269).

De verzamelaars van het K. P. berichten (Voorbericht van Dl. III, blz. 5), dat zij dit stuk ontleend hadden aan een afschrift dat bij de Classis van Haarlem bewaard werd; en zij voegen daarbij, dat hetzelfde stuk „ten deele" ook gevonden werd „onder de Synodale Schriften in 's Hage". Inderdaad is het laatstbedoelde afschrift (O. A. v. d. N. H. K., Nr. I, 3, blzz. 603-609) niet geheel afgewerkt. Maar dit geldt alleen het tweede gedeelte (de Particularia), waarin voorts ook de artikelen door elkander staan; en voor het overige is dit afschrift blijkbaar beter dan het Haarlemsche; tenzij dan dat dit laatste, zoowel naar de spelling als ook eenigszins naar den inhoud, niet met de noodige nauwkeurigheid is afgedrukt. Daarom is in deze uitgave, voor het eerste gedeelte (art t. 1-35), het Haagsche afschrift geheel gevolgd; en wat de Particularia betreft, is hier wel de vollediger en beter geordende tekst van het Kerkel. Placaat-Boek overgenomen, maar dan met verbetering van de spelling en van kennelijke fouten naar hetzelfde Haagsche exemplaar.

Intusschen is deze verzamelstaat nog volstrekt niet voldoende voor de juiste kennis van de ingekomen punten; want vooreerst is hij niet volledig, zooals blijkt uit de vergelijking met de nog bewaard gebleven antwoorden, enz. enz.

DOOPSGEZINDE MARTELAREN

Kampen

Op 15 februari 1535 vier wederdopers werden geëxecuteerd door onthoofding. De namen van twee van hen waren:

Ghele Hame. Ghele herriep voor zijn executie.
en **Michiel.**

Op 14 juni 1540, **Peter Jans** werd uitgevoerd door onthoofding.

... Over het algemeen echter was de rust hersteld en hielden ook zij, die in 1534 en 1535 tot de rondtrekkenden behoord hadden, zich kalm. Met tal van moeilijkheden hadden echter de ambtenaren der **Justitie te Kampen**, wanneer zij in de verschillende kwartieren onderzoek naar de ketterij moesten doen. Hier weigerde de plaatselijke rechter op grond van privilegiën hen toe te laten, elders werden zij door een paar brutalen uit de bevolking gescholden of bedreigd.

Inquisiteur

Nicolaas de Castro was Kanunnik van de St. Janskerk te Utrecht. In 1559 werd hij aangewezen als eerste Bisschop van Middelburg, tevens als Abt van de toen vacerende Abdij. In 1562 werd hij te Mechelen door Kardinaal Granvelle gewijd, en den 3den Januari 1563 te Middelburg ingehaald, waar hij in 1574 stierf.

Zijn arbeid als geloofsrechter is in deze landen niet onbelangrijk geweest. In 1550 is hij te Alkmaar gekomen, om Cornelis Cooltuin te vangen, die echter gevloten was.

De 22sten Juni 1560 kwam hij te **Kampen** en bood aldaar den Raad der stad zijn diensten aan ter uitroeiing der ketterijen. Nadat hij en de Secretaris, die hem vergezelde, de raadsvergadering had verlaten, werd over de zaak gehandeld, doch er werd besloten, onder dankbetuiging voor het aanbod, *van de diensten des Inquisiteurs geen gebruik te maken*, aangezien de mandementen des Konings tot nog toe door den Raad zelf met alle naarstigheid waren uitgevoerd en verder zouden uitgevoerd.

Bron: De Martelaren DER HERVORMING IN NEDERLAND tot 1566. DOOR I. M. J. HOOG, SCHIEDAM

Overgenomen uit: *Het Bloedige Toneel, of de Martelarenspiegel van de weerloze christenen die alleen doopten bij de belijdenis van het geloof, en die leden en stierven voor het getuigenis van Jezus, hun Verlosser, vanaf de tijd van Christus tot het jaar 1660 na Chr .*

Thieleman Janszoon van Braght (29 januari 1625 - 7 oktober 1664)

Bladzij 64-66

Een zeker plakkaat dat in gans West Friesland werd uitgeroepen tegen **Menno Simons** en vervolgens tegen allen die zijn leer toestonden, omtrent anno 1543.

In de Kroniek van de *Ondergang der Tyrannen en jaarlijkse geschiedenissen* worden deze woorden gelezen.

In het boek van de editie 1617 op het jaar 1543 pagina 1104, kol. 3, 2.

Omtrent deze tijd hebben de dienaren van de Antichrist een verschrikkelijk plakkaat door geheel West Friesland laten uitroepen. *Waar in alle misdadigers en doodslagers*

kwijtschelding van hun misdaden, des keizers genade, vrijheid van het land en daarbij 100 Karolische guldens ontvangen en te genieten krijgen, in zover zij Menno Simons aan de beulen en pijnigers in handen konden leveren, enzovoort.

Dit plakkaat wel ingezien en aangemerkt zijnde, geeft te kennen de uitermate boosheid en tirannie van de West Friese regenten in die tijden tegen hen die het ware geloof voorstonden, of immers toegedaan waren. Alle misdadigers en doodslagers die immers naar de wetten van het land zeer zware straffen, ja de dood onderworpen waren om het gewicht van hun misdaden en doodslagen, werden hier beter gerekend dan een vroom christen, die niemand enig leed deed. Ja. hun feilen worden hem kwijtgescholden en daarboven nog een grote som geld - volgens die tijd - beloofd; alleen om een enig persoon die de ware Leer voorstond in handen van de criminele rechters over te leveren. Hoeveel te meer menen wij dan, dat hen wel beloofd zou zijn indien ze alle ware gelovigen en mitsdien de ganse kerk van God hadden kunnen uitgroeien?

Immers, wij hebben rechtvaardige oorzaak om te bedenken dat dit niet weinig op de hoofden van de waren Getuigen van Jezus in het algemeen is gedropen; te weten die zich in deze in Gewesten ophielden. Waarvan ook op de rechte plaats nog aanwijzing zal gedaan worden, hoe gans ongenadig dat de overheden daar, door het aandrijven van sommige geestelijk genoemde personen, met de onnozele en weerloze schaapjes van de kudde van Christus hebben gehandeld.

Maria van Beckum en Ursula de vrouw van haar broer. 1544.

Dit jaar 1544 heeft geleden een zuster in de Heere genaamd Maria van Beckem die vanwege haar geloof door haar moeder uit het huis werd gestoten hetwelk in het Sticht van Utrecht ruchtbaar werd; en de stadhouder aangezegd zijnde, heeft die gezonden een Goosen van Raesvel met vele dienaren om deze jonkvrouw te vangen bij haar broeder Jan van Beckum, daar zij gevlucht was.

Zij moest van het bed opstaan en meegaan. Als zij daar een grote hoop volk zag die om háár gekomen waren, vergaderden waren vroeg zij haar broers vrouw Ursul of zij ook mee wilde trekken en haar gezelschap houden.

Zij antwoordde: als Jan van Beckum tevreden is wil ik graag met u gaan en wij willen samen in de Heere ons verblijden. Als Maria dat van haar broeder begeerde, was hij tevreden en Ursel trok met haar. Daar was de liefde sterker dan de dood en vaster dan de hel. Haar moeder en zuster waren uit Friesland tot haar gekomen. Maar dat kon haar niet bewegen. Zij heeft van hen afscheid genomen omdat ze liever koos ongemak te leiden dan de vreugde van de wereld te hebben. Zo trok ze met haar zuster Maria mee.

Zij werden samen naar Deventer gevoerd. Daar kwamen bij haar de blinde leidslieden die met listen haar zochten tot mensen-inzettingen te brengen. Maar zij antwoordden: 'wij houden ons aan Gods woord. En op de inzettingen van de paus, noch de dwalingen van de ganse wereld achten wij niet.'

Broeder Grouwel wilde haar ook veel leren, maar hij kon zijn dingen met de Schrift niet bewijzen. Toen hij ze niet overwonnen kon sprak hij: de duivel spreekt uit uw mond: weg!, Weg!, Daarmee tot het vuur!

Zij hebben zich hogelijk verblijd dat ze waardig waren om de Naam van Christus te lijden en Zijn smaadheid mede te helpen dragen.

Daarna bracht men ze op 't Huis te Delden. Daar werd veel moeite gedaan om hen af te trekken; maar alles was tevergeefs. Daar kwam een commissaris uit het Hof van Bourgondië die zeer schoon verhief de mis en al de inzettingen van het pausdom. Maar hij vermocht tegen de door hen bijgebrachte Schriftuur niets. Toen vroeg hij of zij herdoopt waren?

Zij zeiden: wij zijn maar eens gedoopt naar Christus bevel, alzo Hij geboden heeft en de apostelen het gedaan hebben. Want er is maar één rechte doop. Wie die ontvangt heeft Christus aangedaan en leidt een onstraffelijk leven door de Heilige Geest met een verzekerde consciëntie.

Hij vroeg ook of zij geloofden dat *Christus geheel* in het Sacrament was?

Hetwelk zij voor een blinde vraag van hem hielden. Zij zeiden: God wil geen gelijkenis nog afbeelding hebben in de hemel noch op aarde want Hij zegt door de profeten: *Ik ben het, Ik ben het en niemand anders*. En van het Avondmaal vinden wij dat het Christus heeft nagelaten tot gedachtenis aan Zijn dood, met brood en met wijn; zo dikwijls als wij het gebruiken zullen wij Zijn dood verkondigen totdat Hij komt, enzovoort.

Toen zij al des Pausen inzettingen voor ketterij hielden, zijn op de 13e november Maria en Ursel voor het open gericht te Welden gesteld voor Pilatus' en Kájafas' gezellen. Daar werden ze ter dood verwezen. En zij verblijden zich daarin en loofden God.

Als het volk nu hun volstandigheid zag, hebben velen geweend als men ze naar de staken voerde. Maar zij zongen van vreugde en spraken: schreit niet om hetgeen dat men ons aandoet. *Wij lijden niet, zei Maria, als tovenaressen of andere misdadigers, maar omdat wij bij Christus blijven en van God niet afscheiden willen. Dus bekeert u en het zal u eeuwig welgaan.*

Als nu de tijd van het lijden naderde, sprak Maria: *lieve zuster, de hemel is voor ons open gedaan. Voor hetgeen wij nu een kleine tijd lijden, zullen wij in der eeuwigheid met onze Bruidegom blij zijn.* Daarop gaven ze elkaar de kus des Vredes. Toen baden ze samen tot God dat Hij de rechters hun zonden wilde vergeven, *want ze weten niet wat ze doen*. En omdat de wereld in blindheid verzonken ligt, dat God zich over hen ontferme en haar zielen in Zijn eeuwig Rijk ontvangen wilde.

Eerst namen ze Maria, die bad de overheid, *dat ze toch niet meer onschuldig bloed wilden vergieten*. Daarna deed zij haar gebed vurig tot God en bad ook mede voor degenen die haar doden. Toen stond ze met vreugde op en ging naar het hout met zo'n grote blijdschap dat het niet te vertellen is.

Ze zei: *U, o Christus heb ik mij overgegeven ik weet dat ik eeuwig met U zal leven. Daarom o God van de hemel, in Uw handen beveel ik mijn geest.*

De scherprechter vloekte omdat de keten niet naar zijn zin was. Maar zij zei: vriend, bedenk wat ge doet, mijn lichaam is niet waardig dat gij Christus daarover lastert. Bekeert u, opdat gij niet in de hel moet branden.

Een predikant die leraar te Delden was, heeft Ursul omgekeerd. Maar zij keerde zich weer terug en zei uit een dringend gemoed: *laat mij mijn zusters einde zien, want de heerlijkheid daar zij zal ingaan begeer ik ook te ontvangen.*

Toen Maria was verbrand vroegen ze haar of ze nog niet afwijken wil?

Nee zeide ze, *om de dood niet*. Ik wil het eeuwig Goed niet verlaten.

Ze wilden haar met *het zwaard* vereren. Maar zij zei: *mijn vlees is niet tegoed om voor Christus verbrand te worden.*

Ze zei tot een van haar mooiers: zeg Jan van Beckum goedenacht en dat hij God diene, Die zal ik nu tot een offer wezen.

Als zij op het hout stapte sloeg zij haar handen samen en sprak: onze Vader die in de hemelen zijt.

Ja, sprak ze tot de Paap, daar vind men Hem.

'Omdat ik Hem dáár zoek, zei ze, moet ik de tijdelijke dood sterven. Wilde ik Hem in het brood bekomen, ik zou nog langer mogen leven.'

Als ze op het hout trad ontgleden haar de voet. Ze zei: mij dunkt, ik val af.

Toen riep de tiran: haal op, ze wil afwijken.

Nee, zei ze, het blok ontwijkt mij. Ik wil in Gods woord niet bezwijken maar gestadig bij Christus blijven.

Dus zijn ze tot hun einde toe volstandig gebleven en hebben met haar dood in grote lijdzaamheid en vrijmoedigheid Gods Woord bezegeld en ons een goed voorbeeld nagelaten.

Uit het Reformatorisch Dagblad, 30 november 2018

MARTELARESSEN

Martelaarslied

*Ick heb droefheyt vernomen
Hoe sou ick zijn verblijt
De Draeck is op Aerden ghecome
Beuangen met grooten nijt.*

*In al tlant gaet hy roouen
Met also grooten macht
Gods woort wil hy niet gheloouen
So heeft hy hem bedacht.*

*Twee Joncfrouwen deden sy vanghen
Die van Beckum, waren sy ghenamt
Sy beminden Gods waerheyt met verlangen
Sy hebbens haer niet gheschaemt.*

*Men deedtse te Deunter brenghe
Voor mijn Heer van Isselsteyn
Diet gheloof niet conden gehenghen
Die waren daer int ghemeyn.*

*De Stadthouder deed haer vraghen
Wat haer ghelooue weer
Daer op deden sy ghewaghen
Wat is na Christus leer.*

*Men voerdese sonder gecken
Te Velden al op dat huys*

*Om van de waerheyt af te trecken
Dat was heer so grootén cruys.*

*Twee Tyrannen deden sy krijghen
Al wt dat Bourgoensche Hof
Om de Jonckvrouwen te bedrieghen
Des hadden sy gheen en lof.*

*De tyrannen deden vragen
Na haar doopsel pertinent
Sy sochten gheen listighe lag hen
Maer hebbent veymoedich bekent*

*Men vraechde haer sonder cesser en
Na tPapen Sacrament
Wy houden vent Nachtmael ons Heeren
Hoe vraecht ghy also blent.*

*De ionckste is eerst ghenomen
Hofvrou Mary, na mijn verstant
Om hare Suster te ontvromen
Hebben sy haer eerst verbrant.*

*Sy badt al sonder verdrieten
De Ouerheyt seer saet
Dat sy niet meer soud en vergieten
Dat recht onschuldich bloet.*

*Dander vraechden sy met practijcken
Orsel was sy ghenaemt
Oft sy niet woude afwijcken
Heer suster was ghebrant, gheblaemt.*

*Sout ghy my van de waerheyt drijuen
Om desen tijtlijcken doot
Neen, by Christum wil ick vroom blijuen
Mijn Hulper in aller noot.*

*Oock brachten sy haer te handen
Te bidden al om dat sweert
Met hare suster te verbranden
Heeft sy also begheert.*

*Dus zijn sy afghescheyden
Te betuyghen dat Godlijck voort
Al om de waerheyt te verbreyden
Storuen sy onghestoort.*

*(...)
Heer wilt de daghen vercorten*

*Seynt ons den heylighen Gheest
En wilt die in ons allen storten
Int lijden aldermeest.
(...)*

(uit: "Veelderhande liedekens, gemaect uut den Ouden ende Nieuwen Testamente', 1582)

Op een gravure van **Jan Luyken** uit 1685 is te zien dat de pastoor haar bij dat tafereel wil wegduwen. Maar Ursula (links) wilde met eigen ogen zien wat haar schoonzus (rechts) werd aangedaan en wat haar even later te wachten zou staan.

Maria en Ursula leven voort in een handvol martelaarsliederen. Daarin worden in alle toonaarden hun standvastigheid en geloofsvertrouwen bezongen - de feiten doen er minder toe.

Journalist Henk Boom (1945) heeft geprobeerd te ontrafelen wat er in de begintijd van de Reformatie met de twee dames in Twente precies is gebeurd. Hij schreef het boek "Martelaressen van adel", dat zich laat lezen als een journalistieke speurtocht naar de waarheid. In Museum Bussemakershuis in Borne is een gelijknamige tentoonstelling over de adellijke martelaressen ingericht.

Veel houvast bij zijn zoektocht had Boom niet: „Ik moest het doen met een paar brieven en een handvol vergeelde documenten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw." Testamenten, dagboeken of andere documenten van de adellijke dames kon hij niet vinden. En wat er aan verhalen circuleerde was vaak klakkeloos overgeschreven zonder dat er sprake was van nieuw bronnenonderzoek.

De martelaarsliederen hebben aan de basis gestaan van een veelheid van "jofferlectuur". „De vele hiaten in de levensloop van de beide vrouwen zijn door romanciers, historici, theologen en kroniekschrijvers kundig opgevuld, eerst met details uit archiefdocumenten, vervolgens met fantasie en fictie, aldus Boom.

Uit huis gezet

Vast staat dat Maria van Beckum aanvankelijk op havezate Kevelham bij Goor in Twente woonde. Haar moeder zette haar het huis uit toen duidelijk werd dat ze ketterse ideeën had. Daarop trok ze in bij haar broer Johan en schoonzus **Ursula** in het Nijenhuis in Diepenheim. Ursula was afkomstig uit Oost-Friesland, een streek in het

noordwesten van Duitsland.

De vraag is, hoe Maria en Ursula in aanraking zijn gekomen met het Doperse gedachtegoed. Volgens Boom waren er in de eerste decennia van de zestiende eeuw nog geen sporen van Doopsgezinden in Twente. Begin 1544 was er echter wel een kleine kern van anabaptisten in Goor: toen kwam in dit dorp een aantal gevluchte wederdopers bij elkaar. Of er een connectie was tussen deze wederdopers in Goor en de adellijke dames in het Nijenhuis blijft echter ongewis.'

Aannemelijker is het volgens Boom dat Ursula het „doperse virus" uit Oost-Friesland heeft meegebracht. Maria's broer Johan had zijn toekomstige echtgenote tijdens een tocht in dienst van het leger van Berend van Hackfort leren kennen en bracht de kinderloze weduwe van Werdum naar Diepenheim.

De opvattingen van de wederdopers waren eerder door Ursula's broer Hero in Werdum geïntroduceerd. „Ursula, toch al ongelukkig als kinderloze weduwe, moet daar, zoekend naar een nieuw evenwicht in haar leven, open voor hebben gestaan", meent Boom. In Diepenheim zou ze haar schoonzus Maria met doperse ideeën in aanraking hebben gebracht.

David Joris

Wederdopers bestonden er in allerlei varianten. Zo waren er de radicale en gewelddadige baten- burgers, aanhangers van Jan van Batenburg. Tot hen behoorde bijvoorbeeld Jan van Leiden, die vanuit Münster zou proberen het beloofde Koninkrijk van God gestalte te geven. Van een heel andere orde waren de volgelingen van David Joris, een charismatische figuur „gehuld in mystiek en mysterie." Hij zag zich als de "derde David", die met het oog op het aanstaande Laatste Oordeel het werk van Jezus op aarde zou voltooien. Hij legde sterk de nadruk op de wedergeboorte van de mens, een „tweede kruisdood" die vooral in het innerlijk moest worden ondergaan. Het martelaarschap zochten hij en zijn volgelingen nadrukkelijk niet.

In de meeste publicaties over Maria en Ursula worden de twee opgevoerd als overtuigde "david- joristen", maar Boom betwijfelt of dit het geval was. Hij vraagt zich af of Maria en Ursula zich „binnen de Twentse tradities van behoudendheid en eigenheimers" wel aangetrokken voelden door Joris' theorieën en profetieën. Bovendien: het martelaarschap was niets voor davidjoristen. „Om arrestatie en de daarop volgende dood te ontlopen mochten de aanhangers van Joris zich, net als vroeger, dan ook vrijelijk laten zien in de Rooms-katholieke kerk en mochten ze zich daar, om argwaan te voorkomen, overgeven aan de gebruikelijke rituelen", aldus Boom. „Zelfs het dopen van pasgeboren kinderen was toegestaan." Maria en Ursula zouden dan nooit principieel voor de marteldood hebben gekozen. Wat hun opvattingen precies waren, blijft onduidelijk. Zeker is wel dat ze er volgens de Rooms-Katholieke Kerk ketterse ideeën op na hielden.

Eigen belang

Maar er speelde rondde gevangennamen en executie van Maria en Ursula nog een heel andere kwestie. Begin juni stond Goossen van Raesfelt, drost van Twente, met een paar soldaten voor het Nijenhuis in Diepenheim. Vreemd genoeg kwam hij alleen voor Maria. Zij moest mee naar Deventer voor verhoor. Uit solidariteit ging Ursula echter met haar mee en bleef bij haar, uiteindelijk zelfs tot op de brandstapel. „Mogelijk omdat zij de bron was van haar nieuwe geloofsovertuiging", vermoedt Boom.

De drost had op het Overijsselse platteland inderdaad de taak om te zorgen voor arrestatie, verzekerde bewaring, vonnis en berechting van wederdopers. Maar wat had

hij in Diepenheim te zoeken, dat buiten zijn rechtsgebied lag? En waarom had hij het alleen op Maria gemunt? Johan van Beckum zou toch ook in hoge mate verdacht zijn geweest als hij onder zijn dak twee wederdopers had?

Volgens Boom speelde mee dat Maria „de rechtmatige en kinderloze eigenaresse" was van de havezate Kevelham en de daarbij behorende landerijen.

In juni 1544 had de drost van Landvoogdes Maria van Hongarije te horen gekregen dat „de helft der goederen van de achterhaalde en veroordeelde wederdopers voor de aanbrengrers zal zijn na korting van justitiële kosten."

Dit moet het antwoord zijn geweest op een vraag van de drost wat er voor hem in het vat zou zitten als hij tot arrestatie van een wederdoper zou overgaan. „Om eigen belang zocht Van Raesfelt dus kennelijk naar een voorwendsel om Maria van Beckum te arresteren", aldus Boom.

Afwezig

Bijna een halfjaar zaten Maria en Ursula opgesloten in de zuidelijke toren van kasteel Twickel. Kennelijk zat de drost toch met de kwestie in zijn maag, misschien vooral vanwege Ursula, die de echtgenote was van iemand uit de ridderstand. Johan van Beckum zelf deed weinig om zijn vrouw te redden. Hij was er ook niet bij toen zij op de brandstapel het leven liet. „Kinderen had zij hem niet geschonken, laat staan een mannelijke nazaat", brengt Boom in herinnering. „Zou het daarom zijn geweest dat Johan – hard als oorlogsstaal- geen bezwaar maakte dat Ursula Maria mocht vergezellen?"

Maria en Ursula lieten het leven in de volle overtuiging dat hun een beter lot was bereid. „Mijn lichaam is niet te goed om voor Christus te verbranden", zou Ursula hebben gezegd ten Maria al ten prooi viel aan de vlammen.

De laatste Spaansgezinde drost van Twente, Goossen van Raesfelt, heer van Twickel, krijgt een bar slechte reputatie. Hij veroordeelde deze twee adellijke dames tot de brandstapel. Ze zijn doopsgezind. Maar eigenlijk is de drost gewoon uit op hun bezittingen.

In 1580, 36 jaar na de terechtstelling wanneer Deventer overgaat in handen van Oranje, stelen de nazaten van de 'ketterse' dames de kist met papieren uit het huis van Van Raesfelt aan de Lange Bisschopsstraat in Deventer.

Boven: Maria van Beckum (links) op de brandstapel bij Delden op 13 november 1544. Ursula von Werkum (rechts) kijkt toe vanuit de gevangenis. In 1555 is deze houtsnede gemaakt. Deldenaren noemen het gebied vlakbij de executie plaats (Wicherinksweg) steeds 't Raesfelt. Mogelijk komt daar een herinneringsplaquette in 2012.

DOOPSGEZINDE MARTELAREN

Twaalf Christenen te Deventer. 1571. Blz 177

Ydse Gaukus. Dirk van Wezel, (Wessels) met Anneke en Janneke hun huisvrouwen.

Harmen de Verwer (de Wever). Bruyn en Antheunis de Wever. (K)Claes Opreyder.

Lijsbeth en Catharina Somerhuis. Lijntjen Joris en Trijntjen haar dochter.

Toelichting

Op 25 mei 1571 werden Anthonis de Wever en Bruyn de Wever geëxecuteerd door onthoofding.

Op een onzekere datum tussen 24 mei en 16 juni 1571 werden Harmen de Wever, Dirk Wessels en zijn vrouw Janneken en verschillende andere personen verbrand op de brandstapel.

Op 16 juni 1571 werden Ydse Gaukes, Claes Opreyder, Catharina Somerhuys, Lysbeth Somerhuys, Lyntgen Joris en Trijntgen verbrand op de brandstapel. Catharina en Lysbeth waren zussen. Lyntgen en Trijntgen waren moeder en dochter.

Sinds de jaren 1530 is er in Deventer een voortdurende aanwezigheid van dopers en mennonieten. Het kerkgebouw van de huidige congregatie, Doopsgezinde Gemeente Deventer, is gevestigd op Brink 89, direct aan het Brink-plein waar executies van de wederdopers plaatsvonden. U kunt hun website bekijken op: hetpenninckshuis.nl/

Folio 552

In het jaar 1571 op de 11e maart in de nacht, zijn de Spanjaarden te Deventer, nadat ze des daags een toernooi spel gedaan hadden, uitgegaan om de schapen van Christus te vangen met zwaarden, hellebaarden, bussen en veel ander gereedschap. Ze doorliepen veel huizen en zochten in sommige straten van huis tot huis. Allen die ze vinden konden hebben ze gevangen en in ijzeren boeien en ketenen gesloten. En zeiden: 'O gij ketterse honden, omdat gij het Roomse katholieke geloof verzaakt, zult ge moeten de dood sterven.'

Enige dagen lang hield men de poorten gesloten en er werd met stads klokslag afgelezen dat niemand iemand mocht verbergen. En als iemand enkele verborgen had, dat hij die aanbrengen zal. Maar dat gebod werd niet nagevolgd. Want velen hadden zich verstopt, die heimelijk vluchten en hun goed tot een roof achterlieten.

Onder allen werden 12 gevangenen gevonden, te weten:

Ydse Gaukus. Dirk van Wezel, met Anneke en Janneke hun huisvrouwen.

Harmen de Verwer. Bruyn. Antheunis de Wever. (K)Claas Opreyder.

Lijsbeth en Catharina Somer-huis. Lijntjen Joris en Trijntjen haar dochter.

Deze allen zijn in het eerst als ze gevangen werden wel vromen geweest, en hebben allen hun geloof beleden, maar sommigen zijn zeer bevreesd geworden naar het vlees en hebben het geloof laten vallen eer ze gepijnigd werden.

In het pijnigen werden ze opgehaald, de handen op de rug gebonden en aan de voeten een zwaar gewicht van ijzer of geschut gehangen.

Enige anderen zijn in dit pijnigen wel vroom gebleven, maar zijn daarna ook van het geloof afgevallen. Vier van hen zijn er altijd vroom gebleven.

Zo is het geschied, dat men dikwijls bij hen kwam, en dat zij die het geloof met de mond hadden verloochend, zeer droevig waren, beloofden en zeiden; zo hen de Heere genadig gaf, dat ze uitkomen mochten. Alzo wilden ze weer tot de waarheid zich begeven. En als er op de 20e mei - voorafgaand de 25e mei wanneer ze hun offerande moesten doen, - een vriend bij hen kwam, vroegen ze scherp: *welke tijding is er?* Die vriend heeft geantwoord dat er, kwade tijding was. Hij zei, *dat ze samen moesten sterven.*

Er werd daar veel gesproken en die vriend zei: *ik heb ulieden nog altemaal zo lief, dat ik wel wilde dat u allen hier uitkwam en dat ik in uw plaats zitten mocht.*

Zodat de gevangenen zeer bedroefd werden en bitter schreiden en zeiden tot hun vriend: 't is best dat gij weer weggaat om der Spanjaarden wil.

Zo is het gebeurd op de 24e mei 's avonds dat de monniken daar gekomen zijn om met hen te spreken. Opdat zij zich zouden voorbereiden, want de andere dag moesten ze sterven. De monniken zijn vandaar weggegaan 's nachts ten 12 uren en 's morgens omtrent 4 uur teruggekomen.

Er waren 2 mannen, Dirk van Wezel en Harmen de Verwer en 4 vrouwen: Dirk de Wezels huisvrouw, Ydse Gaukes huisvrouw en Catharina die de monniken geen gehoor wilden geven maar hebben zich aan de eeuwige waarheid gehouden, na alles dat men zien en horen kon.

Ten eerste, als ze nu uit de gevangenis kwamen met een zeer vrolijk gelaat en lachende, zeiden ze tegen een vriend die zij goed kenden en die bij hen in de gevangenis was geweest, met het hoofd buigende: Adieu. En hij lachte hen ook toe. Dat waren in het eerst de 4 vrouwen.

Maar de 2 broeders Bruyn en Anthonis de Wever die met hen uitgebracht werden, waren zeer bedroefd en zij spraken niet.

Maar de vrouwen hadden veel woorden en bestraften de monniken zeer die bij hen waren. Ja men hoorde ze zeggen, *dat Christus hun bruidegom en Herder alzo voorgegaan was.* En zij wilden Hem als Zijn eigen schapen navolgen. Ze kusten elkaar zeer vriendelijk, zo dat de 2 gezusters elkander bij de hand hielden en begonnen te zingen: *Mijn God, waar zou ik heengaan?* Zo werden zij ván elkaar en alzo met hun zessen op de wagen gebracht.

Komende bij het schavot hebben ze de jongste zuster Catharina eerst naar het schavot gebracht. Zij is zeer vrijmoedig in het spreken geweest. Ze zei: *gij burgers, gij zult weten dat het om geen kwaad is maar om de waarheid.*

Als zij nu op het schavot kwam heeft men hare sententie gelezen die zo luidt: Indien ze bij de katholieke kerk blijven wilde zou ze met het zwaard berecht worden; en zo niet men zou ze levendig verbranden. Toen werd haar gevraagd of zij bij de katholieke kerk wilden blijven?

Zij antwoordde: *nee, bij de waarheid wil ik blijven.*

Toen zeiden ze: *dan moet ge levendig verbranden.*

Ik geef daar niet om, sprak ze, het zijn leugens daar gij me omgaat. En zo sprak ze zeer vrijmoedig. Toen werd ze weer van het schavot afgeleid en op de wagen geplaatst en haar mond werd toegesloten, zodat ze niet meer kon spreken.

Daarna werden 2 broeders te weten Bruyn en Anthonis, de een na de ander op het schavot gebracht en werden alle beiden onthoofd zonder iets te spreken, dan dat men

de een hoorde zeggen: *O Heere, wees mij genadig.*

Toen zijn ze weer naar de Tooren gereden en hebben ze Dirk en Harmen gehaald. Die waren beide de mond toe gekneveld zodat ze niet konden spreken. Maar ze bewezen in het gaan vele tekenen met knikken en met lachen, zodat ze ook zeer vrijmoedig waren. En het volk zich daarover verwonderde.

Zo werden deze 2 op het schavot gebracht en heeft Harmen, (daar hij aan een paal vaststond), liefelijk omvangen, men heeft gekust en met de hand omhoog naar de hemel gewezen.

Daarop ging Dirk met vrolijk gelaat al lachende met de rug tegen de plaats staan en sloeg zijn ogen op naar de hemel. Zo werden zij vastgemaakt aan de palen.

Daarna werden de 4 vrouwen van de wagen op het schavot gebracht en zagen die 2 aan de palen staan en werden zeer verblijd en lachten. Ze legden hun handen samen, sloegen hun ogen op naar de hemel, hebben elkaar gekust en vielen allen op hun knieën. Daarna stelde ieder zich zeer vrijmoedig met de rug tegen de paal.

Terwijl ze elkaar zo kusten kwam er een gedruis of het bijna donderde of alsof het een wagen zonder paarden geweest was en dat kwam alsof die van de Brink gekomen was en ruiste zo voor die wagen heen. Zodat de mensen over elkaar vielen en wist niet wat er gaande was. Zodat er een grote vrees over hen kwam.

De Spanjaarden zeiden, dat het donderde. En daar tevoren, als die 2 onthoofd werden, deden de monniken een reden, als dat een iegelijk zijn kinderen worden bot (?) gebracht. En zij hebben degene die zij kenden en voor hen stonden dikwijls toegelachen en geknikt.

Toen viel Harmen op zijn knieën en bad de Heere aan, alzo, dat hij het voor hen wat te lang maakte. Daarom trok hem de scherprechter op en heeft hij zichzelf vrijmoedig aan de paal gezet. Terwijl de scherprechter Harmen vastmaakte knielde Dirk en riep Heere aan van ganser harte. Want zij mochten niet spreken. Toen is Dirk opgehouden van zulk een volk en dat hem niemand daaraan stoten zou, al wast dat men hen nu verbranden zou. Hetwelk de koninklijke Majesteit alzo beliefte. En dat niemand daarover enig rumoer zou maken.

Zo haast was die rede niet uit of daar kwam wederom zulk een gedruis, gelijk of uit de grote Overstraat gekomen was; zodat het volk niet wist waar ze zichzelf moesten laten vanwege hun vrees. Zodat de Spanjaarden begonnen alarm te roepen en de trommelen begonnen ook arm te slaan. Maar het verging weer ten beste zodat er geen kwaad is geschied. Sommigen zeiden dat zij een licht zagen boven het schavot gelijk een donderzon. Maar dat heb ik niet gezien. Maar de ruising heb ik wel gezien en gehoord.

Voorts als ze aan de palen stonden heeft men stro en hout om hen heengelegd, zo hoog dat de hoofden nog bloot waren. Staande alzo aan de palen hebben ze menig vriendelijke knikken gedaan tegen degenen die ze kenden, met lachen, met hoofdknikken en met hun ogen naar de hemel te slaan. Alzo dat de Spanjaarden zeiden: *wie zouden zij toch toeknikken?* En degene daar ze het naar deden stond bij de Spanjaarden voor het schavot en hoorden dit de Spanjaarden spreken.

Deze broeder deed ook een toeknikken met lachen en wees met zijn hand omhoog, dat ze God ten hulp zouden nemen. Daarop ze hun ogen naar de hemel sloegen uitgezonderd Dirk van Wezel, die was al van zichzelf toen het hout en stro om hem gelegd werd. Want de ketenen die hij om de hals had wurgden hem. Want hij was zeer gepijnigd, alzo dat hij een groot gebrek in zijn armen had. Als hem de scherprechter de armen achterom aan de pal vastmaakte kreeg hij een toeval, dat hij van zichzelf viel. Men zag toen geen teken van leven meer. Zo heeft de scherprechter toen het vuur daarin aangestoken en zijn zo alle 6 levendig verbrand met 2 manden vol boeken,

sommigen bijna tot pulver. De gebeenten en de lichamen werden bij de galg begraven. Dit is alzo geschiedt en volbracht te Deventer op de Brink op de 25e dag in mij in het jaar onzes Heeren 1571.

Daarna op de 16e juli van hetzelfde jaar zijn de andere vrome helden te weten Klaas Opreijden, Ydse Gaukes, Lijntgen Joris met haar dochter Catharina van de Toorn gebracht, hun monden toegebreideld zodat ze niet konden spreken. Ze zijn zeer vrijmoedig over de straat gegaan, menig mens toe lachende en toeknikkend.

Zo is **Claes** eerst op het schavot gebracht. Hij viel op zijn knieën om zijn gebed te doen. Maar de scherprechter heeft hem opgeheven want de Spanjaarden wilden het niet toestaan en riepen: schelmen, schelmen! Maar de 6 voorgaande die eerst geofferd waren hebben hun gebed gedaan. Het werd hen niet belet; want die mochten wel bij elkaar komen en ook elkaar wel kussen. Maar omdat het volk daarover dikwijls sprak dat ze zo gebeden hadden en elkaar zo lieflijk gekust, daarom had nu in de Raad besloten dat ze er maar één tegelijk op het schavot zouden brengen.

Als Klaas aan de paal stond brachten ze **Ydse** ook op het schavot en hij drong met geweld naar Klaas en kuste hem. Daarover riepen de Spanjaarden ook weer luid over hem en werden gram.

Terwijl ze Ydse vastmaakten stond een Spanjaard, een van de voornaamste, met een monnik bij **Catharina**. Haar moeder stond daar wat vandaan zodat ze niet kon horen wat dezen tegen haar dochter zei. Toen zei de monnik: "Uw moeder is afgefallen want ze heeft bekend dat ze verleid werd; en zal nu met het *zwaard* berecht worden. Wilt gij ook afgaan? Dan zult ge niet sterven omdat ge nog zo jong zijt. Maar men zal uw uithuwelijken en een groot goed meegeven en verder helpen." Maar op dit alles schudde ze haar hoofd.

Toen zeiden de Spanjaarden ook heel veel tegen haar, dat ze het geloof toch verlaten zou, dan zou ze het leven behouden. Maar de anderen zeiden: zeg dat niet, maar zegt, 'zo ze van haar ketterij wil afstaan dan zal ze een vroom christen sterven en met het *zwaard* berecht worden'.

Maar de anderen zeiden: men moet haar dat slechts wijsmaken, *dat zij dan het leven zal behouden*. Als ze dan afvallig is zal zijn even gelijk wel sterven.

Maar zij schudden het hoofd daar ook over zodat ze er treurig over werden. Toen zei de monnik: *lieve zuster, valt nog af, anders zult ge van dit vuur in het eeuwige vuur vallen. Daarvoor zet ik mijn ziel te pand*.

Ondertussen werkte **de moeder** ook op het schavot gebracht en aan de paal gezet. Toen zag men dat Catharina zeer blij was want daaruit begreep ze, dat ze tegen haar gelogen hadden; het waar leugens die ze van haar moeder hadden verteld.

Daarna is **Catharina** ook op het schavot gebracht. Ze liep de trappen zeer snel op, want zij een alzo de anderen, hadden zeer naar het uur van hun verlossing verlangt.

Zo werden ze dan alle 4 hadden de palen gezet, rug tegen rug zodat ze elkaar niet konden toeknikken noch zien. Als zij nu aan de palen stonden hebben ze er nog enkelen toegelachen en toegeknikt. Toen zeiden de Spanjaarden: die zijn ook al van hunlieder volk; hadden wij die er ook maar bij.

Toen kwam op het schavot de provoost en de kwartiermeester om de scherprechter te helpen. De provoost wilde het hout wel omtrent 3 of 4 voeten van hen leggen om hen van verre te braden. Maar de kwartiermeester zei dat het vonnis was

uitgesproken, dat ze moesten branden zoals ook de eersten. Alzo dat ze harde woorden spraken. De Spanjaarden riepen ook dat men ze een langzame dood moest aandoen. Maar het hout werd nog meer rondom hen gelegd gelijk ook om de anderen. Maar er was weinig stro daar ze het hout mee konden aansteken, opdat ze te langzame dood zouden hebben. Nochtans was het al haast gedaan.

Zo hebben deze 4 hun offerande gebracht en zijn tot pulver verbrand op de 16e juni anno 1571 waaraan velen een groot voorbeeld genomen hebben, die deze voor het oprechte volk erkent hebben en gepoogd hen na te volgen door de genade Gods, in een rechtvaardig en Godvruchtig leven; hetwelk deze 4 bewezen hadden tot in de dood en alzo bevestigden hetgeen ze in de gevangenis hadden gesproken en geschreven.

Een brief van Ydse Gaukes, een schipper [waarschijnlijk uit Molkwerum in Friesland] die hij in de gevangenis te Deventer heeft geschreven aan zijn broederen en aan de vrienden naar den geest.

Genade en vrede van God onze hemelse Vader wens ik al mijn lieve broeders en zusters in de Heere. En voornamelijk u mijn broeder naar het vlees met uw beminde huisvrouw, mijn zuster naar de geest. Ik wens u het rechte boetvaardige geloof dat door de liefde is werkende.

Voorts lieve vrienden zijn onze 12 broeders en zusters gevangen. Er was een aankomeling bij en wij zaten wel 8 dagen met de mannen bij elkaar; toen werden de vrouwen geëxamineerd en zij hebben het geloof verzaakt, bijzonder uw moeder met haar dochter.

Daarna werd ik voor de heren gehaald. Toen vroeg zij naar mijn naam en hoe lang dat het geleden was dat ik gedoopt werd?

Ik zei, omtrent 4 jaar. En ik zeide, wat weet gij dat het geschied is?

Daarop zeiden ze: wij kunnen niet tevreden wezen of gij moet ons een eed zweren.

Neen zei ik, ik moet niet zweren.

Zij zeiden, dat mag men wel.

Ik zeide men mag niet.

Ze zeiden waar staat het geschreven?

Ik zeide in Mattheus 5.

Ze zeiden, ik had het verkeerd gelezen.

Toen zeide een van hen tegen mij: welke lammeke zijt gij? Daarna zeide hij: wat een duivel zijt gij!

Toen vroegen zij: hoeveel kinderen dat mijn vrouw had?

Ik antwoordde: één van omtrent 9 weken.

Daarop vroegen zij: hoeveel hebt gij er gehad. Ik zeide zes.

En daarvan is er geen gedoopt? Vroegen zei.

Dat is waar mijn heren, zei ik.

Toen vroegen ze mij naar de man die mij gedoopt had.

Ik zeide dat hij al dood was.

Zij vroegen mij: wie mij zo verleid had?

Ik zei: mijn voorgaande leven; en dat heeft God mij geopenbaard.

Dat schreven zij op en dat wij Gods Geest hadden veracht.

Zij lazen het alles uit een briefken, zo mij dacht.

Dat zeide ik hen: me dunkt dat ge 't wel weet.

Dat doen wij niet, zeiden ze.

Toen dacht ik, dat ze meer schreven dan bekend had.

Daarop zei ik, dat ze niet meer schrijven zouden, dan ik had beleden.

Dat doen wij niet, zeiden ze; en zij lazen het nog eens voor mij.

Daar was ik mee tevreden.

Toen vroegen ze mij naar mijn vader en moeder en zuster en hoeveel broers hebt gij?

Ik zei een.

En hun namen vroegen ze mij scherp af.

Ik zei: Pieter is de jongste en Symen.

Waar woont hij? Zeiden ze.

Ik zei hen dat is een van uw gezindheid.

Dat is hij niet, zeiden ze.

Ik zei, dat het toch waar was. En ik verontschuldigde hen allemaal zeer en zei dat zij zo ongeschikt nog niet waren. Toen bad ik hen dat ze toch geen onschuldigen zouden aantasten.

Ze zeiden dan heeft de vrouw gelogen, wij moeten ze boven laten halen.

Toen zei ik: mijn heren, ik heb niet gezegd dat ik er niet meer heb.

Daarop zeiden ze: hebt gij er dan nog meer?

Ik zei: een.

Toen vroegen ze mij scherp af of ik er dan nog meer had.

Ik antwoordde, neen.

Toen wilden ze zijn naam weten. Die zei ik hem.

Ze vroegen mij of hij gedoopt was.

Ik zei dat ze het hemzelf moesten vragen.

Ten zeiden ze: gij kunt voor de Justitie niet spreken, hoe woudt gij dan voor God spreken? Wij zullen het u wel doen zeggen, zeiden ze.

Ik antwoordde het lichaam is ten beste.

Toen lieten ze mij weggaan en haalden de mannen boven de een na de ander. Zij bekenden het geloof allemaal vrijuit. En wij werden weer bij elkaar geplaatst. Toen werden wij verblijd dat wij weer bij elkaar mochten komen. Dat duurde sommige dagen.

Toen werd **Antonius** gepijnigd en hij bleef toen vroom.

Daarna haalden ze mij en vroegen of ik ze noemen wilde die ik kende?

Ik antwoordde: nee.

Ze zeiden wij zullen het u weldoen zeggen. Maar begeert gij genade wij zullen ze u geven zoals wij de dochter in de Noordenburgerstraat gedaan hebben. Dat was Mariken Backers, die zij evenals Petrus dat ze de man niet kende; maar dat begeerde ik niet te doen.

Toen stond meester Pouwels daar. Toen zeiden ze: kent gij die man wel?

Ik heb hem gisteren gezien, zei ik.

Daarop zeide commissaris: neemt hem meester Pouwels.

Toen ging ik naar de koorden toe. De scherprechter bad mij zeer: gij zijt nog een jongeman zei hij. Toen trok ik mijn bovenste kleren uit; en dat hemd werd de mouwen uitgetogen en om mijn middel van het lichaam toegebonden. Daar moest ik also naakt staan totdat de kapitein met de Monsterheer kwamen. Mijn handen waren op mijn rug gebonden. Toen haalden ze mij op omtrent een voet hoog boven de aarde. Zo lieten zij mij hangen. Ik had grote pijn en meende mijn mond toe gehouden te hebben, doch ik kreet driemaal. Toen zweeg ik stil.

Het is nog maar kinderspel, zeiden ze; en mij weer neerlatende zetten ze mij in een stoel. Zijn vraagden noch zeiden mij niets. Toen had ik een ijzeren bout met 2 beugels aan mijn voeten. Daar bonden ze 3 stukken geschut aan de bouten. Als zij mij weer ophaalden, wilde een Spanjaard met een gouden keten mij voor mijn aangezicht

gestoten hebben, maar hij kon niet. Zo hangende, werkte ik zeer en haalde mijn ene voet door de beugel; toen hing dat aan het ene been. Zij zouden dat weer gebonden hebben, maar ik kreeg het met geweld erdoor. Toen lachten zij allen; maar ik had grote pijn.

Daarna zetten ze mij in een stoel. Ik noemde sommige personen waarvan ik dacht dat ze die wel wisten. Want zij wisten er mij nog meer te noemen.

Van **Claas Opreyder** weet ik geen zekerheid, dan de een zegt aldus en de ander also. Ik hoop door des Heeren genade mijn leven daarvoor te stellen. Door des Heeren genade, zeg ik. Mijn gemoed is nog onveranderd, de Heere dag en nacht biddende dat Hij mij sterkheid wil geven. En bid gij de Heere ook hartelijk voor mij want het gebed der gelovigen vermag veel, als het ernstig is.

Daarna heb ik een grote strijd gehad vanwege mijn vrouw, omdat zij de monniken menigmaal tot mij zond; maar God heeft mij geholpen.

Daarna werd ik boven voor de bisschop en de pastoor gebracht. Daar hebben ze met mij veel geredeneerd, dat ik meer moest geloven dan in het evangelie stond. Want, zeiden ze, hoe weet gij dat ik een mens ben?

Ik zeide, hoe zou ik dat niet weten?

Maar waar staat dat geschreven, zeiden ze, en in welk kapittel? Ook vroegen ze hoe ik wist dat zij mijn vrouw was, en zo verder met vernuftige reden, maar weinig uit de Schrift.

Toen ging ik weer naar mijn kasteel; daar moest ik in zitten. **Mijn moeder** was ook eens bij mij. Het jammerde mijn zeer van de vrouw. Ik zei, God zou haar wel troosten. Toen zeiden ze, het was de laatste dag der genade. Op diezelfde dag deed de bisschop een vermaning voor de afvalligen. Toen kwam de Gardiaan van de minderbroeders, die zei: 'ik kom hier om uwen wil aflopen; het was de laatste dag der genade.' Maar Gods genade staat altijd open.

Daarna, als die vermaning gedaan was, haalden ze mij weer boven. Daar stond **mijn vrouw** en weende bitter. Maar ik zei: men moet God niet verlaten.

Gij zult God niet verlaten, zei de bisschop. En zij weende zeer.

Maar, mijn hart tot Gods kerende, dacht ik, het zou te lang zijn te lijden ná deze tijd. En **Katelijntgen** is ook zeer gepijnigd; uitgetogen, hangende met 2 ijzeren aan haar benen. Toen kwam de scherprechter en zei: *al had men die vrouw het ene lid van het andere getrokken, zij sprak niet een woord.* Dat was voor mij een vreugde te horen.

Ook **Tryntgen** heeft ook veel aanvechting gehad, met troost en beloften, met dreigementen, dat men ze zeer zou pijnigen. Werd vergeleken bij een hond, die was nog beter dan zij, enzovoort. De Heere heeft haar geholpen.

Maar tot een waarschuwing; zij was niet voorzichtig in het spreken want de pastoor sprak van het Oude Testament. Daar wilde zij niet naar horen. Dat was onverstandig gesproken; maar ze wilde bij het Nieuwe Testament blijven.

Dat heeft mij Gijsbert gezegd. En hij zei dat hij geen schuld aan ons heeft. Want men las er hem wel 100 voor van diverse (tekst)plaatsen. Door hem heb ik dit (schrijf)gereedschap gekregen.

En lieve broeder, neemt gij toch opzicht op mijn arme weesjes.

De vreze des Heeren wens ik alle Godvrezenden.

Met grote angst en benauwdheid geschreven. Zijt de Heere bevolen: hebt goede toezicht op uzelf!

Geschreven door mij Ysde Gaukus, uw lieve broeder, uit de gevangenis, de 20e dag van onze gevangenis.

Wij, gevangenen in den Heere om het getuigenis van onze lieve Heere Jezus Christus, hetwelk wij niet waardig zijn, ons daarin te beroemen.

Genade en vrede van onze lieve Heere Jezus Christus zij met onze zeer geliefde en uitverkoren beminde broeders en zusters door de gehoorzaamheid des Evangelie's. Wij wensen u onze zeer beminde, het rechtboetvaardige geloof dat door de liefde is werkende. Hiertoe sterke u de kracht van de Heilige Geest. Amen.

Na alle behoorlijke groetenis zou u, onze zeer beminde, believe te weten, dat wij nog naar het vlees en ook naar de geest in goede gezondheid zijn; in het gemoed en geloof nog onveranderd en daarenboven een geruste consciëntie hebben. En wij zijn zeker dat het de waarheid is en dat er ook geen ander bevonden zal worden tot genen tijden. Hoewel dat er veel subtiele geesten zijn die een andere weg zoeken dan Christus hen geleerd en voorgegaan is. Daarom verblijdt u met ons, onze zeer beminde, dat onze Vader ons het veld heeft te helpen behouden. Wel terecht heeft Hij gezegd: *al was het dat een moeder haar kind verliet, zo zal Hij ons toch niet verlaten.* Hetwelk gij met ons bekennen moet, dat Hij ook heeft gedaan; daar wij Hem niet genoeg voor kunnen danken. Nademaal wij wel weten dat wij van onszelf niets hebben dan alle boosheid, zoals de apostel zegt: *ik weet dat in mijn vlees niets goeds woont.*

Verder, mijn zeer beminde uitverkoren broeder en zuster, zult gij weten dat het de Heere nog wel beschikken kan, hoewel dat wij hier in der tirannen handen zijn. Nochtans hebben wij het beter dan ulieden meent, want de Heere beschikt ons nog alle dagen een Hábakuk (historie Apoc. boeken) 't welk mijn zuster is. Die kan nog alle dag bij ons komen. Laat het haar ook niet verdrieten. Daarenboven hebben wij om de 3e dag een geschikte wacht, zodat er veel volk met ons preken mag.

Voorts lieve vrienden, kan ik u onze vreugde niet verbergen die wij hebben, dat ze ons bij elkander gezet hebben beneden in de Toren. Ieder in een kleine vierkante kot, omtrent 8 voeten groot in het vierkant, van 2 dikke planken gemaakt. Daar liggen wij in, maar wij zien elkaar en spreken dikwijls met elkaar, wat een grote vreugde voor ons is. Hetwelk echter benijdt wordt van hem die mijn beste vriend op aarde placht te zijn. Die had gezegd, 'wij lagen te dicht bij elkaar, wij versterkten elkaar nogal meer.' Daarom mag de Heere wel zeggen: als er een onreine geest uitgedreven is, zo komt hij dan en bestuurt het; en vindt hij dan het huis ledig met bezemen gekeerd, dan neemt hij nog zeven erger geesten met zich. Hoort mijn lieve vrienden; en wees niet stout en staat niet op uzelf, maar beveelt uw zaken aan de Heere. Die de sterkste was en wees best gemoed. Als wij eerst gevangen werden hadden wij daar ook een blijdschap in om daarbij te zijn. En die legt nu ook mede in de drek. Daarenboven bleef hij in te pijnigen zeer vroom. Daarom staat niet op uzelf.

Voorts lieve vrienden, zo lieten zij ons hier liggen dat er 16 weken niemand naar ons heeft kunnen omzien.

Dan, de commissaris liet onze zuster Trijntgen boven halen om haar te vragen naar een van Gent die ze niet kende. En zij vroegen naar meer vrienden van Gent, maar zij kregen het er niet uit.

Toen verwachten wij onze sententie; dat wij anders niets wisten dan dat wij onze offerande gedaan zouden hebben.

Ten laatste waren bij mij 2 van de Minnebroeders; maar zij waren daar niet gezonden. Zij stoten de deuren open en vroegen, hoe het met mij was?

Zo God wil, zei ik.

Ja, zeiden ze, zo gij ook wilt.

Wij spraken van het evangelie. Zij vroegen: hoe weet gij dat er het evangelie is?

Ik zei dat weet ik wel, want Christus heeft het met Zijn bloed bezegeld. De ene werd kwaad.

Ik zei stil, of staat nog wat; gij houdt ons erger dan de Joden, zei ik, want de Joden zitten op tribuut en ons brengt gij om hals. Toen werd hij wederom kwaad en zei: uw schelmerij brengt u om de hals.

Wij hebben, zei ik, niets misdaan.

Hij wou weggelopen en ik riep luide. Weest zachtzinnig, zei ik.

Ja, zeiden ze ,dat is uw woord: *O Vader, vergeef het hun want ze weten niet wat ze doen*; en zo liep hij heen.

Ook waren er eens 2 Bagijnen die wilden tegen mijn medegevangene veel spreken.

Ik zei: mag men ook wat anders dopen dan mensen?

Neen, zeiden ze, geen beesten.

Ik zei: waarom doopt gij dan klokken?

Dat is het gebruik, zeiden ze, het is een oude gewoonte; als 't kwaad weer is. Dan luidde wij zijn dan en daarmee vergaat het.

Ik zei, ja als het meeste al gebeurd is, dan begint het pas te luiden en dan meent gij dat het helpt.

Toen zeiden ze: het is niet goed dat het volk bij hem komt.

Ik kan u ook niet verbergen hoe ongenadig dat ze met onze zuster hebben gehandeld. Ze bonden haar kleren toe tot aan haar middel. Zo was ze van boven geheel naakt uitgetogen. Toen zei onze zuster, 't welk nog een jonge dochter is: mij is nooit zoiets schandelijks aangedaan.

Gij doet het uzelf aan, zeiden ze.

Verdere mijn lieve broeder en zuster die deze onze kleine geschriften zullen zien of horen lezen, wij doen u te samen weten door onze kleine geschrijf, dat ons gemoed nog vroom en onveranderd is. En dat wij u niet méér vermanen, dat is door de kleinheid van ons verstand; dat hoop ik dat gij ons ten beste zult houden.

Weet, mijn geliefde vrienden, dat wij ons zeer verblijd hebben met een overmatige blijdschap omdat wij van u brieven en schrijven hebben ontvangen. Want het verkwikt onze inwendige mens.

Nu, mijn zeer uitverkoren lieve broeders en zusters, wij gevangenen doen u zeer ernstig bidden, dat gij nu acht wilt hebben op uzelf en op uw wandeling. Want mijn zeer beminde broeder en zuster, als men zoals ons hier komt te zitten, dan bevindt men eerst dat de weg smal en de poort eng is die tot het leven leidt. Ja, velen zullen daarnaar arbeiden maar niet inkomen omdat ze niet zijn van het rechte getal.

Daarom mijn lieve en een Godbeminde broeders en zusters, bezie toch dagelijks het binnenste van uw hart, als u die dagelijkse verschrikkingen overkomen. En verberg toch uw zonde niet; en dat ge daaronder niet verzinkt, want ge kunt voor de Heere niets verbergen. Hij heeft vuurvlammen de ogen. Och mijn uitverkorenen, gij kunt niemand bedriegen dan uzelf.

Wij hebben een voorbeeld aan David, als hij de man ten strijde zond en schreef dat men hem zou stellen daar de strijd op het hardste was en daar strijdbare mannen tegen Israel waren; opdat hij zijn vrouw mocht krijgen. Wat zei Nathan tot de koning? Er was een man die had veel schapen en er was een man die had een enig schaap. En die zoveel schapen had nam van de man dat enig schaap en liet hem doodslaan. Toen heeft David zelf geoordeeld, dat hij des doods schuldig was. Maar hij is heengegaan, also hij zijn bed doornat heeft met zijn tranen.

Zie mijn lieve broeders en zusters, laat ons altijd waken en toezien of ons wat kwaads overkomt. Laat ons niet te goed zijn boete te doen; en met David en Manasse onze zonden bekennen, dan zullen wij genade bij God vinden.

Och mijn leven uitverkoren broeders en zusters, had men dit in **Friesland** gedaan, en een iegelijk in zijn eigen hart getast, nimmermeer had het er zo kwalijk aan toegegaan. Maar als een iegelijk stout is en zegt: *bewijs mij mijn schuld*, denkende ik wil mij nu hard houden; wat zou het volk dan zeggen? Ja, mijn eer en dienst raak ik kwijt. Och vrienden, had men toegezien en een iegelijk zijn eigen hart onderzocht en gewillig tot boete gekomen, niemand had tot zo'n grote moeite gekomen.

Daarom mijn beminde, en houdt u altijd in de gehoorzaamheid van het evangelie en laat u niet bewegen door allerlei winden van lering. Blijf daarbij daar gij uw knieën voor gebogenen hebt. Gedenk dat Paulus zegt: *al was het dat een engel uit de hemel kwam en een ander evangelie predikte, die zij vervloekt*. En wacht u voor het lelijke buiten-trouwen, dat sommigen onder u willen invoeren. Aanzie Israël, hoe zij moesten verlaten de heidense vrouwen.

Daarom, mijn lieve vrienden wil toch naarstig toezien zolang als het heden genoemd wordt. En laat ons altijd naarstig timmeren aan de Tempel met het zwaard van de Geest op onze zijde. Zodat wij de vijanden mogen tegenstaan dat zij onze roem niet afnemen. Want wij hebben het pond ontvangen en de Heere zal het ook weer van ons eisen. En vind Hij ons getrouw, Hij zal ons over velen zetten.

Daarom mijn uitverkorenen, laat ons toch altijd naarstig toezien dat wij die kostbare Parel die wij gevonden hebben, ook naarstig bewaren, opdat de rovers ons deze niet ontnemen. Want wordt ze ons benomen, dan zijn wij bedorven.

Daarom houdt goede waakt en gedenkt, lieve broeders en zusters, als u een stuk goud gegeven werd dat niet groter was dan een penning. En men zei tot u, bewaar dat maar 3 of 4 jaar want er zal een dure tijd komen en die zal een jaar duren. Bewaar dat stuk zolang; dan zult ge daar zoveel voor kunnen kopen dat ge geen gebrek zult hebben. Want verliest gij het dan moet ge van honger sterven. Wel, hoe zoudt ge dat bewaard hebben? Zoudt gij niet alle dagen als de tijd kwam dat gij het hebben moest, bezien of gij niet verloren had? Ik geloof, wel elk uur.

Zie, mijn uitverkorene, gij die het geloof ontvangen hebt, u is dit geld gegeven om te bewaren zolang als gij leeft. En bewaart gij dat tot het einde, dan zult gij het eeuwig leven daarvoor mogen hebben.

Dus mijn zeer beminde, nu gij weet dat de dag genaakt, dat gij het zult moeten hebben, daarom ziet nu naarstig toe dat gij het niet verliest. Want indien gij het de laatste dag zou verliezen, dan zou het u niet kunnen helpen. Ja, het zou hem niet kunnen baten als dat er iemand het 100 jaar bewaard had. Gelijk de profeet zegt: Ik wist dat er een is die al zijn leven goed gedaan heeft en oprecht gewandeld en hij keert zich weder tot ongerechtigheid, al dat goed wat hij voorheen heeft gedaan zal hem niet kunnen helpen.

Zie, hoe de Heere gehoorzaamheid van ons eist gelijk de profeet Samuel tot Saul zei: *de Heere heeft liever gehoorzaamheid dan offerande*. En aanmerkt ook de man Gods, hoe dat hij van de Heere gestraft werd omdat hij de valse profeet gehoord had en deed niet hetgeen hem de Heere had bevolen.

Aanzie Israël, als ze gezondigd hadden moesten ze hun vijanden de rug keren. En Christus zegt Zelf: *gij zijt Mijn vrienden, is het dat gij doet al dat Ik u gebied*. Ja, die volstandig blijft tot het einde toe, die zal zalig worden. Want het is noch in het beginsel, noch in het *midden* niet gelegen. Daarom zie toch naarstig voor u toe dat ge niet bedrogen wordt. Want Christus heeft wel terecht gezegd, *dat er vele valse profeten op zullen staan en roepen: hier is Christus, daar is Christus!* Daarom mijn uitverkorenen, wacht u dat gij niet verleid wordt. *Zij zijn van ons uitgegaan*, zegt de apostel, *maar zij waren van ons niet geweest, want dan hadden ze wel bij ons gebleven*.

Hiermee wil ik u de Heere bevelen met het rijke woord van Zijn genade.

Zo zult gij weten dat onze broeder Claas nog grote pijn in zijn ledematen heeft, vanwege de ouderdom. En onze zuster Lijntgen heeft in haar schouders ook grote pijn. Lijntgen en ik hebben geen gebrek.

Nu doen wij gevangenen, u zeer hartelijk groeten. Ook alle omliggende gemeenten en liefhebbers der waarheid. Bij name P.J. en uw huisvrouw. Ik bedank u zeer hartelijk voor uw schrijven. Groet van mij W. En zendt L. J. In Friesland in *Molkwerum* en beschikt ook J. de P. En die van Amsterdam. En ik heb voor hem ook wat geschreven neemt dat daarbij. En dat dit ook naar Embden mag komen aan mijn beminde broeder en zijn huisvrouw.

Mijn lieve broeder en lieve zuster bedroeft u niet om ons, want uw moeder en zuster zijn zeer welgemoed.

Zegt tot **Machtelken**, dat ze zich wat van Harmen moet wachten. Hij zoekt haar in de drek te brengen; mag hij daar uitkomen. Ik heb hem horen spreken, hij zou er een goed christen van maken.

Wij groeten ook onze verstrooide medegenoten. Nu mijn hartgrondige broeders en zusters, gedenkt ons gevangenen in uw gebeden en vergadering. Want het gebed der gelovigen vermag veel als het met ernst geschied.

Wij verwachten van dag tot dag onze offerande te doen. En geliefde vrienden, wilt ons toch ook wat schrijven.

Geschreven met grote angst en benauwdheid in de gevangenis te Deventer, nadat wij 9 weken gelegen hadden.

De 3e brief geschreven binnen Deventer in de gevangenis, door Ydse Gaukes.

De genade van God onze hemelse Vader, Die hemel en aarde geschapen en gemaakt heeft, en de liefde van Zijn beminde Zoon, onzen Heere, Verlosser en Zaligmaker, hetwelk is Jezus Christus, waardoor Hij ons van de eeuwige vijandschap en helse pijn heeft verlost; en de kracht van de Heilige Geest, Die in al Zijn uitverkorenen werkt, wensen wij also onze bekenden en ook onbekende broeders en zusters en andere liefhebbers der waarheid tot een zeer hartelijk en vriendelijke groetenis. Amen.

Verder mijn zeer uitverkoren broeder en zuster medegenoten van ons allerheiligst geloof, door Gods genade en barmhartigheid, rankjes aan de wijnstok des Heeren. Wij gevangenen, die om het getuigenis der waarheid gevangen liggen, denken ulieden nog een weinig te schrijven, daar gij ons mede gedenken moogt, zover het de Heere toelaat. Opdat gij dit weinigje uit der leeuwen kuil nog mag krijgen. Want wij denken en hopen dat onze Heere ons haast verlossen zal en wij geen tijd meer hebben om u te schrijven. Want hadden wij mijn zuster niet, dan moesten wij ons zeer nauw behelpen en moesten honger lijden. Maar nu hebben wij genoeg. De Heere wil het belonen en honderdvoudig wedergeven die barmhartigheid aan ons bewijzen.

Nu mijn lieve en zeer beminde broeder en zuster door de gehoorzaamheid van het evangelie, gij moet weten dat wij in het vlees nog tamelijk gezond zijn en in het geloof nog onveranderd en zijn zeker dat het de rechte waarheid is en dat er geen ander bevonden zal worden heden nog in der eeuwigheid. Want wij zijn gewis en vinden de Heere getrouw in al Zijn beloften zoals Hij zegt, *dat Hij de Zijnen niet verlaten zal maar hen bewaren als de appel Zijner ogen*. Ook niet zal laten verzocht worden boven hun vermogen maar met de verzoeking ook de uitkomst geven daar wij ook vast op vertrouwen.

Dus mijn lieve uitverkorene broeder en zuster, wilt toch de Heere hartelijk voor ons bidden dat Hij ons toch kracht en sterkte wil geven als de ure van het lijden aanstaande is. Want onze vervolgers gaan ons zeer dreigen dat ze ons zo en zo zullen pijnigen en levendig braden op de verre afstand tegenover een groot vuur. Daarom mijn lieve broeders en zusters in den Heere, wil tot den Heere voor ons helpen bidden. Want wij van onszelfen toch niets hebben dan alle zwakheid en zijn met een broos vlees behangen. Maar wij vinden een overvloedige troost wanneer wij des Heeren Woord bedenken en Zijn beloften; die vroom tot het einde toe strijden en daarbij blijven. Want wie volstandig blijft die zal de beloften ontvangen. Want Hij heeft nooit iemand verlaten die op Hem betrouwd heeft. En die denken aan de strijd die onze Hoofdman Christus Jezus voor ons heeft gestreden, opdat zij Hem altijd goedwillig navolgen. Daarom verwachten wij onze verlossing met blijdschap. Al is het dat ze ons zeer dreigen, kunnen ze ons toch niets meer doen dan hen de Heere toelaat. En wat de Heere hen toelaat, daar willen wij ons in tevreden stellen. Want ons vlees heeft wel duizendmaal meer verdiend waarmee wij de Heere zo menigmaal vertoornd hebben. Voorts mijn lieve broeders en zusters wij verwachten onze offerande van dag tot dag. Want wij meenden onze offerande gedaan te hebben als onze medegevangenen hun offerande deden.

Nu mijn zeer geliefde broeders en zusters, die u onder de gehoorzaamheid van het evangelie begeven hebt; en met Noach in de ark getreden zijt en met een Lot uit Sodom en met Mozes uit Egypte gegaan zijt door het Rode meer en hebt liever met de kinderen Gods ongemak te lijden dan de tijdelijke geneugten der zonde met Farao te hebben.

Zo nu mijn lieve vrienden, wees vroom met de rechtvaardige Noach die vast op des Heeren beloften heeft betrouwd en de dagen met lijdzaamheid verbeid heeft die hem van de Heere beloofd was, namelijk 120 jaar. Zie mijn lieve broeders en zusters die nu nog in de hutten zitten en een belofte met Noach hebt ontvangen, dat er een dag zou komen die over alle vlees zal gaan. Wordt gij dan oprecht voor de Heere bevonden, dan zult gij met Noach eeuwig behouden zijn.

Zijt de Heere getrouw met God en geloof vast wat u God gebied, want Hij wil Zijn geboden onderhouden hebben. Gelijk wij ook een voorbeeld hebben aan Lots huisvrouw, dat ze in een zoutpilaar veranderd werd. En voorts aan Israël als ze Zijn wetten en geboden onderhielden, heeft hen niemand kunnen deren noch beletten.

Gelijk wij ook een voorbeeld hebben aan de kinderen Israëls, die het land van belofte beloofd was, maar zij hebben het niet verkregen omdat ze op de Heere niet vertrouwden. Want van 600.000 zijn er niet meer dan 2 in het beloofde land gekomen. Maar hun nakomelingen heeft Jozua door de Jordaan geleid en de Heere heeft hen krachtig geholpen; also dat ze naar des Heeren bevel rondom Jericho zijn gegaan met de Ark des Verbonds en de muren zijn neergevallen.

Ziet mijn lieve beminde broeders en zusters, als wij op des Heeren woord betrouwen en Zijn geboden onderhouden en altijd naar des Heeren regel doorwandelen en de Heere dag en nacht aanroepen, dan zal Hij voor ons strijden. Ja, onze vijanden zullen ons niet mogen beletten maar ze moeten tot schande worden.

Maar is het dat er een rechtvaardige de Heere weer verlaat, dan moeten ze hun vijanden de rug keren zoals men van Jozua leest van Achan en dergelijke meer. En ook van Saul die de eerste koning in Israël was, als hem de Heere geboden had dat hij tegen de Amalekieten ten strijde zou trekken en niemand zou sparen, is hij heengegaan en heeft des Heeren geboden niet gehouden. Daarom is de Geest des Heeren van hem geweken. En de Heere heeft David in zijn plaats gesteld. Daarom dat hij ook David vervolgde. Alzo heeft de rechtvaardige van de onrechtvaardige altijd

moeten lijden. Jacob van Ezau, Abel van Kaïn omdat zijn offerande aangenaam was voor de Heere en die van zijn broeder niet. Daarom werd hij door Kaïn vermoord; en dat geslacht is nog in deze wereld.

Zie mijn zeer geliefde en uitverkoren beminde broeders en zusters, die de waarheid geopenbaard is, die voor zoveel duizenden verborgen blijft, en genade van God heeft ontvangen, laat ons de Heere gehoorzaamheid bewijzen gelijk onze vader Abraham heeft gedaan die een vader aller gelovigen genaamd is. En zie Jeftā, die heeft zijn enige dochter niet gespaard, maar heeft ze den Heere gewillig opgeofferd.

Daarom mijn lieve broeders en zusters, laat ons de Heere naarstig vrezen en Zijn geboden onderhouden dan zal Hij ons genadig zijn.

Daarom mijn zeer geliefde en beminde broeders en zusters, wees slechts getrouw tot het einde toe en verschrikt noch vrees niet, al heeft dat geslacht een grote macht om Gods volk te versmoren en de doden, zij kunnen niet meer dan hen de Heere toelaat. Daarom laat ons goede wacht over onze zielen houden en altijd wakende zijn, want de Heere zegt zelf: *waakt en bidt, want de Heere zal komen als een dief in de nacht.*

Och mijn lieve broeders en zusters, dat wij daar niet ledig noch slaperig gevonden werden, maar met de vijf wijze maagden altijd olie in onze lampen hebben en altijd bereid staan en wachten op de toekomst van onze Bruidegom opdat wij also met Gideon bekwaam mochten bevonden worden. Want zij waren niet alle aangenaam; daar zijnde niet meer dan 300 bekwaam bevonden. Gelijk ook Christus zelf zegt: *dat er vele geroepen zijn maar weinig uitverkoren.*

Daarom mijn lieve broeders en zusters in de Heere, laat ons de Heere toch naarstig met vurige harten bidden, dat wij met dat kleine hoopje mochten gekend en gerekend worden. En dat wij een steen aan des Heeren tempel en een rankje aan des Heeren wijnstok wezen mogen; en onze Herder en Bisschop vroom tot het einde toe mogen navolgen. Dan zal het ons welga en in alle gerechtigheid en heiligheid te wandelen en altijd op des Heeren dag gedenken en van des Heeren weg niet afwijken, dan zal Hij onzer ontfermen en genadig zijn. Want Hij zal de schapen uit de bokken scheiden en zeggen tot die van Zijn rechterhand: *komt gij gezegenden, bezit het rijk dat u bereid is.* En tot Zijn linkerzijde: *gaat gij vervloekten van Mij weg in het eeuwige vuur.*

Och, hoe jammerlijk zal het aan zijn met degenen die hier de mensen meer gevreesd hebben dat de Heere. Ja, die nu zeggen: de Heere is genadig en barmhartig. Hetwelk de waarheid wel is, maar Hij is ook rechtvaardig en wil Zijn geboden onderhouden hebben.

Daarom, o lieve mensen, gedenk de dag waar Petrus van zegt: dat één dag bij de Heere geacht is als 1000 jaren. Hoe jammerlijk zal het dan beklagd worden!

Zie mijn lieve broeders en zusters mijn [schrijf]gereedschap wil mij begeven. Zodat ik moet eindigen. Zo willen wij gevangenen, u hiermede onze Adieu zenden, namelijk wij met ons vieren. Onze namen zijn u wel bekend en laat dit toch aan onze zusters, Lijntgns broeder Jan de P. komen. En wij gevangenen, doen u de hartelijke groeten met des Heeren woord en zijn nog al welgemoed en hopende Heere een goed Offerande te doen. God de Heere moge ons sterken met Zijn Heilige Geest.

En lieve broeders Bauke, Simon en Pieter, die mijn broeders naar het vlees zijn, wilt toch zorgen voor uw ziel dragen; allen zijt ge nog jong. Wilt het daar niet op leggen want gij weet de ure noch de tijd niet. En u is zoveel geopenbaard dat ge wel weet dat het de waarheid is. Hiermee wil ik ulieden mijn laatste Adieu toezenden. Ik denk ulieden niet meer te zien. Maar schik u daarnaar dat wij elkander met blijdschap weder mogen zien.

Nu mijn lieve broeder Bauke met ulieder huisvrouw, moeder en zuster, en ik uw broeder doen u zeer hartelijke groeten met alle bekenden. Onze laatste groetenis zend

ik ulieden hier. De Heere wil ons waardig maken dat wij hiernamaals elkander met blijdschap mogen weerzien.

En Klaas doet ulieden zeer hartelijke groeten. En ook doen wij zeer groeten al degenen die ons met schrijven gedachtig zijn geweest, waarin wij zeer verblijd zijn dat gij nog zulk een lust tot de waarheid hebt.

Hiermee zeggen wij onze lieve broeders en medegenoten van ons geloof, onze laatste Adieu. De Heere wil u alle bewaren in gerechtigheid en heiligheid. Amen.

Geschreven in onze duistere gevangenis, met slecht gereedschap. Daarom wil het in dank aannemen. Datum, de 95e dag van onze gevangenis. Anno 1571. De 14e juni, in Deventer.

Reformatie en rebellie

De Unie van Utrecht als hoeksteen van de Hervorming in Overijssel

door
DR. R.H. BREMMER

Hoofdstuk 8

De Unie van Utrecht: hergroepering van de opstand

De rol van Jan van Nassau

De situatie in de Nederlanden najaar en winter 1578 was chaotisch. De gewesten in opstand dreigden naar verschillende kanten uiteen te vallen. De politiek van Oranje en van de Staten-Generaal, gebaseerd op de Pacificatie, had in de zomer schipbreuk geleden op de realiteit van de volksbewegingen in het Zuiden, vooral in Gent. Oranjes poging door middel van de religievrede het schip van de Staten-Generaal vlot te houden was mislukt.

In het Noorden gingen de Staten van Holland en Zeeland hun eigen weg. Hun bewind had in feite al afgerekend met de koning. Zij waren rebellen van het eerste uur. In het Zuiden en Noord-Oosten was de breuk met de koning minder definitief. De Pacificatie van Gent liet de mogelijkheid van verzoening open. De verwarring was, om met Groen te spreken, onbeschrijfelijk.¹

Daar kwam bij dat Don Juan op 1 oktober 1578 in zijn kamp te Namen, uitgeput door een jaar ploeteren in de Nederlanden, overleed. In zijn plaats benoemde Filips Alexander Farnese, Prins van Parma, zoon van zijn halfzuster Margaretha, de vroegere Landvoogdes. Parma was charmant, diplomatiek, en militair een uiterst bekwaam dienaar van het Spaanse bewind. Hij werd in de komende jaren een geducht tegenspeler van Oranje. Voorlopig had hij slechts Luxemburg, Namen en een deel van Brabant in handen, maar dit gebied werd een springplank voor verdere penetratie in de Nederlanden.

De zwakheid van de centrale regering in Antwerpen trad aan het licht doordat allerlei buitenlandse invloeden zich konden doen gelden. In Artois en Henegouwen, de meest zuidelijke gewesten, opereerde Anjou, de broer van de Franse koning, met een legertje. Oranje slaagde er in met hem tot een overeenkomst te komen. Op 13 augustus 1578 riepen de Staten-Generaal hem uit tot 'Verdediger van de vrijheid van de Nederlanden tegen de Spaanse tirannie en hun helpers' ('Défenseur de la liberté des Pays-Bas contre la tyrannie des Espagnols et de leur adhérents').²

Anjou was katholiek, maar in Frankrijk was mede dank zij hem een vorm van godsdienstvrede gesloten. Oranje zag kans hem te gebruiken om de in hoofdzaak katholieke gewesten in het diepe Zuiden voorlopig in de strijd tegen Spanje te houden.

Vanuit Engeland deed koningin Elisabeth zich gelden. Zij voerde als protestantse vorstin een slimme maar vaak grillige politiek om zich het Spaanse wereldrijk van het lijf te houden. Vooral in deze jaren wachtte zij zich er voor met Spanje openlijk in conflict te geraken. Wel charterde zij Johan Casimir van de Palts, een Calvinistisch vorst aan de midden-Rijn en een jongere zoon van Fredrik de Vrome, om naar de Nederlanden te komen en Oranje te steunen. In plaats van de Spaanse troepen te

bestrijden, trok Casimir naar Gent, dat een politiek op eigen houtje voerde. We zullen daar nog meer van horen.

Tegen deze achtergrond tekende zich een nieuwe ontwikkeling af die binnen enkele maanden leidde tot een hergroepering van de drijvende krachten in de opstand. Dat was voor een deel aan Oranjes politiek te danken, ten dele was het zelfs voor hem een verrassende ontwikkeling.

Zij vond haar oorzaak in zijn voortdurende activiteit om zijn Hollands en Zeeuws bastion naar verschillende kanten uit te bouwen. Hij was zich vanaf het begin van de zwakheid van het centrale bewind bewust. Daarbinnen vormden Holland en Zeeland een onwrikbare eenheid, die hij al spoedig door satisfactieverdragen wist af te ronden. Was van hieruit niet iets te bereiken in de nabij gelegen gewesten? De Unie van Delft had zijn bruikbaarheid als politiek instrument voldoende bewezen. Mogelijk kon deze in wijder gebied tot gelding gebracht.

Al direct na de Pacificatie zien wij Oranje in de loop van 1577 in de weer om vooral Gelderland in zijn politiek te betrekken. Bor heeft die opzet van Oranje krachtig weergegeven:

"Want hy achte dat den Lande van Hollandt niet weynich en was gheleghen aen Gelderlandt, achtende 'tselve voor een propugnacule [bolwerk] van Hollandt, want de Vyandt meester van Gelderlandt zijnde was oock meester van de vyer [vier] Hoofdstroomen van 't gansche Nederlandt, als den Rhijn, de Mase, d'Ysele ende de Wael, en konde over sulckx die van Hollandt groot afbreeck doen..."

Oranje was er dat jaar in geslaagd het stadhouderschap van Utrecht te bemachtigen door met deze provincie een soortgelijk satisfactieverdrag te sluiten als met Haarlem en andere steden.³ Hij keek nu verder naar het Oosten.

Daar komt bij dat hij bij de onderhandelingen over de satisfactie van Utrecht in aanraking kwam met **Floris Thin**, de pensionaris van de Staten van Utrecht. Thin was een bekwame politicus. Toen hij nog alleen pensionaris van de stad Utrecht was, had hij bij verschillende gelegenheden knap tegenspel geboden tegen Alva en Requesens: geen geringe prestatie! Kort na het afsluiten van de Pacificatie ontmoette hij op 20 december 1576 de Prins te Middelburg. In deze conferentie slaagde Oranje er in Thin tot én van zijn politieke medewerkers te maken. Hij speelde de hoofdrol in de onderhandelingen die Oranje het stadhouderschap over Utrecht opleverden. Op 11 september 1577 benoemden de Staten van Utrecht Thin tot pensionaris van het gewest.

Ook in Friesland en Groningen had Oranje politieke medestanders. Zo stond hij in voortdurend contact met Carel Roorda en Duco Martena, vooraanstaande figuren in het Noorden. Hoe vroeg de gedachte van een *'Nadere Unie' in Groningen al wortel had geschoten, blijkt uit een besluit van de Ommelander Staten van 26 maart 1577 om met de 'naberslanden' als Friesland, Drenthe, Overijssel 'etwas nader geuniert, geconfederert und verbunden' te worden.*

Het zaad hiervoor was gestrooid door Popko Ufkens die Oranje al in december 1576 naar Groningen had gezonden.⁴ Al deze sluimerende plannen kregen in de zomer van het hachelijke jaar 1578 vaste vorm. De drukking van de melk bracht boter voort (Spr. 30:33)! Dat was vooral te danken aan de stroom van initiatieven die Jan van Nassau, Willems oudste broer, begon te ontwikkelen.

Het begon toen afgezanten van Jan van Nassau, die in het voorjaar 1578 stadhouder van Gelderland was geworden, in Utrecht overlegden met de Staten van Utrecht.

Jan van Nassau: een Duitse graaf op het Nederlandse oorlogstoneel

Jan van Nassau is een omstreden persoonlijkheid. Zo typeerde L. J. Rogier, de bekende Rooms-katholieke historicus, hem als een 'grimmig zeloot', een 'rechtlijnige Duitse Prinzipienreiter', en wat erger is, als een 'Filips II in Deutsch-Reformierter Uebersetzung'.⁵ Krasser kan het bijna niet.

A.E.M. Janssen, een Nijmeegs historicus, is gematigder, maar heeft het toch ook bepaald niet op hem begrepen. Hij schrijft dat de Dillenburgse graaf in augustus 1577 'gezin, huis en goed had verlaten en wegens grote financiële nood naar de Nederlanden was komen afzakken om hier enig goed betaald emplot te vinden'.⁶ Dat zet de Nassause graaf niet in een gunstig daglicht. Janssen vindt het maar zo-zo, dat op 15 oktober 1883 voor Graaf Jan een standbeeld op het Utrechtse Domplein werd onthuld, nog wel in tegenwoordigheid van koning Willem III en koningin Emma. De genoemde historici zijn niet de eersten de besten. We willen daarom het optreden van graaf Jan nader schetsen.

Jan van Nassau, de tweede zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg, was na het omkomen van de graven Adolf, Lodewijk en Hendrik van Nassau de enig overgebleven broer van Willem van Oranje, diens laatste toeverlaat en vertrouwenspersoon. Zelden zijn broers gezamenlijk zo betrokken geweest bij éénzelfde politieke zaak.

Het scheelde maar weinig of hij was evenals zijn broers Lodewijk en Hendrik bij Mook gesneuveld. Hij bericht dat zelf. Als hij niet met het oog op de financiering van de veldtocht een paar dagen in Keulen was achtergebleven, was hij bij Mook evenzo 'ira lauff blieben'.⁷

Graaf Jan was aanvankelijk Luthers. Pas in de winter van 1570 op 1571 - het was een strenge winter, merkt Rogier wat spottend op - ging hij over tot het Calvinisme. Althans, volgens een in het Koninklijk Huisarchief bewaard document organiseerde Lodewijk van Nassau in die winter op de Dillenburg een dispuut tussen de Lutherse theoloog Méssrling en Marnix van St. Aldegonde in tegenwoordigheid van prins Willem en graaf Jan. Daardoor werd de Gereformeerde religie in Nassau ingevoerd.⁸

Er is nogal wat kritiek op deze vondst, maar een feit is dat in ieder geval in 1577 graaf Jan de Gereformeerde kerkregering in zijn graafschap doorzette en er in 1581 de Gereformeerde kerkorde van de synode van Middelburg uit dat jaar invoerde.⁹ Zo ontstond er naast de Palts opnieuw een Calvinistisch gebied binnen het Duitse rijk. Zowel Nassau als de Palts speelden een rol in de vrijheidsstrijd van de Nederlanden en vormden met Engeland en ons land in West-Europa een bolwerk tegen de contra-reformatie en het verbond tussen Spanje en de paus. Terwijl de Lutherse rijksvorsten passief bleven, heeft graaf Jan zich met zijn graafschap van ongeveer 80.000 inwoners voortdurend voor de opstand in ons land ingezet.

Ik zal hier niet beschrijven welke rol Jan van Nassau speelde in de veldtochten van 1568, 1572 en 1574. Vooral financieel heeft hij er zich voor ingespannen, zodat zijn graafschap meermalen aan de grens van het bankroet kwam. Met name voor de catastrofaal afgelopen veldtocht van 1574 ging hij tot het uiterste door zijn Dillenburgse zilverwerk te verpanden. Dat werd mee de oorzaak dat hij zelf in de loop van 1577 naar de Nederlanden kwam. Maar het is onbillijk dat Janssen voor zijn komst naar de Nederlanden alleen een financiële oorzaak zoekt. Hij volgt daarin Jan Wagenaar, de achttiende-eeuwse geschiedschrijver, die al schreef: 'Graaf Jan van Nassau, onlangs uit Duitschland gekomen, om vergoeding te erlangen van zyn verschot, ten dienste van den Lande gedaan'.¹⁰

Wagenaar verwees daarvoor naar de Hollandse Statenresoluties van 19 en 21 augustus 1577. Inderdaad handelen die resoluties over Jan van Nassau, maar niet over diens komst naar ons land. Die van 19 augustus 1577 meldt dat hij aandrang op betaling van de achterstand van 'vijf duysent ponden van veertigh grooteis 't pond', aan de Staten geleend met het oog op het ontzet van Leiden. Op de Statenvergadering van 21 augustus bracht graaf Jans secretaris het geld ter sprake dat de Paltsgraaf 'hoogloffelijcker gedachtenisse' - bedoeld is de in 1576 overleden Frederik de Vrome - aan Jan van Nassau had voorgesloten met het oog op de veldtocht van Lodewijk van Nassau die op de catastrofe van Mook was uitgelopen en waarvoor graaf Jan zijn goederen had verpand. De Staten zagen geen kans het geld op tafel te leggen." De financiële nood van de graaf bewijst ook een brief uit mei 1577, waarin hij schreef dat hij niet alleen zijn land, maar ook zijn zilverwerk en zelfs de sieraden van Juliana van Stolberg, zijn moeder, en van zijn vrouw en kinderen had verkocht.¹²

Toch was zijn financiële nood beslist niet de enige reden van zijn komst naar Nederland in 1577, zoals Janssen ook in een eerdere studie suggereerde.¹³ Al op 3 maart 1577 had Willem krachtig daarop aangedrongen. Na de totale omwenteling in de Nederlandse politiek als gevolg van de Pacificatie van Gent had Oranje dringend advies nodig.¹⁴

Daar kwam nog iets bij. Oranje was in 1575 getrouwd met Charlotte de Bourbon en kon eindelijk weer een eigen huishouden opzetten. Hij wilde zijn drie kinderen (Maria, de dochter uit het huwelijk met Anna van Egmond, en Maurits en Anna, twee kinderen uit het huwelijk met Anna van Saksen), die sinds 1567 op de Dillenburg een veilige schuilplaats hadden gevonden, weer in de Nederlanden hebben.¹⁵

Om twee redenen dus kwam Jan van Nassau eind augustus per schip de Waal afzakken. De route was veilig had zijn broer hem verzekerd. Hij kwam met een klein flotille'.¹⁶

Begin september kwam hij hier te lande aan. Want op 4 september schreef Aerschot aan Oranje dat hij gehoord had dat zijn broer en zijn dochter bij hem waren.¹⁷ Oranje zelf was toen in Geertruidenberg. Graaf Jan kon meteen aan de slag. Op 18 september vertrok hij met Willem naar Antwerpen en op de 23ste naar Brussel. Daar maakte hij de glorieuze intocht van zijn broer mee.

Oranje had verreikende plannen met zijn broer. Nu hij zelf in het Zuiden opereerde, wilde hij hem luitenant-generaal van Holland en Zeeland maken, een bewijs dat hij hem zijn volle vertrouwen schonk.

Vrijwel direct na zijn komst te Brussel zond hij hem naar het Noorden om daar met de leidende politici kennis te maken. Op 6 oktober was de graaf al in Veere. Hij werd daar, schreef Vosbergen, baljuw van die stad, aan Marnix, feestelijk ontvangen. Don Juan mocht jaloers zijn op het vuurwerk dat bij die gelegenheid werd ontstoken.¹⁸

Op 8 oktober arriveerde Jan van Nassau 's middags om één uur in Dordrecht. Tot grote voldoening van de burgemeesters en van heel de bevolking, schreef Charlotte aan haar man.¹⁹

Het vlotte echter niet graaf Jan in Holland benoemd te krijgen. Van zijn kant zat deze er trouwens niet om te springen. Toen de Staten hem vroegen in ieder geval voorlopig hier te lande te blijven, tilde hij daar zwaar aan, schreef hij landgraaf Willem van Hessen. Hij had zich terwille van de Nederlandse zaak al zo vaak in gevaar en zorgen begeven. Zijn drie broers hadden er hun leven, have en goed voor op het spel gezet en hij verlangde zijn eigen zaken te gaan regelen. Hij beheerste trouwens het Nederlands niet voldoende en ook de manier van handelen hier (procesz zu handlen) stond hem slecht aan. Hij zal daarmee vooral op de manier van politiek bedrijven hebben

gedoeld.²⁰

Inderdaad kreeg hij alle gelegenheid om dat Nederlandse 'procesz zu handlen' van nabij gade te slaan. Want op 29 december vergezelde hij zijn broer naar het wespennest Gent. Bovendien kreeg hij, na aankomst van de nieuwbakken Landvoogd Matthias, van de Prins 'privaatles in meesterlijke zelfbeheersing en taktiek', aldus Trosée.²¹

Van zijn aanstelling tot luitenant-generaal in Holland en Zeeland kwam niets, ondanks het aandringen van Oranje. De Staten hielden de zaak eerst slepende en stopten hem daarna met de resolutie van 24 februari 1578 in de politieke ijskast. Ze besloten in de zaak van de benoeming van graaf Jan van Nassau, dat dit door de gedeputeerden van de steden 'elcx in den heuren [door ieder in zijn eigen stad] zal mogen worden gerapporteert'.²² De geschiedenis neemt soms onverwachte wendingen. Dat was hier ook zo. Want intussen was in Gelderland het stadhouderschap vacant gekomen, doordat Hierges (Gilles de Barlaymont), die sinds 1572 daar stadhouder was geweest, naar Don Juan was overgelopen. Het gewest verkeerde in een kritieke situatie. Vlak ten Zuiden ervan beheerste Don Juan Luxemburg, Namen en delen van Limburg. Bovendien lagen er sterke koningsgezinde garnizoenen in de IJsselsteden Kampen en Deventer. Roermond was in Spaanse handen. Holland en Zeeland dreigden opnieuw van het Noorden en Oosten te worden afgesneden. De Staten van Gelre hadden zich wel aangesloten bij de Pacificatie maar stonden wankel. Nu het met een leidende positie voor Jan van Nassau in Holland en Zeeland niet lukte, gingen de gedachten van Oranje naar Gelderland. De Prins deed daarmee een belangrijke zet op het politieke schaakbord. Al in januari 1578 had Oranje met graaf Jan en dr. Voeth, een Gelders jurist bij de generaliteit, daarover overlegd.²³

Het ging op zijn 'Oranjes': zachtjes aan, dan breekt het lijntje niet. Om te beginnen zorgde hij dat Landvoogd Matthias graaf Jan belastte met een missie - een 'Werbung' heette dat - naar de Gelderse Landdag. Hij moest er bij de politieke leiders van het hertogdom op aandringen tijdig maatregelen te beramen tegen de dreiging uit het Zuiden. Op 25 januari berichtten de Zutphense gedeputeerden op de Landdag aan hun principalen dat dr. Voeth ter vergadering gekomen was met de mededeling dat graaf Jan van Nassau binnenkort ter vergadering van de Landdag zou verschijnen. Ze roken lont: 'ons beducht,' schreven ze naar huis, 'dat de questie des Stadholders by andere middelen sal opgeheven worden'. Kortom, vervolgden ze, 'de handel wordt vreemt, ende met seltsame practiken gedreven'.²⁴

Op 29 januari hield Jan van Nassau op de Landdag een redevoering. Het moet gezegd: hij maakte indruk! 'Met cierlike redenen in Hoochduytsche tale' - dat verstonden ze daar in Gelderland wel - hield hij zijn 'werving' zó dat ieder die het hoorde zich 'verwonderde, sonderlinge soo syn G[enade] niet een verloren woort gebruyckt'.²⁵ Helemaal van gisteren was de zo kritisch besproken graaf toch niet!

Na heel wat politieke wirwar werd graaf Jan tot stadhouder van Gelderland benoemd. Op 2 juni 1578 werd hij te Nijmegen geïnstalleerd.

Het had nogal wat moeite gekost hem tot aanneming van dit ambt te bewegen. Hij werd aangesteld op een traktement van 3000 Karolusguldens. Daar kwamen 1500 Karolusguldens uit het ambt van jagermeester bij. Gedeputeerden ter Landdag realiseerden zich wel dat het traktement 'gering genoeg' was, maar ze zouden proberen nog het een en ander uit de domeinen 'van sijne Majesteit' (Filips II!) er bij te voegen.²⁶

De positie van de nieuwe stadhouder was niet gemakkelijk. Gelderland was conservatief, de magistraten meest koningsgezind en Rooms-katholiek. Het gewest was samengesteld uit vier kwartieren: Arnhem, Nijmegen, Zutphen en Roermond. Voor Roermond, dat in handen van Don Juan was, trad Venlo in de plaats. Ieder kwartier had weer een eigen kleine Landdag. Het was er moeilijk regeren. Maar Gelre nam een belangrijke strategische positie in: daar waren Oranje en graaf Jan zich goed van bewust. Het gewest had intussen wel gekozen voor de Pacificatie en tegen Don Juan. Het had iemand nodig die het in deze situatie staande hield en daar was Jan van Nassau de geknipte figuur voor.

Graaf Jan: promotor van de Unie van Utrecht

Onmiddellijk na zijn installatie als stadhouder ontwikkelde graaf Jan een hele reeks activiteiten. Hij had, na maandenlang wachten, een concreet doel voor ogen en wierp zich er nu met alle macht op. Hij zag scherp dat Gelderland zich alleen in het verband van de Staten-Generaal niet staande kon houden. Daarentegen beschikten Holland en Zeeland over een effectieve krijgsmacht en, wat niet minder belangrijk was: over geldmiddelen. Nu Gelderland vanuit het Zuiden werd bedreigd was hem er alles aan gelegen tot een verbond met de twee zeeprovincies te komen. De Noordelijke provincies konden dan in één" adem worden meegenomen.

Graaf Jan ging systematisch te werk. Al op 16 juni belegde hij te Arnhem een conferentie van afgevaardigden van Gelderland, Overijssel en Utrecht. Zelf was hij in Antwerpen, maar er werden wel zaken gedaan: met name Utrecht voelde voor aaneensluiting.²⁷

Vervolgens zond hij zijn secretaris Andreas Kersten naar Den Haag om daar met de Staten van Holland te overleggen. En passant had deze een gesprek met het stadsbestuur van Utrecht, dat verklaarde tot een nader verbond bereid te zijn.²⁸

Ook in Den Haag vond Kersten een welwillend gehoor. Het pogen van de Gelderse stadhouder om deze landen gemeenschappelijk 'in vaste eenigheyt ende verbondt te brengen' werd daar goed ontvangen.²⁹

Na dit voorbereidend werk tastte graaf Jan door. Op 8 augustus zond hij Jacob Muys, ontvanger-generaal van Holland, en Wilhelm Pijl' naar Holland, Zeeland en Utrecht, naar Antwerpen waar de centrale regering zetelde, en naar Den Bosch, met een instructie waarin Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Gelderland en Overijssel werden opgewekt zich met elkaar te confedereren.³⁰

Elders had men niet stil gezeten. De 'Nadere Unie' zat die zomer 1578 in de lucht, nu het centrale bewind machteloos leek. In Utrecht hadden de Utrechtse Staten na de Arnhemse conferentie hun pensionaris Floris Thin naar Oranje gezonden om deze over de plannen van zijn broer te polsen. Zij gaven hem een instructie mee voor de gesprekken met Oranje. Dit is een belangrijk document, want de Utrechtse Staten geven daarin een kort verslag van de eerste conferentie te Arnhem op 16 juni. Het is voorzover wij weten niet eerder in zijn geheel gepubliceerd. Wel vermeldt A.E.M. Janssen dit stuk in zijn studie over de Unie van Utrecht en citeert hij er uit dat op de conferentie van Arnhem de gedeputeerden van graaf Jan naar voren brachten 'dat Boet waere om alle disiunctie ende separatie van- de prouincien te schouwen'. Maar er staat méér in en dat geeft ons inzicht in de politieke lijn van Jan van Nassau. Want na het bovenstaande citaat volgt dat de gedeputeerden van graaf Jan niet alleen waarschuwd en afschuw te hebben van alle uiteenvallen van de gewesten (disiunctie ende separatie) maar er aan toevoegden '(gelyck Godt betert) voor handen scheen te wesen vande Prouincien van Arthois ende Henegouwe'. Zij drongen er

daarom op aan een unie te maken met aangrenzende gewesten als Friesland, Groningen, Holland en Zeeland om elkaar te assisteren en in de generale zaken niets zonder elkander te ondernemen. Ook Brabant en Vlaanderen waren wel tot zo'n unie genegen.

Men kan van Jan van Nassau zeggen wat men wil: *hij had een scherpe kijk op wat er zich op dat moment in de Nederlanden voltrok*. Nu de Zuidelijke gewesten zich niet voor een religievrede hadden laten vinden en het verband van de Staten-Generaal uit elkaar dreigde te vallen, was hergroepering van de krachten die bij de opstand wilden blijven, noodzakelijk. De situatie was kritiek en hij heeft in het korte tijdsbestek van juni 1578 tot januari 1579 bergen werk verzet om die hergroepering door de Unie van Utrecht tot stand te brengen.

De Staten van Utrecht droegen Thin verder op dit alles grondig met Oranje te bespreken en refereerden aan het gesprek dat Kersten met de vroedschap van de stad Utrecht had gehad 'begerende dat zy 't daer toe [nl. om een unie te sluiten] soudén willen verstaen ende eenige ar[ticu]len concipieren, daer op men die [unie] aengaen soude moegen'. Mede daarvoor was Kersten ook afgevaardigd naar de Staten van Holland en Zeeland. Er was dus reden tot haast.^{30a}

Thin reisde naar Antwerpen en het resultaat van zijn overleg met de Prins legde hij neer in zijn Memorie van sekere punten ende articulen, daerop de provinciën van den landen van Ghelre, Hollandt, Zeeland, Utrecht, Overijssel ende andere sich te samen soude moeghen vereent' ghen ende verbinden. Thin nam de Memorie mee terug naar Utrecht en daar namen Muys en Pijn er kennis van na hun rondreis. Zij schreven dadelijk aan graaf Jan dat zij de Staten van Utrecht geneigd vonden met de plannen in te stemmen, waarbij deze zich refereerden aan bepaalde artikelen die Mr. Floris Thin had ontworpen en aan de Prins had 'overgelevert, welcke syne f[ur]stlyke g[enade] belooft hadde met den Staeten van Hollant ende Zeelant te communiceren'.³¹ Zij zonden terstond een afschrift aan Jan van Nassau.

We staan hier bij de wieg van de Unie van Utrecht. Thin en Oranje hadden een project op papier gezet en dat niet alleen: ze hadden het de Staten van Holland en Zeeland al in handen gespeeld.

In Holland zetten de Staten vaart achter de zaak. Op 16 augustus lag Thins project bij de vroedschap van Rotterdam op tafel. Daar boog Johan van Oldenbarnevelt, pensionaris van die stad, zich er over. Het waren zijn eerste stappen in de landelijke politiek. De Staten van Holland hadden het plan om advies bij de vroedschappen rondgezonden.³²

Versilde het project van Oranje/Thin fundamenteel van wat graaf Jan met zijn Nadere Unie voor ogen stond? Ongetwijfeld waren er politieke verschillen tussen beide broers. Vooral Oranjes francofiële politiek was graaf Jan een doorn in het oog. Hij heeft zich daar nooit mee kunnen verzoenen.

Dat komt heel duidelijk uit in een briefje dat hij op 5 augustus aan dr. Beuterich, juridisch en politiek adviseur van Johan Casimir van de Palts, zond. Hij nam daarin geen blad voor zijn mond. Beuterich kon wel begrijpen, schreef hij, hoe hij, graaf Jan, dacht over aartshertog Matthias, de Staten-Generaal, Alençon (Anjou) en zelfs over de religiegenoten. Daarbij valt te bedenken dat door Oranjes toedoen Anjou juist in die maand augustus was uitgeroepen tot beschermer van de vrijheden van de Nederlanden.

Oranje was in zijn Anjou-politiek subtieler dan zijn broer. In datzelfde briefje hield Jan van Nassau krachtig vast aan zijn plannen die inzake het totstandbrengen van een Nadere Unie tot nu toe parallel liepen met die van zijn broer. Hij achtte het raadzaam

dat die 'religionsverwanten und welche es mit dem Vatterlandt treulich und wol meinen' zich gezamenlijk inzetten voor de zaak van de Unie.

Graaf Jan gaf een hele opsomming Hij noemde die van Holland, Zeeland, die van Utrecht, Westfriesland, Overijsel en Gelderland. Hij dacht ook aan Gent, Brussel, Antwerpen, Den Bosch en Maastricht. Daardoor kon een begin worden gemaakt 'vermittelst Goddttlicher gnaden' met deze zaak zowel op de genoemde plaatsen als bij ons in Duitsland 'under den Graven, etliche vom Adel und Reichssteden'.³³

Jan van Nassau zag de zaak in internationaal Calvinistisch verband. Hij keek duidelijk een andere kant uit dan zijn broer. Terwijl Willem zijn kracht zocht in hulp vanuit Frankrijk en daar Anjou voor probeerde te winnen - hij zat in het Zuiden! - hield Jan het oog op het Oosten, waar hij onder de Duitse rijksgraven in Nassau en omgeving veel relaties had.³⁴

Het kardinale oogmerk bleef bij beiden hetzelfde: rond Holland en Zeeland een hergroepering te bewerken van allen die de zaak van de opstand bleven toegedaan.

Misschien zou het verschil tussen beider politiek zo omschreven kunnen worden: terwijl Oranje twee ijzers in het vuur hield door in het Zuiden tot het uiterste te gaan om de aanhangers van de Pacificatie bijeen te houden en door in het Noorden een Nadere Unie rond Holland en Zeeland te bevorderen, had Jan van Nassau maar één doel: een Nadere Unie. Hij had voor zichzelf de zaak van de Generaliteit en het verbond met Anjou afgeschreven. Hij had er geen fiducie meer in.

Vergelijken we het doel van de Unie zoals Oranje/Thin het in de beginlinea's van hun project omschreven met dat van de Unie zoals hij tenslotte werd gesloten, dan is er geen fundamenteel verschil in wat beide broers wilden. Het ging er om, zo begint het concept van Oranje/Thin, dat de samenkomende gewesten 'een vaste eenicheyt, Confoederatye ende verbondt metten anderen maecken sullen... als off syluyden maer één Provincie en waeren'.³⁵

Dat verschilt nauwelijks van artikel I van de Unie van Utrecht zoals die tenslotte geformuleerd werd:

'Ende eerst dat die voors. provincien sich metten anderen verbinden, confedereren ende verenighen sullen... ten ewyghen daghe... als off zyluyden maer een provincie waeren'.³⁶

Er is wel een belangrijk verschil tussen wat Oranje/Thin en wat Jan van Nassau inzake de religie wilden vastgelegd zien. Maar daar handelen we nog over.

In ieder geval: nu er al een project op papier bleek te staan, was dat voor graaf Jan reden met alle krach(door te zetten. Hij zond zijn medestander in de Gelderse Staten Jacob van Ommeren naar Holland om vaart achter de onderhandelingen te zetten. En passant mobiliseerde deze in Utrecht Floris Thin om de Nadere Unie in Amsterdam te bepleiten. We danken daar een uitvoerige brief van Thin aan, waarin hij graaf Jan rapport doet over een gesprek met burgemeester Martin Coster van Amsterdam. De brief is belangrijk. Ze laat zien in welk een hachelijke situatie, financieel en militair, graaf Jan zich met zijn stadhouderschap in Gelderland bevond. Geen wonder dat hij met de Unie haast maakte. Maar ook Amsterdam en de Staten van Holland zaten moeilijk. Coster deelde Thin mee dat de Staten van Holland nog onlangs te Amsterdam geld hadden moeten lenen tegen 18%! Soldaten voor het beleg van Deventer kon de stad, gezien haar eigen bedreigde positie, niet missen.

Thin had ook het punt van de religievrede aan de orde gesteld. Coster antwoordde dat de stad geen andere zou aannemen 'dan daer jnne bijden meeste stemmen van Hollant geconsenteert [toegestemd] saude worden'.

Hier tekende zich al de eigen positie van Holland op het punt van de religievrede g die bij de onderhandelingen te Arnhem in september een belangrijke rol zou spelen.

Inzake de Unie verklaarde de burgemeester dat de gedeputeerden van Amsterdam bij de Staten van Holland de opdracht hadden 'daer jnne nyet alleen te consenteren mer oeck dselue met eernst te vorderen'.

A.E.M. Janssen schrijft dat Thin 'wijselijk in het midden liet welk unie-concept hem in feite voor ogen stond'.^{36a} Wij zijn van oordeel, dat het feit dat Thin zonder meer over 'die vnne' aan Jan van Nassau schreef zonder kwestie te maken over de vorm, bewijst dat het hem allereerst om de zaak ging en de vorm voor hem op het tweede plan - zo al op enig plan - stond.

Thin had dit gesprek te Amsterdam op 24 augustus.

Kort daarop reisde graaf Jan zelf naar het Westen: verbazend hoeveel actie hij in die maand augustus ontwikkelde. Op 30 augustus was hij te Haarlem en logeerde daar ten huize van de heer van Obdam, samen met zijn vriend Floris van Pallandt, graaf van Kuilenburg, lid van de Hollandse ridderschap. Vandaar vertrok hij per schip naar Den Haag, meldt een Haarlems burger in zijn 'Memoriaer'.³⁷ De Staten van Holland hadden zojuist besloten (met

II tegen 8 stemmen) met de voorgenomen Unie in zee te gaan op alle punten die niet streden 'teegens de gemeene Pacificatie'.³⁸ Op 2 september benoemden de Staten een deputatie van vijf leden om in Arnhem met de andere kandidaatbondgenoten te onderhandelen. Oldenbarnevelt was er bij en Reinier Cant, lid van de vroedschap van Amsterdam en ouderling van de daar na de Alteratie geïnstitueerde Gereformeerde Kerk.³⁹ In Utrecht pikten zij Thin op en Van Zuylen, de hoofdschout van Utrecht, die namens Utrecht onderhandelden. Op de reis over de Veluwe, 'stapvoets over de mulle zandwegen' aldus Den Tex, werd een levenslange vriendschapsband tussen Thin en Oldenbarnevelt gelegd."

Het kwam er nu op aan in Arnhem de Gelderse Landdag voor deze plannen te winnen. Daar moesten harde noten worden gekraakt. Voor welke moeilijkheden graaf Jan daar stond, wordt ons duidelijk uit het Verhaal van de Landdag opgesteld door de afgevaardigden van Zutphen.⁴¹ Het is niet zo eenvoudig uit de woordenbrei van de Zutphenaren het precieze verloop van de gebeurtenissen te reconstrueren. Enkele punten springen er uit en laten zien hoe zwaar de moeilijkheden waren voor een man 'die steeds vol zorg heen en weer ijlt; riemen papier vol schrijft met brieven aan allerlei mensen, die zich begrijpelijker wijze ergert over hun laksheid en over de langzaamheid dergenen voor wie hij zich afbeulde,' aldus Trosée over graaf Jan.⁴²

Het ging in Arnhem als volgt: op 2 september, één dag voor de officiële beschrijvingsdatum, kwamen de gedeputeerden voor de Landdag van Zutphen, Venlo en Arnhem ten huize van burgemeester Erkelens te Arnhem bijeen. Ze stonden allen nog volop achter de Pacificatie. Dat hield in: handhaving van de Rooms-katholieke religie en verbod van de publieke uitoefening van de Gereformeerde. Ze spraken daarom in dat onderonsje af de religievrede van Oranje en Matthias niet te accepteren. Dat werd de rode draad die door alle onderhandelingen heen loopt. De volgende dag werden de afgevaardigden van Nijmegen in het complot opgenomen. De heren bevestigden hun afspraken tegenover elkaar onder ede. Er zouden geen vernieuwingen op het punt van de religie worden ingevoerd noch de 'geroerte [aangeroerde] artikelen' aangenomen worden. De heren bedoelden het project Oranje/Thin.

Jan van Nassau arriveerde zelf op 6 september. Hij was zojuist thuisgekomen van zijn

conferentie met de Staten van Holland. Hij bracht een eigen ontwerp als onderhandelingsobject ter tafel. Bij Van Winter, die zich veel moeite heeft gegeven de ontstaansgeschiedenis van het Unieverdrag uit te pluizen, heet het concept H.43 Merkwaardig genoeg kwam er geen enkel artikel over de religie in voor. Wilde graaf Jan dat invullen tijdens de onderhandelingen? Die werden moeilijk en vonden plaats onder veel politiek rumoer. Want op diezelfde zesde september deed Claas Vijgh, een verwoed medestander van Jan van Nassau uit het Nijmeegse kwartier, het voorstel de Kanselarij en het Hof van Gelderland door de Landdag te laten verzegelen. De leden ervan waren koningsgezind. Zutphen verzette zich. Dat was geen zaak voor de Landdag maar voor de Hoge Overheid! De volgende dag vernamen de leden van de Landdag dat de Kanselarij al verzegeld was. Bovendien hadden soldaten en burgers het Minderbroedersklooster bezet en de kerk van beelden gezuiverd ('gespolieerd'). Rumoer genoeg.

Op de achtste september, toen er geen schot kwam in de onderhandelingen, ontbood graaf Jan de leden van de Landdag op zijn salet. Hij hield een politieke donderrede. In plaats van de gehoopte goede eenheid vreesde Zijne Genade allerlei 'onverstant, spaltinge [scheuring] en oneenicheit'. Hij verweet de heren hun conspiratie. Nadat zij geprobeerd hadden zich schoon te wassen, zette graaf Jan ze voor het blok:

'Dat men éene van tweeën soud moeten doen, of den vijandt onderworpen worden, oft geit ende voorraet te soecken; de vijant were bij de handt'.

Dreigend voegde hij er aan toe dat die dichter bij was dan men dacht. Historici verwijten graaf Jan zijn bruuske en soms beslist onparlementaire optreden. Hij schatte echter op dit moment de oorlogssituatie realistischer in dan de Gelderse politieke heren. Wat hun verzet tegen de religie- vrede betreft, daar had de graaf een antwoord op. Hij keek over de grenzen. Ze mochten een voorbeeld nemen aan Duitsland en Frankrijk. Als in Duitsland geen religievrede was gemaakt, er was daar niet één 'Papist persoon' overgebleven. De zaken werden op de Landdag 'sleperlijk' bij de hand genomen. Aan dat laatste ergerde graaf Jan zich het meest. Denk aan wat hij schreef over het Nederlandse 'procesz zu handlen'! De graaf ging in zijn drift ver. Hij verweet de magistraten dat zij 'een Conincx her- te' hadden.⁴⁴ De nu voorgeslagen Unie was niet nieuw, eerder een bekrachtiging van het oude. Deden die van Artois en Henegouwen niet hetzelfde?⁴⁵ Opnieuw de realistische inschatting van de situatie in het Nederlandse politieke veld.

De gedeputeerden van de steden trokken zich terug voor nadere beraadslaging. Bij die gelegenheid liep graaf Jan de fractiekamer van de Zutphenaren binnen met de historische woorden:

*'Salft ende smeert u met de pacificatie van Gend, ic sie wel watter omgaet; laet my noch drie daghen beyden; ic sal dan sien, wat ick te doen hebben; ick wil op de vleeschbank [slachtbank] niet gebracht sijn'.*⁴⁶

Jan van Nassaus bloed kookte. Hij wist hoe kritiek de situatie in het Zuiden was. Parma's troepen hadden Roermond al in handen.

De afgevaardigden van de steden beraadden zich opnieuw. De graaf verwierp hun op schrift gestelde reactie. Hij verklaarde dat hij de afgevaardigden van Holland en de anderen met de grootste moeite hier in Arnhem had gekregen en hij schaamde zich hun 'sulcken antwoord' te geven. Oldenbarnevelt, Thin en de andere gedeputeerden zagen het Gelderse politieke geharrewar enkele dagen aan. Tenslotte drongen ze op 9 september aan op een beslissing. Het had lang genoeg geduurd.

De Landdag bleef tot het laatste weerbarstig. Eindelijk bracht Jan van Nassau een

nieuw geformuleerd voorstel ter tafel. Het was de vorige avond in een onderonsje met de afgevaardigden van Holland, Zeeland en Utrecht uitgebroed. Geyl noemt het een 'protestants onderonsje' maar volgens Trosée deed waarschijnlijk graaf Rennenberg, de Rooms-katholieke stadhouder van de Noordelijke gewesten, ook mee.⁴⁷ Het concept werd op de vergadering aangeduid als artikelen die 'schenen bij den [van] Hollant' opgesteld te zijn. Van Winter in zijn boven genoemde studie duidt het aan als concept B.⁴⁸ De Landdag accepteerde ook deze versie niet en kwam niet tot een besluit.

Toch werd dit concept, dat de Hollanders ter tafel brachten, na enkele correcties en aanvullingen het definitieve Unieverdrag. Ons interesseert nu vooral wat er inzake de religie uit de smeltkroes van de Arnhemse onderhandelingen te voorschijn kwam. Artikel XIII van dit laatste concept formuleerde het zei:

'Ende soeveel 't Poinct van de religie aenghaet, sullen hem die van Hollant en Zeelant draegen [gedragen] naer haerl. ghoetduncken ende d' andere provincien sullen hem reguleren naer inhoud van de religionsvrede bij den Eertshertoge Matthias, gouverneur ende cappeteijn generael van dese landen met die van sijnen rade bij advis van de Generael Staten alrede geconciepieert, soe verre die bij de provincien geaccepteerdt wort.. '⁴⁹

Provincies die de religievrede verwierpen, mochten de zaak van de godsdienst zelf regelen.

Het is de moeite waard daar het concept Oranje/Thin naast te plaatsen.

Men ziet met één oogopslag het verschil. Dat luidde aldus:

'Item, soe veele 't point van de Religie aengaet, dat de voorss. Provincien sich dien aengaende sullen reguleren naevolgende de Religionsvrede by den Eertzhertoghe Matthias en synen raede by advys van de Generaele Staten alrede geconciepieert, soo verre die by den Provincien geaccepteert wort... '

Achter het concept van Thin stonden de juist die zomer op gang gekomen discussies over de religievrede van Oranje/Matthias. Oranje hoopte die in de grondslag van de Nadere Unie opgenomen te zien. Hij vond het een plausibele mogelijkheid het brandende godsdienstprobleem op te lossen. In het Arnhemse ontwerp, dat later het verdrag werd, reserveerden Holland en Zeeland voor zich een uitzonderingspositie precies zó als zij dat in het Pacificatieverdrag hadden gedaan. De klok werd niet teruggedraaid. Dat kon ook niet meer. Zij gingen zelfs een stap verder. In het Gentse verdrag was de uitzonderingspositie van Holland en Zeeland tijdelijk. Een later samen te roepen bijzondere Staten-Generaal zou het religie-probleem definitief regelen. Daar rept dit artikel niet meer van. Toch eisten de beide kernprovincies niet het onderste uit de kan. Voor de overige provincies werd met de religievrede genoeg genomen. Zelfs verklaarden de verdragsluitende partijen in de enige 'AmPliatie' (Vermeerdering) die aan het Unieverdrag ooit werd toegevoegd nog eens nadrukkelijk dat zij die steden of provincies die zich aan de 'voors. Catholycke Roomsche Religie' wilden houden, niet 'van de Unie uitsloten.

Een zelfde regeling voor heel het vaderland was niet haalbaar, al braken de beste juristen en politici zich er het hoofd over. Het verbod van de publieke uitoefening van de Roomse godsdienst in Holland en Zeeland in 1573 had zulke ingrijpende sociale en politieke gevolgen gehad - men denke aan de kerkelijke goederen - dat de Staten van

Holland en Zeeland er niet aan dachten haar opnieuw publiek toe te staan.

Wel is opmerkelijk dat aan het Thinse ontwerp, zoals het met het boven omschreven amendement inzake Holland en Zeeland uit de Arnhemse onderhandelingen te voorschijn kwam, één nieuwe zinsnede werd toegevoegd: de slotzin! Ze klinkt als een beginselverklaring voor het nieuwe Gemenebest en ze luidt als volgt:

'Mits dat een ieder particulier in zijn religie vrij sal mogen blijven ende dat men nijemant ter cause van de religie sal mogen achterhalen, volgende die voors. Pacificatie tot Ghendt gemaect.'

In de definitieve versie van het verdrag werd achter het woord 'achterhalen' later ingelast 'ofte ondersoucken'.

Deze laatste toevoeging slaat op de *gewetensvrijheid*. De Hollanders haatten de inquisitie als de pest. Daarom geen 'achterhalen ofte ondersoucken' vanwege de godsdienst al bleef de publieke uitoefening van de Roomse religie verboden.

Artikel xiii was een principiële artikel. In de artikelen xiv en xv (het laatste werd vlak voor het definitieve verdrag nog toegevoegd) werden de maatschappelijke gevolgen van de nu genomen beslissingen onder ogen gezien. Uit Holland en Zeeland gevluchte geestelijken en kloosterlingen kregen recht op onderhoud uit hun voormalige goederen. Hetzelfde gold voor de uit andere provincies naar Holland en Zeeland uitgeweken geestelijken omdat zij protestant waren geworden.

Artikel xv heeft een protestantiserende tendens. Daarin werd overeengekomen dat kloosterlingen, die alsnog met de Rooms-katholieke religie wilden breken, in het klooster konden blijven wonen met vrijheid van 'clederen ende habyt'. Bejaarde kloosterlingen, mannen of vrouwen, die te lang in het klooster waren geweest om nog een plaats in de maatschappij te vinden, werden zo geholpen. Zij konden in het klooster blijven, maar moesten wel aan de overste onderdanig zijn.⁵⁰

Het kwam er nu op aan dat wat in Arnhem tussen graaf Jan en Holland, Zeeland en Utrecht overeengekomen was - de Gelderse Landdag bleef onwillig - vast te leggen. De laatste maanden van 1578 staan bol van de activiteiten van Jan van Nassau. Hij haastte zich in september, na het sluiten van de Landdag, naar het leger voor Deventer. Zolang die stad niet ingenomen was, bleef ze kwellen. In oktober reisde de graaf naar Dillenburg om geld te vinden om een Spaans ontzettingsleger uit elkaar te slaan. Op 18 of 19 november was hij in Gorinchem, waar de Staten van Holland en Zeeland door Oranje beschreven waren om de laatste hand te leggen aan het Unieverdrag. Op 28 november reisde hij naar Antwerpen voor overleg met zijn broer. Samen met Oranje ging hij vervolgens naar Gent om er getuige van te zijn hoe zijn broer in de daar ontstane chaotische toestand orde op zaken stelde. We komen daar in het volgende hoofdstuk op terug. Het lukte Oranje ondanks Datheen en Hembyze op 16 december de religievrede in Gent in te voeren. De broers mochten in onderdelen over de politiek in de Nederlanden verschillen, hun gemeenschappelijk verblijf te Gent, juist in dit tijdsgewricht, is een bewijs dat zij in hoofdzaken één lijn trokken. Ze hebben in Gent natuurlijk onderling heel wat informatie uitgewisseld. Willem had zijn contacten met Frankrijk en Engeland, Jan vooral met de vorsten en adel in Duitsland.

Op 8 december had Jan van Nassau een onderhoud met Matthias, de schaduw-Landvoogd, en met de Raad van State. Hij moest duidelijk maken dat de te sluiten Nadere Unie niet in strijd was met de Gentse Pacificatie. Een dag later was hij al weer op reis naar Arnhem waar hij tegen 9 december de Landdag opnieuw had beschreven. Bij dit onhandelbaar college drong hij op spoed aan. Tegen het einde van het jaar kwamen de Staten van Holland en Zeeland weer bijeen te Haarlem, zij wilden nu bo-

ter bij de vis. De voorgestelde Unie was uit 'vele fondamenten ende circumstantien' nodig, verklaarde graaf Jan in de Landdag.⁵¹ Weer viel er geen definitief besluit: er waren te veel absenten!

Graaf Jan versaaide niet. Hij was al weer op reis naar Haarlem. Daar, aldus het 'Memoriael' van de Haarlemmer Verwer, requireerden burgemeesters de huizen van de 'bequaemste burgers' om de Staten van Holland en Zeeland te ontvangen om daar ter plaatse 'die saecken der Nederlanden' te behandelen.⁵² Jan van Nassau kwam op 28 december in de stad aan en logeerde in het huis van Brederode, waarvoor de stad 113 pond in de stadsrekening noteerde.⁵³

Onvermoeibaar en onvermurwbaar opende graaf Jan op 9 januari 1579 opnieuw de Landdag te Arnhem. Hij sloeg met de vuist op tafel. In zijn gebroken Nederlands hield hij regenten en ridders van Gelderland voor dat zij niet door hun 'versuymenis' in 'sulcken iibel [ellende]' moesten geraken. Het was de hoogste tijd. Troepen van Parma waren in het Overkwartier een offensief begonnen. Ze hadden de vesting Kampen ingenomen' en 36 van de gevangen genomen soldaten 'aen appelboomen by dat slot gehangen'.⁵⁴

De Gelderse heren liepen de koude rillingen over de rug. Zij begrepen wat hun boven het hoofd hing. De Landdag besloot in ieder geval een deputatie naar Utrecht te zenden, waar een vergadering voor het sluiten van het verdrag was uitgeschreven.

Gelderland was niet de enige provincie waar tegenkrachten werkten. In Utrecht kostte het eveneens grote moeite. Daar streed de hele maand december de vroedschap van de stad Utrecht met de hoge geestelijkheid om de Nadere Unie. In die stad 'hadden op 6 december Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland een voorlopig verdrag ondertekend. De vroedschap van Utrecht stelde zich daar op 9 december achter. Maar Jacob Cuyntorff, scholaster van Oudmunster, één van de vijf Utrechtse kapittels, en Johan van Renesse, de kanunnik van Sint Jan, ontwierpen een contra-unie die in artikel 17 alleen de Pacificatie van Gent erkende.

Op 28 december verspreidden zij hun ontwerp als een pamflet in de stad, maar ze hadden zich misrekend inzake de vastbeslotenheid van de Utrechtse vroedschap.

Het pamflet was een echt schotschrift en nog wel in dichtvorm. Elke strofe eindigde met de regel: 'Legt af den bril [van de Nadere Unie!]. 't Is meer dan tijt! Siet met u ogen!'

Het beschuldigde Holland er van de provincie Utrecht te willen gebruiken als 'voorschans'. Maar 'ons landeken van Utrecht' kon geen partij zijn. Je kon binnen een uur tijds te paard alle plaatsen bereiken.⁵⁵

De ontwerpers hadden buiten de waard gerekend. De vroedschap ontbood op 29 december Cuyntorff op het stadhuis en hield hem tot 29 januari gevangen, de dag van de officiële afkondiging van de Unie. Het stadsbestuur voerde koortsachtige onderhandelingen met de vijf kapittels over het tekenen van het verdrag.⁵⁶ Cuyntorff bleef weigeren.

De vier andere kapittels sribbelden tegen maar tekenden tenslotte toch. Voor het kapittel van Oudmunster nam men genoegen met de handtekening van de oudste aanwezige kanunnik Mr. Lodewijk Schore.⁵⁷

Toen deze hindernis was genomen, konden de officiële handelingen plaats vinden. Op 23 januari stond een groepje politici rond de tafel van de grote kapittelzaal van de Dom, nu aula van de Utrechtse universiteit.

Op tafel lag het verdrag. Namens de Hollandse ridderschap was er jonker Gerard van Poelgeest. Verder waren er namens de Hollandse Staten Paulus Buys, de advocaat van Holland, en Reinier Cant, burgemeester van Amsterdam. Willem Roels en nog drie

andere heren vertegenwoordigden de Zeeuwse Staten. Tussen hen bewoog zich graaf Jan. Hij zette als eerste zijn handtekening. Gelderland ging als hertogdom voorop. Op hem volgden vier leden van de Gelderse ridderschap hoewel zij slechts gemachtigd waren als waarnemers op te treden. Hun mede-tekenen was in feite een kleine 'coup d'état'.⁵⁸

Daarna tekenden 'dye van Hollant' en de Zeeuwen. Twee Utrechtenaren tekenden: Ausonius van Galama, die het kapittel van de Dom vertegenwoordigde, en de overtuigde Orangist Adriaen van Zuylen namens het kapittel van Sint Jan. Jacobus Verhaer, die aanwezig was namens de scholaster van Sint Pieter, heeft vermoedelijk ook die 23ste januari getekend. Daarop volgden de afgevaardigden van de Groninger Ommelanden Egbardt Clant en jonker Eysso Jarges, een overtuigd aanhanger van Oranje. Een paar dagen later tekenden nog enige leden van de Staten van Utrecht, wat verlaat vanwege de boven genoemde moeilijkheden.

Op 29 januari volgde de officiële afkondiging van de pui van het Utrechtse stadhuis. Buiten luidden de Domklokken met hun sonore klank. Caspar van Vosbergen, baljuw van Veere en één van de ondertekenaars, schreef zijn magistraat: 'Men heeft de clocke van den Dom alsoe veel tijds doen luyden, dat dhergelycken in hondert jaeren niet gebeurt en is'.⁵⁹ Wouter Jacobsz. tekende in zijn dagboek aan dat de afkondiging 'met triumfe' geschiedde 'ghebruyckende het luyden van die clocken in de Dom'.⁶⁰ Jan van Nassau kon tevreden zijn. Hij had één van zijn belangrijkste missies volbracht. Thuisgekomen schreef hij op 27 januari uit Arnhem aan zijn hofmeester Otto von Gruenradt hoe hij te moede was geweest. Hij was lange tijd aan zijn persoonlijke zaken niet toegekomen, daar hij 'in diesem labiryntho' alles op zijn eentje moest doen en van niemand anders dan van God de Heer hulp ontving.

De Unie was eindelijk zelfs 'anfenglich' (let op dit woord) tegen de wil van de aartshertog en van de Staten- Generaal gesloten. Maar nu was het toch zo ver! Graaf Jan was dankbaar.⁶¹

Oranje en de Unie

In het Zuiden namen de dingen hun loop. Op 6 januari 1579, een paar weken vóór het tot stand komen van de Nadere Unie, sloten de meest Zuidelijke gewesten Artois, Henegouwen en de stad Douai de Unie van Atrecht. Zij verbonden zich de Pacificatie van Gent te handhaven tegen vernietiging door de 'kettters en oproermakers'. Zij doelden daarbij op Gent. 'Op zichzelf beschouwd scheen de Unie van Arras [Atrecht] vrij onschuldig', schrijft Bussenmaker.⁶² Waarom zouden deze provincies zich niet voor een concreet doel mogen verbinden? Maar dit muisje had een staartje. De leiders hadden een verderreikend doel voor ogen. Ze stelden de Staten-Generaal een ultimatum van een maand. Handhaafden deze de Pacificatie niet in streng Roomse zin, dan zouden deze gewesten in hun eigen veiligheid voorzien. Iedereen begreep dat dit contact met Parma betekende. Het Zuiden wankelde op de rand van verzoening met de koning. Oranje begreep dat de Nadere Unie in het Noorden de druppel zou worden die bij hen de emmer deed overlopen. Hij had vanuit het Zuiden de laatste maanden al aan de rem getrokken. Om met Delfos te spreken: 'Ein Bremsen im allerletzten Augenblick'.⁶³ Op 7 januari trok Oranje in een brief aan de Staten van Utrecht, die hem advies hadden gevraagd, opnieuw aan de rem. Hij droeg kennis van wat er sinds oktober 1578 in Henegouwen gaande was. Hij schreef geen aanmerking te willen maken op de eigen positie van Holland en Zeeland in het concept-verdrag maar wilde er wel aan toegevoegd zien dat, als een provincie de religievrede verwierp, dit niet verhinderd mocht worden.⁶⁴

Schoof Jan van Nassau dit amendement van zijn broer terzijde zoals sommigen

menen? We betwijfelen dat. Want op 1 februari 1579, bij het scheiden van de markt, voegden de ondertekenaars van de Unie er een aanvulling bij, de z.g. Ampliatie, de enige verandering die ooit in het verdrag is gemaakt. Zij verklaarden daarin publiek, dat zij niet van zins waren enige provincie of stad, waar de religievrede niet van toepassing was en die zich daarom alleen aan de Roomse godsdienst wilden houden, van het bondgenootschap uit te sluiten maar 'clenselven, integendeel, daarin te willen ontvangen'. G. Janssen merkt op dat dit bewijst hoe de Gereformeerden bij het sluiten van de Unie niet het onderste uit de kan wilden hebben.⁶⁵ Zij waren tot reële concessies bereid. Te veel wordt de positie van de Gereformeerden tegenover de Rooms en in 1578/1579 beoordeeld vanuit de politieke situatie na het verraad van Rennenberg in 1580.

Oranje draalde met het tekenen van de Unie. In de loop van februari liep het ultimatum van de in Atrecht verbonden gewesten af. Hij zal gedacht hebben: komt tijd komt raad. Daar werkte Oranje in zijn leven vaker mee. De nieuwe bondgenoten begrepen zijn houding niet. Zij stuurden Aernt Dircxs. van Leijden, burgemeester van Utrecht en promotor van de Unie, naar Antwerpen om de ondertekening van de Prins los te krijgen. We zijn in de gunstige omstandigheid dat Van Leijden het verloop van het gesprek met Oranje in een brief aan een vriend heeft verhaald.

Zijne Excellentie ontving op 26 februari de burgemeester te Antwerpen in zijn slaapvertrek. Het was zes uur in de morgen. De Prins had een adviseur bij zich. Van Leijden dacht dat het een predikant was. P.J. Blok oppert dat het Villiers was en kon daar wel eens gelijk in hebben. De Prins begon te mopperen en te overdrijven. Hij wilde kennelijk tijd winnen. Het was me wat moois, zei hij tegen de burgemeester, doelende op artikel xv over de vrijheid van 'clederen ende habijt' en de alimentatie van gewezen geestelijken. Stel je voor, dan kon de bisschop van Utrecht bisschop blijven 'ende een huysvrouw trouwen'. Daar hadden de Staten in het Zuiden grote moeite mee, het zou in de religie een grote 'alteratie' geven. Oranje pleitte voor een meer algemene Unie van alle gewesten in Noord en Zuid. Na de lunch werd het gesprek gemoedelijker. Vooral toen de heren 'voort- glas' gingen, aldus Van Leijden. Hij wierp Oranje voor de voeten dat hijzelf de Unie 'geurgeerf (aangedrongen) had. Hoe kon Zijne Excellentie ze nu afslaan? De Prins op zijn beurt antwoordde 'deze en docht [deugt] niet,' woorden die geschiedenis hebben gemaakt. Van Leijden, ook niet van gisteren, wierp tegen: maar wij hebben U eerst de tekst toegezonden en U om advies gevraagd. De Prins: maar U hebt mijn advies - de amendementen - niet opgevolgd! Van Leijden gaf lik op stuk: dat was gebeurd bij 'advij van Sijn Genaden broeder, graeff Jan'. De audiëntie liep op uitstel uit. De Prins verwees de zaak 'tot een beqamen tijt' en hij zou er met anderen over spreken.

Van Leijden begreep heel goed wat er achter Oranjes houding stak. Veelbetekenend voegde hij aan het verslag van het gesprek toe: 'Mijns bedenckens soe luystert Sijn Excellentie, wat die van Henegouwen en Artois doen sullen'. Hij sloeg de spijker op de kop.⁶⁶

Enkele weken later, 9 april 1579, deelden de Staten van Atrecht en hun Uniegenoten de Staten-Generaal mee dat zij met Parma in onderhandeling traden. Het schimmige politieke spel van de laatste maanden liep ten einde. De maskers vielen af. De teerling was geworpen.

Op 3 mei tekende Oranje de Unie van Utrecht met een officiële 'Acte van Adhaesie'. Hij motiveerde zijn ondertekening door te verklaren dat nu Zijne Hoogheid (Matthias) met een groot deel van de provincies van herwaartsover verklaard had het voor goed te houden dat deze Unie beraamd en gesloten werd tot beter 'beleydinge' van de zaken

van 'onnes gemeene Vaderlants', deze voor goed aan te nemen en te onderhouden was. Met andere woorden: hij kwam door zijn ondertekening niet meer in strijd met het beleid van de Staten-Generaal in het Zuiden.

Parker concludeert terecht dat de provincies die de Unie ondertekenden nu 'the uncompromising position' innamen van de rebellen. Elk compromis was verre van hen. Zij zouden het uitvechten tot het bittere eind.⁶⁷ Was Oranje werkelijk een tegenstander van de Unie van Utrecht? Verwierp hij zonder meer de politiek van graaf Jan? Geeft hun verschil in visie reden te spreken van 'Het verdeelde huis' zoals A.E.M. Janssen zijn verhandeling over de Unie noemt?⁶⁸ Wij menen van niet. Groen sprak al van een 'Question assez difficile' (een nogal moeilijke kwestie) als het ging om het aandeel van Oranje aan het Unieverdrag⁶⁹ en hoe zich dat verhoudt tegenover de positie van Jan van Nassau.

Zeer recent heeft de Utrechtse historicus J.C. Boogman zich over die strijd uitgelaten. Hij schrijft dat de Prins graaf Jan ten volle vertrouwde. Hij haalde hem naar de Nederlanden en bezorgde hem het stadhouderschap over Gelderland, een moeilijke 'klus' waarvoor hij duidelijk zijn broer geschikt achtte. Wie de Prins als tegenstander van het Unieverdrag ziet, aldus Boogman, moet hem wel beschouwen als 'a sincere idealist of the most naive kind'.⁷⁰ Hij had Jan van Nassau zelf opgedragen een Nadere Unie te ontwerpen. Hij hield zich in het laatste stadium afzijdig, omdat hij in het Zuiden de leider van de Staten-Generaal was, en in die eerste maanden van 1579 een wanhopige poging deed de Generale Unie te redden. Oranje hield twee ijzers in het vuur.

Toen het zonneklaar was dat de Waalse provincies zich met de koning gingen verzoenen, tekende Oranje de Unie. Dat verbaasde toen niemand. Een paar weken later sloten Atrecht, Henegouwen en hun geassocieerden een overeenkomst met Parma, waarbij zij zich met de koning verzoenden op basis van de Pacificatie van Gent, maar dan uitgelegd in 's konings geest.

Jan van Nassau heeft in Gelderland de Gereformeerden begunstigd. Maar om van hem een Filips II te maken in 'Deutsch-reformierter Uebersetzung' zoals Rogier suggereert, is onaanvaardbaar en raakt kant noch wal. Graaf Jan ijverde in Gelderland voor religievrede. Dat wil zeggen: voor het toestaan van de publieke eredienst aan de Gereformeerden. Juist in die eerste tijd van zijn stadhouderschap ontstonden er Gereformeerde gemeenten te Arnhem, Nijmegen en in de Betuwe. Religievrede werd daardoor in Gelderland politieke noodzaak. Maar betekende zijn beschermen van de Gereformeerden - mocht hij? - een 'minderheids-terreur van de revolutie'? Jan van Nassau beseftte wat er voor de opstand op het spel stond. Stellig heeft het Unieverdrag in de artikelen xiii-xv een de Gereformeerden begunstigende tendens. Daar wijst ook Boogman op.⁷¹ Maar het verbod van de Rooms-katholieke religie reserveerden graaf Jan en de verdragsluitende partijen alleen voor Holland en Zeeland, waar het reeds bestond. In de 'Ampliatie' stelden ze de Uniegemeenschap zelfs open voor geheel Rooms-katholieke provincies en steden.

Er zat een nationaal element in de Unie. We kijken nog eens naar het groepje mannen in de kapittelzaal van de Dom waar het verdrag werd getekend. Er was een Gereformeerd ouderling bij: Reinier Cant, burgemeester van Amsterdam. Hij had zitting in de eerste kerkeraad van de Gereformeerde Kerk te Amsterdam na de Alteratie.⁷² Paulus Buys, advocaat van Holland, was uitgesproken libertijn." Adriaen van Zuylen, kapittelheer

van Sint Jan, een uitgesproken Orangist⁷⁴ en tegelijk één van de hoge katholieke

geestelijken van de stad, tekende óók. Jan van Nassau was er in geslaagd ze allen op één lijn te krijgen. Graaf Jan is als politicus niet te onderschatten. Zijn stadhouderschap over Gelderland haalde hem, aldus Glawischnig, die een grondige studie over hem schreef, uit de afstandelijkheid van zijn Nassause graafschap en bracht hem in de draaikolk van de grote Europese politiek. Al bleef hij in zijn optreden de trekken van een Duitse 'Landesherr' vertonen, toch heeft hij in 'clurchaus auszergewanlicher Weise' de politieke vormgeving van de tweede helft van de zestiende eeuw beïnvloed.⁷⁵

Tenslotte: het Unieverdrag bracht een hergroepering. Holland en Zeeland werkten als een magneet op de gewesten en steden die later in opstand waren gekomen en niet wilden capituleren op de voorwaarden die de koning stelde voor verzoening. Daaruit werd de Nadere Unie geboren. De gewesten in het Zuiden die bereid waren genoeg te nemen met de concessies van de koning op het punt van de privileges en de onvoorwaardelijke handhaving van de Rooms-katholieke religie aanvaardden, verzoenden zich met Filips 11. Toen Oranje inzag dat hij zijn greep op de Waalse provincies had verloren, richtte hij zich op het Noorden.

De Unie van Utrecht is niet achter een bureau in serene rust geboren maar in een strijd op leven en dood. Het Unieverdrag was méér dan een bondgenootschap ad hoc met het oog op de militaire situatie. De gewesten die het verbond sloten, verklaarden elkaar 'met lyff, goet ende bloet' bij te staan tegen alle geweld dat men hun wilde aandoen onder het deksel 'wanden naeme vande Coninclicke Majesteyt ofte van synen wegghen' (artikel 11). De opstand was en bleef in volle gang. Tegelijk gloorde in deze hergroepering de dageraad van een nieuw Gemenebest. Dezelfde verbonden spraken uit 'ten ewyghen dage' bij elkaar te blijven 'als off zyluyden maer een provincie waeren' (artikel f). Wat Holland en Zeeland elkaar al hadden beloofd bij de Unie van Delft (1576) gold nu voor deze gewesten. Zij confedereerden zich samen met Holland en Zeeland tot één vast staatsverband. Bovendien garandeerden zij elkaar wederzijdse bijstand in het handhaven van hun privilegiën, gewoonten en staatsinstellingen. Hoe de nieuwe confederatie later de eenheid in de verscheidenheid van het verbond zou realiseren, dat lag in de schoot der toekomst. Maar het fundament was gelegd!

De hergroepering van de opstand in de Unie van Utrecht maakte het mogelijk de strijd voort te zetten tegen de koning, gaf een nieuwe richting aan de politiek van Oranje en opende voor de Gereformeerden perspectieven in de opbouw van hun kerk. Een nationaal georganiseerde Gereformeerde Kerk was een krachtige steun in de rug van het nieuwe Gemenebest in wording.

Hoofdstuk 8

- 1 G. Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 1, Veenendaal 1978, p. 127.
- 2 P. Bor, II, p. 17 vlg.
- 3 Zie daarvoor Le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der satisfactie van Utrecht*, A'dam 1910.
- 4 Jhr. P.J. van Winter, 'De ontwerpen van de Unie van Utrecht' in: "Amin, 1943, p. "4.
- 5 L. J. Rogier, *Herdenken en herzien*, Bilthoven 1974, p. 272.
- 6 A.E.M. Janssen, 'Het verdeelde huis', in: *De Unie van Utrecht*, Den Haag 1979, p. 115.
- 7 Archives, VI, p. 93. Brief van Jan van Nassau aan zijn secretaris.
- 8 Heinrich-Franz Rittsches, 'Luthertum und Calvinismus' in *Nassau-Dillenburg*, 1953, S. 36.
- 9 Zie Rolf Glawischnig, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584*, Marburg 1973, S. 123. Vgl. Lothar Paul, *Nassauische Unionspläne. Untersuchungen zum politischen Programm des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, diss. M"nster 1966, S. 28 vlg.
- 10 J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, vn, 1752, p. 170.
- 11 De tekst van de resoluties op het rijksarchief te 's-Gravenhage. Frederik in had Jan van Nassau 50.000 Carolusguldens geleend voor de Nederlanden. Na diens overlijden werd het geld opgeëist.
- 12 Archives, vi, p. 95. Brief van Jan van Nassau aan zijn secretaris: 'sondern unser silbergeschirr, ja unserer frau-mutter, hausfrauen und kinder ketten und kleinode von helsen genommen und umb dient willen versetzt und verkaufft'. Hans Kruse, 'Wilhelm i von Oranien und seine Stammlande' in *Jaarverslag Oranje Nassau Museum* 1932, biedt een instructief overzicht van de bijdrage door het graafschap Nassau aan de Nederlandse zaak. Het telde in die tijd 80.000 inwoners. Kruse wijst erop dat Jan van Nassau vijf jaar lang (1567-1572) de prinselijke familie op de Dillenburg onderhield.
- 13 *Geschiedenis van Gelderland 5492-1795*, II, p. 112: 'wegens grote financiële nood vanuit Dillenburg naar de Nederlanden gedreven om aldaar enig goed betaald emplooi te vinden'.
- 14 Archives, \n, p. 4. Vanuit Middelburg.
- 15 Archives, vi, p. wo. Brief van 18 juni 1577 uit Delft. Op 13 augustus schrijft Brunynck, de secretaris van de Prins, dat hij in Keulen is en binnen enkele dagen op de Dillenburg zal zijn om de kinderen te begeleiden.
- 16 J.A.G.C. Trosée, *Historische studiën*, 1924, p. 236.
- 17 Archives, VI, p. 144.
- 18 A.w., p. 180.
- 19 A. w. , p. 182. 's Avonds was er een diner 'et bien beu [gedronken] à vostre sancté' (van de Prins)!
- 20 A.w., p. 241. In een brief van 10 nov. 1577 uit Antwerpen. In een brief van november had hij Willem van Hessen al bericht dat hij een tournee door Holland en Zeeland had gemaakt ('wenig still gelegen'). Hij ontmoette in het Zuiden ook 'ein groszer hasz gegen unsere Evangelische religion'.
- 21 Trosée, a. w. , p. 255.
- 22 A.w., p. 259/260. De zaak zal in de vroedschappen nog eens bekeken worden.
- 23 Zie Trosée's bijdrage 'Dr. Gerard Voeth, voorbereider, verdediger en propagandist van de Unie van Utrecht', in *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, xxxvii, 1934. Trosée acht het zeer waarschijnlijk 'dat Voeth van het begin af aan met het plan [graaf Jan stadhouder te maken] bekend is geweest... ter bevordering

van Oranje's denkbeeld der Nadere Unie', p. 77.24 P. Bondam, Verzameling van onuitgegeven stukken, v, Utrecht 1781, p. 44/45.

25 A. w. , p. 17.

26 De benoemingsbrief in I.A. Nijhoff, 'Aanstelling van Jan Graaf van Nassau-Katzenellenbogen, als Stadhouder des vorstendoms Gelre en des graafschaps Zutphen', in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, n, 1840, p. 49-69.

27 A.E.M. Janssen, a.a., p. 115. Op 3 juli sloot Gelderland te Zutphen een overeenkomst met Overijssel met het oog op het beleg van Kampen dat nog altijd door een garnizoen van Don Juan werd bezet. R. Reitsma, Centrifugal and Centripetal Forces in the Early Dutch Republic, A'dam 1982, p. 155. Er waren dus contacten tussen beide provincies.

28 Janssen, a.a., p. 116.

29 Ta.p.

30 A.a., p. 119.

30aDe instructie voor Thin is gedateerd op 17 juli 1578, en bevindt zich op het Rijksarchief in Utrecht, archief Staten van Utrecht, inv. nr. 1037. Zie noot 71 bij het artikel van Janssen. Op pag. 121 vermeldt Janssen dat de Arnhemse conferentie medio juli was. Dit moet medio juni zijn. We zijn Janssen dankbaar dat hij ons op het spoor van dit document heeft gezet.

Trosée, a. w. , p. 170.

32 A. w. , p. 171.

33 Archives, VI, P. 432.

34 We vinden hier al het begin van graaf Jans pogingen een politiek verbond tot stand te brengen tussen de Nederlanden en de Duitse protestantse rijksgraven, waar hij later zijn krachten aan wijdde. Zie L. Paul, a. w. , S. 65 vlg. Groen geeft een heldere en nog altijd waardevolle uiteenzetting van het verschil in politiek bij de beide broers, Archives, vi, p. 434.

35 Bij L.P. van de Spiegel, Ontwerpen van de Unie van Utrecht, benevens een lyst van ongedrukte stukken tot de Historie van deselve Unie betrekkelijk, Goes 1778, p. 2.

36 Een zorgvuldige transcriptie van de Unietekst in De Unie van Utrecht. Wordings- en werking van een verbond en een verbondsacte, Den Haag 1979.

36aA.E.M. Janssen, a.a., p. 124. De brief van Thin op Koninklijk Huisarchief, archief Jan den Oude, inv. nr. 854, fol. 30-31. Zie Bijlage 1.

37 W. J. Verwer, Memoriaelbouck, Haarlem 1973, p. 204.

38 Resolutiën van Holland, 29 augustus 1578.

39 J. den Tex, Oldenbarnevelt, i, Haarlem 1960, p. 131/132. Volgens Den Tex was Cant libertijn en zou slechts Adriaan van Swieten, een voormalig watergeus, waarschijnlijk Calvinist zijn geweest. Maar Reynier Cant was ouderling, op 24/5/1578 gekozen in de eerste kerkeraad van A'dam na de Alteratie. Evenhuis, 1, p. 91.

40 A. w. , p. 130.

41 Zie noot 26.

42 Trosée, a. w. , p. 100.

43 P.J. van Winter, a. w. , p. 116: 'In Gelderland moet zij ontvangen zijn om ontwerp A - het project Thin - 'meer met eigen wenschen in overeenstemming te brengen.'

44 I.A. Nijhoff, a.w., p. 121, 123.

45 A. w. , p. 125. Jan van Nassau doelde hier op de onderhandelingen in het Zuiden met Anjou.

46 Bij L.E. Lenting, 'Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht' in Bijdragen

- voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 1866, p. 117.
- 47 Trosée, a.w. , p. 264. Geyl in Geschiedenis van de Nederlandse stam, ed. 1951, n, p. 330. Zie ook Van Winter, a.w., p. 117.
- 48 I.A. Nijhoff, a.w., p. 128; Van Winter, p. 117.
- 49 Bij Van de Spiegel, a.w., p. 7.
- 50 Zie over de consequenties van deze artikelen uitvoerig: O. J. de Jong, 'Unie en religie', in: De Unie van Utrecht, p. 172 vlg.
- 51 Lenting, a.a., p. 319/320.
52. Verwer, a.w. , p. 206/207.
53. Lenting, a.a., p. 327.
- 54 A.a., p. 332.
- 55 M.G.L. den Boer, 'De Unie van Utrecht, Duyfhuys en de Utrechtse religievrede', in Jaarboek Oud-Utrecht 1978, p. 72, 73.
- 56 Een kapittel is een college van kanunniken. In Utrecht waren er vijf.
- 57 H. van Hulzen, 'Achtergronden van de Unie van Utrecht' in a.w., p. 53.
- 58 De Unie van Utrecht, p. 18: 'Zij hoopten hun hele gewest te kunnen overdonderen door het voor een voldongen feit te plaatsen.'
- 59 L.P. van de Spiegel, Bundel van onuitgegeven stukken, Goes 1780, 1, p. 190. 60 Wouter Jacobsz, a.w., p. 758.
- Archives, vi, p. 568. Brief van 27 januari '79 uit Arnhem.
- 62 In: De afscheiding van de Waalse gewesten van de generale unie, n, Haarlem 1896, p. 125.
- 63 Leo Delfos, Die Anfdnge der Utrechter Union 1577-1587, Berlin 1941, S. 114. Al op 15 oktober 1578 had HenegouWen het initiatief genomen tot de onderhandelingen die uitliepen op de Unie van Atrecht.
- 64 Trosée, a.w., p. 294 en Bijlage v, 308. Zie ook Delfos, a.w., S. 133.
- 65 G. Janssen, Om de theocratie, A'dam z.j., p. 21.
- 66 P. J. Blok, 'Oranje en de Unie van Utrecht' in Bijdragen oudheidkunde, Den Haag 1920 en in BMHG, Utrecht 1920, waar hij de brief van Van Leijden publiceert. Van Leijden behoorde, aldus Blok, met Oranje, Thin en Oldenbarnevelt tot degenen, die vanaf het begin aan de Unie hadden gewerkt, p. 234. Over Vil- fiers p. 239.
- 67 The Dutch Revolt, p. 194: 'Henceforth they were committed to fight for total victory. '
- 68 In De Unie van Utrecht, p. lot vlg.
- 69 Archives, vi, p. 433.
- 70 In Van spel en spelers. Verspreide opstellen, 's Gravenhage 1982, p. 63.
- 71 A. w. , p. 62: 'Even if it would not be right to characterize the Union document as Calvinist in its totality, the three above-mentioned clauses [de artikelen xiiixv] did evidently give it a certain anti-catholic, Reformed flavour.'
- 72 Zie noot 39.
- 73 A. de Fouw, Onbekende raadspensionarissen, 's Gravenhage 1946, p. 117: 'Op het punt van de godsdienst was hij ijverloos en onverschillig.'
- 74 De Unie van Utrecht, p. 19: 'de overtuigde Oranje-aanhanger Adriaen van Zuylen'.
- 75 Rolf Glawischnig, a.w. , S. 81: 'Dadurch sollte er fiir viele Jahre eine politische Bedeutung erlangen, die in keinem Verhfftnis zu seiner Stellung als Reichsgraf und zu den beschrkten Meglichkeiten seiner Grafschaft stand.' Zie ook S. 236.

Overijssel soeverein (1578-1795)

Jan ten Hove

Het **Oversticht** was het noordelijke gedeelte van de Stichtse Landsheerlijkheid waarover de bisschoppen van Utrecht in de Middeleeuwen als vorst de landsheerlijkheid uitoefenden. Het kwam grotendeels overeen met de huidige provincies Overijssel en Drenthe. Ook het gebied om de stad Groningen, het zogenaamde Gorecht, hoorde voor een tijd bij het Oversticht, maar de stad Groningen was betwist gebied. Tot 1309 behoorden tevens de Stellingwerven tot het Oversticht.

In Drenthe was het gezag van de bisschop tamelijk zwak.

Deventer was met zijn kapittel aan de Sint-Lebunuskerk bestuurlijk en religieus de belangrijkste stad van het Oversticht.

Het zelfstandige gewest Overijssel maakt in de 17de en 18de eeuw deel uit van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De leden van deze federale statenbond opereren gezamenlijk op het gebied van oorlog en buitenlands beleid, maar verder is elke provincie soeverein.

De Overijsselse regering wordt gevormd door de Staten, waarin vertegenwoordigers van Ridderschap en Steden zitten. De Ridderschap bestaat uit edellieden die op grond van bepaalde vereisten in de Landdag, zoals de Statenvergadering wordt genoemd, mogen verschijnen. De Steden zijn de drie hoofdsteden Deventer, Kampen en Zwolle. Zij sturen afgevaardigden uit de magistraat naar de bijeenkomsten van de Staten. De kleine steden en 'gewone' bewoners van het platteland blijven verstoken van politieke invloed. Verzet tegen de heersende regentenkliek steekt geregeld de kop op, maar krijgt pas door het ontstaan van de patriottenbeweging in het laatste kwart van de 18de eeuw een structureel karakter. In 1795 valt na het binnenvallen van troepen uit het revolutionaire Frankrijk niet alleen het doek voor het stadhouderlijk bewind, maar ook voor het traditionele bestuur van Ridderschap en Steden van Overijssel.

Reformatie

Na de Reformatie is de Hervormde Kerk, die op veel ondersteuning van de overheid kan rekenen, allesoverheersend in Overijssel. Andere gezindten, en met name de Rooms-katholieken, wordt het onmogelijk gemaakt hun godsdienst in het openbaar uit te oefenen. Toch blijft vooral in Twente een groot deel van de bevolking trouw aan de Moederkerk. Vanaf het einde van de 17de eeuw leven de autoriteiten de beperkende maatregelen tegen dissenters minder streng na. Dat neemt niet weg dat niet-Hervormden tot 1795 stelselmatig worden gediscrimineerd. Ze mogen bijvoorbeeld geen openbare functies vervullen.

Gouden Eeuw

De Gouden Eeuw gaat voorbij aan Overijssel, dat als het minst draagkrachtige gewest van de Republiek wordt beschouwd. De hoogtijdagen van de handel keren niet meer terug. Voor de meeste Overijsselaars is de landbouw de belangrijkste bron van bestaan. In het Land van Vollenhove verdienen velen met de turfwinning hun brood, terwijl in Twente de op basis van de huisindustrie uitgeoefende textielnijverheid steeds belangrijker wordt. In de loop van de 18de eeuw neemt in Overijssel evenals in de rest van het voortsukkelende Nederland de armoe gestaag toe. Ook dit onbehagen over de economische toestand draagt bij aan de opkomst van de patriottenbeweging.

GRAAF WILLEM VAN DEN BERGH

1537 – 1586.

Willem was een zoon van graaf Oswald II van den Bergh (1508-1546) en Elisabeth van Dorth (1505-1545). Hij erfde in 1546 het Land van den Bergh en de heerlijkheid Boxmeer en werd daarmee graaf. Willem IV trouwde op 11 november 1556 te Meurs met Maria van Nassau (1539-1599), de oudste zuster van prins Willem van Oranje. Er werden 17 kinderen geboren.

Willem IV en zijn zonen speelden een belangrijke rol in de Tachtigjarige Oorlog. De politiek van de Spaanse koning Filips II in de Nederlanden schaadde zijn belangen. Daarenboven viel het vasthouden aan het katholieke geloof niet in goede aarde. Hij tekende samen met 200 andere edelen in 1566 het Smeekschrift der Edelen. Toen de koning adel en burgerij hierop niet tegemoetkwam brak de Tachtigjarige Oorlog uit. Willem van den Bergh bevocht het leger van Filips met wisselend succes. Net als Willem van Oranje vluchtte hij naar Duitsland om aan de Spaanse troepen onder Alva te ontkomen.

Willem van den Bergh hoort bij de eerste opstandelingen in de Lage Landen. Hij is lid van het Compromis, ook bekend als het Verbond van Edelen en is zelfs bestuurslid samen met de broer van Willem van Oranje, Lodewijk van Nassau, Hendrik van Brederode, ook *de Grote Geus* genoemd en Culemborg. Op 6 september 1565 is de hertog van Kleef aanwezig op een vergadering, tot grote woede van de Landvoogdes, Margaretha van Parma. De hertog van Kleef laat zijn dochters Luthers opvoeden, in haar visie een schande.

Op 24 januari 1568 daagt de hertog van Alva Willem van Oranje, Lodewijk van Nassau, Willem van den Bergh, Hendrik van Brederode, Culemborg en de graaf van Hoogstraten voor de bloedraad (officieel: de Raad van Beroerten).

In 1568 vlucht graaf Willem IV in ballingschap uit Boxmeer en ontstaat er een onzekere situatie over de macht in Boxmeer. In 1572 wordt het Kasteel van Boxmeer door Alva verwoest.

Graaf Willem van den Bergh is met zijn leger in de eerste dagen van 1572 in Goor op weg naar Oldenzaal wanneer hij Enschede brandschat (losgeld eist). Johan Muller laat dit vastleggen in de stadsprotocollen ondertekend door burgemeester Herman van Beckum en rechter Gert Brandt.

Van den Bergh leidt in de zomer van 1572 een leger van 5000 soldaten (bron: Vandenberg.za).

In 1572 had hij een hoofdrol in Oranjes tweede invasie; hij veroverde o.a. de steden Doesburg, Zutphen, Bredevoort, Doetinchem, Harderwijk, Elburg, Goor, **Kampen** en Zwolle.

Hij verovert delen van Gelderland, Bredevoort wordt deels verwoest, en Overijssel en bezet Doetinchem en een aantal stadjes in Twente, waaronder Ootmarsum.

Daar vestigt hij zich in een commanderie van de ridderlijke Duitse Orde Sint Jan. Het gebouw raakt zwaar gehavend. De Staatsen plaatsen de commanderie op een zwarte lijst wegens heulen met de vijand.

In 1575 neemt Frederik van den Bergh, de broer van Willem IV, de ruïnes van het Kasteel Boxmeer in bezit. Frederik van den Bergh (1559-1618) is heer in de plaats

Meer.

Na de Pacificatie van Gent in 1576 keerde hij terug naar de Nederlanden. Hij hoopte stadhouder van Gelderland te kunnen worden, omdat een deel van de Nederlanden in handen van de opstandelingen was. Tot zijn spijt kreeg zijn zwager Jan van Nassau deze post in 1578.

Uit onvrede zocht Willem contact met Alexander Farnese, de prins van Parma, hij had besloten de koning te dienen en wilde onderhandelen. In 1581 bedankte Jan van Nassau voor het stadhouderschap, waardoor Willem van den Bergh alsnog deze functie kreeg, op 5 juni dat jaar.

In 1577 neemt Willem IV van den Bergh het kasteel van Boxmeer in en werd weer heer van Meer.

In Spaanse dienst

Parma stuurt brieven rond met gouden dukaten om aanhangers van Oranje over te halen de koning te gehoorzamen. De familie Van den Bergh voortgekomen uit het Waalse geslacht De Ligne is gevoelig voor de argumenten van Parma. Eer ontstonden geheime onderhandelingen met Parma door. Het verraad kwam aan het licht en de Gelderse Staten lieten hem op 5 november 1583 samen met zijn vrouw gevangenzetten, maar door toedoen van Oranje kwamen ze weer snel vrij, wegens gebrek aan bewijs.

Van den Bergh, de belangrijkste edelman in Gelre, liep daarna alsnog over. Vier van zijn zonen, graaf Herman (1558-1611), graaf Frederik (1559-1618), graaf Oswald III (1561-1586) en graaf Hendrik van den Bergh (1573-1638) zouden belangrijke militaire posities gaan bekleden in het leger onder de Spaanse Kroon.

Willem van Oranje, die zijn zuster aan hem heeft uitgehuwelijkt, laat hem gevangen nemen. Wanneer Van den Bergh, waarschijnlijk de belangrijkste edelman in Gelderland, wegens gebrek aan bewijs vrijkomt loopt hij alsnog over naar de vijand.

De oudste zoon van Willem van den Bergh, Herman (1558-1611), verliest een oog in 1591 bij de verdediging van Deventer. In hetzelfde jaar neemt een graaf Van den Bergh het huis Weemselo in Albergen in. Twee jaar later wordt Herman ridder van het Gulden Vlies en stadhouder van Spaans Gelderland.

Een andere zoon van Willem IV van den Bergh, Frederik (1559-1618) kiest de Spaanse zijde. Hij wordt in 1598 verheven tot graaf en ontvangt Doetinchem en kasteel Schuilenburg bij Hellendoorn als heerlijkheid. De Staten van Gelderland erkennen Schuilenburg echter niet als heerlijkheid.

Nog een andere zoon van Willem van den Berg en Maria van Nassau **is Hendrik** die in 1573 in Bremen ter wereld komt. Hij heeft in 1629 het bevel over Spaanse soldaten die samen met keizerlijke troepen onder Montecuculi over de Veluwe naar Amersfoort trekken. Zij kunnen echter niet verhinderen dat Frederik Hendrik van Nassau 's-Hertogenbosch verovert.

Hendrik van den Bergh laat zich voor 100.000 gulden overhalen de Maasveldtocht van Frederik-Hendrik te steunen. Roermond en Venlo vallen daarna in handen van het staatse leger. In 1633 wordt Hendrik van den Bergh openlijk lid van het staatse leger.

DE GRAAF VAN RENNENBERG

George van Lalaing, beter bekend als graaf van Rennenberg of kortweg Rennenberg (Hoogstraten 1536 – Groningen 23 juli 1581).

Lalaing was stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. Hij was afkomstig uit een Henegouws geslacht van landsbestuurders. Zijn ouders waren Filips van Lalaing, tweede graaf van Hoogstraten en Anna van Rennenberg. In de Nederlandse geschiedenis is hij vooral bekend geworden door zijn zogenaamde 'verraad'.

Op voordracht van Willem van Oranje werd Rennenberg in 1576 benoemd tot stadhouder van de genoemde noordelijke gewesten. Vanaf december 1573 was Caspar de Robles stadhouder geweest, maar die werd op 23 november 1576 door zijn eigen troepen in Groningen gevangengenomen, op instigatie van een Waalse agent-provocateur, François Stella. In zijn instructie werd hem opgedragen een regeling te treffen met het Spaanse garnizoen in Groningen, zodat de stad daarvan bevrijd werd.

Rennenberg probeerde zijn gewesten, binnen het kader van de Pacificatie van Gent, voor het katholieke geloof te behouden. Toen Don Juan van Oostenrijk in juli 1577 blijk gaf het Eeuwig Edict niet meer na te leven en daarmee de oorlog voort te zetten, werd het steeds moeilijker de gemoederen te bedaren doordat de protestanten in vooral Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland verder radicaliseerden, vooral na de verpletterende nederlaag bij Gembloers (31 januari 1578).

Rennenberg werd daarna door de Staten-Generaal naar Overijssel gestuurd om enkele steden in te nemen waar Spaansgezinde garnizoenen waren gelegerd, wat onder meer leidde tot het **Beleg van Kampen** en het Beleg van Deventer. Rennenberg probeerde ook in Overijssel de gelijkheid van de rooms-katholieke en Calvinistische eredienst te handhaven. Zijn positie werd echter in 1579 vrijwel onmogelijk na het aannemen van de Unie van Utrecht, die door de Overijsselse Landdag werd verworpen en ook weerstand ondervond bij de (katholieke) meerderheid van de Groningse bevolking.

In 1577-'78 verovert Rennenberg Kampen en Deventer op de Spanjaarden, terwijl in veel zuidelijke steden Calvinisten de macht grijpen, en ondertussen Parma (Farnese) noordwaarts oprukt.

In de Nederlandse geschiedenis wordt gesproken van het "Verraad van Rennenberg". Rennensbergs situatie was echter wat gecompliceerder dan die van een ordinaire "verrader". Veel katholieken in de Nederlanden hadden aanvankelijk de Pacificatie van Gent van harte ondersteund, in de hoop dat hiermee een verzoening tussen katholiek en protestant kon worden bewerkstelligd. De ervaring was echter dat in veel steden de goed georganiseerde Calvinisten hier geen genoegen mee namen.

In onder meer Brugge, Gent en Brussel hadden de Calvinisten de macht overgenomen (de tijd van de zogeheten Calvinistische republieken) en was de positie van de resterende katholieken zeer precair geworden, in strijd met wat in de Pacificatie was bepaald.

De uiteindelijke keuze van Rennenberg werd mede bepaald door de situatie in de gewesten waar hij stadhouder van was. In Friesland was de positie van Rennenberg als stadhouder afhankelijk van de blokhuizen in Leeuwarden, Harlingen en Stavoren. In januari en februari 1580 werden deze steunpunten door de Staten van Friesland ingenomen en werd Rennenberg onbekwaam verklaard voor het stadhouderschap in Friesland.

In Groningen moest Rennenberg laveren tussen de tegenstrijdige belangen van beide leden van het gewest, de stad en de Ommelanden. Na het onbekwaam verklaren van Rennenberg in Friesland werden zijn troepen onder bevel gesteld van Bartold Entens, een Ommelander jonker en een verklaard tegenstander van de stad Groningen.

Rennenberg werd daarmee vrijwel gedwongen zich te verenigen met de stad, en dan met name met de katholieke factie binnen Groningen.

Zijn uiteindelijke keuze, op 3 maart 1580 om over te gaan naar de Spaanse zijde, werd dan ook van harte gesteund door het Groningse stadsbestuur. Het is zelfs de vraag of het Rennenberg was of de Groninger magistraat die de uiteindelijke beslissende stap zette. Boven op de politiek moeilijke toestand kwam er nog de druk bij van Rennengs vroom katholieke moeder Anna, en zijn zuster Cornelia van Lalaing, die hem had gezegd: "Sult gij een hoofd ende regeerder sijn van den Ketters en Rebellen? Sult gij uwer ouden moeder dien hooftsweer aandoen?"

Bovendien hadden zijn twee neven Emanuel Filibert (een Malcontentenleider) en Filips (stadhouder van Henegouwen) zich in 1578 respectievelijk 1579 weer met de koning verzoend; in zijn familie stond Rennenberg steeds meer alleen.

Aanleiding en verraad

Buiten de stad Groningen had Rennenberg eind februari al zijn gezag verloren aan Bartold Entens, blijkens een onderschepte brief van de Unie. Een nieuw onderschepte brief van Entens aan de protestantse burgemeester Reidt Alberda gaf de doorslag: op 3 maart om 11:00 zou Entens met zijn leger voor de Heerenpoort staan en binnengelaten worden door de protestanten om de stad in te nemen. Rennenberg zat tussen drie vuren: de Staatsen hadden hem laten vallen en zouden hem spoedig uit zijn ambt zetten, de Spaanse veldheer Alexander Farnese, hertog van Parma, was al sinds 1578 bezig met een gestadige opmars om de Nederlanden te heroveren, en de overwegend katholieke burgers van Groningen vonden hem te protestants en gedroegen zich steeds vijandiger. Als hij zou kiezen voor de Opstand hield hij niets over, maar als hij koos voor de koning, kon hij rekenen op de steun van de katholieke bevolking en de medewerking van Parma.

In de avond van 2 maart verscheen Rennenberg op de Breede Merckt, waar hij de burgerwacht toesprak. Hij betoogde dat tot dan toe hij gemeend had dat de protestanten streefden naar een goede hervorming van het christendom, maar men nu onder de mom van het geloof wereldlijke macht zocht te verwerven. Toen hij het volk om steun vroeg, hieven alle aanwezigen met instemmend gejoel de hand op. Daarop beraadslaagde de stadhouder de hele nacht en smeedde een list om de protestanten vóór te zijn: in plaats van zes, zou de klok 's morgens voor de tweede maal vijf slaan en de trompetten blazen. Op dit teken moest iedereen met zijn geweer op de markt verzamelen. Daarna zou men de protestantse samenzweerders oppakken en de stadspoorten sluiten tegen de staatse soldaten onder Entens.

Bij het afgesproken teken namen de gewapende mannen van burgerhopman Peter van Oldendorp met fakkels en geweschoten in de lucht in de ochtend van 3 maart de Breede Merckt in en blokkeerden alle toegangswegen. Rennenberg voegde zich te paard bij hem, vergezeld van ongeveer 30 vooraanstaande burgers.

Volgens ooggetuigen gedroeg hij zich als een gek, terwijl hij zijn getrokken degen zwaaide en schreeuwde: "Staat bij, staat bij, vrome burgers; ziet mij heden eerst regt als stadhouder des konings, en bereid om met u te leven en te sterven!"

Vervolgens gaf Rennenberg opdracht de twee geschutstukken te laden die voor het stadhuis stonden, en trommelen en trompetten te laten klinken. Ongeveer 600 burgers gaven aan de oproep gevolg en verschenen gewapend op de markt, met als

herkenningsteken een witte doek om de arm of hoed. De malcontenten haalden de protestanten onder het wachtwoord 'koning' uit hun huizen en zuiverden zo de hele stad.

Oud-burgemeester Jacob Hillebrands, die later die dag Entens binnen zou laten, kwam vanuit zijn huis in de Heerestraat met zijn volgelingen om de katholieke machtsgreep te verhinderen, maar hij kreeg een kogel door zijn hoofd. Verder sneuvelde er nog één iemand uit Bremen; de overige slachtoffers waren hooguit gewond. De ook gewonde burgemeester Dirk Schaffer, de raadslieden en zo'n 200 protestantse burgers werden gevangengenomen. Een paar hervormde burgers ontkwamen door over de stadsmuur te klimmen en de gracht over te zwemmen. Rond half 11 was het karwei geklaard.

Rennenbergs verraad opende een nieuw noordelijk front; de overwegend protestantse *Unie van Utrecht* verloor met hem een belangrijke katholieke bondgenoot.

Rennenberg schreef die dag een brief aan Parma, daarin bewerend dat hij altijd trouw was gebleven aan de koning en zijn Landvoogd, en zijn gewesten nu had teruggebracht onder 'de obediëntiën des konings'.

Het stadsbestuur werd gezuiverd, en het nieuwe geheel katholieke bestuur schreef op 5 maart ook een brief aan Parma, waarin men stelde dat de Groninger burgerij altijd trouw was gebleven aan de regering, en men op 3 maart slechts enkele samenzweerders met de Unie van Utrecht had opgepakt; in feite had men tot die dag echter openlijk de Opstand gesteund.

In de avond van 3 maart zou Bartold Entens de stad alsnog belegeren, maar er waren geen medestanders voor hen meer in Groningen om de poorten te openen. Entens kreeg nog versterking van Willem Lodewijk en Diederik Sonoy, maar op 18 juni moesten de Staatsen zich terugtrekken. Rennenberg en zijn aanhangers hadden het beleg doorstaan en trachtten nu zich meester te maken van de Ommelanden, Drenthe en Friesland.

Rennenberg trachtte diverse steden over te halen om ook voor de Spaanse kant te kiezen, door het sturen van opruiende brieven. Dit had vaak een averechts effect. Zo werden in Deventer naar aanleiding van het verraad en de opruiende brieven verscheidene kerken geplunderd. Samen met zijn veldmaarschalk Maarten Schenk van Nydeggen veroverde Rennenberg Delfzijl, Lingen en Oldenzaal. Maar hij belegerde Steenwijk vergeefs en trok zich na 4 maanden terug.

Rennenberg zelf werd kort na zijn overgang ernstig ziek. Op 23 juli 1581 overleed hij en werd begraven in de Groningse Martinikerk. Hij werd opgevolgd door Francisco Verdugo.

DE REFORMATIE TEN PLATTEN LANDE IN DE CLASSIS DEVENTER.

J. C. VAN SLEE.
Diepenveen, October 1925.

In Juni 1591 had Prins Maurits Deventer veroverd en weder aan de Staatse zijde gebracht. Zoals elders in de Verenigde Nederlandse gewesten, moest diensgevolg ook aldaar de uitoefening van den Katholieken eredienst ophouden en werd de Gereformeerde godsdienst de alleen geëtroieerde en heersende. Reeds in 1566 was hij er een korten tijd opgetreden en had zich aldaar in 1578, na de verovering door Rennenberg, een Gereformeerde gemeente gevestigd, totdat zij door het verraad van Stanley in 1587 weer teniet ging. Maar de verovering der stad door Prins Maurits had hare wederoprichting, en nu voor goed, ten gevolge gehad. Geleidelijk was toen in den dienst des Woords door het beroepen van Gereformeerde predikanten voorzien, was een kerkeraad aangesteld, had men de kerkgebouwen grotendeels gezuiverd van wat daarin nog tot den Katholieken eredienst behoorde, de scholen op Gereformeerde leest geschoeid, de armverzorging geregeld en hen, die na het verraad van Stanley onder Roomse invloed waren afgevallen, zoveel mogelijk weer tot de gemeente teruggebracht.

Nadat alzo de wederoprichting der Gereformeerde Gemeente te Deventer haar beslag had verkregen, werd ook de reformatie van het platteland in het oog gevat. Zolang dit echter nog geheel in handen van den vijand was, kon er geen sprake van zijn daaraan de hand te slaan. Toch werd op de Overijsselse Synode, in Mei 1593 te Kampen gehouden, besloten aan Ridderschap en Steden een Remonstrantie over te geven, om den dienst der papen ten plattenlande te verbieden en af te schaffen,¹⁾ en de volgende Synode, in Mei 1594 te Deventer bijeen, resolveerde „bij de Ridderschap des lands ende hare respectieve magistraten aan te houden, dat de Reformatie der platte landen, nu ter tijt door Godes genaden ettelyker (d.i. enigher) maten van den viant gevrijet sijnde, sall geëffectuiert worden”, en dat „daertoe geautorisiert werden die dienaers ter plaetse, daer die Landtdage ierst sall gehouden worden”²⁾

Zij deed dit allicht in het vertrouwen op een gunstig gehoor, omdat, na veel gehaspel, in 1593 een College van Ordinaris Gedeputeerden uit Ridderschap en Steden tot stand was gekomen, en in hun Instructie van 27 Juni van dat jaar was bepaald: „In den eersten sullen oir Ed. die Gereformeerde Christelijcke religie in alles voorstaan ende deselve ten platten lande (daert mogelijck sijn sal) doen planten ende propageeren, sonder enige Kerkendienaers, dan expresse van die Gereformeerde Christelijcke Religie bekentenisse doende, eenichsints aldaer toe te laten,” terwijl hun bovendien belast was: „Inventariën ende staet te maken van den kloostergoederen, als Sippekelo, Albergen, St. Joannis Camp, Wynssem, Clarenwater, Commanderie van Ootmarssum, ter Hunnepe, Weersel, Clarenberch; voorts van alle pastoriën, vicariën praebenden, precariën van oldes daertoe gehorende, ende van allen anderen giestlicken goederen, daer van die Corpora in den Landen und buyten den steden en der driër Steden Carspelen liggen, om deselve te doen administreeeren ende employeren bij advys van Ridderschap en Steden.”³⁾

Blijkbaar echter oordeelden Gedeputeerden den tijd daartoe nog niet gekomen, daar behalve de drie Steden en het Noorderkwartier van Vollenhove en omgeving, een groot deel van Salland en geheel Twente nog in 's vijands macht waren. Nochtans vond de Synode te Zwolle, in October 1595 vergaderd, goed dat de dienaers van Deventer, waar toen het College van heeren Gedeputeerden resideerde, er op zouden

aanhouden, „dat de mispaepen ten platten lande daedelic mogten gecasseert worden, en dat het haare Ed. believe wilde in de plaatse der afgedancten te laeten verordineren Gereformeerde predikanten, tot dien eynde orden stellende op de renten ende incomsten der geestelicker goederen ten platten lande.”

Tevens werd nog aan den Deventer predikant, D. Michaël Keckius, Praeses Synodi, en zijne collegas opgedragen er bij Ridderschap en Steden op aan te dringen, dat de reformatie van het platte land in effect werd gesteld.⁴⁾ Doch ook nu viel er in een door den vijand bezet gebied aan maatregelen van dien aard niet te denken, en uit dienzelfden hoofde moest ook de opdracht der Synode te Kampen in Juni 1596 aan hare gevolmachtigden verstrekt, vruchteloos blijven, om nog eens bij Ridderschap en Steden aan te houden op het terstond afschaffen der papen en van hunnen dienst op het platteland.⁵⁾

In 1597 echter vond een aanmerkelijke ommekeer van zaken plaats. Prins Maurits veroverde Enschede, Ootmarsum en Oldenzaal en maakte zich zelfs van Lingen meester. Geheel Twente werd daardoor van den vijand bevrijd, zodat nu de hand geslagen kon worden aan de reformatie van het platteland, waarvan de bevolking nog nagenoeg geheel tot de Katholieke kerk behoorde.

Daardoor stond voor de Classis van Deventer de weg open, om in de eerste plaats in de onder haar ressort geplaatste gemeenten met de reformatie een aanvang te maken. Tot die gemeenten behoorden, volgens de Deventer Synode van Mei 1598, de plaatsen Olst, Wezepe, Bathmen, Holten, Goor, Markelo, Diepenheim, Rijssen en Delden,⁶⁾ terwijl Deventer zelf de zetel van de Classis was en deze, zolang er nog in de overige plaatsen geen gemeenten gevestigd waren, alleen vertegenwoordigde en uitvoerder werd van de maatregelen, die voor de reformatie nodig waren. In die zo-even genoemde Synode werd ook een en ander vastgesteld voor de wijze, waarop men daarbij te werk zou gaan. Vooreerst, zoo vernemen wij, had de Drost, vermoedelijk die van Salland, verklaard dat hij alle papen in zijn drostambt den dienst had verboden, en beloofd hun het gebruik en de ontvangst der kerkegoederen te zullen ontfangen en, als hem enige goede predikanten van de Classis werden gezonden, hij deze zou aanstellen en allen steun verlenen.

Voorts werd besloten, dat in plaatsen, waar nog geen besloten gemeenten en geen Gereformeerde predikanten waren, de Schouten, Kerkmeesters, Kerspelluiden en allen, die het recht van beroeping van predikanten pretenderen te bezitten, zou aangezegd worden binnen 14 dagen een predikant te beroepen en aan de Classis voor te stellen, terwijl anders de Classis zulks zou doen en den beroepene door den Drost in de gemeente zou laten binnenleiden en aan de huislieden voorstellen; doch als deze blauwe uitvluchten zochten, zou de Drost en de Classis met de zaak voortgaan. Verder werd nog bepaald, dat, als een paap tot de Gereformeerde kerk wilde overgaan en bij haar in dienst treden, dit niet zou worden toegelaten als hij niet eerst zijne concubine had getrouwd, belijdenis des geloofs deed, het pausdom afzwoer, zich aan een examen onderwierp en, bekwaam in leer en leven bevonden zijnde, de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Kerkenordening ondertekende, terwijl hij, tot den dienst des Woords toegelaten, op een andere plaats getransporteerd zou worden ⁷⁾. De Classis bezat in deze bepaling alzo een aanwijzing en handleiding, hoe zij bij de reformatie ten platten lande te werk had te gaan.

Reeds vóór deze Synodale regeling was vastgesteld, nam de Deventer Kerkeraad, in deze de Classis vertegenwoordigende, de reformatie in de allernaaste, reeds van den vijand bevrijde omgeving ter hand. In September 1596 toch, citeerde hij den paap van Wezepe, Bartholomaeus Johannis, voor zich, om van zijn beroeping en administratie rekenschap te geven; maar hij verscheen niet, zich om zijn zwakheid

verontschuldigende. Ondanks het verbod der Overheid bleef hij met prediken voortgaan, maar in 1598, na opnieuw geciteerd en nu ook verhoord te zijn, werd hij dadelijk van zijn dienst ontzet en van alle inkomsten der pastorie vervallen verklaard.⁸⁾ Tot een uitvoering kwam het echter nog niet.

In 1601 werd hij nu nogmaals voor de Classis, te Deventer op 26 November bijeen, geciteerd en verklaarde toen in leven en sterven te willen blijven bij zijn eed in het Pausdom gedaan, „daerbij stoltelicken ende vermetelicken den Classe afvragende: Soo wanneer hij onse religie ende gelove solde willen belijden ende annemen, oft wij dan voer Gods gerichte solden willen instaan voer sijne saligheyt?

Daerop is hem wederom gevraecht: Soe wanneer men hem op die belijdenisse des waeren geloofs der Gereformeerden Kercken die salicheijt uth Godes woert thouseyde, oft hij sodanighe toesaghe oock wilde gelove gheven?

Antwoerde hij: Neen! Is daerbij gevraeght of hij syn lief ende siele wel wilde te pande setten voor de menschen, die syne leere aenhoerden, ende geloefde dat sy solden saligh worden?

Antwoerde: Jae! —

Ende alse men verstaen hadde, dat die voersz. Bartholomaeus nae Nyenborch was gereyst, om aldaer by eener vrouwen, wesende een waerseggerse ende besweerdersche, raet te vraghen over sijne krancke vrouwe, heeft hij (sulx hem afgevraaght sijnde) dat selve bekent, ende hoe sij hem geraeden hebbe almoesen te geven ende tien jaren lanck elcken Vrydagh in de weecken te vasten ende des avonts water ende broet nuttigen, hetwelcke hij alreede aengevanghen hebbe ende daerbij beterschap bij syn vrouwe gevonden.” —

Hierop nae voergaende vermaninge (daernae hij niet wilde hoeren), is hij van de Classis in presentie ende bewillinghe des Achtb. Burgemeesters Coenraedt Augustinus gecasseert, ende hem gelyck andere opgeleyt zich stille te holden in den Kerkendienst ende ceremoniën; ende aengaende sijn verblyf daer ter plaetse, alsook sijn onderhoud, sal staen tot kennisse van mijn heeren Gedeputeerden van Ridderschap en Steden”⁹⁾.

Ook in de verdere omgeving van Deventer werd in datzelfde jaar de hand aan de reformatie geslagen. Gerhardus Merckelensis, pastoor te Bathmen, verscheen uit zich zelf voor den Kerkeraad en wilde zich tot de reformatie begeven.

Hij werd nu vermaand de Schriftuur te onderzoeken en zich intussen van den dienst te onthouden.¹⁰⁾ Johannis Smit werd bij provisie te Markelo en Holten aangesteld en daar door Ds. Franciscus Schurckman en een burgemeester-ouderling in het laatst van Juli 1598 geïnstalleerd voor een jaar, ondanks dat de Goedsheren niet met hem tevreden waren, terwijl de paap en de Kerkmeesters voor den Magistraat ontboden werden, om met hen over het onderhoud van Johannis Smit te onderhandelen.¹¹⁾ Gelijktijdig werd Wessel Johannis, predikant te Doornspijk, bij provisie te Goor en Diepenheim geplaatst en aldaar door de Gedeputeerden gepresenteerd en tevens bij den Magistraat aangehouden om aldaar, als ook te Markelo, de papen te doen ruimen en het kerkegoed door de Kerkmeesters te doen inbrengen.¹²⁾

De pastoor van Holten, Herman Bushof, legde 15 Juli 1598 aan den Kerkeraad de getuigenis „van sijn ehelicker copulatie met sijn huysvrouw” door den pastor van Geesteren, Daniël Swave, over en verzocht tot de gemeente toegelaten te worden. Hij werd daarop, na zijn geloof openlijk bekend te hebben, in de Consistorie tot lidmaat aangenomen en vervolgens tot den tafel des Heeren des Zondags toegelaten. Daarna door de Classis geëxamineerd, werd hij na zijn aanneming en bevestiging aan de Kerk van Olst geësigneerd en daar door een burgemeester en kerkendienaar van Deventer, met adsistentie van den Drost, voorgesteld. De paap van Olst hield toch den loop des

Evangelies grotelijks tegen, daar hij de eenvoudigen die de Gereformeerde predicatiën aanhoorden, „is dreygende de verdoemeniss ende anders”, zodat het gezag der Overheid nodig bleek.¹³⁾

Terzelfder tijd ongeveer, in Juni 1598, begaven zich gecommitteerden van den Kerkeraad van Deventer naar Goor om aldaar Wessel Johannisz. als predikant voor te stellen en tevens Bernard Stedemeyer te examineren. Toen deze daaraan voldaan en nog een propositie gedaan had, werd hij tot predikant van Rijssen en tevens van Wierden bestemd en aan den Raad van Rijssen geschreven hem te herbergen en te verzorgen, en aan die van Wierden hem alle Zondagen met een wagen af te halen.¹⁴⁾

Te Goor is men niet zoo spoedig met de reformatie geslaagd. Wessel Johannisz. is aldaar blijkbaar niet in dienst getreden. Twee maanden daarna toch werd Reinerus Stanger, om zijn Calvinisme uit het Brunswijkse verdreven, bij provisie met den dienst te Goor belast, onder nadere goedkeuring der Classis en van de Goorsche gemeente,¹⁵⁾ maar een jaar later werd Ludolphus Pieck, Asseldius pastor, op verlangen van de gemeente Goor, met consent van den Deventerschen Kerkeraad, bij provisie en op proef tot predikant aangenomen, op voorwaarde dat hij het Evangelie zuiver zou prediken, den doop op Gereformeerde wijze bedienen, de zieken bezoeken, stichtelijk leven en zich ten allen tijde aan de Classis van Deventer submitteren zou, wat hij schriftelijk beloofde.¹⁶⁾

Toch is ook zijn arbeid daar niet duurzaam geweest. Nog in 1601 was David Bushof aldaar pastoor, die, onwillig tot de reformatie over te gaan, door de Classis werd gecasseerd, waarna in Februari 1602 Johannes Buranus voor goed predikant werd te Goor en Diepenheim.¹⁷⁾

Terwijl eerst met het begin der nieuwe eeuw verder voortgang gemaakt kon worden met de reformatie in Deventers naaste omgeving, was daartoe reeds in 1598 van hier en daar uit Twente, dat toen nagenoeg geheel aan den vijand was ontruikt, het verzoek uitgegaan. De Deventer predikant Franciscus Schurckman werd daarom in Januari naar Twente gezonden, om er een maand lang te prediken.¹⁸⁾ Aan Pybo Ovitius, die reeds in 1586 te Enschede in dienst was geweest, werd opgedragen aldaar bij provisie als predikant werkzaam te zijn.¹⁹⁾

Op verzoek van de Heeren van Ootmarsum werd Adolf van Besten, reeds vroeger in Friesland in dienst, aldaar bij provisie tot kerkendienaar aangenomen, „tot tyt unde op het behaech der anstanden Synode deser Provincie”.²⁰⁾ Men was daar echter een paar maanden later niet over zijn gaven tevreden en begeerde dat de gemeente, op recommandatie van den Bentheimschen hofprediker, met Johannes Westenberg voorzien zou worden. Aan den Deventer predikant Michael Keckius, die juist in die dagen met een ouderling naar Twente was gezonden om er vier weken dienst te doen, werd toen opgedragen naar Ootmarsum te gaan om schriftelijk te vernemen, wat men op Adolf van Besten te zeggen had.²¹⁾ Blijkbaar zijn die bezwaren niet gegrond bevonden; van Besten is daar althans als predikant werkzaam gebleven.

Reeds kort na zijn komst verzochten de schoolmeester en koster van Ootmarsum, met overlegging van een brief van den Raad, particulier aan Ds. Schurckman gericht, door approbatie der Gereformeerde Kerk in hun dienst gecontinueerd te worden, wat de Classis, als zij zich der religie conform betoonden, niet wilde weigeren.²²⁾ Aan Adolf van Besten werd tevens met zijn collega's Pybo Ovitius van Enschede en Luderus Vogelsang, terzelfder tijd te Oldenzaal beroepen, opgedragen in de omliggende dorpen in de week te gaan prediken.²³⁾

Ook wendde de Deventer Kerkeraad, aangezien voor den overleden Drost van

Twente nog geen opvolger was benoemd, zich tot den Magistraat met het verzoek om de papen in Twente geheel uit hun dienst en inkomsten te ontslaan, en de kerkegoederen te inventariseeren, opdat niets veraliëneert, maar alles tot profijt der dienaren, die beroepen werden, bewaard zou worden.²⁴⁾ Een maand later deed de Vrouwe van Almelo het verzoek, dat Johan Holtman, Wilhelmus Grevinckhoff en Johannes Niehoff door de Classis mochten geëxamineerd worden, om daarna door haar als collatrice respectivelijk te Almelo, Vriezenveen en Wierden te worden aangesteld.²⁵⁾

Waarschijnlijk waren het alle pastoors, maar aanvankelijk heeft dit verzoek, waardoor bleef mij onbekend, niet tot het beoogde doel geleid, zoals in het vervolg blijken zal.

Mochten er alzo aan het einde der 16e eeuw in de toenmalige Classis van Deventer en in Twente reeds hier en daar Gereformeerde predikanten geïnstalleerd zijn, hunne vestiging was voor het merendeel nog slechts provisioneel. Aan gemeente-vorming kon nog kwalijk gedacht worden, zolang er niet een kern van Gereformeerde lidmaten was ontstaan, zoals reeds in 1598 te Enschede het geval was. Op het platte land bleef de meerderheid der bevolking nog bij de moederkerk en schier overal bleven de pastoors in hunne parochies werkzaam. Schouten, Goedsheren, Kerkmeesters en Kerspellieden mochten door de Drost en aangeschreven worden inventaris der kerkegoederen over te leveren en verplicht worden tot het onderhoud der predikanten, tot het verwijderen en verdrijven der geestelijkheid ging de Overheid niet over.

Op de Provinciale Synode te Deventer, den 23sten Mei 1598 bijeen, werden nu de plaatsen nader vastgesteld, die onder elke Classis zouden ressorteren, en kwam ook een Classis Oldenzaal tot stand. Pybo Ovitius van Enschede met Herman Walminck zijn ouderling, en Luderus Vogelsang van Oldenzaal en Adolf van Besten uit Ootmarsum, echter zonder ouderlingen, om dat daar nog geen besloten gemeenten waren,²⁶⁾ behoorden tot de afgevaardigden. Maar op de Synode te Zwolle op 9 Juni 1601, waar ook Luderus Vogelsang door een ouderling, Jonker Jan Reyners, was vergezeld, werd de Classis van Oldenzaal met die van Deventer tot één geheel verenigd en zijn daaronder ook Wijhe en Raalte tijdelijk begrepen.²⁷⁾

Den 13den en 14 October 1601 kwam zij nu in Oldenzaal bijeen. Daarin verschenen de Drost van Twente, Jonker Ernst van Ittersum, Ds. Michael Keckins met den burgemeester-ouderling Marten Stegeman uit Deventer, en uit Oldenzaal Ds. Luderus Vogelsang met de ouderlingen Jonker Johan Reynersz en Doctor Arnoldus Limbergen. Keckins werd tot praeses en Vogelsang tot scriba verkozen. De „inganck der Reformatie der pastoren ende kercken ten platten lande” was het doel der bijeenkomst. Hoe men daarbij te werk zou gaan werd allereerst in enkele artikelen vastgesteld.

In die artikelen wordt gezegd: 1

°. Pastoors, die geen wettelijke beroeping van enige kerk hebben, moeten dadelijk gesuspendeerd worden;

2°. Zij die in het Pausdom willen volharden, behooren gecasseerd te worden en gelast te vertrekken, tenzij het landzaten zijn en zij in loco ministerii of olders-middelen bezitten, maar zij zullen bij „seeckere pene” zich stille moeten houden;

3°. Voor oude papen en wie geen middelen hebben om te leven, zal aan de heeren dezer Landschap alimentatie verzocht worden;

4°. Wie niet beslist bij het Pausdom blijven, maar zich een tijdlang willen bedenken, zal gevraagd worden over welke punten der religie zij zich bezwaard vinden; zij zullen dan bedenktijd krijgen tot de volgende Classis, maar intussen in hun dienst het

volgende moeten nakomen:

- a) Wie geen echte vrouwen hebben, maar nochtans „met deselve verlooft ende kinderen daarbij gegeneret hebben”, moeten openlijk na voorgaande afkondiging, in de kerk trouwen;
- b) zij moeten alleen op Zondagen en, in plaats van op de Pauselijke Heilige dagen, op een dag in de week prediken en de vast- en bededagen onderhouden;
- c) zij moeten hun hoorders alleen wijzen op God en Christus, niet op heiligen en verdienstelijke werken;
- d) voorts aan het volk de hoofdstukken der religie, nl. de Tien geboden, Artikelen des Geloofs, de inzetting van Doop en Avondmaal en het gebed Christi, na de predikatie voorstellen;
- e) verder voor en na de predikatie de gebeden gebruiken, die achter den Catechismus staan;
- f) dan ook deze punten, alsmede den Lofzang van den Heiligen Geest in de bestaande berijming zingen, en ook door behulp van anderen, wat men uit het Psalmboek zingen kan;
- g) zij moeten voor geen doden bidden, geen lijkpredikaties houden, noch aan 't gebed Christi het Ave Maria toevoegen;
- h) het zegenen des Kruises metter hand nalaten, maar den zegen uit Numeri 6 spreken;
- i) den doop bedienen na de predikatie en vóór het gebed, in de volle gemeente en niet in de huizen, en daarbij het Doopformulier achter den Catechismus gebruiken;
- j) kranke kinderen zullen zij, zoo nodig, bij provisie in de week mogen dopen, maar in de kerk, in bijwezen van ouders en getuigen, met een korte vermaning over den doop;
- k) het Sacrament des Avondmaals nalaten, tot zij geheel met de Gereformeerde Kerk verenigd zijn, lidmaten werden en geëxamineerd zijn;
- l) huwelijksafkondiging moet op 3 achtereenvolgende Zondagen geschieden, en de copulatie in geen huizen maar in de kerk, na de predikatie en doopsbediening, volgens het formulier achter den Catechismus;
- m) papistische schoolmeesters, zoo zij die hebben, moeten zij tot éézelfde zin en verstand helpen brengen; deze moeten de kinderen de hoofdstukken der religie, de avond- en morgen-gebeden en die vóór en na het eten van buiten laten leren; ook moeten de papistische kosteren worden vermaand;
- n) zij en hun schoolmeesters moeten zich eerlijk en stichtelijk gedragen in leven en wandel.

Tot de verdere door de Classis vastgestelde artikelen behoorde verder:

ten 5de: dat pastoors, die zich dadelijk met de Gereformeerde Kerk verenigen, behandeld zullen worden volgens Art. 11 en 12 der laatste Synode te Deventer 28), terwijl de pastoors van Almelo en Borne zullen worden aangesproken tot nakoming van wat zij beloofd en bekend hebben;

ten 6de: zullen gemeenten, die geen dienaar hebben, maar er een begeren, vrijheid hebben er zelf een te beroepen en hem aan de Classis voorstellen, die, waar dit uitblijft, dit zelf zal doen;

ten 7de: zal de Drost verzocht worden toe te zien of er ergens opnieuw beelden, afgoden en altaren zijn opgericht en die te laten verwijderen volgens Resolutie van Ridderschap en Steden, in 1598 genomen;

ten 8ste: dat verboden zal worden kinderen naar Jesuiten-scholen te zenden, terwijl door middel van enige inkomsten van vicariën het onderwijs bezoldigd zal worden, en

ten 9de: dat de Drost zorg voor het bijhouden van het kerkengoed in zijn drostambt, opdat het onderhoud der nieuw beroepen dienaren verzekerd worde en deze den dienst daardoor te gewilliger mochten aannemen.

Nadat op deze wijze was vastgesteld, hoe de Classis met de reformatie ten platten lande te werk zou gaan, werden de door den Drost geciteerde pastoors uit Twente achtereenvolgens voor de vergadering gebracht. Die van Wierden, Diepenheim en Markelo waren niet verschenen en te Enschede, Denekamp en Losser waren er geen. De pastoor van Wierden, Werner Pylsmiet, zou gelast worden voor den Drost en den Kerkeraad van Oldenzaal te verschijnen, terwijl die van Diepenheim en Markelo voor de Classis van Deventer zouden worden ontboden. Alle geciteerde pastoors moesten binnen drie dagen de registers van alle kerkegoederen bij den Drost of zijn gecommiteerden inleveren, terwijl hun ook door hem afgevraagd zou worden, waar de zilveren en gulden vaten en alle kerkelijke instrumenten gebleven waren.

Uit de verslagen van deze te Oldenzaal en de volgende Classisvergaderingen te Deventer gehouden op 19—26 November 1601, 20—21 April en 13 September 1602, 15 Maart en 3—4 Mei 1603, 5 Juni en 19 Sept. 1604 en 12 Maart en 2 Juli 1605, vernemen wij nu het volgende als resultaat van de ingestelde reformatie ten platten lande.

De niet met name genoemde pastoor van Delden, die weigerde zich naar de bepalingen van de Classis te reguleren, werd gecasseerd. Evenzoo Rotgherus, pastoor te Rijssen, en pastoor David Buschoff 29) van Goor, nadat hun te vergeefs een bedenktijd van enkele weken was toegestaan. Zulk een bedenktijd, mede ingewilligd aan Fredericus Schilthuys, Gosewinus Middendorp, Johannes Menten, pastoors te Tubbergen, Weerselo en Haaksbergen, en den niet met name genoemden pastoor van Ootmarsum, leidde niet tot hun overgang tot de reformatie, waartoe ook Arnoldus Lowess, pastoor van Diepenheim, niet bereid was, waarom alle ten slotte werden gecasseerd. Hetzelfde geschiedde ook, zooals wij reeds boven toonden, met den paap van Wezepe, Bartholomaeus Johannis, 30) en met Johannes Verheyden, pastoor te Raalte, die eerst niet voor den Kerkeraad te Deventer, handelende in naam van de Classis, was verschenen, maar daarna verklaarde „te willen blijven bij der religie, daerinnē hij geboren is”. 31)

Gerardus Egberti Markelensis, pastoor te Bathmen, 32) verklaarde wel niets tegen de Gereformeerde religie te hebben, maar dat hij nog bezwaard was openlijk belijdenis te doen en aan het Avondmaal te gaan, en wel „omdat hij vreesde den vloeck, die over hem van vele onwetende solde uitgesproken worden, item om de ergernisse die daerdoor sommige simpele solden krijgen”.

Hem werd daarom bedenktijd gegeven tot de eerstvolgende Synode in 1602, maar een jaar later nog niet bereid zich te reformeren, werd hij gecasseerd, en toen hij daarna te Bathmen school ging houden, werd hem aangeschreven dit na te laten, of zich anders conform de Gereformeerde religie te verklaren. Maar nog in 1615 ging hij daarmede voort, hoewel aan Gedeputeerden van de Landschap herhaaldelijk verzocht was hem zulks te verbieden. 33)

De pastoors van Almelo, Vriezenveen en Borne, Johannes Holtman, Wilhelmus Grevinckhof en Johannes Niehof, wier examinatie door de Classis, zooals wij hoorden, in 1598 door de Vrouwe van Almelo verzocht was, verschenen thans ook in de vergadering te Oldenzaal. Johannes Holtman verklaarde zich in alles conform de Gereformeerde religie te willen stellen; Wilhelmus Grevinckhoff betuigde de Gereformeerde religie in alles „toestendigh te sijn”, maar zich over zijn deelname aan het Avondmaal na een maand nader te willen verklaren, en Johannes Niehof beloofde over een maand een suffisante verklaring af te leggen. 34)

Laatstgenoemde, 19 November 1601 op de Classis te Deventer gecompareerd,

verklaarde zich genoegzaam de Evangelische leer en Augsburgse Confessie toegedaan, maar wilde in het stuk van het Avondmaal zijn bedenken nemen. De volgende Classis te Deventer, 20—21 April 1602, schreef elk hunner aan, om tegen de aanstaande Synode openlijk verklaring te doen „van hun sententie in de religiezaken, want als zij ter giverseren, zullen zij voor gecasseerd worden gehouden”. Bedoelde Synode gelastte hen, door tussenkomst van den Kerkeraad, als Classis optredende, den 12den 1602, zich tegen het volgend Avondmaal te Deventer of Oldenzaal te vervoegen om belijdenis te doen en het H. Sacrament te ontvangen, terwijl zij bij weigering zich voor gecasseerd te beschouwen hadden.³⁵⁾ Het een noch het ander blijkt geschied te zijn.

De Acten der Provinciale Synoden, der Classis en van den Kerkeraad van Deventer zwijgen in de eerstvolgende jaren geheel over dat drietal pastoors. Eerst later, zoals wij zullen horen, gingen zij tot de reformatie over.

Welhaast zag de Classis nu ook om naar mannen, de Gereformeerde religie toegedaan, die de ontslagen pastoors konden vervangen. Twee pastoors, Joannes Ketteler van Holten, en Joannes Hardenak van Markelo, die 20 April 1602 voor de Classis hun instemming met de reformatie hadden betuigd en zich in de daarop volgende Synode aan een examen onderwierpen, werden als predikanten aangenomen, de eerste in zijn eigen gemeente, die hem wilde behouden, de ander aanvankelijk te Markelo, maar kort daarop te Wesepe. In Arnoldus Kemener, predikant te Winschoten, vond de Classis een dienaar des Woords voor Delden.

Valerius Rostrop, door Dr. Pezelius uit Bremen aanbevolen, werd bij provisie en daarna voor goed belast met Losser en Denekamp als combinatie. Johannes Meijer, schoolmeester te Olst, die aanvankelijk bij zijn examen niet in alles voldaan had, werd eerst voorlopig, maar in 1604, „door sonderlinghe consideratie nae ’t aensien des tijds”, definitief tot predikant te Bathmen beroepen, en Hugo Halewegh Arendsz., die aan de hogeschool te Leiden had gestudeerd, werd in 1603 te Raalte geïnstalleerd en een jaar later opnieuw geconfirméerd. Voorts werden 8 Febr. 1602, met advies van den Landdrost, Johannes Buranus tot predikant te Goor en Diepenheim en Winandus Gerhardi tot predikant te Rijssen en Wierden beroepen. Diepenheim verlangde evenwel een afzonderlijke predikant en de Burgemeesters, Goedheren en Schepenen, ontsloegen eigenmachtig Buranus. Hij werd echter door de Gedeputeerden van de Landschap voor beide plaatsen gehandhaafd, totdat in het midden van 1604 de combinatie wel werd opgeheven, maar in den dienst te Diepenheim nog niet kon worden voorzien. Te Haaksbergen werd omstreeks 1603 Christoffel Lindenhovius tot predikant aangesteld.

Inmiddels waren Pybo Ovitius te Enschede vervangen door Adolph Pincierus, Adolph van Besten te Ootmarsum door Otho Ghysen uit Niederingelheim in de Paltz, en Herman Bushof te Olst door Rutger Tichler, die in October 1600 te Deventer tot den predikdienst was toegelaten, en had ook Johannes Ketteler te Holten in 1604 plaats gemaakt voor Christoffel Hallein.

Toch heeft de Classis bij de aanstelling der Dienaars des Woords niet lichtvaardig te werk willen gaan. In hare vergadering te Deventer op 13 September 1602 besloot zij „nae desen tydt ghene dienaers an te nhemen, dewelcke der Latinischer spraecke soo ghaer oncondigh sollen wesen, dat sy gheene goede Authoren der ghemelter spraecke sollen connen verstaen, ten waer dan saecke, dattet sodanighe ongeleerde personen mochten wesen, daerinne men ongewoontlicke ende sonderlinghe gaven van wetenschap mochte bevinden om des kerckendienst weerdigh te sijn”.

Op die wijze is er op nagenoeg alle plaatsen in de Classis door aanstelling van Gereformeerde predikanten in den Dienst des Woords voorzien. Maar, behalve in Deventer en Oldenzaal, konden in de overige plaatsen nog geen gesloten gemeenten gevormd worden. Wel was het aantal Gereformeerden hier groter, daar kleiner, maar dat der eigenlijke lidmaten, die belijdenis des geloofs hadden afgelegd, nog te luttel om een kerkeraad aan te stellen. Eerst vele jaren later kon dit, naar wij vermeld vinden, geschieden te Olst, Raalte, Bathmen, Diepenheim, Hellendoorn en Enschede,³⁶⁾ en zoo ook te Borne (Herman Wellemeyer, pred., Jonker Herman Rammelman de Richter, oud., Herman de Onderrichter, diaken) en Delden (Johannes Hendrikus Rappaens pred., Jonker Rammelman en Lubbert Fockink, oud., Reyger de schoolmeester, diaken.)³⁷⁾

De Classis zorgde ook, door de hulp der Overheid in te roepen, voor het in orde brengen of herstellen van kerk en weeme, waar dit noodig was, en voor een behoorlijk onderhoud der predikanten. Te Bathmen had de kerk maar 100 daalders en te Holten nauwelijks 200 gld. inkomen.³⁸⁾

De predikant aldaar had in den winter van 1610 in een onzicht huis moeten wonen.³⁹⁾ Aan Ridderschap en Steden werd verzocht het onderhoud der predikanten te Wijhe, Hellendoorn, Raalte, Holten, Wezepe, Bathmen en Goor te bevorderen, omdat de pastoriegoederen aldaar door anderen verkort waren,⁴⁰⁾ en dat die van Diepenheim, Markelo en Rijssen gelast mochten worden de kerkegoederen der pastorieën en vicariën terecht te brengen.⁴¹⁾

Aan deze reformatie ten platten lande heeft de verovering van Oldenzaal in 1605 door Spinola tijdelijk perk en paal gezet. Een groot gedeelte van Twente kwam weer in Spaanse handen of werd althans te onveilig, dan dat de Gereformeerde predikanten er te midden van het krijsbedrijf en de rondtrekkende troepen konden achterblijven. De meeste hunner, zoo niet allen, zochten een goed heenkomen naar elders, zoals Gerhardus Lindenhovius, predikant te Haaksbergen en Christophorus Hallein van Holten, die naar Deventer de wijk namen en daar als hulppredikers in dienst zijn gesteld.

De Katholieke geestelijkheid nam weer bezit van de pastorieën, kerken en kerkengoederen en door de onvermoeide zorgen en krachtige leiding van den vicaris-generaal Philippus Rovenius herstelde zich de Rooms-Katholieke kerk in geheel Twente.

Het Twaalfjarig Bestand waarborgde haar vrijheid van religie overal waar hare gemeenten gevestigd waren, en in dat twaalfal jaren zijn aanhoudend tal van priesters, waaronder ook enkele Jesuiten, met grooten ijver werkzaam geweest om het Katholieke geloof stevig in hoofd en hart der bevolking in te prenten. De Katholieke kerk heeft het ongetwijfeld daaraan te danken, dat nog heden ten dage een zeer groot deel van Twente's bewoners tot de Moederkerk behoort.

In dat gedeelte van Salland evenwel, dat onder de Classis van Deventer ressorteerde werd, na het sluiten van het Twaalfjarig bestand, de door de tijdsomstandigheden tijdelijk gestaakte of teniet gegane reformatie ten platten lande, weer ter hand genomen. De Classis was dan ook spoedig bedacht op het herstel der Gereformeerde kerk en schreef in het begin van 1609 de van leraars ontblote gemeenten van Holten, Raalte, Bathmen en Wezepe aan, naar het bekomen van predikanten om te zien.⁴²⁾

Dientengevolge ontving Holten in 1607 opnieuw een Gereformeerden predikant in Joannes Redemannus.⁴³⁾ Te Raalte kwam Gerardus Lindenhovius in 1609 in

dienst.⁴⁴⁾ Bathmen werd in 1610 vervuld door Joannes Antonides, die te Steinfurt tot den predikdienst was geordend, maar twee jaar later, wegens een ergerlijke misstap, geschorst werd. Buiten huwelijk toch was Agneta Keckius, dochter van wijlen den Deventerschen predikant Michaël Keckius, bij hem moeder geworden. Na haar gehuwd en boete gedaan te hebben, werd hij weer met de kerk verzoend, doch kon niet langer te Bathmen in dienst blijven en werd predikant te Havelte.⁴⁵⁾ Wezepe ontving in 1612 een nieuwen leeraar in Arnold Bruning.⁴⁶⁾ Theodorus Schröderus werd in hetzelfde jaar aan de gemeente van Markelo verbonden,⁴⁷⁾ Johannes Putman aan Goor, Joannes Henricus Rappaeus aan Hellendoorn, nadat Richard Obenol er korten tijd dienst had gedaan,⁴⁸⁾ terwijl nog in 1611 Carel Bokelman te Wijhe predikant was geworden.⁴⁹⁾

Nog tijdens het Twaalfjarig Bestand en vooral tegen het einde er van, kwamen ook verscheidene gemeenten in Twente weer in het bezit van Gereformeerde predikanten. In 1615 was Johannes van de Borgh, ondanks dat hij „in zijn examen geheel slecht en ongefondiert” was bevonden, toch te Enschede, maar onwettig, als prediker opgetreden. Zijn ergerlijk leven, waar tegen de Drost van Twente, ondanks herhaald verzoek, niets had gedaan, gaf in 1620 de Classis aanleiding om Ds. Sibelius op te dragen den Landdag te verzoeken, dat hij geremoveerd werd. Hoewel daaraan gevolg werd gegeven en Johannes van Alkemade als predikant werd aangesteld, moest de Classis kort daarna Gedeputeerden verzoeken Van de Borgh, wegens „zijn lasteren van de religie en dreigementen tegen van Alkemade, naar luidt van het placcaat, het land te verbieden”.⁵⁰⁾ Zijn onwettig in dienst treden en later schelden op de religie doet vermoeden, dat Van de Borgh eertijds pastoor te Enschede is geweest.

Onwettig in 1618 in den dienst gekomen waren ook te Hengelo Hendrik Meyling en te Diepenheim Egbert Westenberg. De eerste werd een jaar later om zijn Remonstrantse gevoelens, gesuspendeerd, de andere na genoegzame voldoening aan de Classis gegeven te hebben, — de Erfgenamen te Diepenheim hadden hem beroepen, — werd in zijn dienst bevestigd.⁵¹⁾

Hellendoorn kreeg in 1619 bij provisie Henricus Balderus ter vervanging van Joannes Henricus Rappaens, die in hetzelfde jaar aan de gemeente van Delden verbonden was.⁵²⁾ Ten laatste kwamen ook Almelo, Vriezeveen en Borne aan de beurt om van Gereformeerde predikanten voorzien te worden.

Reeds in 1598, zoals boven vermeld is,⁵³⁾ had de Vrouwe van Almelo stappen gedaan om Johannes Holtman, Wilhelmus Grevinckhof en Joannes Niehof, pastoors van Almelo, Vriezeveen en Borne, voor den predikdienst te laten examineren, en was de Classis over hun toetreden tot de reformatie doende geweest. Maar deze pogingen hadden nergens toe geleid en sinds de achterhoek van Twente in 1605 weer in 's vijands hand was gevallen, was er aan verdere pogingen niet te denken geweest. Maar in 1620 kon de reformatie te Almelo, Vriezeveen en Borne weer ter hand worden genomen. Evenwel, de toestand had zich in die gemeenten reeds sinds enkele jaren gewijzigd. Zoo niet in alle, althans in twee der gemeenten, had de prediking van het Evangelie volgens de Augsburgse Confessie reeds sinds vele jaren plaats. Johannes Niehof, die in 1620, „de oude pastoor van Borne” genoemd wordt,⁵⁴⁾ had dit, blijkens zijn verklaring voor de Classis in 1601, reeds in zijn tijd gedaan.⁵⁵⁾

Maar na hem liet Jonker Christoffel Schele van 't Welevelde onder Borne, zijn huisprelaat en paedagoog, Christoffer Ledebour, ook den kerkdienst te Borne waarnemen. Toen hij in 1606 gestorven was, ging zijn zoon Sweder Schele daarmee jaren achtereen voert, waarom de Kerkeraad te Deventer er in 1615 bij den Magistraat

op aandrang te verhinderen, dat Jonker Schele in den kerkdienst te Borne een Ubiquist liet prediken en het Nachtmal bedienen.⁵⁶⁾

Indien de Magistraat daartoe al een poging heeft gedaan, is deze blijkbaar vruchteloos geweest. Maar in 1619, toen de Gereformeerde leer de overhand had gekregen, trad de Classis krachtiger op en verbood Rodolphus Heggerus of Haggaeus, die als paedagoog en huisprelaat op het Welevelde Christoffel Ledebour had vervangen en door Jonker Schele in den kerkdienst in Borne was ingedrongen, aldaar als prediker op te treden. De heer van het Welevelde kwam daartegen in verzet, „pretendeerende gerechtigd te zijn de Augsburgse Confessie in de kerk te Borne te maintineren en zijn paedagoog daarin te laten optreden.”

Zijn protest was echter te vergeefs. Gedeputeerden van de Ridderschap en Steden verboden dat optreden, als te enenmaal onwettig.⁵⁷⁾

Hij liet nu zijn paedagoog alleen in zijn kapel op het huis Welevelde prediken, waarom de Classis Dr. Sibelius opdroeg den Landdag te verzoeken ook dit te verbieden, „dewiel de huusluiden daardoer uth de kercke van Borne uthblijven”.⁵⁸⁾

Herman Wellemeyer, die inmiddels als Gereformeerd predikant te Borne was geïnstalleerd,⁵⁹⁾ beklagde zich tevens bij de Gedeputeerden der Synode „dat op het Huis Welevelde de paedagoog van Jonker Schele gedurende 6 à 7 weken de Lutherse leer predikte, de sacramenten bediende en op de Gereformeerde religie schold,” en verzocht de zaak op den Landdag te remonstreeren.⁶⁰⁾

Maar Jonker Schele ging met het laten prediken van de Lutherse leer voort, zonder zich aan iets te storen, terwijl zijn paedagoog ook echtelieden, die nog slechts tweemaal geproclameerd waren, in het huwelijk verbond.⁶¹⁾ Nog in 1628 belastte de Classis zijn deputaten naar de Lutherse exercitie op Jonker Schele's huis onderzoek te doen.⁶²⁾

Maar op hunne klachten ontvingen zij geen apostille. Ridderschap en Steden zullen zich wel niet bevoegd geacht hebben, althans weinig geneigd zijn geweest, in de particuliere aangelegenheden van een edelman in te grijpen en het houden van godsdienst oefeningen in zijn woning te verbieden.

De reeds genoemde Christoffer Ledebour heeft waarschijnlijk in 1615 den evangelisch gezinde pastoor van Almelo, Johannes Holtman,⁶³⁾ vervangen. Hij, de voormalige paedagoog op het Welevelde was, zoals wij weten, „de Lutherse Confessie addict.”⁶⁴⁾ Maar in Juli 1619 kwam hij uit eigen beweging aan den Deventerse predikant Thomas Roothuys meedelen, dat hij in het stuk van het Avondmaal met de Gereformeerde leer instemde en zich daarover schriftelijk en mondeling aan de Classis wilde verklaren.⁶⁵⁾ Bij zijn daarop gevolgd examen, verklaarde hij door het lezen van Gereformeerde auteurs „animam mutiert” te zijn. Nadat hij daarna het bewijs van zijn nieuwe beroeping als predikant van Almelo vertoond en de approbatie van den Landdrost van Twente overgeleverd had, is hij als zodanig geconfirméerd.⁶⁶⁾

De derde pastoor, die van Vriezeveen, Wilhelmus Grevinckhof, die in 1601 voor de Classis verklaard had de Gereformeerde religie in alles „tostendigh” te zijn, maar over zijn deelname aan het Avondmaal zich na een maand te willen verklaren,⁶⁷⁾ — hij was in dit punt blijkbaar de Augsburgse Confessie toegedaan, — deelde in 1620 aan de Classis mede, niet onwillig te zijn zich naar de Gereformeerde leer te reformeren, en na andermaal „op het beleefde door de Classis te zijn begroet en schriftelijk verzocht zijn belofte aan de Gedeputeerden gedaan na te komen, verklaarde hij zich conform met de Gereformeerde leer en bereid tot ondertekening der Canones Synodi, waarop hij tot lid van de Classis werd aangenomen.⁶⁸⁾

Zo had de reformatie ten platten lande ten volle haar beslag gekregen en had ook de Lutherse leer de plaats, die zij hier en daar had ingenomen, voor de Gereformeerde moeten inruimen. Hoewel daarbij de voorziening in den dienst des Woords door Gereformeerde predikanten steeds op den voorgrond stond, heeft de Classis gemeend ook meermalen daar te moeten optreden, waar het belang der Gereformeerde religie dit nodig maakte. Er was toch veel aan gelegen, dat kerkelijke personen, als schoolmeesters en koster en andere, wier doen en laten niet zonder invloed op de gemeenten kon zijn, zich niet in strijd met de reformatie gedroegen. Zoo werd aan den Magistraat van Deventer verzocht den koster te Holten af te zetten, en een „die religion thoegedaen”, in zijn plaats en tevens als schoolmeester aan te stellen.⁶⁹⁾ Den schoolmeester te Almelo moest aangezegd worden papistische en ketterse boeken uit de school te verwijderen.⁷⁰⁾ Daar hij bovendien, evenals de schoolmeesters te Goor en te Borne, weigerde de Acte der Dordtse Synode te ondertekenen, werden zij op verzoek van de Classis door den Drost afgezet.⁷¹⁾

Ook de organist te Borne moest ontslagen worden, „daer hij met alle winden waait, met de Papen Paaps, met de Lutherse Luthers, met de Gereformeerden Gereformeerd” was en zijn vrouw had verlaten.⁷²⁾ Daarenboven werd aan dienaars ten plattenland opgedragen, het gewone kleppen der klokken, 's morgens en 's avonds, af te schaffen, als zijnde nog een overblijfsel uit den Roomse tijd.⁷³⁾

Hier en daar werd ook nog uit dienzelfden tijd een en ander aangetroffen, waaraan de Classis aanstoot nam. Zoo verzocht zij in 1601 den Drost van Twente de beelden en andere afgoderijen in het klooster te Almelo en elders te doen wegnemen, en den pater het prediken te verbieden, hem geen opname van nieuwe begijnen te vergunnen en die nog geen belofte hadden gedaan, daar niet mede te bezwaren. Maar nog in 1620 moest het prediken van den begijnen-pater te Almelo „stekkende tot afleiding der huisluiden uit de kerk”, door de Classis worden verboden.⁷⁴⁾ Op het kerkhof te Almelo bevond zich bovendien nog een groot beeld, dat Dr. Ledebour zou trachten te verwijderen.⁷⁵⁾

Evenzo werd aan den Drost de verwijdering van het Sacramentshuisje met twee altaren te Losser verzocht.⁷⁶⁾ De meeste ergernis allicht gaf een bedevaart, die reeds sinds oude tijden op den Meidag plaats had, naar het zogenaamde „Heilige Bloed” te Markelo.

Er was daar een afgodische steen, waarbij luchters alsook een geofferd wassen kind geplaatst waren, die zich in het Sacramentshuis bevond, terwijl ook aan den wand geschilderde beelden gezien werden. Reeds herhaaldelijk was bij den Drost van Twente aangedrongen die afgoderij te verbieden, maar blijkbaar te vergeefs. Eerst in 1620 werd door den kerkmeester Splinter beloofd het Sacramentshuis dicht te metselen en zodoende aan de ergernis een einde te maken.⁷⁷⁾

Zo heeft de Classis ook in dit opzicht gedaan, wat zij in het belang der Gereformeerde religie nodig achtte. Het medegedeelde moge genoeg zijn, ons een blik te geven in de Reformatie ten platten lande in de Classis van Deventer. Bezien wij het met een hedendaags oog en hedendaags hart, dan kunnen wij niet anders dan er ons in verheugen en gelukkig achten, dat in onze dagen in ons Salland en Twente Gereformeerden en Katholieken in volle geloofsvrijheid vreedzaam onderling samenwonen.

ONTSTAAN STAD KAMPEN

Kampen in de historie

Rond 1150 was er al houten bebouwing op de plaats waar het huidige Kampen ligt, maar de naam Kampen wordt in de geschiedenis pas genoemd in 1227. Echter, in het gemeentearchief van Kampen is nu nog een charter aanwezig waarin Abel, de koning van Denen en Slaven en hertog van Jutland, een privilege verleent aan de Ommelandvaarders, gedateerd 24 september 1251. Kampen was in die tijd reeds een belangrijke en machtige stad ("het Rotterdam van de Middeleeuwen") en had een flinke vloot aan Koggeschepen. Met deze Koggeschepen werd de Ommelandvaart gemaakt: de zeereis rond Denemarken naar de Oostzee. In de steden rond de Oostzee werd zout verhandeld, dat Kamper Koggen uit Portugal hadden gehaald. De stad kreeg stadsrechten omstreeks 1236, al is het best mogelijk dat Kampen, evenals Deventer, Steenwijk, Zwolle en Hasselt, stad is geworden door gewoonterecht. De gunstige ligging aan de drukbevaren handelsroute tussen de Zuiderzee en de Rijn maakte dat Kampen zich al snel ontwikkelde van eenvoudige nederzetting tot welvarende handelsstad die zou uitgroeien tot een van de machtigste en toonaangevende steden van Noordwest-Europa. In de 14e eeuw ruilde Kampen met de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, de polder Mastenbroek tegen het recht op aanwas in de IJsseldelta.

Het verzanden van de IJssel maakte vanaf 1430 zeer geleidelijk een einde aan de voorspoed van Kampen. Gedurende lange tijd wilde Kampen zich niet tot een verbond laten verplichten en economische en politieke concessies te leveren aan andere steden, zoals in de Hanze gebruikelijk was. Toen het Graafschap Hollandoorlog voerde tegen de Hanze kwam aan deze situatie een einde: de stad werd gedwongen te kiezen voor een van beide zijden. Kampen was van oorsprong meer georiënteerd op de Oostzeehandel en handel met het achterland van de Rijn, en trad daarom in 1441 formeel toe tot de Hanze. De stad had veel invloed binnen de Hanze: ondanks luidkeels protest van benedenloopse steden aan de IJssel en andere Hanzesteden werd in 1448 besloten tot de bouw van een brug over de IJssel. Dit karwei werd in een recordtijd van 5 maanden voltooid. Met deze brug hoopte Kampen meer binding te hebben met het achterland.

Namiddeleeuws

Op 11 augustus 1572 werd Kampen op de Spanjaarden veroverd door Willem van den Bergh, een zwager van Willem van Oranje. Na het bloedbad van Zutphen op 15 november gaf de stad zich echter vrijwillig over aan de Spanjaarden. In 1578 kwam de stad weer in Staatse handen na het Beleg van Kampen, onder leiding van George van Lalaing. De Hollandse Oorlog, tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en Engeland en Frankrijk, betekende een definitief einde aan de enorme macht van de stad. Door het recht op aanwas in de IJsseldelta was de stad wel eigenaar geworden van het steeds groter wordende Kampereiland. Vanaf 1500 werden de eilanden verpacht. De pachtinkomsten werden zo groot dat de stad geen belasting hoefde te heffen.

Kampen verkreeg pas weer naam in de 19e eeuw. Kampen was toen vanuit zee moeilijk bereikbaar, omdat de omliggende watergebieden verzand en dus ondiep waren. Gedurende de voorgaande eeuwen is de waterloop van de IJssel wel meerdere

malen uitgebaggerd, maar de kosten hiervoor waren relatief hoog en binnen enkele jaren was de rivierstroom weer dichtgeslibd. De IJssel kende hier, als delta, toentertijd meerdere uitgangen. De hoofdvaarroute werd ook meerdere malen verlegd, als reactie op de natuurlijke loop. In de 19e eeuw begon men actief in te grijpen: rivierlopen werden afgedamd, om meer water met hogere snelheid door één of twee hoofdvaarroutes te laten gaan. Dit had als voordeel dat er minder zand en slib werd afgezet, waardoor zo'n rivierloop zichzelf "schoon spoelde". Sleutelfiguur in dit verhaal is Nicolaas Plomp, stadsarchitect van Kampen. Naast zijn werk voor het huidige IJselfront van de stad Kampen, hield hij zich ook bezig met de waterbouwkunde. Voor 1839 liet hij al strekdammen van 2500 meter aanleggen in het Keteldiep, om het water een gerichte uitgang te bieden.

Kampen kende van oorsprong stadsmuren om de gehele stad heen.

In de 14e eeuw werd de stadsmuur aan de landzijde verplaatst van de Burgel naar waar nu de Ebbingestraten langs lopen. Ook werd het verlegd van waar heden de Botervatsteeg loopt naar de Hagenkade, om zo de buitenmuurse wijk "de Hagen" te omsluiten. Aan de IJsselszijde werd alleen het gedeelte langs de Oudestraat, van oudsher de straat die langs de IJssel liep, verplaatst naar voor de Voorstraat, waar nu nog steeds een gedeelte van de muur zichtbaar is. De Vestingwet van 1874 gaf steden toestemming om hun vestingen te slopen, om meer woongebied te creëren, maar Kampen zag zich al in de Franse tijd genoodzaakt haar verdediging te slopen. Belastingen werden niet of nauwelijks geheven – dat was eerder ook niet nodig vanwege de inkomsten van de pachtgronden – en het onderhoud van de verdediging kon niet betaald worden. In 1809 werd zodoende aan Lodewijk Napoleon verzocht de muur (aan de IJsselszijde) te mogen slopen. Deze gaf toestemming, zolang deze nog wel als waterkering dienst kon doen. Gedeeltes van de muur aan de IJsselszijde zijn ook niet gesloopt, omdat daar inmiddels woon- en pakhuizen tegenaan waren gebouwd.

In 1812 mocht ook de muur aan de landzijde gesloopt worden. Het slopen begon toen weliswaar, maar werd pas in halverwege de jaren dertig van de 19e eeuw voltooid. Een gedeelte van het puin werd gebruikt voor strekdammen in het Keteldiep. Ook veel van de grote poorten en alle kleine poorten zijn gesneuveld. In 1803 werd de Zwanenpoort al gesloopt, in 1837 de Vispoort, die toegang gaf tot de brug, in 1843 de Venenpoort (aan de zuidzijde) en in 1893 de Hagenpoort (officieel om stadsuitbreiding mogelijk te maken, officieus omdat de goten vervangen moesten worden, maar dit niet mogelijk was). Daarna bleef Kampen evenwel een belangrijke garnizoensstad, dit had te maken met de strategische ligging van Kampen in die tijd: aan de IJssel, aan de Zuiderzee en bij een brug van de IJssel, die vanaf 1600 tot midden 19e eeuw door een buitenwacht aan de andere kant van de IJssel bewaakt werd. Op de plek van de huidige Stadsbrug stond immers al sinds 1448 een permanente brug.

Kampen telde tot de jaren zeventig van de 20e eeuw **drie kazernes**: een was de Van Heutszkazerne aan het van Heutszplein aan de Oudestraat. Hierin was tot in het begin van de 21e eeuw een Kunstacademie gehuisvest, voordat deze naar Zwolle verhuisde onder de naam ArtEZ. Een andere was de Koornmarkt Kazerne, waar de KNIL onder anderen een officieren opleiding huisvestte. Thans is daar de Theologische Universiteit Kampengevestigd. Verder was er op de Vloedijk een kazerne waar ook een officierenopleiding gevolgd kon worden, dit gebouw wordt tegenwoordig gebruikt door Quintus, centrum voor kunsteducatie. Aangezien ook militairen oud worden, was

er ook een tehuis voor militairen aan de Nieuwe Markt (dit was in de middeleeuwen een tuin van de monniken van de nabijgelegen Broederkerk).

Bron: Wikipedia

De Reformatie in Kampen

Geert van Wou

In een open havenstad als Kampen werden al vroeg aanhangers van de nieuwe Leer van Maarten Luther gesignaleerd. Veel inwoners hadden nauwe betrekkingen met Duitse handelssteden.

Al in 1525 beval het stadsbestuur dat alle boeken door Luther of zijn medestanders geschreven, onmiddellijk bij de burgemeesters ingeleverd moesten worden. Wie in gebreke bleef, kon een boete van 80 pond tegemoet zien. In 1528 moesten alle verlopen monniken, nonnen, bagijnen en priesters die hun geloof verzaakt hadden en hun geloften ontrouw waren geworden, binnen drie dagen de stad verlaten. Geheime vergaderingen van hervormingsgezinden, die blijkbaar op grote schaal plaatsvonden, werden verboden. Over executies hoort men weinig, alleen tegen Wederdopers trad men hard op. De kopstukken werden met het zwaard gedood.

In 1539 ontstond er deining rond de persoon van vice-cureit (= onderpastoor) Arent Graet van Collen. Deze plaatsvervanger van Kampens pastoor, de in Utrecht wonende Albert Pigge, was een zeer geacht en bemind man, maar stond niet afwijzend tegenover de leer van Luther. Dit was zeer naar de zin van lieden "die Oostweert hadden verkeert ende de Augsburgerse confessie waren toegedaan". Toen de pastoor en beroemde theoloog Albert Pigge hoorde van de predikingen van Graet van Collen, ontbood hij hem direct naar Utrecht. Hierop ontstonden er rellen in de stad, waardoor Pigge genoodzaakt was om naar Kampen te komen. Een twintig jaar later ontstonden vergelijkbare rellen, toen de bekende Kamper drukker Peter Warnersz. werd gevangen genomen wegens het drukken van verboden boeken. Dit toont aan dat de gewone burgers niets van al te streng optreden tegen aanhangers van de Nieuwe Leer moesten hebben en dat de Stedelijke Overheid daarover niet te rouwig was.

Op 3 september 1566 belegden een aantal burgers, waaronder rector Caspar Holstech van de Latijnse school, een vergadering in de kapel van het Heilige Geestgasthuis. Men eiste van de stadsregering dat deze een kerkgebouw ter beschikking zou stellen van de Lutheranen. De Raad vond een tussenoplossing: men ging advies vragen bij de Landvoogdes Margaretha van Parma. Dit advies kwam er nooit, omdat in de Zuidelijke Nederlanden een beeldenstorm uitbrak. Philips II zond zijn beste veldheer naar de Nederlanden: de hertog van Alva, met in zijn gevolg tienduizend uitgelezen soldaten. Caspar Holstech en medewoordvoerder Van Driel verlieten in 1567 de stad, een nieuwe pastoor deed zijn intrede.

In 1568 begint de tachtigjarige oorlog: Alva versloeg op verpletterende wijze het leger van Lodewijk van Nassau bij Jemgum. De graaf van Aremborg, stadhouder van Friesland, Groningen en Overijssel en een verstandig en rustig man, kwam daarbij om. Op terugweg bezocht Alva Kampen, waar hij logeerde in Het Hoff bij de weduwe Cruse (weduwe van de Kamper schout). Alva bleek in een uitstekend humeur. Dit werd nog beter, toen bleek dat in Kampen de kerken en kloosters niet geplunderd waren. Alva beloofde zelfs het gehate garnizoen te zullen terugtrekken.

In 1572 werd Kampen ingenomen door graaf Willem van den Bergh, een zwager van Willem van Oranje. In tegenspraak met zijn toezeggingen dat Kampen zijn oude

rechten en privileges zou mogen houden en de Rooms-katholieke geestelijkheid haar taak zou mogen blijven vervullen, wees hij de St. Nicolaaskerk toe aan de Hervormden. Verder arresteerde hij een aantal raadsleden, waaronder burgemeester Arent toe Boecopen zette hij alle katholieke geestelijken (met uitzondering van de hervormingsgezinde Cellebroeders) de stad uit. Toen drie maand later een Spaans leger o.l.v. Don Frederik (een zoon van Alva) de stad naderde, gaf Willem van den Bergh Kampen weer op. Kampen werd opnieuw Spaans.

In 1578 sloeg de nieuwe stadhouder, graaf van Rennenberg, het beleg voor Kampen, waarna de stad na drie maanden capituleerde.

In Kampen grepen nu de Calvinisten de macht, over Lutheranen hoort men weinig meer. De teruggekeerde Caspar Holstech werd de eerste predikant van Kampen. In de stad heerste grote verdeeldheid: een groot aantal burgers voelde wel voor een verzoening met het Spaanse gezag en verscheidenen stonden al in verbinding met de vijand.

[Abr. van de Velde schrijft in "de wonderen des Allerhoogsten":

De Heere gebruikte de overwinningen van onze vijanden als een middel, om ons meerdere en grotere overwinningen te doen verkrijgen. Het was een grote vreugde voor de vijand, dat Rennenberg door verraad Groningen in de macht van de Koning van Spanje bracht, maar, zoals Van Meteren schrijft, had dit ten gevolge, dat Kampen het volk van de Prins innam. Die van Deventer vatten ook de wapens op, en vernielden tot spijt van de Spaansgezinden de beelden in de kerken en plunderden de kloosters. Zwolle, Utrecht en andere omliggende steden deden hetzelfde. "Zodat Rennenberg's afval", schrijft Van Meteren, op het voorjaar 1580, "de Rooms-Katholieken kwade vruchten voortbracht."]

In maart 1579 bezocht Willem van Oranje de Landdag in Kampen. Hij spoorde zijn getrouwen aan tot het uiterste vol te houden en raadde de Raad aan een garnizoen in te nemen. Teleurgesteld door het gedram van de Calvinisten, liep stadhouder Rennenberg op 3 maart 1580 over naar Spaanse zijde. Dan volgt er een soort staatsgreep door de Calvinisten. Hoofdlieden van de burgervendels trokken op naar het stadhuis, verwijderden acht burgemeesters uit het gebouw en verjoegen hen uit de stad. Een woeste menigte drong de St. Nicolaas- en O.L.Vrouwekerk binnen en sloeg daar alle altaren en beelden kapot. In de O.L.Vrouwe kerk werd een prachtig altaarstuk, waarschijnlijk nog door Mechteld toe Boecop geschilderd, eerst in triomf door de straten gesleurd en daarna in de IJssel geworpen. Ook de kloosters moesten het ontgelden.

Na deze beeldenstorm verlieten verschillende katholieke families en de pastoor de stad. Op 15 mei 1581 verbood het stadsbestuur alle geheime bijeenkomsten, die buiten de officiële kerk om gehouden werden. "Papen, mennisten en Luthersen" die zich niet aan dit verbod hielden, riskeerden verbanning uit de stad. Dit overkwam Hendrick Cannegieter, vicarus van het Heilige Kruisaltaar, toen hij betrapt werd op het heimelijk lezen van de mis.

In 1597 was hij zijn verbanning moe en verzocht het stadsbestuur te mogen terugkeren. Dit werd heer Hendrick toegestaan en tien jaar later kreeg hij zelfs een stadstoelage van 100 caroli-gulden.

In 1617 werd hij keurig in de Bovenkerk begraven, net als de kapelaan van de Buitenkerk, Evert Witte. Terwijl Kampen in 1589 ongeveer 5000 inwoners had, telde

de Gereformeerde gemeente nog maar 580 leden. Dat zullen vooral gezinshoofden zijn geweest, waardoor het werkelijke aantal leden hoger kan zijn geweest. Ook zullen in deze onzekere oorlogstijden veel inwoners niet openlijk partij hebben gekozen. Een groot deel van het Kamper patriciaat bleef de katholieke kerk trouw. Nog in 1609 bepaalde het stadsbestuur uitdrukkelijk dat in openbare functies voor katholieken geen plaats was. Na de Synode in Dordrecht in 1617 kwamen ook de Remonstranten/Armenianen in het verdomhoekje terecht.

De Reformatie kwam ook in Kampen vanuit de lagere en niet van de hogere standen. Zenuw en ziel van de omwenteling te Kampen was Caspar Holstech, rector van de Latijnse school en eerste predikant van Kampen. Op 28 februari 1580 verscheen de Prins van Oranje in Kampen.

Op 5 maart hield de prins op een Landdag in Kampen een rede waarin hij de Staten opwekte tot eensgezindheid, trouw en volharding in de strijd tegen het Spaanse bestuur. Daarop trad de stad toe tot de Unie van Utrecht. Ondanks de beroeringen in de voorgaande jaren, bleef de afscheiding van de Katholieke kerk in Kampen gering. In 1570 betrof het een vijftigtal "dissenters".

Nadat de Reformatie met geweld was doorgevoerd bedroeg het aantal lidmaten van de Gereformeerde kerk in Kampen in 1579 67 personen.

Op 26 maart 1581 was dit aantal opgelopen tot 247 en tien jaar na de Hervorming telde de Gereformeerde kerk ongeveer 580 lidmaten.

Ter vergelijking: kort voor de Reformatie kende de Katholieke kerk nog 8000 communicanten. Trouw aan de moederkerk bleven de Van Uterwyck's, de Van Wijnbergens, De Oldeniels, de Toe Boecops, de Twickelo's, de Boschmans en de Morrhes. In de adellijke huizen van deze families was meestal een kamer tot kapel ingericht. Bekend is de verborgen kapel achter een dubbele buitenmuur, die rond 1900 werd teruggevonden in huis Kuynretorff aan de Burgwal (nr. 80/81).

Een vergelijkbaar verhaal gaat over het huis van boekhandelaar Van Dijk aan de Oudestraat, waar ook een dubbele buitenmuur werd aangetroffen. De familie Twickelo trad vele jaren op als beschermheer van de paters Franciscanen (Minderbroeders). Nog staat de woning van Van Twickelo aan de Voorstraat, waar de paters verbleven, bekend als de Paterskerk. De paters namen door hun gedrag hun gastheer zo tegen zich in, dat jonker Van Twickelo in 1675 de katholieke kerk verzocht een pastoor naar Kampen te zenden. Wat zich precies tijdens de biecht van joffer Van Twickelo bij pater Gerard van Asten heeft afgespeeld, blijft onduidelijk. In 1682 nam pastoor Theodoor Voorst zijn intrek in het huis "De drie Schelvischen" aan de Burgwal, met een achteruitgang via de tuin naar de Nieuwstraat (de Rijnvischgang) en een zij-uitgang door de stal naar de Ekstersteeg (of "het warme land", nu Burgwalstraat). Het huis werd aan de katholieke kerk geschonken door pastoor Voorst en de goed katholieke familie Sluijters, met hulp van Warner toe Boecop.

De protestantisering van het omliggende **platteland** ging een stuk langzamer.

Het heeft lang geduurd voor het protestantisme op het Kampereiland zegevierde en in IJsselmuiden is altijd een grote katholieke minderheid blijven bestaan. Zij genoten de bescherming van enkele rijke families, die meestal uit Kampen afkomstig waren.

KAMPEN BELEGERD EN INGENOMEN 1578

Overgenomen uit: **Historie der Nederlandse oorlogen, onpartijdig beschreven door P. Bor Christiaansz.**

Te Amsterdam 1679. Het 2e deel, 12^e boek, folio 966, etc.

Binnen Deventer en Kampen beide Overijsselse steden, lagen in garnizoen Hoog-Duitse soldaten van het regiment van Polwijler. Deze hadden zich lange tijd stil gehouden en een goed gelaat getoond. Maar nadat Don Jan Namen had ingenomen hadden ze zich aan zijn zijde verklaard. Die van Overijssel hadden in deze tijd geen Gouverneur van der Staten zijde. Derhalve degene die goed Staatsgezind waren in deze kwartieren, hebben zóveel teweeggebracht dat ze van de Staten Generaal op hun te kennen geven dat ze van het jaar 1527 af, dat ze eerst onder de keizer gekomen waren, altijd onder een Gouverneur en Stadhouder waren geweest met Friesland, en de Graaf van Rennenburg tot hun Gouverneur kregen.

En hoewel er enigen tegen waren, kwamen de Staatsgezinden zo men ze daar toen noemde, tot hun wil weer.

Rennenberg dus de commissie hebbende, zocht een middel om de Hoog-Duitse garnizoenen uit de voorzeide steden te krijgen. Ziende daar geen raad toen om het met gemak of akkoord te doen, heeft zich voorgenomen andere middelen ter hand te nemen. Waartoe hij hulp van alle zijden verzocht. Hij schreef onder andere aan de Prins van Oranje om assistentie. Die voorts aan de Staten van Holland schreef dat men niet zou laten dezelve te assisteren met enige vaandels soldaten. Zulks omdat hem aangeschreven werd dat men hem tot hulp zou zenden 5 of 6 vaandels Hollandse soldaten, 3 vaandels onder de kolonel Jonkheer Arend van Duivenvoorde en anderen uit het Noorderkwartier van het regiment van Sonoy. [Geuzenleider]

Die van Holland hadden daar ook een Uitlegger omtrent liggen, zo om haar te benaderen als om te beletten dat ze niet op de Zuiderzee zouden komen.

Rennenburg had een proef gedaan om de Stad met listen in te krijgen doch was ontdekt. Waarover enigen dood gebleven waren en de aanslag was tevergeefs. Binnen de stad lagen 2 vendels; het een was het vaandel van de overste Polwijler zelf, en het andere was eerst onder Hopman Hans Casper en na zijn overlijden, onder zijn Vaandrig Leydecker genoemd.

Als nu Rennenburg meende dat het tijd was om Kampen met een andere manier aan te tasten heeft hij daarheen vooreerst gezonden de overste Wolter Hegeman, die lange tijd in het Noorderkwartier gediend had. En aldaar na de pacificatie van Gent, als het getal van hun vendelen krijgslieden verminderden, onder anderen óók werd afgedankt. Hij had zich sedert in Gelderland in dienst begeven waar Graaf Johan van Nassau de prins van Oranje's broer van de Bandderheren, ridders, edelen en steden, voor Gouverneur was aangenomen.

Hegeman had een schans gemaakt op de Veluwe om de uitvallen van die van Deventer te beletten. Van deze schans had hij enige soldaten in handwerkers en kooplui's klederen gekleed zijnde, binnen Kampen gezonden. Dewelke de wacht aan de Veenpoort 's morgens met het opengaan van de poort zou overvallen. En hij zou met zijn volk buiten de poorten in de huizen verborgen liggen. En terstond dan met een goede hoop soldaten binnenkomen en de stad innemen, eer ze het zelf gewaar zouden worden.

Dit was zo goed besteld, de soldaten die geordineerd waren om bedekt binnen te komen, waren al in de stad. Doch hij werd een zeker dorp een klein uurtje van

Kampen gelegen Heerde genoemd, ontdekt; waardoor de aanslag teniet ging, gelijk gezegd is. Want het garnizoen daarvan gewaarschuwd zijnde, dat er volk voor de hand kwam, hadden de wachten al verdubbeld. Zodat de soldaten daarbinnen zijnde zich niet durfden attenderen; maar zagen hoe ze daar wederom op het beste zouden mogen uitkomen.

Hegeman begon zich evenwel de andere dag terstond aan de Galgenberg te verschansen op en nabij de laatste Mei. De Graaf van Rennenburg was diezelfde dag met het vendelen van J. Mulart Wulszoon, diek hij van het slot te Geelmuiden genomen had, in het kartuizers klooster gekomen en deed Mulart legeren omtrent de brug over de Vispoort.

De andere dag toog hij over het water bij Hegeman, - met wie hij gesproken en hem toegezegd had, dat hij meer volk beschikken zou en orde stellen op de toevoeging van Victuali [voeding] en Ammunitie van oorlog, - is hij wederom vertogen en heeft verscheidene personen uitgezonden. De ene om kruid te kopen, een ander om zaken tot verovering van de stad dienende.

Hegeman de schans aan de Veenpoort wel voorzien hebbende, liet Hopman Jarich Hottinga daarin liggen en trok met de rest van het volk achterom de stad naar Brunep 't welk een rijk Juffrouw-klooster is, om van daar de Hage in te nemen. 't Welk een grote voorstad is, vol huizen hebbende grachten en muren. Doch die van binnen vielen dapper uit zodat Hegeman met al de zijnen in groot gevaar was. Doch ten lesten moesten die van de stad wijken en Hegeman kreeg de voorstad in; daar hij zich terstond tegen de Haagpoort begon te verschansen. Hij had een goed deel boeren uit Mastenbroek bij zich.

Rennenburg schreef ernstig aan die van Holland en zond Hopman Willem van Angeren aan hen om de beloofde assistentie. En dat ze deze onder deszelfs Hopmans gebied zouden willen zenden. De Staten van Holland waren daarin tevreden. Ze schreven derhalve aan beide oversten, hun volk terstond gereed te maken. Doch alzo de oversten van de hopman Willem van Anderen niet begeerden gecommandeerd te worden, zo werd dezelve met brieven vooraf gezonden inhoudende, dat ze binnen enige korte dagen 4 of 5 compagnieën zouden zenden tot zijner assistentie en afbraak aan de algemene vijand. Mits dat hij zou overschrijven waar hij die begeerde te hebben. Waarop hij terstond in zijn brieven van de 11e juni uit Vollenhoven schreef dat ze die willen zenden op het aller-spoedigst aan de Camper-eilanden in het klooster toe Brunep bij de andere soldaten voor Kampen.

Enige dagen daarna kwamen de Hollandse vendels. Namelijk Jonkheer Diederik Sonoy, gouverneur van het Noorderkwartier met zijn eigen vendelen, en het vendel van jonkheer Willem van Wijngaarden, mitsgaders de kolonel Jonkheer Arend van Duyvenvoorde met zijn vendelen, en de vendelen van Christoffel van Teilingen en Johan van Reoy. Met de komst van deze vendelen was de Graaf van Rennenburg zeer verblijd. Want zonder deze zou hij weinig uitgericht hebben. Want hij zou, behalve het vaandel van Hegeman, meest onervaren volk hebben die ook niet al te wel waren geoefend.

Pieter van Chalanckx was wachtmeester van het leger. Herman Olthof, die luitenant was geweest van de Graaf van Bossus' vendel, was kwartiermeester en werd terstond na het overgaan van Kampen ook Hopman gemaakt. En Dionysius van Metz, artillerie meester. Er was ook voor de komst van de Hollandse vendel weinig orde in het leger; hetwelk weinig meer dan 1200 man sterk was. Maar zo haast de Hollanders gekomen waren werd in alles betere orde gesteld. Die van het Noorderkwartier van Holland, de zonden daar een grote galei, daar Jochem Cleinzorg kapitein op was. En de Uitlegger die daar lag maar nu geen voordeel meer kon doen, ontboden ze wederom.

Zij schikten daar ook, doch ten koste van het land van Overijssel 4 last meelpulver. En Sonoy ontbood ook van Amsterdams corlpulver, daar hij zichzelf voor verbond op enige maanden, om te betalen. Hij ontbood ook enige bergknapen om te mineren, want dat gebruik zo algemeen hier niet was als het wel daarna geworden is. Hoewel het ook in het beleg van Haarlem en andere plaatsen wel gebruikt was.

Daarvan de voornaamste namen waren die over de andere gravers bevel hadden: Caspar Geiselaar van Mergenburg; Christoffel Partener; Thomas Schonk van Jonsdal; Christopher Reiser van Mijburg en Lourens Schobert van Sint Annenberg.

Hiermee deed hij zeer naarstig mineren [kruitmijnen leggen] voor de Hagenpoort bij de haven naar de Porthoren toe, om die te doen springen. Die van de stad deden dagelijks stoute uitvallen tegen de belegeraars en dreven hun beesten nog in de weide aan de landzijde en beschermden die achter de 2 Meulenbergen die daar stonden.

Doch de Hollandse soldaten veroverden de uiterste Meulenberg en verschansten die. In het innemen van welke Pauwels van Schouwenbalch, vaandrig van Jonkheer Arend van Duyvenvoorde, in zijn been werd geschoten en voorts gevangen binnen Kampen werd gebracht.

Nu deze zaken aldus geschieden, deed Graaf Johan van Nassauw gouverneur van Gelderland tegen de 3e juli een vergadering beleggen binnen Zutphen waar de Graaf van Rennenburg ook heen reisde, gevende al het bevel van de belegering aan de voornoemde Jonkheer Diederik Sonoy's leiding over. Die om eer te krijgen en de Hollandse soldaten in achtung te brengen, zeer naarstig devoir [verplichting] deed aan alle kanten. En alzo daar geschut gekomen was van Utrecht, zo is het geschut geplant tussen de Kalverhekken en de Hagenpoort.

Middelertijd werden zekere personen gevangen die heimelijk binnen Kampen meenden te komen. Deze ondervraagd zijnde, bekenden aangenomen te hebben om binnen Kampen te brengen zekere kleine briefjes door Don Jan geschreven. Deze werden hen afgenomen; ze waren van de datum 19 juni geschreven aan de kapiteinen, officieren en bevelhebbers van des Konings Majesteit garnizoen liggende binnen Kampen. Deze briefjes waren alle van één inhoud, namelijk, dat ze zich kloek en vroom gedragen zouden, gelijk zij tot nu toe gedaan hadden; dat hij ze zeker ontzetten zou; waartoe hij alle preparatie al maakte.

Maar hoewel die van binnen deze niet kregen, gedroegen ze zich nochtans zeer kloek en couragieus. De oversten zonden een van deze briefjes ook binnen Zutphen en aan de Graaf van Rennenburg, die hetzelfde communiceerde met Graaf Johan van Nassau. Deze was van advies dat men behoorde te meer te haasten om de stad te bekomen om Don Juan alzo in zijn voornemen te verhinderen. Hetwelk de voorgenoemde Sonoy overgeschreven werd. Ook kwam de Graaf van Rennenburg zelf ook in het leger voor Kampen omdat de handelingen binnen Zutphen al ten einde waren gekomen en alleen gediend had om te accorderen, gelijk gedaan was, dat de belegering en verovering der voorzeide steden van Kampen en Deventer zou uitgevoerd worden door die van Gelderland, Friesland en Overijssel. En zouden de kosten daartoe van node wezende, provisieonlijk gedragen worden door die van Gelderland 1/4 part, door die van Friesland en Overijssel met de andere 3/4 part.

De Graaf in het leger gekomen zijnde vond alle zaken in goede gestalte. Hij vond goed dat het geschut geplant zou worden ter plaatse daar de voorzeide Sonoy met de kolonel Duyvenvoorde hetzelfde gesteld hadden. En orde gesteld hebbende op enige zaken is hij naar Zwolle getogen waar hij de zaak ook naar zijn zin gesteld had. Alzo is het geschut gepland en men heeft zeer fel met 6 kartouwen beginnen te schieten en

in korte tijd een bres geschoten in de lengte van 33 treden lang. Toen heeft men hen gesommeerd of ze zich wilden overgeven, of niet.

Het garnizoen trad in communicatie met de Magistraten en waren tevreden dat de Magistraten zouden mogen handelen tot een akkoord en overgave van de stad. Daartoe zonden zij een bode uit met brieven aan de Graaf van Rennenburg en indien zijn Genade afwezig was aan zijn Genade de luitenant. Alsook aan de gedeputeerden der Ridderschap van Overijssel en de stad Zwolle. De brief worde in zijn Genaden absentie, volgens de gelaten last geopend. Deze was in effecte van deze inhoud.

Dat alzo zij gaarne een einde zagen getroffen van de tegenwoordige verderfenis hadden zij met de overste des krijgsvolks aldaar afgesproken dat zijn E. L. wel mogen lijden dat ze zich aanleggen en enige verdragelijke middelen zouden voorstellen tot akkoord en vereniging. En gemerkt zij verklaarden met de arme burgers schade en verderfenis niet langer geholpen te wezen en dewijl zij dan hoopten wat goeds in de zaak te mogen doen, zo was hun gans dienstelijke bidden, dat zijn Genade gelieven wilde enigen te committeren nevens de Gedeputeerden van de Ridderschap van Overijssel en de stad Zwolle.

Aan welken zij tevens dezen medeschreven zich te willen laten vinden voor de Venepoort; waar zij haar Gedeputeerden mee zouden schikken, om de zaken te verdragen. Zij verzochten te dien einde een vrijgeleide en dat alle zaken middelertijd staan de beide zijden in stilstand mochten blijven.

Deze brieven waren van de dato 17 juli. Dit hem verwittigd zijnde is het akkoord aldus getroffen: "dat de soldaten met gevouwen vaandels, volle geweer en uitgedane lonten, ook zonder van deze landen enige betaling te genieten of namaals te mogen eisen, op de 20e juli voormiddag uit de stad zouden vertrekken; en tot in het Graafschap van Bentheim gekonvooeerd [begeleid] worden. Met belofte van 16 maanden tegen de Staten Generaal niet te mogen dienen. De gevangenen zouden aan beide zijden zonder rantsoen ontslagen worden. Die van de stad worden aangenomen in de Unie der Staten Generaal en zouden gehoorzaamheid zweren in handen van de Stadhouder en alzulk garnizoen innemen als het de Stadhouder zou gelieven."

Dit is aldus nagekomen. Deze Duitse soldaten hadden alhier 6 jaren lang gelegen en de burgers hun geweer afgenomen. In het beleg hadden de Magistraten zilvergeld doen slaan, vierkante stukken in het midden het wapen van de stad; deden 42 stuivers. Er waren ook halve en vierendelen, hiermee werden de soldaten onderhouden in lening. Daar stond opgeschreven: Extremum Subsidium. [Einde van de bron]

Voor deze stad is onder andere dood gebleven hopman Christoffel van Teilingen die lang gediend had. In zijn plaats kwam Bonne van Weenderen, zijn vaandrig. De Graaf van Rennenburg legde hier in garnizoen, Uterne Hottinga en Mulard.

De Graaf van Renenburg heeft de 23e juli aan de prins van Oranje en Staten van Holland het innemen van deze stad geschreven. Waarin hij verder schrijft dat de gouverneur Sonoy en de Kolonel Duvenvoorde zonderling daartoe de hulp gegeven hebben. Waarvoor hij zijn Excellentie en de Staten van Holland niet genoeg kan bedanken.

Dat hij voorts van mening was door instantie van de ridderschap van de provincie Overijssel om van stonde aan voor **Deventer** te rukken en tot dien einde al 4 vaandels daarheen gezonden had. Hopen de met de anderen zo haast hij daar order over gesteld had te volgen. Om te zien wat God daar geven wilde tot redding van die stad.

Deventer en de reformatie van de geestelijke en kerkelijke goederen 1591-1650

H. DE BEER

II. Deventer in de tweede helft van de zestiende eeuw

1 Een situatieschets

In het midden van de zestiende eeuw was Deventer een welvarende stad van ongeveer 10.000 inwoners. IJsselstad, handelsstad, hanzestad, bekend om haar jaarmarkten, gunstig gelegen voor het handelsverkeer, over land naar Westfalen en verder, over water naar de Oostzee. Eerste stad van Overijssel, politiek van gewicht en zelfbewust. Bisschopsstad zelfs, dankzij de kerkelijke herindeling van 1559.

Een halve eeuw later is de situatie drastisch gewijzigd. De stad is vestingstad, garnizoensstad geworden, aan alle kanten belemmerd in haar vrijheid van handelen en handeldrijven. De eerste tekenen van de naderende ommekeer kwamen aan het einde van de jaren zestig. De strategische positie maakte de stad voor de Spanjaarden belangrijk. Zij maakten plannen om er een garnizoen te legeren en in of bij de stad een citadel te bouwen. Bij de besluitvorming zal de onrust in de jaren 1566 en 1567 een rol hebben gespeeld. Toen slaagden de protestanten er in openlijk hun godsdienstoefeningen te houden in de stad.

In juni 1568 kwam het garnizoen al, Spaanse troepen, later vervangen door Duitse huursoldaten.

De citadel is er nooit gekomen. Het garnizoen kostte de stad handen vol geld en bezorgde veel overlast. Inkwartiering, het verschaffen van voedsel aan mens en dier, voorschotten op de soldij. Ook de goede naam van de stad als veilig handelscentrum leed er onder. Hier ligt ongetwijfeld het begin van de achteruitgang van Deventer op economisch en politiek terrein. Natuurlijk waren er ook andere factoren. Op scheepvaartgebied waren er twee omstandigheden die elkaar versterkten: het minder bevaarbaar worden van de IJssel en het in zwang komen van een groter scheepstype. Vanzelfsprekend speelde ook de opkomst van Amsterdam, met in haar kielzog Zwolle, een rol.

Maar de belangrijkste oorzaak lijkt mij toch de dreigende oorlogssituatie te zijn geweest. En oorlog kwam er. Ook nu was het garnizoen als het ware weer de aanstichter. De succesvolle belegering van Deventer in 1578 door Rennenberg had immers als doel het innemen van een strategisch belangrijke, door een koningsgezind garnizoen verdedigde stad.

II. 2 De jaren 1578-1587; de eerste, onvoltooide reformatie

De inname door Rennenberg op 20 november 1578 bracht Deventer aan Staatse zijde. De soldaten verdwenen weldra uit de stad en het stadsbestuur belastte de schutterij met het handhaven van de openbare orde. Even was Deventer garnizoensstad af. De stad was nog overwegend katholiek, maar de kleine gereformeerde partij liet zich al snel horen. Dit geluid zou steeds sterker, steeds scheller worden. Eerst stelde men zich nog tevreden met één kerk, de Broederenkerk. Maar slechts een korte periode, van januari 1579 tot maart 1580, duurde deze religievrede.

Rennenberg's "verraad" in 1580 luidde het einde in. De rust werd definitief verstoord door het rumoer van een beeldenstorm die in maart van dat jaar door Deventer raasde, de vrede was voorbij. Alleen de gereformeerde godsdienst was voortaan toegestaan,

ook voor Lutheranen en Doopsgezinden was er geen plaats meer.

De gereformeerde partij liet het niet bij de zuivering van de eredienst Gods. Ook de reformatie van de geestelijke en kerkelijke goederen moest ter hand genomen worden. In 1580 zien we de, uiteindelijk geslaagde, pogingen van de “Religions-verwandten” om de inkomsten van een vijftal, door het vertrek van de kanunniken vacant geworden prebenden te verwerven om de predikanten te kunnen onderhouden.

Het tegenspel van het kapittel bestond uit vertragen en lijdelijk verzet. Volgens de historieschrijver Van Reyd, Deventenaar van geboorte en kennelijk nog goed op de hoogte van de gang van zaken in zijn vaderstad, gedoogde de magistraat dit. Hij wees op het conservatieve element in het college van Schepenen en Raden: (in de periode 1580 – 1587 was er) “noijt een magistraet vrij ende suiwer van papisten ende heijmelijcke Spaensghesinde”.

Met de vijf prebenden was de kerkeraad niet tevreden. In april 1581 kwamen de ouderlingen en diakenen met een Memorie inzake de reformatie van de geestelijke en kerkelijke goederen. Daarbij hadden zij dankbaar gebruik gemaakt van een Gelders voorbeeld, waaraan zij het nodige hadden toegevoegd. Geen enkele onduidelijkheid liet men bestaan over de gewenste bestemming van de geestelijke en kerkelijke goederen. Overeenkomstig hun oorspronkelijke doel dienden deze gebruikt te worden voor onderhoud van kerken, scholen en armen. De opstellers begrepen dat dit niet ineens geregeld kon worden en daarom werden in de Memorie overgangsmaatregelen voorgesteld. Zolang bijvoorbeeld de kloosters en conventen hun inkomsten nodig hadden voor het levensonderhoud van hun inwoners, mochten zij in het bezit van de administratie blijven. Wel was er dan een jaarlijkse controle noodzakelijk. Liep het aantal inwoners terug en waren daardoor niet alle inkomsten meer nodig voor het levensonderhoud, dan behoorde het beheer over de goederen aan het stadsbestuur te komen. Om dit te bespoedigen moesten de kloosters “geopend” worden, dat wil zeggen, de monniken en nonnen moest meegedeeld worden dat het hun vrij stond de kloosters en conventen te verlaten. Ook een “generalenn receveur”, een ontvanger-generaal, moest er komen om de goederen te beheren en de administratie te voeren. De gereformeerden slaagden er nog in 1581 in de kapittelheren een inventaris van de kapittelgoederen te laten inleveren. De administratie bleef echter buiten bereik. Het kapittel wist telkens de boot af te houden, mede dankzij de al genoemde gematigde houding van de magistraat.

In 1586 kwam daar een einde aan. Weer vormde het garnizoen de aanleiding. Het oude stadsbestuur verloor de strijd met Leicester over de aanwezigheid en het aantal van de sinds midden september 1586 weer in de stad gelegeerde troepen. Op last van de landvoogd werd toen het college van Schepenen en Raden eind oktober gezuiverd van katholieke elementen.

Al snel volgde, op 1 januari 1587, het besluit om de administratie van de geestelijke en kerkelijke goederen voortaan onder een door de stad te benoemen rentmeester te plaatsen. Alle plannen werden echter doorkruist door het verraad van Stanley, de bevelhebber van het Staatse garnizoen. De stad was weer in Spaanse handen.

II. 3 De jaren 1587-1591: het Spaanse intermezzo en de Reductie

Een korte periode van restauratie volgde. Symbolische start was de invoering van de tijdrekening nieuwe stijl. Bevestiging van de privileges en een algemeen pardon werden gevraagd en verkregen. De Lebuïnuskerk werd op 4 juli 1587 weer plechtig ingewijd door de bisschop van Haarlem, Godefridus van Mierlo. Naast herstel was er ook sprake van achteruitgang, vooral op economisch gebied. Enkele honderden

protestanten verlieten de stad. Zeker niet de minsten. Zo treffen we de naam van burgemeester Johan Heynck aan als lid van een, overigens vergeefse, missie naar Engeland om daar beslag te laten leggen op Stanley's bezittingen. Strooptochten door de vijand tastten de handel aan en isoleerden de stad. Kroniekschrijver Moonen vermeldt een overval in 1588 op een Deventer konvooi van wel honderd wagens. Het garnizoen, of het nu Staats of Spaans was, versterkte de neergang. In een smeekschrift uit 1590 klaagden Schepenen en Raden weer eens over de drukkende last van garnizoen en inkwartiering. De stad, eens de voornaamste, netste, volkrijkste en beschaafdst van deze streken, zo schreven zij, ging nu gebukt onder een schuld van meer dan 200.000 gulden.

De bevrijding kwam in 1591. Op 31 mei van dat jaar (nu gold weer de tijdrekening oude stijl) veroverde Maurits de stad en bracht Deventer zo definitief in het Staatse kamp. Allereerst had dit gevolgen voor de samenstelling van het stadsbestuur. Van de zestien personen die in oktober 1586 even op de kussens waren gekomen, keerden er nu zeven terug, en van de acht die toen niet vervangen waren, keerden er drie terug. Het college van Schepenen en Raden bestond voortaan, vanwege het tekort aan geschikte personen, uit twaalf Schepenen en vier Raden.

Tien van de zestien leden van het nieuwe stadsbestuur hadden op 1 januari 1587 ingestemd met het besluit tot aanstelling van één rentmeester voor de geestelijke en kerkelijke goederen.

Nu konden zij dat voornemen ten uitvoer brengen en daarmee de weg vrij maken voor de definitieve reformatie van de geestelijke en kerkelijke goederen.

JODEN IN KAMPEN

Het jaar 1847 was een glorieus moment voor de Joodse gemeenschap in Kampen. Dat jaar (5607 in de Joodse jaartelling) was de opening van de nieuwgebouwde sjoel, de eerste van een reeks in heel Nederland. Het gebouw was gevestigd op een prominente plek aan de IJssel, op Jeruzalem georiënteerd. Het had een zelfbewuste uitstraling als "Huis van gebed voor alle volken". Hier liet een minderheid zien Jood te willen zijn én Nederlander. De gemeenschap nam actief deel aan het economische en sociale leven van Kampen en wist zich tegelijkertijd deel van een verspreide Joodse gemeenschap elders. De Nederlands Israëlitische gemeente groeide. In 1875 telde zij een kleine 500 leden, een flinke minderheid indertijd.

Van vervolging tot bevoorrechting

Al in het begin van de 14de eeuw waren Joodse kooplui en geldschietters betrokken bij de economie in de stad. Zij waren waarschijnlijk afkomstig uit het Rijnland, maar bleven niet lang welkom. Godsdienstfanatici verweten de Joden de pest en ander onheil te brengen en brachten hen om het leven (1349-1350). In *memorboeken* – waarin de martelaren en hun gemeenschappen werden herdacht – werd de herinnering aan de Joden in de IJsselsteden bewaard. In de volgende eeuwen kwamen er sporadisch nog Joden naar de stad. Onder Karel V kregen zij een woonverbod opgelegd en weken zij uit naar Midden- en Oost-Europa.

De vestiging van de Republiek bood kansen aan religieuze minderheden als de Joden. De Unie van Utrecht (1579) verbood vervolging op grond van religie.

In Oost-Nederland was Kampen in 1661 de eerste stad die Joden uitnodigde om zich er te vestigen. Ook in de plannen om de economie van de stad omstreeks 1720 weer vlot te trekken was het kapitaal en het economisch vernuft van de Joden meer dan welkom. Joden konden het klein- en grootburgerschap van de stad kopen. Men kreeg een begraafplaats toegewezen in het Venebolwerk. Aan het einde van de 18de eeuw werden de Joodse "vreemdelingen" burgers van de Bataafse Republiek. Voortaan waren ze gelijkwaardig voor de Wet.

Betrokken bij de stad

Joden hebben een bijdrage geleverd aan de leefbaarheid van de stad: aan de economische ontwikkeling, aan het culturele (vooral muzikale) leven en de stedelijke (liberale) politiek. Aanvankelijk lagen de economische bijdragen in de traditionele sfeer: als slager, veehandelaar, bankhouder of koopman van textiel, lommen en metalen. Later maakten Joden ook deel uit van de hogere burgerij als fabrikant, arts, onderwijzer of journalist. Joodse ondernemers namen mede het initiatief tot de stichting van de Kamer van Koophandel, die onder andere een nieuwe handelskade liet aanleggen, het latere Van Heutszplein.

Een goed voorbeeld van de geëmancipeerde positie van de Joodse Kampenaren vormt Salomon David Stibbe (1760-1840). Samen met zijn vrouw Hannah Jacobs was hij houder van de Bank van Lening. Stibbe was lid van het landelijke opperconsistorie van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap en werd in 1813 gekozen tot volksvertegenwoordiger in het Departement van de IJssel. In Kampen was hij in 1822 oprichter van een school voor de Joodse jeugd, waar zowel algemeen onderwijs werd gegeven als les in Joodse cultuur en geschiedenis.

Ringsynagoge

Onder koning Willem I werd het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap definitief georganiseerd. De opperrabbijn voor Overijssel en Drenthe zetelde in Zwolle.

Kampen werd een ringsynagoge, waaronder de bijkerken van Hasselt en Zwartsluis ressorteerden.

Rond 1870 was de joodse gemeente van Kampen het grootst. Men had in die tijd circa 500 leden. Daarna nam het aantal leden snel af, omdat veel jongeren wegtrokken naar de grotere steden.

Toestemming

De Joodse gemeenschap in Kampen kreeg in 1846 toestemming een synagoge te bouwen aan de IJsselkade. Voorwaarde was dat het gebouw zou passen in het stadsfront. Het ontwerp werd gemaakt door stadsarchitect Nicolaas Plomp. De Kamper synagoge is in neo-classistische stijl gebouwd. Ze wordt gekenmerkt door strenge symmetrie, rechte lijnen en een gladde afwerking.

Vooraf de voorgevel toont veel elementen die herinneren aan de Grieks-Romeinse oudheid, zoals het driehoekige timpaan, de halfzuilen en de pilasters. Gezien de stijl van het gebouw mocht een geveldeur niet ontbreken. Dit gaf de nodige problemen, omdat de frontgevel de oostelijke gevel is en dus het meest gericht naar Jeruzalem. Achter deze gevel moest naar joodse traditie de Heilige Arke worden opgesteld. Daarom heeft de architect besloten hier een functieloze schijndeur te maken, die nooit open is geweest. De ingang werd aan de zijkant gemaakt.

Interieur

Het interieur van de synagoge bestond uit een grote zaal. Deze synagogezaal werd gedomineerd door de Heilige Arke of *Aron Hakodesj*. Dit was een fraaie, bewerkte kast op een podium, waarin de Vijf Boeken van Mozes werden bewaard. Deze boeken waren perkamenten rollen, gehuld in fraai bewerkte mantels, bekroond met zilveren siertorens. De synagoge bezat ook een soldatenbankje. Hierop zaten de soldaten uit andere plaatsen, die hun dienstplicht in Kampen vervulden. Het is niet bekend of het gebouw een ritueel bad, een mikwe, heeft gehad.

Na 1880 begon de economische neergang van Kampen zich af te tekenen en kromp de Joodse gemeente sterk. Van de 252 leden in 1899 waren er in 1940 nog slechts 40 over. Een markante persoon uit deze jaren is Samuel Goudsmit (1884-1954). Hij stamde uit een arm, kinderrijk gezin, en groeide op in de schaduw van de Bovenkerk. Goudsmit debuteerde, intussen Amsterdammer, in 1904 als schrijver van verhalen en romans. In zijn bekendste boek, *Jankef's jongste*, geeft hij treffend de sfeer weer van het Joodse leven in een kleine stad als Kampen, met het alledaagse antisemitisme van dien.

Weggevoerd

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de Joodse gemeenschap in Kampen teruggelopen tot circa veertig personen. Langzaam maar zeker werden maatregelen tegen hen uitgevaardigd. Zo mochten ze vanaf november 1941 niet meer zonder verlof reizen, werd vanaf 2 mei 1942 het dragen van de gele, vijfpuntige ster verplicht en werd het joden vanaf juni 1942 verboden te telefoneren.

Op 17 november 1942 werd het oudste lid van de gemeenschap, Izak van Boele, begraven. Die zelfde avond kregen de Kamper politie en de in Kampen ingedeelde marechaussee bevel om direct bij alle nog aanwezig joden het bericht tot vertrek aan te zeggen. Zieken met een doktersattest mochten nog thuisblijven. Onder politiebegeleiding gingen de joden 's avonds om tien uur naar de buitensociëteit. De

groep bestond uit twintig personen en deze werden op transport gesteld naar Westerbork.

Telegram

Op 21 november werd in Kampen een telegram ontvangen met het verzoek twintig voedselpakketten te sturen. Door winkeliers werden tegen geringe prijzen twintig pakketten samengesteld, bestaande uit brood, roggebrood, worst, koeken en gecondenseerde melk. De pakketten zijn op 23 november naar Assen gebracht en vervolgens naar Westerbork. In de nacht van 23 op 24 november vond "selectie" plaats. De meeste Joden uit Kampen werden vervoerd naar concentratiekampen, waar ze werden omgebracht. Enkelen moesten eerst nog slavenarbeid verrichten, maar overleefden ook de oorlog niet.

Het einde

Op 4 april 1943 volgde in de Zwolse Courant de mededeling dat alle Joden uit de provincie Overijssel zich op 15 april naar Vught zouden moeten begeven. In Kampen waren nog enkele zieken achtergebleven en er werd geprobeerd deze te laten blijven. Dit gelukte niet en op 10 april werden ze in ziekenauto's naar Westerbork overgebracht. Vandaar werden ze naar Sobibor gedeporteerd.

Het memorieboek van de Tweede Wereldoorlog bevat 133 namen van in Kampen geboren Joden: de oudste is Regiena Benjamins-Goudsmit (1853-1943), de jongste Beatrix Wilhelmina Druijff (1938-1943).

De Tweede Wereldoorlog betekende dus het einde van de Joodse gemeenschap in Kampen. De synagoge werd door de Joodse gemeente van Zwolle verkocht aan de gemeente Kampen. Deze verkocht het gebouw aan een plaatselijke ondernemer. Het gebouw werd in de loop der jaren geheel ontmanteld en kreeg een functie als opslagplaats.

"Huis van Gedachtenis".

In 1980 kon de gemeente Kampen het gebouw opnieuw verwerven. In november 1983 werd een aanvang gemaakt met de restauratie van het gebouw.

Op 18 december 1984 kon het weer in gebruik worden genomen. Het wordt nu hoofdzakelijk gebruikt voor exposities. Het gebouw kreeg als naam "Bet Zikkarroon", "Huis van Gedachtenis".

Ondanks het feit dat de Joodse gemeenschap uit Kampen is verdwenen, is ze toch niet vergeten. Op de voorgevel van de gerestaureerde synagoge werd een gedenkteken aangebracht. Het is een steen waar op de cirkelvormige voorkant de namen zijn geschreven van alle Joodse slachtoffers uit Kampen. Tevens zijn de plaatsen waar ze stierven vermeld. Op de steen staat de spreuk "Een steen weent uit de muur". Het is een Joods gebruik in een gebouw bewust een steen scheef of verkeerd te leggen, om de onvolmaaktheid van de mens tot uitdrukking te brengen. Een onderbroken Davidsster op de gedenksteen geeft aan dat wat gebeurd is, niet meer valt te herstellen.

Een permanente expositie op de herstellende damesgalerij roept de geschiedenis in herinnering van de Joden die hier in vrede woonden en werkten en zo hun bijdrage leverden aan de bloei van de stad (naar Jeremia 29:7).

